

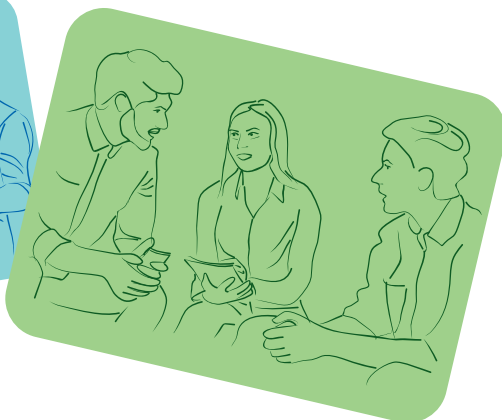
Empirikus társalgáskutatás

Magyarországon

Szerkesztette

Horváth Viktória
Dér Csilla Ilona
Hámori Ágnes
Krepsz Valéria

Empirikus társalgáskutatás Magyarországon

Empirikus társalgáskutatás

Magyarországon

Szerkesztette:

Horváth Viktória

Dér Csilla Ilona

Hámori Ágnes

Krepsz Valéria

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Budapest, 2023

Az egyes tanulmányokat szakterületi kompetenciával
rendelkező szakemberek lektorálták.

A kötet megjelenését a Nemzeti, Kulturális, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
K-128810 számú pályázata támogatta.

<https://doi.org/10.18135/Empirikus.2023>

ISBN: 978-615-6678-01-0

© A szerzők, 2023

Borítóterv: Solymosi Dániel
Olvasószerkesztő: Jankovics Julianna
Technikai szerkesztő: Kálmán Ildikó és Krepsz Valéria

Felelős kiadó:
Prószéky Gábor, a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont főigazgatója
Készült: Printingo Kft.

TARTALOM

<i>Előszó</i>	7
<i>Pléh Csaba: A társalgáselemzés az elméletek és tények között</i>	9
<i>Markó Alexandra: Fonetikai szempontok a társalgáselemzésben</i>	29
<i>Németh T. Enikő: Implicit pragmatikai jelenségek vizsgálati lehetőségei szóbeli és multimodális diskurzusokban: módszertani problémák</i>	51
<i>Hunyadi László és Szekrényes István: A kommunikáció multimodális mintázatainak időszerkezete</i>	67
<i>Furkó Péter és Tóth Ágoston: Mit tud a mesterséges intelligencia a diskurzusjelölőkről: esettanulmányok a USAS és a BERT egyértelműsítési módszereiről</i>	85
<i>Bodó Csanád, Szabó Gergely és Turai Katalin Ráhel: A politikailag korrekt nyelv regisztrálása budapesti kollégiumi társalgásokban</i>	109
<i>Németh Zsuzsa: Implikaturák kutatása a konverzációelemzés elméleti keretének segítségével</i>	127
<i>Horváth Viktória, Krepsz Valéria, Huszár Anna és Gyarmathy Dorottya: Online és offline társalgások időzítési jellemzői – elemzés dinamikus keretben</i>	145
<i>Illés Tekla: „Elpirulok, csak elfogult vagy” – Az online térben fogadott bókók válaszstratégiáinak elemzése</i>	165
<i>Huszár Anna és Dér Csilla Ilona: A szerintem véleményjelölő pragmatikofonetikai elemzése spontán társalgásokban</i>	195
<i>Kuna Ágnes: Az orvos-beteg konzultáció mint társalgás – Spontán és tervezett diskurzusok</i>	211
<i>Hámori Ágnes és Bóna Judit: A beszélőváltások időzítése 5 és 9 éves gyermekek társalgásában: a milliszekundumok változásai a nyelvi fejlődés során</i>	245
<i>Krepsz Valéria: A légzési sajátosságok alakulása a közlés hosszának függvényében</i>	277

ELŐSZÓ

Thomas Mann írja: „A beszéd maga a civilizáció. A szó, még az ellentmondó is, összekapcsolja az embereket. A szótlanság elszigetel.”

A társalgás a nyelv egyik alapvető használati módja, amellyel számos nyelvészeti irányzat foglalkozik, például a konverzációelemzés, az interakciós szociolingvisztika vagy a pragmatika. A társalgások kutatásának megindulásától kezdve a kutatók hangsúlyozzák a téma interdiszciplináris jellegét, ennek megfelelően az utóbbi két évtizedben újabb kutatási területek kapcsolódtak be a konverzációk vizsgálatába, így a pszicholingvisztika vagy a fonetika. Az olyan összetett jelenségek megismerése, mint a beszélőváltások szerveződése, a beszédprodukción és beszédpercepción diskurzusbeli működése vagy a diskurzuskompetenciák fejlődése az anyanyelv-elsajátítás során ugyanis csak többszemponútú, kvantitatív és kvalitatív módszereket egymásba foglaló kutatásokkal lehetséges.

A társalgások elemzésének különféle irányú megközelítése új összefüggéseket segít feltárni, ezért a jelen tanulmánykötet kiemelt jelentőséggel bír: az elméleti, módszertani megközelítések mellett körképet nyújt a társalgáselemzéssel kapcsolatos hazai kutatási irányokról és eredményekről a társalgási helyzetek nyelvi, pragmatikai szerveződésével kapcsolatban, amelyeket a szerzők jelen kötetben publikálnak első ízben.

A jelen tanulmánykötet átfogó jellegű, elméleti áttekintést kínáló tanulmányokkal indul. *Pléh Csaba* tanulmányában a társalgáselemzés történeti háttérével és filozófiai gyökereivel foglalkozik, kiemelve, hogy a beszélgetések rendszerének feltárásával az ember társas lény voltának alapvető szabályszerűségeihez kerülhetünk közelebb. *Markó Alexandra* a társalgáselemzés történetében megjelenő fonetikai szempontokról ad áttekintést; kitér olyan módszertani kérdésekre is, mint például a kvantitatív és kvalitatív elemzések ötvözése; valamint bemutat néhányat a társalgáselemzés legújabb, fonetikai megközelítést (is) tartalmazó irányjaiból és eredményeiből. *Németh T. Enikő* tanulmányában a pragmatika oldaláról, de szintén interdiszciplináris jelleggel tárgyal lényeges kérdéseket ilyen például a korpuszpragmatikai kutatások lehetséges kiterjesztése az implicit pragmatikai jelenségek szóbeli és multimodális korpuszokban való vizsgálatára, ezt korábbi esettanulmányon keresztül konkrétan is bemutatva. A multimodális aspektushoz kapcsolódik *Hunyadi László* és *Székrenyes István* cikke is, amely a HuComTech multimodális korpusz új, rejtett időbeli minták feltérképezésére szolgáló speciális algoritmusokon alapuló elemzési lehetőségét mutatja be. *Furkó Péter* és *Tóth Ágoston* két automatikus elemzőeszköz (USAS és BERT) működését mutatja be egy-egy esettanulmány segítségével: hogyan képesek különbséget tenni a több száz elem diskurzusjelölői és nem diskurzusjelölői előfordulásai között (nagymértékben segítve ezzel az annotációt); kiemelve, hogy nagymértékű az eltérés a többbelemű és az egyetlen elemből álló diskurzusjelölők címkézési és klaszterezési pontosságában. *Bodó Csanád*, *Szabó Gergely* és *Turai Katalin Ráhel* tanulmánya

a „politikailag korrekt” beszédmód részleteit tárja fel egy korpuszalapú kutatás alapján, be a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpuszt (BEKK) felhasználásával. Korpuszalapú elemzési módszert mutat be az alkalmi társalgási implikaturák vizsgálatára *Németh Zsuzsanna* is, kiemelve, hogy a korpuszból kinyert implikaturák szekvenciális kontextusa is vizsgálhatóvá válik – a grice-i implikaturaelmélet és a korpuszalapú konverzációelemzés ötvözése a vizsgált jelenség mélyebb megértését eredményezi. A jelenléti és az online beszélgetések összevetése COVID-19 pandémia miatt vált aktuális kutatási kérdéssé (*Horváth Viktória, Huszár Anna, Krepsz Valéria* és *Gyarmathy Dorottya*), az elemzéshez készült videós felvételek lehetővé teszik az online tér kommunikációra gyakorolt hatásának feltérképezését. A jelenléti és az online kommunikáció összevetéséhez kapcsolódik *Illés Tekla* vizsgálata is, amelyben a szerző a bókokra adott választási stratégiákat elemzi a beszédhelyzet és a nemek függvényében. A diskurzusjelölők témakörébe tartozik *Huszár Anna* és *Dér Csilla Ilona* pragmatikofonetikai elemzése a *szerintem* diskurzusjelölővel kapcsolatban: nagy mennyiségű spontán társalgáson vizsgálták a *szertintem* fonetikai jellemzőit a pozíció, a szünetezés, illetve a beszélő személyének függvényében. A mindennapi élet és az oktatás szempontjából is kiemelkedően fontos az orvos–beteg kommunikáció vizsgálata, *Kuna Ágnes* tanulmányában ilyen valós és tervezett interakciókat elemez a társalgásszerveződés szempontjából. A társalgások szerveződését ugyanakkor nemcsak maga a beszédhelyzet, hanem a résztvevők egyéni jellemzői is befolyásolják. A társalgáskutatás egyik kiemelt témáját alkotja a beszélőváltások időzítése, ezt azonban eddig elsősorban a felnőttek esetében vizsgálták. Nagy jelentőségű *Hámori Ágnes* és *Bóna Judit* tanulmánya, amely 5 és 9 éves gyermekek társalgásában elemzi részletesen a beszélőváltások időzítését és mintázatait, utóbbi korosztályban elsőként vizsgálva az időzítési jellemzőket. A kötet záró tanulmányában a társalgások egészen újszerű, objektív eszközös elemzési lehetőségeiről olvashatnak az érdeklődők. *Krepsz Valéria* a légzés és a közlés hosszának összefüggését elemezte az ún. Respiratory Inductance Plethysmography készülék segítségével; amelyet a hang- és videófelvételekkel egyidejűleg alkalmazva a társalgásszerveződés még alaposabb feltérképezését teszi lehetővé.

A társalgás a kommunikáció legalapvetőbb formája, ezért az interakció szerveződésének mélyebb megismerését célzó kutatások, az általános tendenciák feltárása és az egyes jelenségeket elemző munkák egyaránt nagy haszonnal bírnak mind a nyelv rendszerének leírása, a nyelvhasználat szabályszerűségeinek megismerése szempontjából, mind a mindennapi interakciók gyakorlati vonatkozásaival kapcsolatos kérdések megválaszolásához. A tanulmánykötetben szereplő interdiszciplináris kutatási eredmények jól használhatók a felsőoktatás számára, másrészt hasznosak lehetnek alkalmazott nyelvészeti területeken a beszédpatológiától a beszédtechnológiai alkalmazásokon át a nyelvoktatásban vagy a kriminalisztikában is.

A szerkesztők

Pléh Csaba

A TÁRSALGÁSELEMZÉS AZ ELMÉLETEK ÉS TÉNYEK KÖZÖTT

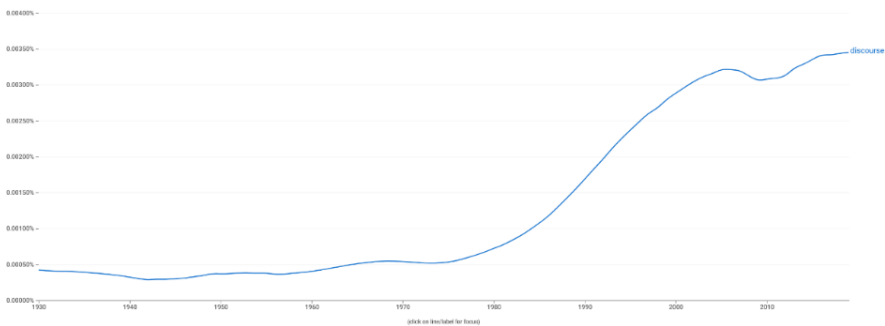
Közép-európai Egyetem, Budapest

vispleh@ceu.edu

A társalgáskutatás három forrása és három szakasza

A modern empirikus társalgáskutatás kialakulásában igen fontos szerepe volt annak, ahogyan maga a *discourse* terminus és a hozzá kapcsolódó, az emberi interakcióból kiinduló társalgáselvű emberkép változatai megjelentek a filozófiában és az elméleti szociológiában. A mai tapasztalati társalgáselemzés úgy tekinthető, mint a 20. század közepi filozófia, nyelvészet és szociológia elméleti 'diskurzushagyományának' a folytatója. A máshonnan, elvontabb megfontolásoktól átvett fogalmak operacionalizációjának sorsa elnagyoltan három szakaszt követ. (Ez egyébként a modern pszichológiai pragmatika egészére is jellemző, mint korábban – Pléh 2020 – bemutattam.)

- **1. Fogalmi szakasz.** A „diskurzus” elméleti fogalmi képzeletbeli, kitalált példákkal bemutatva jelennek meg főként filozófiai írásokban: 1930–1970.
- **2. Idézetalapú szabályok és kérdőívek.** Az elméleti fogalmak illusztrációja ekkor már hangzó korpuszból származó egyedi példákkal jelenik meg, illetve papír-ceruza kérdőívek eredményeivel: 1970–1990.
- **3. Rögzítés és elemzés kísérleti helyzetekben.** A társalgás rögzítése és kategóriaelemzése elméleti indítású feltételvariációk közben: 1990–2020.

1. ábra: A *discourse* kifejezés megjelenése angol szövegekben (1930–2019).
Google Ngram keresés 2022. szeptember 10.

Pléh Csaba 2023. *A társalgáselemzés az elméletek és tények között.*
In: Horváth et al. (szerk.) *Empirikus társalgáskutatás Magyarországon.*
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 9–27.
<https://doi.org/10.18135/Empirikus.2023.1>

Maga a társalgás megfelelője, a *discourse* kifejezés, mint az 1. ábra mutatja, az 1980-as évektől vált igen népszerűvé angol nyelvű szövegekben általában, vagyis nemcsak tudományos szakszövegekben.

Természetesen a szakmaibb szövegekben maga a *discourse* kifejezés a mögötte álló lehetséges tartalmak számos sajátosságának megfelelően igen eltérő nyelvi kontextusokban jelent meg (összefüggő szöveg, konkrét szöveg, azaz megnyilatkozás; társalgás, azaz többszereplős szöveg). Nekünk ebből itt az az érdekes, hogy eközben maga a *discourse* kifejezés győzedelmeskedett a köznyelvben is.

Mind a filozófiai, mind a köznapi, mind a szaktudományos megközelítés, amikor *discourse*-ról mint szövegről beszél, akkor egyrészt az elvont „mondattal” szembeállítva a megnyilatkozások konkrétságára, azok kontextusfüggő értékére utal, másrészt pedig a mondaton túlmenő szerveződési szabályokra helyezi a hangsúlyt, amikor a szöveg fogalmára a mondattal szembeállítva hivatkozik.

Filozófiai, szociológiai és szociolingvisztikai megjelenési formáiban és alkalmazásaiban ez az irány többnyire *discourse analysis*-nek nevezi magát. Ugyanakkor a társalgás tényleges, rögzített példáinak elemzéséből kiinduló etnometodológiai szociológus-irány, és részben a nyelvoktatási változat is, inkább *conversation analysis*-ként hivatkozik magára. Magyarul mindkettőt társalgáselemzésként adjuk vissza, a két fogalom (*discourse*, *conversation*) mögött azonban vannak eltérések. A filozofikusabb elemzések (*discourse*) az értelmezési doboz felnyitására törekedve merész átfogó kereteket találnak a társalgás összecementeződése mögött, kezdve az interperszonális viszonyok rejtett szerkezetével (Austin 1962/1990) és eljutva egészen a társalgás mögött rejlő társadalmi hatalmi viszonyokhoz (Habermas 2011). A nyelvészek többsége viszont (*conversation*) a túlértelmezés helyett a több, de szárazabb nyelvi anyagot állítja előtérbe. Ennek a társalgáselemzésnek a kiindulópontja a klasszikus nyelvészethez és retorikához képest a természetesen előforduló beszélgetések hang- vagy videofelvételeinek elemzése. Ebben a keretben nem a szociális viszonyok beszélgetésre gyakorolt hatása kerül az elemzés középpontjába (ahogy a szociolingvisztikában), hanem a beszélgetések szerkezetének felfedése, ahogyan az spontán módon a hétköznapi interakciók során (és nem intézményes keretek között) megjelenik.

A konkrét helyzetek értelmezése és az éppen most mondottaknak az elhangzottakkal való összekapcsolása számos kognitív, figyelmi és emlékezeti erőforrást igényel. Eközben a partnerek mint társak, mint szociális cselekvők (ágensek) vesznek részt a beszélgetésben, a maguk érzékeny arculatával. A pszicholingvista számára a társalgás komplexitását és érdekességét ez a kettős kognitív és interperszonális meghatározottság adja.

A modern társalgáskutatás tehát a szöveg említett kettős fogalmából indul ki (ld. erről Pléh 2012, 1. fejezet). Amikor a többletet emeli ki, vezérelve az lesz, hogy a társalgás egyes megnyilvánulásainak összefüzésekor konkrét következtetési folyamatok révén kapcsolódnak össze az egyes beszédfordulatok. Ez rejtett

válaszolási elveket, implicit következtetéseket és hozzáadásokat, időnként pedig átértelmezéseket, átkulcsolásokat jelent. A társalgáselemzésben a szöveg konkrétsága pedig olyan kérdésekre vonatkozik, hogy egy-egy mondat például igen eltérő érzelmeket fejezhet ki a nyelvi rendszerben nem kódolt variációs intonációs változatok és a kontextus révén. Gondoljuk végig, hogy hányfelé módon mondhatjuk a következő mondatot: *De jól nézel ki ma!* Másképp hangzik el, ha irigykedünk, ha gúnyolódásból mondjuk, vagy éppen ha flörtölünk.

Fogalmi szakasz

A társalgás a filozófiában

A társalgáselemzés filozófiai ihletése két mozzanatból indul ki. Az egyik a (mára már) klasszikus nyelvfilozófia és logika *igazságproblémája* (Kneale–Kneale 1987). A modern formális logika kialakulása során a mondatok, kijelentések és (logikai értelemben vett) ítéletek egymásba illesztett kezelése közben az igazság bizonyításának elméleti vitái mellett hamar kiderült az is, hogy egyes mondatok sem nem igazak, sem nem hamisak, mégis értelmesek.

A 19. század közepétől, a modern logika kialakulásától kezdve a filozófiai szemantika sokat foglalkozott a nyelvi és logikai szerkezet viszonyával. Sokan elemezték, hogy az igazságérték eldöntéséhez hogyan oldható fel a rámutatás meghatározatlansága, mint (1) esetén. A deixis filozófiai elemzése Bar-Hillel (1954) klasszikus munkájától kezdve ennek tisztázására irányul az igazságszemantika keretében. A tisztázás közben az empirikus kutató tudja, hogy köznapi nyelvhasználatunkból nem tudjuk kiiktatni a deiktikus utalást. Ez egyszerre rövidít és ad lehorgonyzást a közléshez.

- (1) A: *De ez fekete.*
B: *De nézd a szélsőt, az fehér.*

Sokat elemezték azt is, hogy mi az eltérés hamisság, a nem létezőkről szóló 'üresség' és a nem létezőkről szóló egzisztenciális állítás között, mint (2–4) mutatja.

- (2) *Orbán Viktor kopasz.*
(3) *A jelenlegi magyar király kopasz.*
(4) *Legnagyobb páros szám nincsen.*

Kiderült az is, hogy a morális „kell” világába tartozó etikai kijelentésekre (5) sem vonatkoztatható az igazságkeresés, mint arra éppen Austin (1962/1990) mutatott rá.

- (5) *Tisztelni kell az anyákat.*

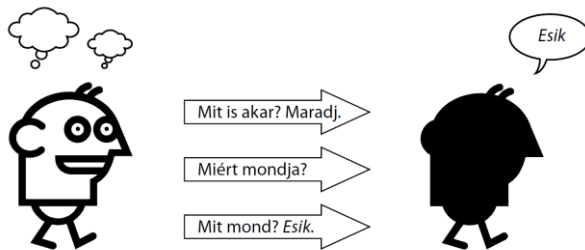
A német és brit filozófia legjava foglalkozott fél évszázadon át az ilyen típusú mondatok logikai elemzésével. John Austin Oxfordban azután egy gyö-

keresen új típusra mutatott rá. Ezek a megnyilatkozások látszólag jól megfelelnek a szabályszerű logikai kijelentést tartalmazó állításoknak, mégis igazságértékük. Amikor azt mondom, *Gratulálok*, vagy az anyakönyvvezető azt mondja, *Ezennel Önöket házastársnak nyilvánítom*, ezzel nem egy tényállást ír le, hanem elvégzi az ígérellel kijelölt interperszonális aktust: gratulál, illetve összeesköt. Ezeket nevezi Austin (1962/1990) *performatív* kifejezéseknek.

- (6) *Ígérem, hogy eljövök az előadásra.*
 (7) *Feri megígérte, hogy eljön az előadásra.*

A második mondat (7) megállapító, leíró kifejezés. Ennél bevethető az igazságvizsgálat egész masinériája, a megelőző mondat (6) esetében azonban nem. Az *ígérni* ige egyes szám első személy jelen időben történő használata másként viselkedik. Nem lehet igaz vagy hamis, legfeljebb üres. Az ígéret megtörténtének elemzése egy sajátos emberi cselekvés körülményeinek elemzése. Hiszen az *Ígérem* mondásával magát az ígérest végezzük el, ami persze lehet csalárd vagy őszintétlen. De nem igaz vagy hamis.

Austin előadásai a filozófia és a nyelvészet mellett a társadalomtudományi kutatást és a bontakozó társalgáselemzést is megtermékenyítették. Rejtett ígéreteink (*Eljövök*), valamint az igemódokat rafináltan használó utasításaink és kéréseink (*Eljönnél?*) mind azt mutatják, hogy a nyelvvel nemcsak akkor cselekszünk, amikor cselekedeteink nevét igeiként használjuk (*Ígérem, Fogadom, Állítom*, ezek lennének a performatívok), hanem ezekben a rejtett esetekben is. Ebben az értelmezésben a nyelv minden használata dinamikus jelleget ölt. Maga az állítás is egy sajátos használati mód. A mondat mögött álló logikai kijelentést (propozíciót) úgy mondom, hogy elkötelezem magam annak igazsága mellett. A legjelentősebb rendszerező, John R. Searle (1969/2009) olyan nyelvfilozófiát körvonalaz, melyben megnyilatkozásainkat a propozíció és az illokúciós erő (*force*) kettősségében értelmezi, vagy, ahogy Altrichter Ferenc (1975) megfogalmazta: *mondatgyök* és *cselekvésérték* kettősségével van dolgunk. Minden mondás nyelvtani szerkezete mögött ott áll egy propozicionális tartalom, a sajátos attitűddel történő „mondás”, az illokúció, és ennek hatása, a perlokúció (a partner kételkedhet is ígéretemben). Ezt a rendszert mutatja a 2. ábra és az 1. táblázat.

2. ábra: Az *Esik* megnyilatkozás értelmezése a három szinten

	Nyelvi szint	Cselekvés	Együttműködés
Lokúció	szemantikai nyelvi szabályok vezérlik	együttműködés megértése	mindig, még csalárdnál is
Illokúció	pragmatikai társadalmi konvenciók vezérlik	megegyezés az illokúciós minősítésről	megegyezés, egyetértés

1. táblázat: A nyelvi cselekvés 3 szintje a beszédaktus-elméletben (Terestyéni 2006 értelmezésében)

Magán a nyelvfilozófián belül ez a konstatív-performatív megkülönböztetése, a performatívok rendszerezése és az ebből levezetett, az európai filozófia évezredes leíró tévedésének bírálata járta a maga útját (l. erről a Pléh, Síklaki és Terestyéni 2001 szerkesztette gyűjteményt). A beszédaktuselmélet társadalomtudományi értelmezéseiben ugyanakkor körvonalazódott egy új jogfilozófia és morálfilozófia is (Habermas 2011), s Austin és Searle fogalmai a kezdődő társalgáskutatást is megihlették. Hamar, már Austin (1962/1990) eredeti beszédaktus-könyvében kiderült, hogy ígérni nemcsak az *Ígérem* szó kimondásával lehet (8).

- (8) A: *Nem voltál ott Feri buliján, pedig megígérted, hogy jössz.*
 B: *Én nem ígértem, csak mondtam, hogy jövök.*
 A: *De hát ez ígéret!*

Mindannyian ismerjük a (8)-szerű párbeszédet. Már az 1960-as években magán a fiktív példákra alapozó filozófián belül elindult *közvetett beszédaktusok* néven az indirektség vizsgálata. Az egyedi beszédaktus-átkulcsolási elemzések során az igazságfeltételek helyett a performatívumok szerencsefeltételeit keresték, fiktív társalgások közegében. Ígérni például csak olyasmit lehet, ami nem történt meg, s ami az ígérő hatálya alatt áll. A *Lehozom neked a csillagokat az égről* nem érvényesül mint ígéret, így aztán udvarlási túlzásnak vesszük.

Elsősorban John Searle (1969/2009, 1975/2001) ihletésére kezdődnek el a közvetett beszédaktusok vizsgálatai mind kérdőíves módszerekkel, mind kísérleti eljárásokkal. A gondolatmenet lényege mindig az, hogy mi a közvetett beszédaktusok érvényesülésének feltétele: a nyílt beszédaktusbeli partner személyi érvényesülési feltételeire kérdeznak rá (*Be tudnád? Nem akarod stb.*), vagy a beszélő feltételeit teszik explicité (*Szeretném, ha becsuknád*), illetve a ténybelieket állítják (*Nyitva van a sliced!*). Ez a kutatási ihletés a társalgás irányába beleilleszkedett a sok kis szabályt feltételező hozzáállásba.

Vegyünk egy általánosabb kérdést! Vajon *mi minden számíthat közvetett felszólításnak vagy kérésnek?* A szokványos, direkt felszólítás érvényesülési feltételei éppen azzal tárhatóak fel, hogy milyen dolgokra rákérdezve, illetve melyek meglétét állítva érünk el közvetett felszólítási hatást. (9) esetén az a, b, c példák mutatnak néhány feltételt és példát a közvetettségre.

(9) *Csukd be az ajtót!*

A: Képesség. *Be tudnád csukni?*

B: Szándék. *Nem akarod becsukni?*

C: Meg nem történtség. *Nyitva van az ajtó.*

Az *a*, *b* és *c* eseteket egyaránt közvetett felszólításnak vesszük.

Amikor ezeket a hallgatói feltételeket, ezek meglétét kérdezzük (*nem akarod, nem tudnád* stb.), illetve a tárgyi feltételeket állítjuk, udvariasak vagyunk, kérésünk kerülőutas felszólítássá válik. Udvarias ez, azért, hogy egy közösen ismert konvenciót követ. Hiszen mindkét partner tudja, hogy fennállnak a kérdéselt feltételek, az ezekre történő rákérdezés egy közlési csiki-csuki játszma része. A partner nem együttműködését jelzi, ha például 9a-ra úgy válaszol, hogy *Igen, be tudnám*. Goody (1978) igen részletesen bemutatja ezt az összefüggést a kérdésekkel végzett felszólítások és az udvariasság között. Az összehasonlító antropológiai nyelvészek példaelemzései jó példáját adják annak, hogy ez a pusztán elméletinek tűnő korszak igen fontos, a későbbieket irányító szakmai felismeréseket is hozott.

A társas interakció során a résztvevők minden kultúrában egy sajátos önvédő arculattal (*face saving*), homlokzattal (*facade*) vesznek részt. Jó véleményem van magamról, s magamat akarom kezdeményezőnek látni. Amikor valaki kér tőlem valamit, vagy felszólít valamire, az önképemet sérti. Ennek a fenyegetésnek az enyhítésére szolgál az udvariasság. A pozitív udvariasság eseteiben az arculatfenyegetést a partner önképének fényezése enyhíti (*De ügyi vagy* stb.). A negatív udvariasság jellegzetes esetei a közvetett felszólítások (9a, b): el akarom érní a partner cselekvését, de a feltételekre rákérdezéssel enyhítem a fenyegetést. Reboul és Moeschler (2006) egy következő korszakban arra is rámutattak, hogy hogyan mozgósítja mindez a gondolatulajdonítást, a tudatelméletet a társalgás értelmezésében.

Ezek az univerzálisan érvényesülő udvarias közvetettségek. Labov (1972) munkája rámutatott azonban egy sajátosabb esetre, amikor a partnerek múltja miatt szinte bármilyen utalás egy cselekvésre felszólításként érvényesül. Labov kiindulása az, hogy vannak olyan esetek, amikor B személy valahogyan „kötelezve” van X cselekvés elvégzésére. Ezzel egyben A személy újra gyakorolja az X cselekvéssel kapcsolatos kontrollt, mint a (10) példa mutatja.

(10) Anya: Mikor viszed le a szemetet?

Tinédzser: Viszem mindjárt. Hagyjál már ezzel a szeméttel.

Anya: Én csak kérdeztem. Már kérdezni *sem lehet?*

A közvetett felszólítások elemzésével már elérkezünk a relevanciához, a modern társalgáskutatás filozófiai előfutárainak másik kulcselméletéhez, ahol a nyelvfilozófia átvált empirikus társalgáskutatássá. A fentiek szinte automatikusan érvé-

nyesülő közvetettségek. Ugyanakkor a valós életben mi célozgatunk is. Az (11)-hez hasonló helyzetekben is gyakori reakcióm a *Jól van, becsukom*.

(11) Célozgatások az ajtó becsukására

A: *De nagy itt a huzat.*

B: *Hú de bejön a büdös.*

C: *Nem zavar ez a kinti zaj?*

Itt már intuitíven is távolibb, nem automatikus következtetésről van szó. Ezek értelmezése már egy másik mozzanathoz kapcsolódik a filozófiai társalgáselemzésben, a szövegek koherenciájának kérdéséhez. Vajon mi minden tesz összefüggővé akár monologikus, akár társalgási szövegeket? Míg Searle (1969/2009, 1975/2001), a beszédaktus-hagyomány kidolgozója, a közvetett kéréseket, az átkulcsolást (a nem szó szerinti jelentést) az egyes beszédaktusokra vonatkozó feltétel- és szabályrendszerrel magyarázza, sok tucat kis szabállyal, addig Paul Grice (1975/2001, 1989/2011) kisszámú általános együttműködési elvre támaszkodik ugyanennek magyarázatához. Egyik szempontból Paul Grice elmélete, a társalgási maximák elmélete úgy jelenik meg, mint az egyedi beszédaktusokból kibontott, partikuláris szabályokkal történő magyarázat alternatívája. Összefüggő szövegnél az általa javasolt elvek követése eredményez koherenciát, illetve megsértésükkor lépnek működésbe következtetési mechanizmusok. A társalgásban Grice felfogása szerint az irányító alapelv az együttműködés, s ennek előtérben tartása indítja el a funkcióváltó következtetéseket.

„Mefogalmazhatunk tehát egy durva általános elvet, amit a társalgás résztvevői elvártan követnek, nevezetesen: legyen adalékod a társalgáshoz olyan, amilyet azon a helyen, ahol megjelenik, annak a beszélgetésnek elfogadott célja vagy iránya elvár, melyben épp részt veszel. Elnevezhetjük ezt *együttműködési alapelvnek*” (Grice 1975/2001: 216).

Az együttműködést mint keretet azután Grice négy, mintegy logikán túli elv segítségével értelmezi. Ezek a logikán túli elvek mind a társalgás keretében jelennek meg. *Maximáknak* nevezi őket, mert a társas viselkedés egészének keretrendszerét adják, nem csupán nyelvi szabályozottságokat. Azt is vegyük észre, hogy mai értelemben mindegyik a *másik*, a *partner* figyelembe vételéből indul ki. Csak akkor tudom, hogy mi elég neki, ha elképzelésem van arról, mit is tud a partner.

I. A mennyiségi maxima: légy optimálisan informatív! Jól mutatja érvényét a (12)-es példa.

(12) A: *Ma egy nővel megyek vacsorázni.*

B: *Feleséged tud róla?*

A: *Persze, ő a nő.*

A humor alapja az, hogy A alulinformál, amikor feleségét egyszerűen az egyébként jogosan alkalmazott (logikai kategóriák szerint igaz), általános nő kifejezéssel jelöli. Jól mutatja a kategorikus érvényesség kulturális viszonylagosságát társas fogalmak esetén, hogy a mai 'gender fluid' világban ez a példa már nem triviálisan érvényes. 12B feltételezi, hogy a feleség mindenképpen nő. Vannak olyan új nyelvhasználatok, ahol ez már nem érvényes.

II. Minőségi maxima: mondj igazat! Ne mondj semmit, aminek igazságában nem vagy biztos, vagy amire nincs elég alapod! Ennek érvényesülését is megsértései mutatják legjobban. A beszélő például a túlzással felfüggeszti a minőségi maximát. B partner például (13) esetén a lehetetlenség miatt veszi észre, hogy itt nem érvényes a minőség elve, s ezen gúnyolódik.

(13) A: *Százszor hívtalak, de nem hívtál vissza.*

B: *Elég lett volna 99-szer.*

A: *De tényleg, miért nem hívsz vissza?*

III. A relevancia maximája: kapcsolódj tartalmilag a beszélgetés céljához! Ennek keresése és kölcsönös feltételezése révén van koherencia Grice saját példájában (14).

(14) A: *Kifogyott a benzinem.*

B: *A sarkon van egy benzinkút.*

A: *De arra ki van írva, hogy zárva van.*

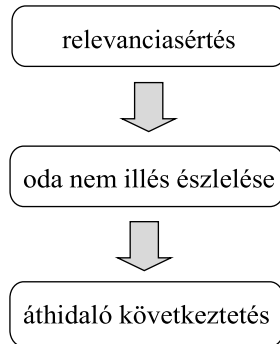
B: *Na de mondtam én, hogy nyitva van?*

B látszólag csak a kút meglétét állítja: a relevancia feltételezése révén azonban A joggal háborog azon, hogy a kút zárva van, hiszen B válasza révén építette fel azt az implikációt, mely relevánsan összeköti megnyilatkozásait.

IV. A modor maximája: Légy világos! Kerüld a kétértelműséget, homályt, bőbeszédűséget és összefüggéstelenséget!

Az újító poszt-Grice-követő (poszt-Gricean) Dan Sperber elmélete valójában a relevancia köre építi fel a társalgás egész koherencia-kérdéskörének elemzését. A relevancia e felfogásban nem egyszerűen az egyik fogalom a társalgás elemzésében, hanem a kulcsfogalom minden kölcsönösséget feltételező emberi információátadás megértésében. Az irányító elv a nyelv szerveződésében nem az igazság, hanem a relevancia keresése és kielégítése (Sperber–Wilson 1995, Wilson–Sperber 2012). A relevanciára építve valósul meg az állandó következetes lánc a társalgásban, és a nyelv egészében is az a sajátos közlési rendszer, amelyben a társalgási lépések összeragasztását a 3. ábrának megfelelő séma biztosítja. Látszólag megsértjük a relevanciát, és valójában az együttműködés átfogó elvét

is. Ezt a partner észleli, és ennek megfelelően betölti a keletkezett űrt, következtetéseket ad hozzá a hallottakhoz.

3. ábra: A relevanciasértés és a kiváltott következtetés kapcsolata a társalgási koherenciában (Forrás: Pléh 2012: 159)

A relevancia a valós közlésben optimálisan kell, hogy megvalósuljon. Miközben állandóan odatartozást és koherenciát keresünk, a mindent kimondó koherencia bántóan üressé válik.

„Nocsak, kilenc óra. Megettük a levest, a halat, a szalonnás krumplit meg az angol salátát. A gyerekek angol vizet ittak. Ma jól vacsoráztunk. De csak azért, mert London környékén lakunk, és a nevünk: Smith.”

Ionesco (1990: 6, Gera György ford.) *Kopasz énekesnő* drámájának nyitójelenete ez. Mitől is olyan abszurd ez a szöveg? Éppen attól, mert triviálisan koherens.

Míndenestire mind a társalgáskutatás esetelemző 2. szakaszában, mind a modern kísérleti társalgáskutatásban, a 3. szakaszban a relevanciaelmélet lett az egyik vezető értelmezési keret, illetve kísérleti predikciók szervező rendszere.

Szabályok mindenütt az elméleti szakaszban

Az elméleti, javarészt íróasztal mellett folyó társalgáskutatásnak egyik tartalmi mozgatója *a szabály fogalmának egyre kiterjesztettebb használata* volt. Ami a nyelvet illeti, elkezdtünk a mondatalkotó szabályok analógiájára történetnyelvtanokról beszélni vagy a társalgást érintő szabályokról. Mindez egy különleges, utca világa – tudomány világa kettőségbe illeszkedett magát a szabályt mint fogalmat illetően (Pléh 2001).

Mindennek kiindulópontja egy korábbi nemzedék gondolkodásának betetőzéseként Wittgenstein az 1940–50-es években kialakított felfogása a nyelvhasználati szabályok sokféleségéről. Wittgenstein a saját példasorolás, cédulázós módján kapcsolta össze a nyelvhasználat, a „nyelvi játékok” koncepció keretében a szabály fogalmát és a későbbi beszédaktus-elmélet sokféle nyelvi megvalósulású társas használatáról, a beszédaktusokról alkotott nézeteit.

„23. De hát hány féle fajtája van a mondatnak? [...] Ilyen fajtából számtalan van: számtalan különböző használati módja van mindannak, amit »jel«-nek, »szó«-nak, »mondat«-nak nevezünk. [...]

Idézd a szemed elé a nyelvjátékok sokféleségét a következő – és még más – példák segítségével:

- Parancsot adni és parancsok szerint cselekedni –
- Egy tárgyat szemre vagy mérések alapján leírni – [...]
- Egy történetet kitalálni; és olvasni – [...]
- Tréfálkozni; viccet mesélni – [...]
- Kérni, megköszönni, átkozódni, köszönteni, fohászkozni.”

(Wittgenstein 1953/1992: 30–31, Neumer Katalin ford.)

A Wittgenstein használta szabály fogalmában a szabályok mindig társas intézmények s ebből a szempontból szabályt követni annyi, mint részt venni egy társas intézményben (Bloor 1983). Valójában ez az értelmezés teremti meg a lehetőséget a szabály olyan kiterjesztésére, amely a társalgási konvenciókat is mint szabályokat kezdi értelmezni. Olyan szabályokra kell gondolni, amelyek Max Black (1962) megfogalmazásában konstitutívak. Ez a megfogalmazás, amelyet azután Searle (1969/2009) igen átfogóan használt, azt hirdeti, hogy nem ugyanolyan értékű az a szabály, hogy „háttal nem kezdünk” mondatot, mint az, hogy „az alany és állítmány számban egyeznek.” Különleges státuszuk van azoknak a szabályoknak, amelyek egyáltalán az objektumokat létrehozzák, ezek a konstitutív szabályok. A konstitutív szabály (például az egyeztetés) nélkül nincsen egyáltalán mondat, miközben a regulatív szabályok, a „hát”-ra vonatkozó szabály nélkül természetesen van mondat, csak mi, mint társas lények, különlegesen érzékenyen szabályozzuk a használatot is (ennek korabeli értelmezésére lásd Bence–Kis 1970) Amikor ezt a szabályfogalmat kiterjesztjük a társas élet egészére és ezen belül a társalgásra is, számos fogalmi feszültség lép fel. Vajon az, hogy kérdésekre válaszolni kell, illemszabály-e vagy konstitutív szabály? S a másik oldalon: módszertanilag visszatérően felmerül, hogy mikor van statisztikai elvárásokról és mintaképzésről szó, és mikor elvszerű szabályokról?

A hatvanas évek világa a társadalomtudományokban két nemzedékkel későbbi perspektívából úgy is tekinthető, mint wittgensteiniánus és konstitutív szociológiai ihletésű töprengés azon, hogy mi minden szabályozott az emberi viselkedésben. Ez az a kor, ahol nemcsak a nyelvre nézve jelenik meg a generatív nyelvtan inspirációjában a szabályalapú nyelvi szerveződés, szemben az item- vagy szerkezetalapú szerveződéssel (l. erről Chomsky 1975, 1988 reflexióit), hanem a szociológiában is.

Miért érdekes ez a „happening-szociológia” a későbbi empirikus társalgás-elemzés szempontjából? Mert a konvenciók – ebben az esetben a közös tudásra

vonatkozó konvenciók – megsértésével észrevesszük azt, hogy a társalgást a közös tudás rejtett konvenciói, ilyen értelemben szabályok irányítják.

Ezekben a törekvésekben Chomsky és Wittgenstein különös kombinációja jelent meg (Pléh 2000, 2016). A Chomsky (1957/2003) megfogalmazta mentalisztikus, a grammatikára vonatkozó program kiterjesztődött a társadalmi élet egészére. Maga a társadalmi élet is szabályok megvalósítása, hirdeti az a kor, melyben az utca életében a szabályok bizonyossága éppen az azok megszegésére adott társadalmi reakció. A boldog hatvanas, korai hetvenes éveket az utca világában ugyanis az alternatívák keresése és a szabályok felrúgása jellemzi, a hippimozgalmától az életmódot átalakító diáklázadásokon keresztül a streakelés stadionokban meztelenül rohángáló jeleneteiig. Ezek a mi szempontunkból mind a társadalmi élet szabályozottságát lepezik le, vagy új szabályokat próbálnak alakítani. Ezt a szabályokat éppen a megszegéssel feltáró felfogást az irányzat alapító atyja, Harold Garfinkel (1967) nyomán gyakran nevezik 'garfinkelezésnek'. Eközben ugyanis az egyetemi irodák és könyvtárak csendes magányában a szabályok abundanciája a jellemző. A kettő nem volt teljesen független. Miközben az élet egyre több oldalát ismerjük fel szabályok s nem csupán egyedi önkények irányítása alatt állónak, ennek a szabályok általi irányítottságnak fontos bizonyítéka éppen az, hogy amikor megszegjük, valamilyen esemény áll elő. Agrammatikus lesz a mondat (**A kutyák ásít*) vagy viccre méltó társas esemény lesz (*Nem akarsz már lekopni? De igen.*)

A szabálytúltengés azután átnyúlik az empirikus korszakra is. A nyelvi anyag jellemzését leegyszerűsítő relevanciaelmélet empirikus értelmezése előtt mind a társalgási esetelemzések, mind a kérdőívek értelmezési keretét nagy szabálylisták tételezése adta.

Megfigyelt idézetek, kérdőívek és babák

Az alapeszmét, melynek keretében a beszédaktus-elmélet gondolatmenete bevo-
nult a társalgáskutatásba, William Labov (1979: 393), az amerikai szociolingvisztika egyik vezéregyénisége általánosította: „A sorbarende-
zési szabályok nem a megnyilatkozások, hanem a megnyilatkozásokkal végzett cselekvések között ér-
vényesülnek. Valójában az egymást követő megnyilatkozások rendszerint nem is állnak kapcsolatban egymással.”

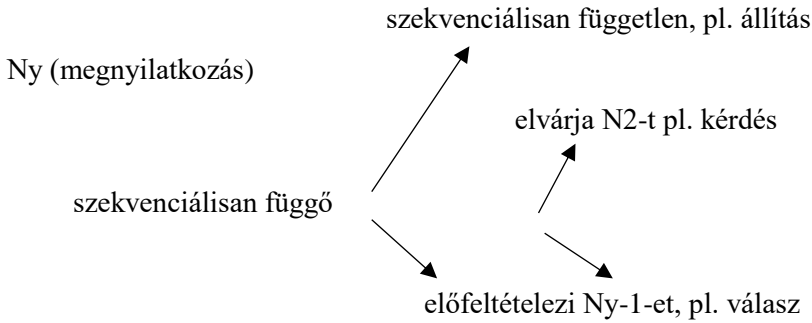
A társalgáselemzés a nyelvtanon túlmenő, a beszélgetés koherenciáját biz-
tosító *szabályokat* keresi, a fent említett elméleti keretekkel motiválva megfigye-
léseit, s ezt a koherenciát nem a mondatok szó szerinti (felszíni) jellegzetessége-
iben, hanem az általuk megvalósított aktusokban leli meg. Így például a kérdés
és felelet kapcsolata nem pusztán a kérdő és kijelentő mondat kapcsolata. Kérdé-
sekre nemcsak Feleleteket, hanem más Válaszokat is adhatunk. Gondoljunk csak a
vizontkérdésekre (15).

(15) A: *Jössz holnap moziba?*

B: *Miért, mondtam, hogy nem?*

Valódi példák beszélgetésekből

A társalgáselemzés egyik kezdeményező irányzata a társadalomtudományi fenomenológia kaliforniai letéteményese, az elméleti szabályokról szóló gondolatmenetben is említett *etnometodológia*. Kutatói empirikus munkáikban esettanulmányyszerűen felvonultatott példákat adtak, hanganyagban rögzített valódi beszélgetésekkel illusztrálták tételezett szabályaikat. Képviselői – Harvey Sacks, Emanuel Schegloff és mások – az elemzés egységeinek a szomszédsági párokat tekintik (*felhívás-válasz, kérdés-felelet* stb.), s azt próbálják feltárni, hogy milyen naiv, hétköznapi szabályrendszerek irányítják a koherenciát. Például kérdésre lehet visszakérdezés a reakció, ha releváns az eredeti kérdés megválaszolására, vagy lehet például kilépés a társalgásból (16C).

(16) A: *Jössz a bulira?*

B: **Hány**kor is lesz?

C: *Mikor volt a lepantói ütközet?*

Ezek a munkák a filozófusok vagy nyelvészek *fiktív* párbeszédeitől eltérően már valóságos beszélgetések (például segélykérő telefonhívások) empirikus elemzését végzik el (pl. Schegloff 1978). Eredményük mégis hasonló: általánosan érvényes szabályok vannak a beszédaktusokra.

Legnevesebb modelljükben már nem egyszerűen segélyhívásokra, hanem rögzített csoportbeszélgetésekre alapozva tárták fel a szóátvétel (turn taking) rendszerét (Sacks et al. 1974). Szabad interakciós társalgásnál a tények kiinduló jellemzője, hogy viszonylag rövid ideig tart az egymás szavába vágás, de a kínos csend is ritka:

- általában egyszerre egyvalaki beszél,
- az együttes megszólalás igen rövid,

- a beszélőváltásokat rövid szünet és legfeljebb röpké átfedés jellemzi,
- az először megszólaló veszi át a szót mondatvégen mint lehetséges átvételi helyen,
- vannak közvetlen szóátadási eljárások, például felhívások (Jani, ugye te voltál ott Szegeden?).

Ez a kutatástípus igen sok új felismeréshez is vezetett például a szóátadás mechanizmusainak, a közbeszólás és háttérszótorna használatának a szabályairól. Ezek a harmadik korszakban feltételvariálók kísérletek, különböző résztvevőkkel rögzített beszélgetések feldolgozásain alapuló, paramétereket feltáró kutatások kiindulópontjaivá is váltak (Pléh 2012, Magyar 2014 is jó összefoglalást adnak). Ebben a korszakban a legrészletesebb, sok tucat „miniszabályt” feltáró rendszert nem az etnometodológusok, hanem a szociolingvista Labov és egy gyakorló tanácsadó pszichológus, Fanshel (Labov–Fanshel 1977/2001) dolgozta ki, egyben példát adva a gyakorlati alkalmazásra is: társalgási szabályai segítségével a pszichoterápiás beszélgetéseket, a bennük fellépő koherencia-zavarokat értelmezték.

A sok szabály tételezésére fellépett a Grice-szerű ellenreakció is. Erving Goffman (1981) a hasonló jelenségeket nem merev, rögzített s egyedi mintázatokra algoritmikusan alkalmazott *szabályok*, hanem a résztvevők állandó *értelmezési erőfeszítése* révén magyarázza.

Társalgási kérdőívek

Sok munka ebben a korszakban elsősorban nem új szabályok megállapítására törekedett, hanem kérdőíves adatszerzést használva a szabályok használatát befolyásoló *paramétereket* tárja fel. Mennyire függ például az indirektség a kérdés tárgyától, a résztvevők korától, a köztük lévő szociális távolságtól stb.?

Blum-Kulka és Olshtain (1984) számos nyelven és kultúrában vizsgálták a kérések közvettségének, s ezzel udvariasságának meghatározóit. A naiv személyeknek kis interakciós helyzetek kipontozott részeit kell kitölteniük, mint a (17) és (18) példákban.

(17) Étteremben

Dani: Mit együnk?

Anna: Nem tudom, nézzük meg az étlapot.

Dani (pincérhez):

(18) Anya és fia

Péter: Anya...

Anya: A fürdőszobában, mint mindig. Péter, már megint olyan hosszú a hajad,

Péter: Nem akarom. Tudod, hogy utálok fodrászhoz járni.

A válaszokat három alaptípusba sorolták be, mint (19) mutatja.

- (19) Közvetlen felszólítás: *Vágasd le a hajad!*
Konvencionális közvetett: *Nem akarod levágnatni?*
Egyedi közvetett: *Mikor voltál fodrásznál?*

Csató Valéria és Pléh Csaba (1987/88) magyar középiskolásoknál és egyetemistáknál a közvetettség számos meghatározóját igazolták.

- A: Az akciókérés sokkal indirektebb, mint az információkérés.
- B: Az indirekt cselekvés kérésnél gyakoribb a partnerre utalás.
- C: A gimnazisták direktebbek, mint az egyetemisták.
- D: A serdülők saját kortársaik felé különösen direkttek.
- E: A serdülők szerint a felnőttek utasítgatják őket.
- F: A felnőttek direktebbek kis dolog (pl. toll) kérésénél.

A használatelmélet komolyan vétele a gyermek vizsgálatában

Jerome Bruner (1974, 1975), a gyermeknyelvi megfigyeléses kutatás gazdag értelmezési hagyományának elindítója egyben a társalgáselemzés keretébe is beillesztette a gyermeknyelv korai szakaszainak elemzését. (Ennek tágabb gyermeknyelvi keretiről lásd Pléh és Radics, 1982). Egyik jellegzetes vizsgálatukban Ratner és Bruner (1978) interakciós videofelvételek alapján a gyermeki szójátékokat a Wittgenstein értelmében vett nyelvhasználati szokás-beállításokat próbálták egy-egy új szó és kifejezés elsajátításában feltárni. Felfogásukban a közös mozzanat a gyermeknyelv értelmezése s Wittgenstein között az esszencializmus kritikája, s az aktív konstruktív nyelvépítési felfogás (Pléh 2016).

Maibb értelmezését adta ennek a bruneri kezdeményezésnek Katherine Nelson (2008). Nelson világosan rekonstruálta a wittgensteini ihletést a nyelvvelsajátítás szótanulási összetevőjére nézve.

- A gyermeki beszéd tanúsága szerint is a szótanulás jelentéshasználat s nem elvont fogalomalkotás függvénye.
- A szabálykövetés közösségi eredetű.
- A közösség fogadja el, hogy valakinél a közös életmódnak megfelelően kialakult-e egy fogalom.
- Az egyén kikövetkezteti a használati kritériumokat.
- A jelentés tehát nem mentális entitás.

Rögzítés és elemzés kísérleti helyzetekben

Az utóbbi három évtizedben a társalgáselemzés sokkal rendszerezettebb, nem esetközpontú, és a filozófiai és elméleti nyelvészeti megfontolásokat mint a feltételvariálós kísérletezés predikciós eszközeit, illetve mint a vizsgálati helyzetekben kapott eredmények elemzési kategóriáit használja. Ezekben a kutatásokban a társalgás már nem egy filozófiai vagy nyelvelméleti tézis illusztrációja, hanem

egyfajta fordított gondolatmenet szerint a cél a társalgás jellemzőinek megértése, és ehhez csipegetünk az elméletekből. Ebben a történeti áttekintésben nem lehet céloom a mai kép összefoglalása. Inkább csak az új szakasz kutatásainak paramétereit próbálom illusztrálni.

A társalgási helyzetek és partnerek eltérései

Herbert Clark (1996, 2001, 2002) foglalta össze, hogy a társalgás szerveződésében szisztematikus kutatásokkal kimutatható a közös tudásalapok (common ground) és az ismerőség szerepe például az utalások rendszerében. Fontos meghatározás a címzettek és az éppen csak úgy ott lévők eltérése. A címzettekben belül pedig nagy társalgási eltérések vannak az alábbi közelségi viszonyoknak megfelelően.

- **idegenek:** nincsen közös tudás;
- **ismerősök:** kis közös tudásalap;
- **barátok:** kiterjedt személyes közös alap;
- **bizalmasok (intimates):** sok 'nem nyilvános' közös alap.

Hasonló alapvető kérdés a szemtől szembeni és az ennek bizonyos vonásait megszüntető társalgási helyzetek eltérése. Ezek rendszerezését mutatja 2. táblázat.

Vonás	Jellemzők	Megszüntető IKT	Megtartó IKT
együttes jelenlét	partnerek fizikai együttléte	levél, telefon, e-mail	
láthatóság	partnerek látják egymást	levél, telefon, e-mail	Skype, Zoom, videokonferencia
hallhatóság	partnerek hallják egymást	levél, e-mail	telefon, mobil
azonnaltság	nincs észlelt késleltetés	e-mail, SMS	chat
elillanás	közeg illékony	e-mail, SMS	telefon, mobil
rögzítetlenség	közlés nem rögzül	e-mail, SMS	
egyidejűség	azonnali reagálás	levél, email	chat
valós idő	minden most zajlik		telefon, mobil, chat, Skype
önálló döntés	Résztevők döntenek el, mit csinálnak		
önképviselés	magukként szerepelnek	avatar, adathalász	

2. táblázat: A kiinduló, elsődleges szemtől szembeni helyzet jellemzői Clark (1996) nyomán, kiegészítve a vonást megőrző vagy megszüntető másodlagos infokommunikációs (IKT) eszközökkel (Pléh 2012: 31)

Természetesen számos további taxonomikus szempont van, kezdve a formalitástól egészen a társalgások személyes és instrumentális céljaiig. A fentiek csupán példák a megközelítésre.

A szereplők szerepe

Természetesen utánzó társalgási helyzetekben, megadott beszélgetések felvételeinek elemzésével az új nemzedék kutatói a nem, az életkor, az ismerőség hatására kíváncsiak különböző társalgási jellemzőkre. Egy példát mutatok be, a nemek hatását. Bilous és Krauss (1988) egyrészt kimutatták, hogy páros beszélgetéseknél nők egymás közt jóval több közbeszólást tesznek, mint férfiakkal beszélve. A férfiak azonban kevésbé igazodnak a partner neméhez. Ugyanakkor a visszajelzésekben (*ühiüm*, mosoly), miközben a nőknél az mindig több, mint férfiaknál, a férfiak ebben igazodnak a partnerhez. Nőkre többet mosolyognak, és több visszajelzést adnak nekik. Mast (2002) pedig 3–5 fős csoportokat vizsgálva azt mutatta ki, hogy egyrészt a közbeszólások összefüggenek a dominanciaviszonyokkal; ugyanakkor ebben jellegzetes nemi eltérések vannak. Az ismételt ülések során nőknél az ismerőséggel, idővel nőtt a közbeszólások aránya, férfiaknál azonban nem. A szerző ezt úgy értelmezi, hogy a férfiaknál nagyon hamar kialakulnak a dominanciaviszonyok, nőknél azonban ez hosszabban érlelődő folyamat a társalgásban.

A közvettség pontosabb elemzése

Az új korszakban sok új adat és értelmezés született a fél évszázada velünk lévő probléma, a közvetett felszólítások és kérések értelmezésében. Egyrészt valódi társas helyzetekben elemezzük kísérletileg ezek használatát. Az alaphangot Herbert Clark (1979) vizsgálata adta meg. Ő egy italbolt nyitvatartásával kapcsolatban telefonbetyárkodott. Kimutatta, hogy a kérdés formája szabja meg a válasz jellegét. A *Mikor zárnak? Meg tudná mondani, mikor zárnak?* kérdésekre egyszerű információs válasz érkezett: *Hétkor*. Arra a kérdésre viszont, hogy *Megmondaná, mikor zárnak?*, kombinált válasz érkezett: *Igen. Hétkor*. Vagyis a rendszer adaptív, s ezt az adaptivitást kísérleti módszerekkel is igazolni lehetett.

Ginisci és Pontecorvo (2004) egy tényleges éles helyzetben mutatta meg az átkulcsolás mint stratégia előnyeit. Az ügyész igyekezett elkerülni a kitérő, közvetett válaszokat, a vádlottak ezzel együtt gyakran éltek ilyenekkel, mint a (20) példa mutatja. A leggyakoribb válasz a (20B) volt.

(20) Ügyész: *Ott volt a bárban?*

A: Közvetlen: *Nem voltam ott.*

B: Kidolgozott: *Én a bárban? Mit keresnék ilyen helyen?*

C: Sugallt: *A Milán meccsen voltam.*

D: Kikerülő: *Honnan lenne nekem pénzem ilyen drága kupikra?*

A közvettség stratégiai előnyeit pozitívabb kontextusban is elemzik. A közvettség azon előnyére mutatnak rá egyetemistáknál, udvarlási kontextusokban, hogy közvetett flörtölésnél lehet székientelenül visszakozni (Lee–Pinker 2010). A közvetett eljárások mellett (*Nem jössz fel megnézni a lemezeimet?*) úgy érezzük, hogy a beszélő kisebb kockázatot vállal, kisebb az arculatfenyegetés, mintha direktbben kommunikál (*Nem akarsz lefeküdni velem? Nem akarsz nálam aludni?*). Ez tágabban is érvényes. A közvettség mindig megadja egyrészt a visszavonulás lehetőségét arcvetés nélkül, illetve esélyt ad arra, hogy azt sugalljuk: a partner olvas bele túl sokat abba, amit mondtunk. Ő van túlzottan résen.

*

A modern társalgáselemzés sokféle forrásából számos ihletést máig megőriz. Közben egyre inkább részletes adatszerzést alkalmaz, mivel a társalgást úgy kezeli, mint a nyelvhasználat alapvető keretét, anyagának értelmezésében továbbra is alkalmazza a logika és a nyelvfilozófia kategóriáit. Reménye és célja az, hogy a társalgás szabályszerűségeinek feltárásával az ember társas lény voltának alapvető szabályszerűségeit segít feltárni.

Irodalom

- Altrichter F. 1975. Hozzászólás Kiefer Ferenc Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban című előadásához. *Nyelvtudományi Közlemények* 77/2: 83–89.
- Austin, J. 1962/1990. Tette ért szavak. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bar-Hillel, Y. 1954. Indexical Expressions. *Mind* 63: 359–379.
- Bilous, F. – Krauss, R. M. 1988. Dominance and accomodation in the conversational behaviours of same- and mixed gender dyads. *Language and Communication* 8: 183–194.
- Black, M. 1962. *Models and metaphors: studies in language and philosophy*. Ithaca: Cornell University Press
- Bence Gy. – Kis J. 1970. A nyelv a mindennapi élet elméletében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VII: 17–55.
- Bloor, D. 1983. *Wittgenstein. A social theory of knowledge*. New York: Columbia University Press.
- Blum-Kulka, S. – Olshtain, E. 1984. Requests and apologies: A crosscultural study of speech act realization patterns (CCSARP). *Applied Linguistics* 5: 196–213.
- Bruner, J. S. 1974. From communication to language: A psychological perspective. *Cognition* 1: 225–287.
- Bruner, J. S. 1975. The ontogenesis of speech acts. *Journal of Child Language* 2: 1–19.
- Chomsky, N. 1957/2003. *Mondattani szerkezetek*. Nyelv és elme. Budapest: Osiris Kiadó.
- Chomsky, N. 1975. *Reflections on language*. New York: Pantheon Books.
- Chomsky, N. 1988. *Language and problems of knowledge*. Cambridge: MIT Press.
- Clark, H. H. 1979. Responding to indirect speech acts. *Cognitive Psychology* 11: 430–477.

- Clark, H. H. 1996. *Using language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, H. H. 2001. Conversation. In Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (eds.): *International encyclopedia of social and behavioral sciences*. London: Elsevier. 2744–2747.
- Clark, H. H. 2002. Conversation, structure of. In Nadel, L. (ed.): *Encyclopaedia of cognitive science*. Basingstoke, UK: Macmillan. 820–823.
- Csató V. – Pléh Cs. 1987/88. Indirekt felszólítások a magyar nyelvben. *Magyar Pszichológiai Szemle* 44–45: 99–115.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs/N. J.: Prentice Hall.
- Ginisci, A. – Pontecorvo, C. 2004. The organization of questions and answers in the thematic phases of hostile examination. *Journal of Pragmatics* 36: 965–995.
- Goffman, E. 1981. Feleletek és reakciók. In Goffman, E. (ed.): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat. 427–544.
- Goody, E. N. (ed.) 1978. *Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grice, H. P. 1975/2001. A társalgás logikája. In Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris. 213–227.
- Grice, H. P. 1989/2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, J. 2011. *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest: Gondolat.
- Ionesco, E. 1990. *Drámák*. Budapest: Európa.
- Kneale, W. – Kneale, M. 1987. *A logika fejlődése*. Budapest: Gondolat.
- Labov, W. 1972. Rules for ritual insults. In Sudnow, D. (ed.): *Studies in Social Interaction*. New York: Free Press. 120–169.
- Labov, W. 1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In Pléh Cs. – Terestyéni T. (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 365–398.
- Labov, W. – Fanshel, D. 1977/2001. Beszélgetési szabályok. In Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris. 394–435.
- Lee, J. J. – Pinker, S. 2010. Rationales of indirect speech: The theory of the strategic speaker. *Psychological Review* 117: 785–807.
- Magyar L. 2014. A beszédprodukció. In Pléh Cs. – Lukács Á. (szerk.). *Pszicholingvisztika 1-2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 371–410.
- Mast, M. S. 2002. Female dominance hierarchies: Are they any different from males? *Personality and Social Psychology Bulletin* 28: 29–39.
- Nelson, K. 2008. Wittgenstein and contemporary theories of word learning. *New Ideas in Psychology* 27: 275–287.
- Pléh Cs. 2000. A szabály fogalma Wittgenstein munkáiban és a mai pszicholingvisztikában *Kellék* 15–16: 81–100.
- Pléh Cs. 2001. Szabályok és szokások: hogyan kezeli a mai kognitív kutatás a nyelvtan és az erkölcs kérdését? *Magyar Filozófiai Szemle* 45/3: 415–424.
- Pléh Cs. 2012. *A társalgás pszichológiája*. Budapest: Libri.
- Pléh Cs. 2016. Wittgenstein és a pszichológia: Néhány új szempont. *Korunk* 27/4: 40–46.
- Pléh Cs. 2020. Pragmatika és pszicholingvisztika összekapcsolódásának változatai. *Magyar Nyelvőr* 144: 86–103.

- Pléh Cs. – Radics K. 1982. Beszédaktuselmélet és kommunikációkutatás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV*: 87–108.
- Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. 2001 *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris.
- Ratner, N. – Bruner, J. 1978. Games, Social Exchange and the Acquisition of Language. *Journal of Child Language* 5: 391–401.
- Reboul, A. – Moeschler, J. 2006. *A társalgás cselei*. Budapest: Osiris.
- Sacks, H. – Schegloff, E. A. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schegloff, E. A. 1978. A társalgás kezdetén. In Horányi Ö. (szerk.): *A kommunikáció. II. A kommunikáció világa*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 143–172.
- Searle, J. 1969/2009. *Beszédaktusok*. Budapest: Gondolat.
- Searle, J. 1975/2001. Közvetett beszédaktusok. In Pléh Cs. – Síklaki I. – Terestyéni T. (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest: Osiris. 62–81.
- Sperber, D. – Wilson, D. 1995. *Relevance: Communication and Cognition, Second Edition*. Oxford: Blackwell.
- Terestyéni T. 2006. *Kommunikációelmélet*. Budapest: Typotex.
- Wilson, D. – Sperber, D. 2012. *Meaning and relevance*. Oxford: Blackwell.
- Wittgenstein, L. 1953/1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

Markó Alexandra

FONETIKAI SZEMPONTOK A TÁRSALGÁSELEMZÉSBEN

NBSZ Szakértői Intézet, HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

marko.alexandra.phd@gmail.com

Bevezetés

A jelen tanulmány témája a társalgások hangtani nézőpontú elemzése. Mivel a téma szakirodalma kimeríthetetlen, szükségképpen szubjektív módon válogatunk az egyes megközelítésmódok és területek közül. A kutatási tapasztalatokra építve megkíséreljük megfogalmazni azokat a dilemmákat, amelyekkel a társalgások elemzése szembesíti a fonetikust, valamint feltérképezzük a kurrens kutatások főbb irányait (ugyancsak szubjektív válogatási szempontok alapján). A szövegben a fonetikai és a hangtani jelzőt minden olyan tulajdonságra alkalmazzuk, amely a beszédhangzásra vonatkozik – legyen az akár szegmentális, akár szupraszegmentális vagy prozodikus (ideértve a fonológiai tulajdonságokat is), illetve para/extranyelvészeti. A „társalgás” fogalmához tartozónak tartunk minden olyan beszédtevékenységet, amely legalább két aktív beszélő részvételével zajlik. Az áttekintés alapját elsősorban a konverzációelemzés és a hangtan kapcsolódásai adják, de magyar viszonylatban a társalgással foglalkozó kutatások tágabb körére is kitér.

A tanulmány mindenekelőtt rövid és vázlatos áttekintést ad a társalgáselemzés történetében a fonetikai szempontok megjelenéséről – és ezzel kapcsolatban azt is bemutatjuk, hogy hogyan jelennek meg a társalgások a fonetikai-fonológiai és a pszicholingvisztikai vizsgálatokban (a téma teljesebb áttekintéséhez lásd pl. Horváth és mtsai 2021). Kitérünk néhány módszertani kérdésre, különös tekintettel a különféle elemzési módszerek és megközelítések sajátosságaira, végül áttekintünk néhány vizsgálati, illetve alkalmazási területet is.

A fonetika történetében a társalgás során elhangzó beszéd ritkán volt a vizsgálat elsődleges tárgya, gyakran inkább amolyan különleges beszédmódként merült fel, holott világos, hogy a legalapvetőbb és leghétköznapiabb beszédmód a társalgási helyzethez kötődik. Ehhez a marginalizációhoz hozzájárult az is, hogy a hangtani vizsgálatok többségének elsődleges célja a fonológiai kompetencia leírása (volt). A társalgásra jellemző jelenségeket, mint a beszélőváltást, az átfedő beszédet, a közbeszólásokat, a háttércsatorna-jelzéseket a primer fonetikai vizsgálatokban gyakran az elemzést akadályozó zavaró tényezőnek, zajnak tekintették a kutatók, olyan nehézségnek, amely megnehezíti a vizsgálat tárgyához való hozzáférést. A társalgás további problémákat is felvet a fonetika számára: a

felvételek minősége (bizonyos típusú elemzésekre) alkalmatlan lehet; illetve a spontán beszélgetések nem feltétlenül tartalmaznak kellő számban az adott vizsgálat céljának megfelelő jelenségeket (például minimális párokat). Jóval ritkábban találkozunk olyan megközelítésekkel, amelyekben a társalgás maga az anyag, amelyből a nyelvi szerveződést kívánja a kutató levezetni, és amelyet a saját jogán, a maga „rendezettségében”, beszélői gyakorlatként tenné a vizsgálat tárgyává (Ogden 2021).

Közhelynek számít, hogy a beszéd interdiszciplináris kutatási terület, hiszen sokoldalúsága és multifunkcionalitása miatt a nyelvtudomány (és azon belül a fonetika, a pszicho- és neurolingvisztika, a szociolingvisztika, a pragmatika, de ma már akár a grammatika stb.) mellett a biológia és fiziológia, a pszichológia, a fizikai akusztika, az információtudomány, az orvostudomány és sok más tudomány érdeklődési körébe beletartozik. A társalgásban ráadásul további olyan mintázatok is vizsgálhatók, amelyek segítségével következtetéseket lehet levonni a beszélők kognitív, szociális és pszichés működésére vonatkozóan is.

A fonetikai szempontok megjelenése a társalgáselemzésben

A társalgások fonetikai elemzésének a középpontjában a kezdetektől máig a beszélőváltások működése áll, függetlenül attól, hogy az elemzést végző kutató milyen tudományterületi megközelítéssel kezeli az anyagát. A vizsgálatok elsődleges célja arról számot adni, hogy az ún. sima átmenetek, amikor a beszélőváltás résztvevőinek fordulói között sem szünet, sem átfedés nincs (smooth transition: no gap – no overlap, Sacks et al. 1974) hogyan, milyen verbális és nonverbális eszközök segítségével valósítható meg.

1972-ben Duncan pszichológiai fókuszú elemzésében az alábbi kulcsokat sorolja fel a szóátadás jelzésére, amelyek egy része fonetikai természetű (és amelyek együtt és külön is előfordulhatnak): 1. intonációs jellemzők (bizonyos kontúrok kombinációja); 2. nyújtás (a záró tagmondat utolsó vagy hangsúlyos szótagjának időtartamtöbblete); 3. a kézgesztusok abbamaradása; 4. (a forduló lezárására használatos) sztereotipikus kifejezések; 5. a hangmagasság és/vagy a hangosság csökkenése; 6. grammatikai lezárás. A 2. és az 5. számú jelenség a szerző szerint a paranyelvhez tartozik. A különféle kulcsok kezelése egymástól független, és ezek relatív súlyára sem tér ki a szerző (vö. Beattie 1983). A hangsúly a statisztikai mutatókon van (habár mindössze két társalgás elemzése történt meg), és a vizsgálat nem veszi figyelembe a nyelvi jelentést. Beattie (1983) szerint Duncan megközelítése a részletekre fókuszál, miközben a tágabb összefüggésekre, a társalgást mozgató elvekre nem ad rálátást. A beszélőváltás működése ugyanakkor később is a pszichológiai érdeklődés középpontjában maradt, mivel egyes körkékben eltéréseket figyeltek meg a fordulók működtetése terén (erre a kérdéskörre az alábbiakban visszatérünk).

A nyelvészet területén belül a fonetika technikáinak kombinálása a társalgáselemzés módszertanával fél évszázados múltra tekint vissza. A kutatások megmutatták, hogy a társalgások működésének vannak társadalmilag szerveződő módjai és elvei, amelyek alapján a beszélők kezelik a beszélőváltást, javításokat hajtanak végre, megjelenítik az (episztemikus és érzelmi) álláspontjukat, értelmezik mások viselkedését és így tovább (Ogden 2021). Sacks, Schegloff és Jefferson (1974) sokat idézett alapvető munkája is alkalmaz fonetikai szempontokat. Egyebek között a beszéd fonetikai jellemzői alapján jósolható, hogy váltásra alkalmas pont (transition-relevance place) következik-e. A tanulmány függelékéből (731–734) megtudhatjuk, hogy a társalgások lejegyzésében az egyes beszélők fordulói között jelölték a szerzők, ha a fordulók hallgatás beiktatásával, és nem azonnal következtek egymásra: egy zárójelben megadott szám jelezte, hogy hány másodpernyi idő telt el az előző és a következő beszélő fordulója között. Ugyanígy jelölték egyazon beszélő fordulóján belül az extrém hosszú szüneteket, amelyekből vagy arra lehetett következtetni, hogy a szünet után már újabb forduló kezdődik, vagy a beszédtervezésre szolgáltatott időt. A nem mért, de észlelhető szüneteket is jelölték (hosszú kötőjellel). A központosítás bizonyos szimbólumait nem a grammatikai határok, hanem az intonáció jelölésére alkalmazták. Továbbá kettősponttal (akár többel is) jelölték a szótagnak az elvárttól hosszabb megvalósulását; aláhúzás jelölte a hangsúlyozás, az intonáció vagy a hangerő által kiemelt szótagokat (ez utóbbira önmagában a nagybetű szolgált), de külön jele volt a beszélő elhalkulásának is. A hangsúly- és a nyújtásjelek kombinációi a hangmagasságváltozásokat reprezentálták. A szerzők jelölték a nevetést és a hallható légzést (mind a be-, mind a kilégzést) is. Bár különösebb magyarázatot nem fűztek hozzá, a helyesírástól eltértek a különféle kiejtési mintázatok jelölése érdekében is (pl. hangzók kiesése). A függelék végén a szerzők külön megjegyzik, hogy azért nem alkalmazták a jelölésben IPA-jeleket, hogy a nyelvészetben nem járatos olvasók számára is érthetők legyenek a példák. Beattie (1983) meglátása szerint Sacks és munkatársai (1974) elsősorban az időzítési sajátosságokra összpontosítottak, elemzésükben az intonációs és az ún. paralingvisztikai jellemzők háttérbe szorultak. Az említett szerzők tanulmányukban példákon keresztül szemléltették a tárgyalt társalgásszervezési elveket, de mivel statisztikai adatokat nem mutattak be, a megfigyeléseik megbízhatósága és a jelenségek előfordulási gyakorisága tekintetében nem tudunk következtetéseket levonni.

A beszélőváltás-menedzsmentben természetesen nem csak a „sima” átmenetek képezik vizsgálat tárgyát, hiszen legalább ennyire releváns az is, hogy milyen gyakori és milyen más jellemzőkkel társul az aktuális beszélő félbeszakítása, illetve az egyszerre beszélés. Beattie (1983) szociálpszichológiai megközelítésű elemzésében azt találta, hogy míg két résztvevő esetén 11%-ban fordul elő, hogy az új egység megszakítja a korábbi (azaz a beszédpartner közbevág vagy hamarabb kezd el beszélni, mint hogy az aktuális beszélő fordulója véget érne), több beszélőnél ez az arány már 31%. A szerző korábbi tanulmányokat hivatkozva a

részvevők személyiségvonásait (pl. intelligencia, magabiztosság) említi a közbevágást befolyásoló tényezőkként, de a legrészletesebben a nemek közötti esetleges különbségekre tér ki. Zimmerman és West (1975) azt találták, hogy szinte minden vizsgált esetben a férfi szakította félbe a női beszédpartnert, ezzel szemben Beattie (1983) közel azonos arányban dokumentálta a jelenséget a két nemnél. Az idézett elemzések az egyszerre beszélés időzítését (például) nem vizsgálták, főként típusokat és gyakoriságokat elemeztek. Egy korábbi tanulmányában Beattie (1978) a beszélőváltásnál jelentkező hallgatások (switching pauses) időtartamát elemezte a megelőző forduló végén jelentkező szemkontaktus megjelenésével összefüggésben. A hipotézissel ellentétben nem talált ilyen relációt, azaz a szemkontaktus felvétele nem kapcsolódott össze rövidebb (< 0,5 s) beszélőváltási szünetekkel. Azonnali beszélőváltásnak tekintette a szerző a 200 ms-nál rövidebb hallgatással megvalósult fordulóhatárokat, rövidnek a 200 és 500 ms közöttieket, és hosszúnak az 500 ms-nál hosszabbakat.

A társalgás megjelenése a fonetikai/pszicholingvisztikai elemzésben

Az 1980-as években jelentek meg először olyan tanulmányok (pl. French–Local 1983, Local–Kelly 1986), amelyek a beszélőváltás fonetikájának szempontjait elemezték Sacks és munkatársai (1974) alapján. Ezek ismétlődő fonetikai mintázatokat mutattak be, amelyeken keresztül azt vizsgálták, hogy hogyan működnek együtt a fonetikai jellemzők csoportjai, mint például a hangsúlyhelyzet, a hangminőség változásai, a tempó és az artikulációs feszesség. Fonetikai részletekben gazdag elemzések voltak ezek, és a tárgyalt részleteket potenciális jelentéshordozókként kezelték, azaz a fonetikai jellemzők funkcióit a résztvevők nyelvi viselkedése alapján közelítették meg a szerzők. A hangzási sajátosságok mellett egyéb aspektusokra, például a szintaxisra is ügyeltek a leírások (Ogden 2021).

Leveltnek (1989) a spontán beszédéről szóló monográfiája (*Speaking. From intention to articulation*) a magyar pszicholingvisztikai szakirodalomban valószínűleg a legtöbbet idézett munka a beszédprodukciónal kapcsolatosan. Azt azonban általában nem említik a hivatkozó szerzők (talán éppen azért, mert triviálisnak tartják), hogy Levelt (értelemszerűen) a legegységesebb és legalapvetőbb beszédhelyzetben, a társalgásban helyezi el az általa vizsgált beszélőt. Ennek megfelelően például a „csend” (*silence*) három fajtáját (Sacks et al. 1974 alapján) különíti el a szerző. Nyilvánvaló esete a csendnek a fordulón belüli szünet (*pause*). A társalgási egységek közötti „csend” (*gap*, a magyar szakirodalomban *hallgatás*, vö. Markó 2005, 2015) beszélőváltásra ad lehetőséget, de ha nem szóval meg más, a megelőző egységet éppen befejező beszélő is kezdhet új egységet. Végül a harmadik típus (*lapse*, a magyar szakirodalomban *csend*, vö. Markó 2005) akkor jelenik meg, amikor a társalgás a végéhez ért, és a résztvevők ezzel jelzik elszakadásukat, így igen hosszú (pontosabban irreleváns az időtartama). A magyar szakirodalomban a 2000-es évek elején újragondolták a szerzők a szünet

különféle típusait és jellemzőit (vö. elsősorban Gósy 2000), de ekkor még csak a monologikus szövegtípusok (néma és kitöltött) szüneteivel számoltak. A társalgási szempontból is releváns csendtípusok a 2000-es évek közepétől váltak az elemzés tárgyává (Markó 2005-ös disszertációjától kezdve).

Társalgások elemzése a magyar szakirodalomban: a kezdetek

Ha már a magyar nyelvű szakirodalom szempontjai felmerültek, szakítsuk meg most a nemzetközi irodalom történeti áttekintését egy kitérővel. Érdeemes ugyanis megvizsgálni, milyen sajátosságokkal jellemezhetők a hazai vizsgálatok, hiszen a magyarországi kutatás nemcsak nyelvi, hanem társadalmi szempontból is merőben eltér az elsősorban angolszász tudományosság helyzetétől. Magyarországon 1990-ig a politikai-társadalmi háttér a társalgások vizsgálhatóságát is meghatározta, igen kevés olyan beszédhelyzet volt, amelynek a résztvevői hozzájárultak volna a beszédük felvételéhez, és ezek jobbára a médiában közlésre (és nem kutatási célokra) szánt felvételek, amiből a társalgások beállított volta (de legalábbis intézményessége) és ebből adódóan kevésbé vagy nem feltétlenül természetes működése is adódott. Kutatási célokra ugyanakkor készültek az 1970-80-as években rejtett mikrofonos felvételek, amelyek (amellett, hogy készítési módjuk a mai elveink szerint súlyos etikai problémákat vet fel) a technikai lehetőségeik miatt olyan hangminőséget adnak vissza, amely nem tesz lehetővé fonetikai vizsgálatokat. Nyelvészeti elemzések is csak egészen kis számban születtek és születnek ezekből.

Szende Tamás 1973-ban készült és nyelvstatisztikai módszerrel feldolgozott korpusza két- és többszereplős társalgásokat tartalmaz. Az összesen mintegy 3,5 órányi felvétel megközelítőleg 18 000 szónyi nyelvi anyagot jelent, amelyen a szerző statisztikai vizsgálatokat végzett: egyebek között a beszédhangok, hangkapcsolódások különböző szempontú gyakoriságát elemezte. 1975-ben alakult meg az ELTE-n a Beszélt Nyelvi Kutatócsoport, amely széles körben és nagy számban gyűjtött és jegyzett le spontánbeszéd-felvételeket (= *Beszélt nyelvi gyűjtemény I–VIII.*; vö. Keszler 1983), amelyek máig dolgozatok, tanulmányok (részbeni) alapanyagául szolgálnak. Keszler Borbála nevezetes tanulmánya (1983) ebből az anyagból a rejtett mikrofonnal készült, valóban spontán, két- vagy többszereplős társalgásokat elemezte szófajtani és mondatgrammatikai aspektusból. Andó Éva (2002) többek közt néhány ebből a korpuszból származó felvétel szövegfonetikai analízisét végezte el, és arra a következtetésre jutott, hogy különböző eseménydinamikával rendelkező szövegek összevetése alapján a cselekményközpontú szövegek artikulációs és beszédtempója gyorsabb az értékelésközpontúakénál. Mérései szerint a monologikus történetmondásban mind a szünetek időaránya, mind az átlagos időtartamuk jelentősen nagyobb volt, mint a társalgásban elhangzott narratívák esetében.

A spontánbeszéd-gyűjtés újabb nagy hullámát a BUSZI (Budapesti Szociolingvisztikai Interjú), az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi osztályán folyó szociolingvisztikai felmérés jelentette, amely a budapesti nyelvhasználat feltérképezését tűzte ki célul. Magnetofonnal rögzített interjú készült 250 adatközlővel, akik a budapesti lakosság reprezentatív mintáját alkották (Várad 2003). A BUSZI előmunkálataiként a gazdagréti lakóközösségi kábeltelevízióból válogatott felvételeket elemezték (Kontra szerk. 1988), és ennek kapcsán készült el magyar spontán szövegről az első intonációs átírat Varga (1987) alapján; illetőleg megvizsgálták a lejegyzés (Kontra 1988) és ezen belül különösen a szünetjelölés lehetőségeit és (észlelési) korlátait (Kassai 1988, Várad 1988). Születtek továbbá mondat- és szövegtani (elő)tanulmányok (Fábricz 1988, Szalamin 1988, Wacha 1988); végül a nonverbális elemek vizsgálata is megtörtént (Boross–Pléh 1988) a gazdagréti anyagon. Ezek a munkák jelentős hatást gyakoroltak a későbbi elemzésekre. A BUSZI kapcsán publikált tanulmányok újraközlése (néhol tanulságos kiegészítésekkel) Kontra Miklós és Borbély Anna szerkesztésében 2021-ben látott napvilágot.

A fonetikai szempontú társalgáselemzés fellendülése a nemzetközi és a hazai tudományos életben

1996-ban *Prosody in conversation. Interactional studies* címmel jelent meg Elizabeth Couper-Kuhlen és Margret Selting szerkesztésében egy jelentős tanulmánykötet a prozodiáról a társalgásban, amely sokféle nyelven és beszédhelyzetben vizsgált olyan témákat, mint például a beszélőváltás, az affektív álláspont megjelenítése, a mimikri és a javítás. Ezt követte a *Language and Speech* folyóirat 41/3–4. tematikus száma 1998-ban, amelynek szerkesztői Marc Swerts és Julia Hirschberg voltak. 2000-ben konferenciát szerveztek az EU Euresco programjának égisze alatt, abból a célból, hogy Európa és az USA társalgással foglalkozó tudósai számára találkozási lehetőséget teremtsen. Ez a kongresszus megteremtette annak az együttműködésnek az alapjait, amely lehetővé teszi, hogy azóta minden Nemzetközi Konverzációelemzési Konferencián (*International Conference on Conversation Analysis*) van fonetikai panel is (Ogden 2021). A 2000-es évek közepe óta jelentősen megnőtt a társalgások fonetikai elemzésére irányuló nemzetközi kutatások mennyisége, amit a különféle szerkesztett tanulmánykötetekben (pl. Couper-Kuhlen–Ford eds. 2004, Barth-Weingarten et al. eds. 2010) vagy folyóiratok különszámaiban (pl. *Language and Speech* 2012) megjelent dolgozatok is mutatnak. Változatlanul a beszélőváltás elemzése áll a középpontban. Például Ogden (2004) tanulmánya szerint a nem modális fonáció (glottalizáció, leheletes zöngé, suttogás, zöngétlenség, kilégzés) váltási pontot jelez a finnben, a lexikai-szintaktikai információtól függetlenül. A szintaktikailag befejezetlen fordulók esetén bizonyos prozodikus jellemzők együttese (pl. nyújtás, intenzitás-erősödés, gégezőár) jelzi a váltást a japánban (Tanaka 2004). A standard brit és

amerikai angolban a beszélőváltás bármilyen dallamkontúrt követően végbe mehet (Szczepek Reed 2004). Kétéves gyermek interakcióiban a fordulóváltás és az átfedő beszéd „kezelése” még nem felnőttzerű, a gyermek még nem verseng a beszédjogért a prozódiai eszközök segítségével (pl. magasabb hang, hangosabb beszéd) (Wells–Corrin 2004). Emellett specifikus (gyakori) társalgáselemek fonetikai megvalósulását is vizsgálják, például a visszautalását, a visszakérdezését, a szemrehányását/számonkérését, az értékelését (pozitív/negatív), a ritmikai hangsúlyváltozását. Ugyancsak témául szolgálnak az elemzéseknek egyes specifikus dialógushelyzetbeli előfordulások, például a gyermeki megnyilatkozás felnőtt általi megismétlése normakövető hangzasmintázattal (reparatív vagy megerősítő ismétlés), vagy pedig a sematikus verbális információmenedzsment közös munka/feladatmegoldás során (pl. repülőtéri dolgozók kommunikációja, az operációt végző stáb tagjainak kommunikációja műtét közben).

Magyarországon ugyancsak 1996-ban jelent meg Németh T. Enikő monográfiája a szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolásáról, amely 310 percnyi spontán beszédet, 8 beszélő 34–45 perces interjúit dolgozta fel. Az elemzésbe a szerző prozódiai szempontokat is bevont. Szende Tamás 1997-ben publikált újabb vizsgálata a lazítási folyamatokról öt résztvevővel rögzített társalgáson (kb. 45 000 szótag) készült. Markó (2005) disszertációjában egy négy résztvevős társalgást (2 óra időtartam) elemzett, összevetve ugyanazon beszélők monologikus felvételeivel – itt a vizsgálat elsődleges szempontja prozódiai volt.

A fordulópontot a társalgások fonetikai vizsgálatának lehetőségeiben a magyar nyelv terén 2007-től a BEA (Beszélt nyelvi Adatbázis) elindulása hozta el (Gósy és mtsai 2012), amelyben kötött beszéd típusok (mondat- és szövegfelolvasás, mondatismétlés stb.) mellett interjúkat és három résztvevős társalgásokat is rögzítettek. Az évek során több mint 400 adatközlővel készültek hangfelvételek, amelyeknek a társalgásait egy jelenleg is zajló projekt (Beszédegységek fonetikai jellemzőinek összefüggései, NKFI K-128810 pályázat, vezető kutató Horváth Viktória) keretében pragmatikai, konverzációelemzési és fonetikai szempontokat ötvözve elemzik a kutatók (vö. Horváth és mtsai 2019, 2021). Részét képezi ennek egyebek között az FTO (Floor Transfer Offset) vizsgálata – ez az az időtartam, amely „az egyik beszélő közlésének vége és a másik beszélő közlésének kezdete között eltelik” (Huszár és mtsai 2021: 93).

2009-től a HuComTech (Human Computer Interaction Technologies, Hunyadi et al. 2019) adatbázis fejlesztése is elindult. Ez egy multimodális korpusz, amely videófelvételeket tartalmaz, így lehetővé teszi a különféle verbális és nonverbális modalitások párhuzamos elemzését (vö. pl. Abuczki 2011). További külföldi és hazai társalgáskorpuszokról ad áttekintést Horváth és munkatársai (2019) tanulmánya.

Módszertani dilemmák és megoldások a társalgások fonetikai elemzésében

A társalgások vizsgálata a felvételek elkészítésének megtervezésével kezdődik. Ma már elképzelhetetlen lenne az a korábban bevett megoldás (lásd Keszler és munkatársai vagy Szende fent említett felvételeit), hogy a résztvevők tudta nélkül rögzítsük a beszédüket akár hang-, akár videófelvételen (de legalábbis összeférhetetlen a jelenlegi tudományetikai alapelvekkel). Az ugyanakkor különféle módokon előidézhető, hogy a beszélők lehetőleg vonatkoztassanak el a felvétel tényétől, és így csökkenthető legyen a megfigyelői paradoxon (Labov 1972). A BEA adatbázis protokolljában például a beszélőt véleményalkotásra kéri egy aktuálisan „forró témában” (pl. vasutassztrájk, melegházasság), így próbálják elterelni a figyelmét arról, hogy felvétel készül. Másrészt a háromfős társalgásra akkor kerül sor, amikor a résztvevő vélhetőleg már kellően ellazult, megszokta a helyzetet. A HuComTech felvételekor is különböző, a formalitás eltérő fokán álló helyzetekben rögzítik a szövegeket. Ennél még erőteljesebb figyelemelterelést idézhetnek elő a nyelvi játékok, feladatok, például az ún. térképmódszer (Anderson et al. 1991, Carletta–Mellish 1996).

Local és Walker (2005) hét úgynevezett módszertani imperatívuszt sorolt fel nagyhatású tanulmányában (*Methodological imperatives for investigating the phonetic organization and phonological structures of spontaneous speech*), amelyek közül itt ötöt emelünk ki. Elsőként említjük azt, amelyik az anyagra vonatkozik: Csak valódi interakciókból származó adatokkal dolgozzunk. Ezt a szerzők többek között azzal indokolják, hogy nem mindig világos, hogy az introspekcióból származó adatok és/vagy a kísérleti környezetben rögzítettek pontosan reprezentálják-e a résztvevők viselkedését. Az óva intés nagyon is megalapozott és helytálló, ugyanakkor a társalgás- vagy interakciókutatás eddigi története számos példát ad arra, hogy ezzel a megkötéssel lényeges információktól esünk el. Gondoljunk például arra, hogy a beszélőalkalmazkodás fonetikai vizsgálatának alapműveként emlegetett tanulmány (Pardo 2006) kísérleti helyzetben (térképmódszerrel) elicitált olyan mintázatokat, amelyek segítségével a fonetikai konvergenciát igazolni lehetett. A magyar szakirodalomból pedig említhetjük a *hát* diskurzusjelölő megjelenésének és funkcióinak vizsgálatát, ahol azt látjuk, hogy a valódi interakciókból származó adatok bizonyos típusokra számos példát adtak, míg másokra alig vagy egyáltalán nem, így a vizsgálat eredményei is eltolódtak a társalgásbeli gyakoriságok mentén (vö. Dér–Markó 2017). Ezzel szemben az elicitált beszédhelyzetekben kiegyensúlyozott adatmennyiség alapján a *hát* több funkciója is vizsgálhatóvá vált (vö. Szeteli és mtsai 2019). Így tehát a kísérleti helyzetben rögzített adatok épp olyan hasznosak lehetnek, mint az ún. valódi interakciókból származók, sőt bizonyos esetekben kifejezetten előremozdítják a tudományos kutatást.

Mielőtt Local és Walker további felszólításait idéznénk, folytassuk a képzeletbeli vizsgálatot a következő lépéssel: a felvételek rögzítése után ezek annotálása, illetve még ezt megelőzően az annotálás módszerének a kidolgozása a feladatunk. (Természetesen az annotálás módszertanának meghatározása normális esetben megelőzi a felvételek elkészültét. Most azonban nem részletezzük a kutatás lépéseit, amely nyilvánvalóan a szakirodalom megismerésével, majd ez alapján a kutatási kérdések és a hipotézisek megfogalmazásával kezdődik – itt csak bizonyos módszertani dilemmákra összpontosítunk, amelyek értelemszerűen az említett megelőző lépésektől sem függetlenek.) Az annotálás a fonetikai elemzésben egészen sajátos módon valósul meg – más, társalgáselemzési gyakorlatoktól igencsak eltérően. Lássunk két példát a (szociolingvisztikai-stilisztikai megközelítésű) diskurzusanotálási módra Bartha és Hámori (2010) tanulmányából (1. ábra), valamint egy részletet Varga (1988/2021) fonológiai megközelítésű intonációs átíratából (2. ábra).

(15c) A: [mélyebb hangon, kicsit kihívóan]: De mos<t>* maga sze/rint, ■ de most nem igaz, amit mondtam? Igen. De most nem igaz, amit mondtam?

(15e) A: [évődő, viccelődő hangon]: *Re*mélem, hogy nem maga állította össze ezt a ...[nevetve].

T: [nevetve] Nem! Nem én állítottam *össze*!

1. ábra: Példák a bizalmas attitűdre és az informalitásra Bartha és Hámori (2010: 314) tanulmányából

A: Én 'azt hiszem, hogy 'nagyon 'röviden talán egy'pár
'szóba 'elhangzott, hogy 'tulajdonképpen ↑'hol dolgozom,
'mivel tevékenykedem, I§ és § én ↑'azt hiszem, hogy I§
'tulajdonképpen ↑'nem is 'programbeszédre van most 'szó, §
5 mert I§ a ↑'későbbiek során 'lehetőség nyílik 'arra, hogy
a I§ 'jelöltek, I§ amennyiben 'elfogadják a § 'illetőket,
akkor I 'találkozzanak a 'választóikkal 'választógyűlés
'keretébe, I§ ahol 'részleteikbe tulajdonképpen I§ /e/
'ki tudják 'fejteni, ↑'mi az 'elgondolásuk, ↑'mi az 'el-
10 képzelésük 'arra, hogy I§ ↑'körzet... I§ 'körzetükben egy
'esetleges 'megválasztás esetén I§ 'mit végezzenek, I§
'milyen tevékenységet 'folytassanak. I§ Én ↑'azt hiszem,

2. ábra: Részlet Varga László (1988/2021) intonációs átíratából

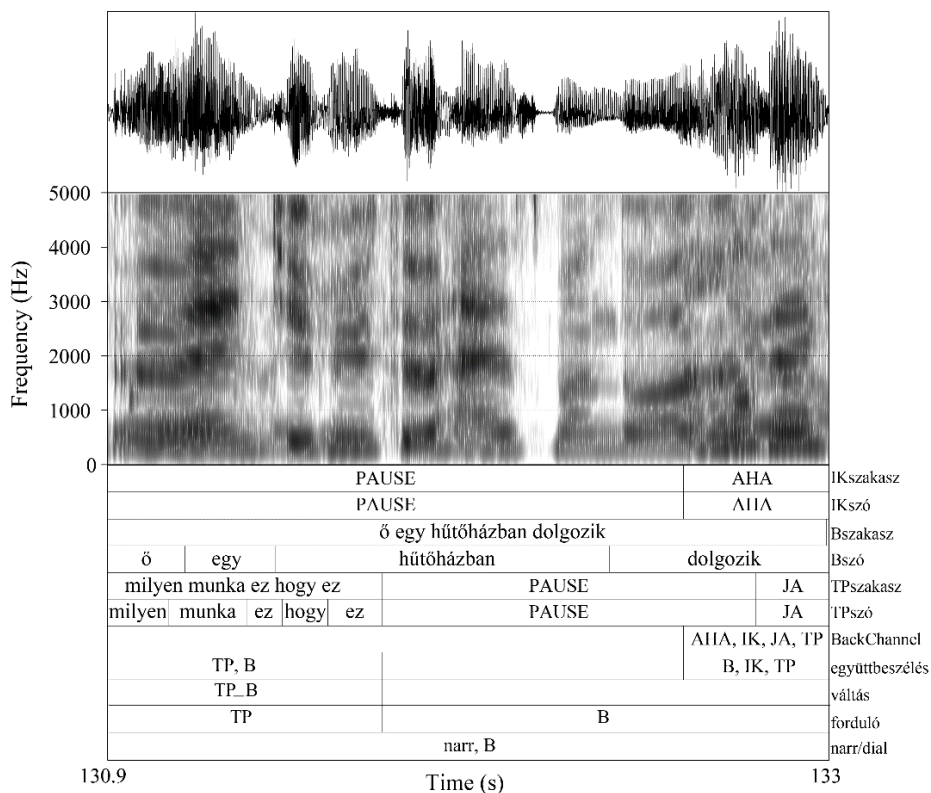
E példákban jól látszik, hogy – bár eltérő módon – a nem fonetikai jellegű lejegyzések/átíratok is megjelenítenek hangzási mintázatokat (akárcsak ahogyan Sacks

és munkatársai 1974-es lejegyzési útmutatójában láttuk). Az 1. ábra szövegeiben szögletes zárójelek között utal a lejegyző olyan hangzási sajátosságokra, mint például a nevetés vagy a hangszínezet, hangmagasság, a központozási jelekkel pedig dallamsémákra utal, illetve külön jele van a szünetnek (fekete négyzet), a hangzókiesésnek (< >), és csillagok zárják közre az átfedő beszédet. A Varga-féle intonációs átírat értelemszerűen prozódiai jellemzőkre fókuszál, még pontosabban prozodémákat jelöl (Varga 1987). A dallamhíd (ma már intonációs frázisnak neveznék, vö. Varga 2006) határának jele függőleges vonal, a szünetet paragrafusjel jelöli. A felfelé mutató nyíl arra utal, hogy az ezt követő dallam magasabb csúcsmagasságú, mint az előtte álló; az egyenlőségjel pedig arra, hogy az egymást követő dallamok csúcsmagassága azonos (hallás, és nem mérés alapján). A félidézőjelek hangsúlyt, a lefelé vagy felfelé tartó vonalak pedig a karakterdallamot (ereszkedő, emelkedő) jelölik. A teljes átíratot böngészve a későbbi részekben a szünetek időtartamának jelölését is megtaláljuk (ez Váradí Tamás mérései alapján készült). Így ez a lejegyzés sajátos kombinációja a fonetikai és a fonológiai szempontoknak. Ez azért (is) érdekes, mert Varga 1987-ben még azzal indokolja, hogy nem jelennek meg a lejegyzésben a szünethosszok (amellett, hogy mérésük hiányában önkényes lenne ezek „rövid”, „átlagos” és „hosszú” kategóriákba sorolása), hogy nem bizonyítható, hogy ezek egymással minimális párt alkotnának, ami ellentmond a jelölés és az elemzés fonológiai elvének.

Ezek után érdemes megfigyelni egy szándékoltan a társalgáselemzés és a fonetika szempontjait ötvöző megoldást is, Horváth és munkatársai 2019-es tanulmányából (3. ábra). A platformot a fonetikusok által sokat használt Praat szoftver (Boersma–Weenink 2022) adja, amely különböző szinteken (tier) teszi megjeleníthetővé az elemző által fontosnak tartott szempontokat (a konkrét esetben 11 címkesoron), az egyes szöveges lejegyzéseket vagy kommenteket időben a hangfelvétel megfelelő (a 3. ábrán oszcillogram és spektrogram által megjelenített) részéhez igazítva. A címkék alapján további kézi vagy (szkriptekkel) automatizált elemzés is végezhető.

Az a tény, hogy a címkék pontosan az elhangzott szöveghez vannak igazítva, akár ezredmásodpercnyi pontosságú elemzést tesz lehetővé az időzítést tekintve, ami például a beszélőváltások időzítése – mint az egyik legtöbbet elemzett kérdéskör – kapcsán központi jelentőségű. Másrészt arra a jól ismert jelenségre is felhívja a figyelmet, hogy „a fonetikus nem hisz a fülének”, hiszen jól tudja, mi minden befolyásolja az észlelést (a predikcióktól a különféle zavaró tényezőkig, mint például az egyszerre beszélés). Ennélfogva a tanulmányok módszertani leírásában igen gyakran találkozunk azzal a kitételrel, hogy párhuzamos auditív és vizuális feldolgozás mellett történt a lejegyzés (de ahol ezt nem írják le a szerzők, ott is biztosak lehetünk benne, hogy amennyiben kézzel annotálták az anyagot, az így történt). Ebből adódhat például az, hogy akár olyan finom részletekre vagy árnylatokra is fény derülhet, amelyek más módszertanokkal nem ragadhatók meg. Másrésztől azonban az is következik ebből a megközelítésből, hogy a fonetikus

szelektál, és csak olyan aspektusokat elemez, amelyek valamilyen módon számszerűsíthetők, azaz kvantitatív elemzésnek vethetők alá. Mivel ez a módszer bizonyos értelemben eléggé automatikus (és/vagy automatizálható), bízhatunk abban is, hogy megfelelően elvégzett és ellenőrzött lejegyzés esetén a vizsgált jelenséggel kapcsolatos minden adat ugyanolyan súllyal esik a latba.

3. ábra: Társalgáselemzési és fonetikai szempontokat ötvöző lejegyzés a Praat szoftverben (Horváth et al. 2019: 268)

A 3. ábrán látható példa a Local és Walker (2005) által meghatározott következő alapelvhez vezet át: A fonetikai elemzést és a társalgáselemzést párhuzamosan, és ne egymás után végezzük. Ennek az elvnek a jelentősége vitathatatlan, hiszen a fonetikai és az egyéb természetű jelenségek (pl. diskurzusjelölő-használat, szintaktikai sajátosságok) együttese adhat teljes képet a társalgás működéséről (és azon belül például a forduléváltásokról). Ez egyben a kvantitatív és a kvalitatív módszertan összekapcsolását is jelenti. Ugyanakkor ez a fajta elemzés szükségképpen az esettanulmányok szintjén marad, és nem alkalmas például arra, hogy szisztematikus és átfogó képet adjon egy adott változó működéséről. Ez abból adódik, hogy egy-egy vizsgált részletben ugyanolyan funkcióban

más eszközök és/vagy más súllyal vehetnek részt, vagyis rengeteg a változó, és bizonyosan nem kapunk minden kombinációra olyan mennyiségű előfordulást, amelyek alapján általánosítani lehetne. Ha a fonetikai elemzés globális és kvantitatív nézőpontját mozgósítjuk, akkor kétségtelenül eltávolodunk a társalgás-elemzés számára releváns aspektusoktól, de ezzel le is szűkítjük a változókat, és akár átfogó megállapításokat is tehetünk, még ha egy szűkebb körben vagy egyoldalúan is. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik Local és Walker (2005) következő alapelve is: Legyünk figyelemmel az adott szekvenciában és a teljes szerkezetben betöltött helyre is, hiszen az egyes különféle modalitású jelenségek együttesen adják ki a teljes képet.

Végül pedig: Minden egyes részletet minden szinten a résztvevők számára lehetséges relevanciája szerint kezeljük. Ez felveti azt a kérdést, hogy (amennyiben az elemző nem résztvevője a társalgásnak – ami azonban introspekcióhoz vezetne) hogyan juthatunk hozzá ahhoz az ismerethez, amely a résztvevők számára lehetséges relevanciát jelenti. Továbbá nem feltétlenül ismerünk minden részletet: a fonetikai elemzések egy része nem videóra rögzített társalgásokat, hanem hangfelvételeket vizsgál. Ezekben az esetekben a nonverbális és nemvokális elemek, amelyek a társalgásban akár igen jelentős súllyal lehetnek jelen, nem hozzáférhetők a kutatók számára.

Ahogy láthatjuk, az eddig áttekintett kutatástörténeti állomások és módszertani kérdések mind-mind azt a dilemmát vetik fel és állítják elénk különféle módokon, amelyet Horváth és munkatársai (2019) az alábbiakban fogalmaznak meg: „jelentős elméleti és módszertani kihívás [...] a fonetika hagyományosan formális, strukturalista szemléletének és a társalgáselemzés, illetve az újabb szociolingvisztikai és funkcionális pragmatikai elméletek gyökeresen funkcionális megközelítéseinek az összehangolása, illetve a fonetikában szokásos kvantitatív igényű, felülről lefelé, előzetesen meghatározott és objektív kategóriákon alapuló módszertan összekapcsolása a társalgáselemzés, funkcionális pragmatika és a kortárs szociolingvisztika funkcionális alapú, az interakcióból és közös jelentéskonstruálásból kiinduló szemléletével és nem eleve adott, hanem az interakcióban konstruálódó jelentésekre és kategóriákra épülő, alulról felfelé történő, kvalitatív módszertanával” (264). Úgy gondolom, a mai napig kérdéses, hogy ezt a kívánt kiegyensúlyozottságot, az ilyen mértékben eltérő módszertanok valóban jól alkalmazható ötvözetét meg lehet-e valósítani, vagy szükségképpen minden elemzés elhajlik valamelyik irányban ettől a kényes egyensúlytól. A dilemmát az egyes szerzők és kutatócsoportok különféleképpen próbálják megoldani, de biztosan sok szakmai diskurzus tárgya lesz még ez a kérdés. A továbbiakban néhány kurrens kutatási témát mutatunk be a társalgások elemzése kapcsán a fonetika területéről.

A beszélőalkalmazkodás fonetikai mintázatai

Az utóbbi évtizedek egyik sokat vizsgált fonetikai jelensége az interakcióban a beszélő- vagy beszédalkalmazkodás (Giles 1971 és több más tanulmányban). A fogalom a szociológia-szociolingvisztika és stílusztika felől érkezett a fonetika területére, és a lényege az, hogy a nyelvhasználók bizonyos beszédtulajdonságaik tekintetében közelednek, azaz hasonlóbbá válnak egymáshoz, míg természetesen az is megtörténhet, hogy éppen távolodnak, attól függően, hogy a partnerek közötti dinamika alakításában inkább a szolidaritás, a szociális távolság csökkentése (ez esetben közeledés történik) vagy a szociális távolság növelése, például a tekintély fenntartása (és ezzel a távolodás) a meghatározóbb (Bell 1984, Bartha–Hámori 2010). Ma már eléggé elfogadott az a hipotézis, hogy a jelenség általános, alapvető, nem tudatos emberi viselkedésből ered, és nemcsak a beszédben, de a gesztusokban, a tekintetben, a testtartásban vagy akár az együtt sétálók lépéseinek ritmusában is megfigyelhető (vö. pl. Lee et al. 2018). A beszédet illetően már az anyanyelv-elsajátítás korai szakaszában (akár már 20 hónapos korban) kimutatták, hogy a gyermekek az intézményes gondozó nyelvváltozatához alkalmazkodnak (szemben az otthon megszokott kiejtési mintázatokkal) (Babel et al. 2014).

Sokféle tényező hatását vizsgálták a beszéd- vagy beszélőalkalmazkodás kapcsán, és számos magyarázat és elmélet született rá, például a szociális távolság vagy az egyéni pszichés jellemzők is felmerültek motivációs tényezőként. Az idegen nyelvi kiejtés elemzésében összefüggésbe hozták például a nyelvérzéssel, a figyelemmel és a memóriával (Lewandowski 2012).

A fonetikai vizsgálatok természetesen a hangzási mintázatokra összpontosítanak, és elsősorban a közeledést vizsgálják például a következő akusztikai paraméterekben: formánsfrekvenciák, zöngékezdesi idő, zöngeminőség, temporális szerkezet (beszédszakasz- és forduló-időtartamok, artikulációs tempó, szünetidőtartamok), átlagos f_0 és f_0 -variancia, intenzitás, magánhangzó-minőség (vö. pl. Putman–Street 1984, Shockley et al. 2004, Levitan–Hirschberg 2011, Lee et al. 2018, Weise–Levitan 2018). Jelentős irodalma van a beszélőalkalmazkodás percepciós vonatkozásainak is (vö. pl. Pardo 2006, Gambi–Pickering 2013). Fonoológiai változókat is elemeztek a konvergencia nézőpontjából, például az angolban ilyen a /h/-törlés, a /t/ legyintett ejtése (flapping), az /ng/ kiesése (vö. pl. Coupland 1984).

Annak ellenére, hogy a beszédalkalmazkodás témája több évtizede foglalkoztatja a fonetikusokat, és mind az akusztikai, mind a percepciós megközelítés számos vizsgálatot generált, az artikulációs elemzések a legutóbbi időkig vártak magukra. Ennek a késedelemnek a hátterében nyilvánvalóan a technikai lehetőségek korlátai álltak, hiszen míg az akusztikai és a percepciós kísérletek és elemzések viszonylag könnyen és átlagos fonetikai laboratóriumi műszerek (vagy akár egy laptop) segítségével kivitelezhetők, addig az artikulációs vizsgálatok – módszertantól függően, de mindenképpen – különleges eszközigényt jelentenek.

Ebből adódóan (eszközfüggően) változó mértékű jelentős anyagi ráfordítást, nagy kutatói és technikai kapacitást, specifikus kompetenciát, valamint sok időt igényelnek, miközben (éppen az említett sajátosságok miatt) jellemzően jóval kevesebb résztvevővel valósulnak meg, mint akár az akusztikai, akár a percepció vizsgálatok. A beszéd- vagy beszélőalkalmazkodás ráadásul legalább két, az interakcióban részt vevő beszélő tekintetében vizsgálható csak, így az erőforrás-igény minden tekintetben nagyobb (akár kétszeres). Ennélfogva kijelenthetjük, hogy Tiede és Mooshammer (2013) úttörő tanulmánya, amelyben két elektromágneses artikulográf (ún. duális EMA; a módszer kapcsán lásd még Hoole–Harrington 2014) segítségével elemezték a részt vevő beszélők artikulációját, kivételes és kitüntetett jelentőségű. Az eredmények alátámasztották a motoros működések beszélők közötti konvergenciájára vonatkozó kutatói hipotézist. Habár a korábbi akusztikai adatok alapján triviálisnak tűnhet ez az eredmény, például Stevens (1989) kvantális elmélete ismeretében mégsem az. Tiede és Mooshammer (2013), illetve Vatikiotis-Bateson és munkatársai (2014) szó méretű elemeket vizsgáltak az artikulációs konvergencia szempontjából, míg Lee és munkatársai (2018) már prozódiaileg kontrollált megnyilatkozásokat. Ez utóbbi tanulmány így a prozódiai alkalmazkodás akusztikai és artikulációs mintázatait is elemezte, és a szerzők változatos (konvergenciára és divergenciára is utaló) eredményeket kaptak.

A legújabb vizsgálatok már különleges beszélői csoportokat is bevonnak a közeledés/alkalmazkodás (akusztikai) elemzésébe. Kruyt és munkatársai (2022) prozódiai és lexikális vonatkozásban elemezték és hasonlították össze 31 skizofréniával diagnosztizált és 30 egészséges kontrollszemély beszédét. A skizofrénia tudatelméleti és szociális készségek olyan zavara, amelyek az elméletek szerint központi szerepet játszanak a beszédalkalmazkodásban. Ennek ellenére az eredmények azt mutatták, hogy a prozódiait illetően a feladatbeli szerep (instruktor/instruált) hatása jelentősebb volt, mint a mentális állapoté, a lexikális közeledést azonban egyik tényező sem befolyásolta. Lehnert-LeHouillier és Snadoval (2022) vizsgálatában autizmus spektrumzavarral diagnosztizált egyének vettek részt. A kutatás háttérében az a megfigyelés állt, hogy az autizmus spektrumzavar nehézségeket okoz a társalgásban. 14 autizmus spektrumzavarral diagnosztizált tinédzser és 14 hasonló korú neurotipikus kontrollszemély prozódiai alkalmazkodását vizsgálták a szerzők: mérték az átlagos alapfrekvenciát; a társalgási hatékonyságot, a társalgás időtartamát, illetve vizsgálták a beszélőváltások jellemzőit. Az eredményekből azt a következtetést vonták le, hogy a prozódiai megvalósulás eltérő ugyan, ugyanakkor nem volt csoportszintű eltérés a hatékonyság, az időtartam és a fordulók száma tekintetében.

A legfrissebb kutatásokról

Az imént idézett kutatásokat a beszéd- vagy beszélőalkalmazkodás újabb vizsgálatainak kapcsán a legutóbbi, 2022-ben Portugáliában megrendezett Speech Prosody konferencián tárták a szerzők a nagyközönség elé. Ezen a szakmai rendezvényen jó néhány más irányú, de szintén a társalgásokra összpontosító elemzést is bemutatottak.

A nyelvek közötti prozódiai eltéréseket a beszélőváltás kapcsán vizsgálták a németben és a svédben (Rossi et al. 2022). Mérték az alapfrekvenciát a forduló vége előtt 3 időpontban (0, 200 és 500 ms-nál), és azt találták, hogy a németben nagyobb az alapfrekvencia varianciája. Ezt az eredményt arra vezették vissza, hogy a két nyelvben eltérő az alapfrekvencia lexikális-fonológiai funkciója, és a svédben – mivel ott a lexikális szintű kihasználtság erőteljesebben érvényesül – a potenciális prozódiai struktúra korlátozottabb. A kutatásnak a szintén ezzel összefüggő másik eredménye az volt, hogy a német nyelven a beszélgetőpartnerek prozódiai alkalmazkodása az alapfrekvencia tekintetében nagyobb mértékű, mint a svéd esetén.

Ugyancsak a nyelvek közötti eltéréseket vizsgálták Sbranna és munkatársai (2022) a háttérzsoltorna-jelzések alakulásában, de itt bevonták a nyelvtanulás aspektusát is az elemzésbe. A szerzők abból indultak ki, hogy a háttérzsoltorna-jelzések megvalósítása nyelvenként, valamint anyanyelvi (L1) és nem anyanyelvi (L2) beszélők között eltérőek lehetnek. Olasz anyanyelvű, a németet kezdő és haladó szinten beszélő nyelvtanulók, valamint német anyanyelvűek diskurzusait rögzítették, térkép feladat végrehajtása során. A háttérzsoltorna-jelzések gyakorisága nem tért el sem az anyanyelv, sem a nyelvtudás szintje szerint, az intonáció pedig a háttérzsoltorna-jelzések lexikális megválasztásától és/vagy az általuk kifejezett funkciótól függött. Az idegen nyelvi beszéd esetében a beszélőspecifikus viselkedés hatása erősebbnek bizonyult, mint a nyelvtudás szintje.

Több tanulmány tárgya volt a zöngeminőség szerepe a beszélőváltásban (pl. Włodarczak–Heldne 2022). Ward és munkatársai (2022) kutatása a leheletes/levegős zöng megjelenéseire irányult, és ezeket két prozódiai konstrukcióban azonosították: egyrészt rövid időtartamú leheletes zöngét találtak mély hangmagasságú szakasz közepén, amelynek funkciója a beszélő belső beszédének kihangosítása volt (amolyan magában beszélés); másrészt leheletes zöng akár több másodpercen keresztül is előfordult, ilyenkor tág hangközzel, majd magas hanggal kombinálva – ennek a funkciója a szerzők szerint a közös háttér (common ground) megteremtése volt. Az akusztikai eredmények alapján megalkotott kategóriákat percepció tesztek is megerősítették. Ludusan és Wagner (2022) a nevetés zöngeminőségét vizsgálták (más paraméterek mellett), Li és munkatársai (2022) pedig kínai anyanyelvű japánul tanulók és japán kontrollcsoport körében elemezte a kitöltött szüneteket, többek között a zöngeminőség szempontjából.

Egyebek között elemezték még a pszichoterápiás dialógusok artikulációs tempóját depressziós páciensek és terapeutáik vonatkozásában, ahol szintén kimutatható volt a beszélők közötti konvergencia (White–Grimes 2022); illetve a beszélő megbízhatóságának akusztikai fonetikai korrelátumait (Levitan–Hirschberg 2022), ahol – a korábbi kutatásokkal összhangban – nagy volt az egyéni variancia. Természetesen volt példa az ember-gép interakcióra vonatkozó elemzésre is (pl. Wepner et al. 2022), hiszen az a cél, hogy a számítógéppel való kommunikációt minél természetesebbé tegyék a humán interlokutorok közötti társalgások vizsgálati eredményei alapján, egyre gyakrabban merül fel a konverzációelemzés fonetikai aspektusainak alkalmazásai kapcsán is.

A legújabb kutatások között említsünk meg végül néhány magyar vizsgálatot is. Dér és munkatársai (2022) tanulmánya percepciók tesztelésével kereste a választ arra a kérdésre, hogy a beszélőváltások bizonyos jellemzőiből mennyire lehet következtetni a beszélgető felek ismerőségére. A különféle vizsgált jellemzők közül elsősorban a nevetés megléte vagy hiánya hatott a hallgatói megítélésre, valamint a kvalitatív elemzés szerint a hallgatók számos különféle tényezőre támaszkodtak, és az eredményesség is nagy egyéni változatosságot mutatott. A beszédpatólógia területén is új tudományos eredmények várhatók a közeljövőben, hiszen folyamatban van egy, a hadarás új, dinamikus megközelítését ígérő kutatás, Pap Johanna doktori munkája, amely a társalgás helyzetében is elemzi a hadarás megnyilvánulásait (vö. pl. Pap–Bóna 2022).

Zárszó

A fenti szűk és erősen válogatott áttekintésből is látható, hogy a társalgások fonetikai vizsgálatai szinte végtelen változatosságot mutatnak, és nagyszámú jövőbeli kutatási irányt vázolnak fel. A módszertani dilemmák – a társalgáselemzés és a fonetikai analízis eredendő metodológiai eltérései miatt – valószínűleg még sokáig velünk lesznek, kérdéseket és szakmai diskurzusokat is indukálva a kutatóközösségben. Ezek a diskurzusok azonban remélhetőleg megtermékenyítőleg is hathatnak az újabb kutatásokra, és erősítik a különféle tudományterületek közötti együttműködéseket.

Tekintettel arra, hogy a társalgás a legalapvetőbb és legáltalánosabb kommunikációs forma, a kutatási eredmények alkalmazási lehetőségei is kimeríthetetlenek, a már említett beszédpatólógiától a beszédtechnológián át akár a kriminalisztikai alkalmazásokig. Ez utóbbi tekintetben különösen azok a kutatási eredmények hasznosíthatók, amelyek az egyéni varianciára hívják fel a figyelmet (mint például a diskurzusjelölők alkalmazásának egyéni mintázatai, vö. pl. Markó és mtsai 2022). Így tehát nem csak az általános érvényű megállapítások bírnak jelentőséggel ezen a területen, hanem az egyedi sajátosságok kimutatása is – mind alapvető, mind alkalmazott tudományi nézőpontból – haszonnal kecsegtet.

Irodalom

- Abuczki, Á. 2011. A multimodal analysis of the sequential organization of verbal and nonverbal interaction. *Argumentum* 7. 261–279.
- Anderson, A. H. – Bader, M. – Bard, E. G. – Boyle, E. – Doherty, G. – Garrod, S. – Isard, S. – Kowtko, J. – McAllister, J. – Miller, J. – Sotillo, C. – Thompson, H. S. – Weinert, R. 1991. The HCRC map task corpus. *Language and Speech* 34: 351–366.
- Andó Éva 2002. *A történetmondás kommunikatív jellemzői*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Babel, M. – McGuire, G. – Walters, S. – Nicholls, A. 2014. Novelty and social preference in phonetic accommodation. *Laboratory Phonology* 5/1: 123–150.
- Barth-Weingarten, D. – Reber, E. – Selting, M. eds. 2010. *Prosody in Interaction*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Bartha Cs. – Hámori Á. 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134/3: 298–321.
- Beattie, G. 1978. Floor apportionment and gaze in conversational dyads. *British Journal of Social and Clinical Psychology* 17: 7–16.
- Beattie, G. 1983. *Talk: An analysis of speech and non-verbal behaviour in conversation*. Milton Keynes: Open University Press.
- Bell, A. 1984. Language style as audience design. *Language in Society* 13: 145–204.
- Boersma, P. – Weenink, D. 2022. *Praat: doing phonetics by computer* [Computer program]. Version 6.1.14. <http://www.praat.org/>
- Boross O. – Pléh Cs. 1988. A nem verbális közlések a gazdagréti felvételekben. In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 159–177.
- Carletta, J. – Mellish, C. S. 1996. Risk-taking and recovery in task-oriented dialogue. *Journal of Pragmatics* 26: 71–107.
- Couper-Kuhlen, E. – Selting, M. (eds.) 1996. *Prosody in conversation. Interactional studies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Couper-Kuhlen, E. – Ford, C. E. (eds.) 2004. *Sound Patterns in Interaction. Cross-linguistic studies from conversation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Coupland, N. 1984. Accommodation at work: some phonological data and their implications. *International Journal of the Sociology of Language* 46: 49–70.
- Dér Cs. I. – Horváth V. – Huszár A. – Gyarmathy D. – Krepesz V. 2022. Nicsak, ki beszél? A beszélőváltások variabilitása az ismerőség függvényében percepciósszempontból. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXIV*: 195–220.
- Dér Cs. I. – Markó A. 2017. A hát funkciói a prozódiai megvalósulás függvényében. *Beszédkutatás* 2017: 105–117. DOI: 10.15775/Beszkut.2017.105-117
- Duncan, S. 1972. Some signals and rules for taking speaking turns in conversations. *Journal of Personality and Social Psychology* 23: 283–292.
- Fábricz K. 1988. A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéséhez. In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 76–89.
- French, P. – Local, J. 1983. Turn-competitive incomings. *Journal of Pragmatics* 7/1: 17–38.

- Gambi, C. – Pickering, M. J. 2013. Prediction and imitation in speech. *Frontiers in Psychology* Volume 4: Article 340. DOI: 10.3389/fpsyg.2013.00340
- Giles, H. 1971. *A study of speech patterns in social interaction: Accent evaluation and accent change*. PhD thesis. Bristol: University of Bristol.
- Gósy M. 2000. A beszédszünetek kettős funkciója. *Beszédkutató 2000*: 1–14.
- Gósy M. – Gyarmathy D. – Horváth V. – Grácz T. E. – Beke A. – Neuberger T. – Nikléczy P. 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In Gósy M. (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–24.
- Hoole, P. – Harrington, J. 2014. *Measuring physiological speech entrainment with electromagnetic articulography (EMA)*. https://www.phonetik.uni-muenchen.de/~hoole/articmanual/ag501/ema_convergence_koeln.pdf
- Horváth V. – Krepesz V. – Gyarmathy D. – Hámori Á. – Bóna J. – Dér Cs. I. – Weidl Zs. 2019. Háromfős társalgások annotálása a BEA-adatbázisban: elvek és kihívások. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 255–274.
- Horváth V. – Bóna J. – Dér Cs. I. – Gyarmathy D. – Hámori Á. – Huszár A. – Krepesz V. – Weidl Zs. 2021. Fonetika és társalgáskutatás: a beszélőváltások kérdésköre. In Markó A. (szerk.): *Tanulmányok a beszédtudomány alkalmazásainak köréből*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 251–278.
- Hunyadi, L. – Váradi, T. – Szekrényes, I. – Kovács, Gy. – Kiss, H. – Takács, K. 2019. Human-human, human-machine communication: on the HuComTech multimodal corpus. In *Selected papers from the CLARIN Annual Conference 2018. Linköping Electronic Conference Proceedings* 159: 56–65.
- Huszár A. – Krepesz V. – Gyarmathy D. – Horváth V. 2021. Beszédjellemezők és időzítés háromfős társalgások beszélőváltásaiban. *Alkalmazott Nyelvtudomány XXI/1*: 93–112.
- Kassai I. 1988. A szünet kérdésköre a szöveglejegyzésben. In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 22–43.
- Keszler B. 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In Rácz E. – Szathmári I. (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 164–202.
- Kontra M. 1988. Szöveglejegyzési és elemzési kérdésekről a gazdagréti felvételek kapcsán. In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 59–75.
- Kontra M. (szerk.) 1988. *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kruyt, J. – Beňuš, Š. – Faget, C. – Lançon, C. – Champagne-Lavau, M. 2022. Prosodic and lexical entrainment in adults with and without schizophrenia. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 125–129. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-26
- Labov, W. 1972. The Study of Language in its Social Context. In Pride, J. B. – Holmes, J. (eds.): *Sociolinguistics*. London: Penguin Books. 180–202.
- Lee, Y. – Gordon Danner, S. – Parrell, B. – Lee, S. – Goldstein, L. – Byrd, D. 2018. Articulatory, acoustic, and prosodic accommodation in a cooperative maze navigation task. *PLOS ONE* <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0201444>
- Lehnert-LeHouillier, H. – Snadoval, S. 2022. Conversational Correlates of Prosodic Entrainment in Youth with and without Autism Spectrum Disorder. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 42–46. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-9

- Levelt, W. J. M. 1989. *Speaking: From Intention to Articulation*. A Bradford Book. Cambridge–London: The MIT Press.
- Levitan, R. – Hirschberg, J. 2011. Measuring acoustic-prosodic entrainment with respect to multiple levels and dimensions. In *Twelfth Annual Conference of the International Speech Communication Association, 2011*. http://www.cs.columbia.edu/~rlevitan/papers/IS11full_paper.pdf
- Levitan, S. I. – Hirschberg, J. 2022. Believe It or Not: Acoustic-Prosodic Cues to Trusting and Untrusting Speech in Interview Dialogues. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 610–614. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-124
- Lewandowski, N. 2012. *Talent in nonnative phonetic convergence*. PhD thesis. Stuttgart: Universität Stuttgart.
- Li, X. – Ishi, C. T. – Fu, C. – Hayashi, R. 2022. Prosodic and Voice Quality Analyses of Filled Pauses in Japanese Spontaneous Conversation by Chinese learners and Japanese Native Speakers. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 550–554. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-112
- Local, J. – Kelly, J. 1986. Projection and silences: Notes on phonetic and conversational structure. *Human Studies* 9/2–3: 185–204.
- Local, J. – Walker, G. 2005. Methodological imperatives for investigating the phonetic organization and phonological structures of spontaneous speech. *Phonetica* 62/2–4: 120–130.
- Ludusan, B. – Wagner, P. 2022. ha-HA-hha? Intensity and voice quality characteristics of laughter. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 560–564. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-114
- Markó A. 2005. *A spontán beszéd néhány szupraszegmentális jellegzetessége. Monologikus és dialogikus szövegek összevetése, valamint a hűmmögés vizsgálata*. PhD-értekezés. Budapest: ELTE.
- Markó A. 2015. Jelkimaradások a beszédben: szünet és hallgatás. In Bárh M. J. – Bodó Cs. – Kocsis Zs. (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 515–524.
- Markó A. – Főző E. – Grácsi T. E. 2022. Alkalmazható-e a diskurzusjelölők vizsgálata a beszélői profilalkotásban? *Alkalmazott Nyelvtudomány* különszám: Alkalmazott nyelvészet és kriminalisztika 73–91.
- Németh T. E. 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Nyelvtudományi Értekezések 142. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ogden, R. 2004. Non-modal voice quality and turn-taking in Finnish. In Couper-Kuhlen, E. – Ford, C. E. (eds.): *Sound Patterns in Interaction. Cross-linguistic studies from conversation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 29–62.
- Ogden, R. 2021. The Phonetics of Talk in Interaction. In Knight, R.-A. – Setter, J. (eds.): *The Cambridge Handbook of Phonetics*. Cambridge: Cambridge University Press. 657–681.
- Pap J. – Bóna J. 2022. Egy kevésbé ismert beszédfolyamatossági zavar: a hadarás. In Deme A. – Kuna Á. (szerk.): *Tanulmányok a nyelvészet alkalmazásainak területéről*. Budapest: Argumentum Kiadó – ELTE Eötvös Kiadó. 159–195.
- Pardo, J. S. 2006. On phonetic convergence during conversational interaction. *The Journal of the Acoustical Society of America* 119/4: 2382–2393.

- Putman, W. B. – Street, R. L. 1984. The conception and perception of noncontent speech performance: Implications for speech-accommodation theory. *International Journal of the Sociology of Language* 46: 97–114.
- Rossi, M. – Feindt, K. – Zellers, M. 2022. Individual variation in F0 marking of turn-taking in natural conversation in German and Swedish. In: *Proc. Speech Prosody* 2022. 185–189. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-38
- Sacks, H. – Schegloff, E. A. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50/4: 696–735.
- Sbranna, S. – Möking, E. – Wehrle, S. – Grice, M. 2022. Backchannelling across Languages: Rate, Lexical Choice and Intonation in L1 Italian, L1 German and L2 German. In: *Proc. Speech Prosody* 2022. 734–738. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-149
- Shockley, K. – Sabadini, L. – Fowler, C. A. 2004. Imitation in shadowing words. *Perception & Psychophysics* 66/3: 422–429.
- Stevens, K. N. 1989. On the quantal nature of speech. *Journal of Phonetics* 17: 3–45.
- Swerts, M. – Hirschberg, J. 1998. Prosody and Conversation: An Introduction. *Language and Speech* 41/(3–4.): 229–233.
- Szalamon E. 1988. Az ún. témaisméltló névmások kérdéséhez. In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 90–101.
- Szcepek Reed, B. 2004. Turn-final intonation in English. In Couper-Kuhlen, E. – Ford, C. E. (eds.): *Sound Patterns in Interaction. Cross-linguistic studies from conversation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 97–117.
- Szende T. 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Nyelvtudományi Értekezések 81. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szende T. 1997. *Alapalak és lazítási folyamatok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 22. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Szeteli A. – Gocsál Á. – Alberti G. 2019. Szemafor hát! *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1: 33–63. DOI: 10.14232/JENY.2019.1.2
- Tanaka, H. 2004. Prosody for marking transition-relevance places in Japanese conversation. The case of turns unmarked by utterance-final objects. In Couper-Kuhlen, E. – Ford, C. E. (eds.): *Sound Patterns in Interaction. Cross-linguistic studies from conversation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 63–96.
- Tiede, M. – Mooshammer, C. 2013. Evidence for an articulatory component of phonetic convergence from dual electromagnetic articulometer observation of interacting talkers. *The Journal of the Acoustical Society of America* 133: 3432. <https://doi.org/10.1121/1.4806051>
- Váradi T. 1988. A beszédszünet szubjektív és objektív regisztrálásának összevetéséről. In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 44–58.
- Váradi T. 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In Kiefer F. (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–359.
- Varga L. 1987. *Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átíratban*. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. III. szám, 1987. április.
- Varga L. 1988/2021. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata. In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 5–21.

- Újraaközlés: Kontra M. – Borbély A. (szerk.) 2021. *Tanulmányok a budapesti beszédreól a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. DVD. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Varga L. 2006. *2006-os szemmel egy 1987-es írásomról*. <http://www.nytud.hu/oszt/elonyelv/gazdagreti/mai.html>
- Vatikiotis-Bateson, E. – Vilela Barbosa, A. – Best, C. T. 2014. Articulatory coordination of two vocal tracts. *Journal of Phonetics* 44: 167–181.
- Wacha I. 1988. Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (a gazdagréti kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In Kontra M. (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 102–158.
- Ward, N. – Kirkland, A. – Wlodarczak, M. – Székely, É. 2022. Two Pragmatic Functions of Breathy Voice in American English Conversation. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 82–86. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-17
- Weise, A. – Levitan, R. 2018. Looking for structure in lexical and acoustic-prosodic entrainment behaviors. In: *Proceedings of the 2018 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies, Volume 2 (Short Papers)*. 297–302. <https://aclanthology.org/N18-2.pdf>
- Wells, B. – Corrin, J. 2004. Prosodic resources, turn-taking and overlap in children’s talk-in-interaction. In Couper-Kuhlen, E. – Ford, C. E. (eds.): *Sound Patterns in Interaction. Cross-linguistic studies from conversation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 119–144.
- Wepner, S. – Schuppler, B. – Kubin, G. 2022. How prosody affects ASR performance in conversational Austrian German. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 195–199. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-40
- White, L. – Grimes, H. 2022. Articulation rate in psychotherapeutic dialogues for depression: patients and therapists. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 130–134. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-27
- Wlodarczak, M. – Heldne, M. 2022. Contribution of voice quality to prediction of turn-taking events. In: *Proc. Speech Prosody 2022*. 485–489. DOI: 10.21437/SpeechProsody.2022-99
- Zimmerman, D. H. – West, C. 1975. Sex roles, interruptions and silences in conversations. In Thorne, B. – Henley, N. (eds.): *Language and sex. Difference and dominance*. Rowley: Newbury House. 105–129.

Németh T. Enikő

IMPLICIT PRAGMATIKAI JELENSÉGEK VIZSGÁLATI LEHETŐSÉGEI SZÓBELI ÉS MULTIMODÁLIS DISKURZUSOKBAN: MÓDSZERTANI PROBLÉMÁK

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar,
Általános Nyelvészeti Tanszék

MTA-SZTE-DE Elméleti Nyelvészeti és Informatikai Kutatócsoport

nemethen@hung.u-szeged.hu

Bevezetés

A nyelvhasználat különböző jelenségeinek a vizsgálata során a jelenkori pragmatikai kutatások egyik alapvető módszertani elvárása a valós nyelvhasználatot tükröző írásbeli, szóbeli vagy multimodális korpuszokra való támaszkodás az intuícióra, gondolatkísérletekre vagy valódi kísérletekre hagyatkozás mellett vagy helyett (Taavitsainen–Jucker 2015). Ugyanakkor, ahogy arra Németh T. et al. (2020) rámutattak, vannak olyan pragmatikai jelenségek, amelyek nehezen kutathatók korpuszok segítségével, mivel nem rendelkeznek explicite kereshető formával. A klasszikus, filozófiai pragmatika által kutatott jelenségek egy jelentős része ebbe a körbe tartozik: intenciók, alkalmi társalgási implikatúrák, közvetett beszédaktusok, a nem szó szerinti jelentésfajták, mint például a metaforák, túlzások, irónia. Éppen ezért nagy feladatnak tűnik a korpuszmódszer bevonása a rejtett jelenségek vizsgálatába. A pragmatika és a korpusznyelvészet érdeklődésének közeledése a közelmúltban azonban oda vezetett, hogy kialakult a korpuszpragmatika, amely ötvözni próbálja a két tudományterület módszertanát elsősorban írott korpuszokra támaszkodva (Aijmer–Rühleman 2015).

Jelen tanulmány célja annak körüljárása a lehetősége és a módszertani nehézségek számbavételével, hogy a korpuszpragmatikai kutatás kiterjeszhető-e az implicit pragmatikai jelenségek szóbeli és multimodális korpuszokban való vizsgálatára. A tanulmány a verbális kommunikáció multimodalitását, intencionalitását, perspektivikusságát és szekvenciális felépítését figyelembe véve két jelenségkörre vizsgálja meg a kiterjeszhetőséget: egyfelől az intenciók és perspektívák szerepének feltárására, másfelől az implicit igei argumentumok előfordulási lehetőségeinek a vizsgálatára.

A cél megvalósítása érdekében a tanulmányt a következőképpen építem fel. A 2. fejezetben a pragmatikai jelenségek írott korpuszokbeli vizsgálatának lehetőségeit tárgyalom a korábbi kutatások eredményeire támaszkodva. A 3. fejezet-

ben a verbális kommunikációt jellemzem, részletesen kitérve az előző bekezdésben említett tulajdonságokra. A tanulmány 4. fejezetében rátérek a rejtett pragmatikai jelenségek – az intenciók és perspektívák, valamint az implicit igei argumentumok – szóbeli és multimodális korpuszokban való vizsgálati lehetőségeinek és módszertani nehézségeinek a számbavételére. Végül az 5. fejezetben összegzem a tanulságokat.

Pragmatikai jelenségek vizsgálata korpuszokban

A pragmatika tudományterületén belül viszonylag újnak számító részterület a korpuszpragmatika, amely a pragmatika és a korpusznyelvészet találkozása révén jött létre (Aijmer–Rühleman 2015, Jucker et al. 2018: 455–643). Másképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy a korábban egymással párhuzamosan fejlődő, de egymást kölcsönösen kizáró két diszciplína, a pragmatika és a korpusznyelvészet (Romero-Trillo 2008: 2) az utóbbi években érdeklődéssel fordult a másik felé (Rühleman–Aijmer 2015: 1). A pragmatikai kutatásokban a pragmatika kialakulása óta a nyelvhasználat kontextusfüggő kvalitatív elemzése zajlik horizontális elemzési metodológia alkalmazásával (Rühleman–Aijmer 2015: 3). Bár számos pragmatikai megközelítés keletkezett a nyelvhasználat jelenségeinek vizsgálata során, abban nagy egyetértés mutatkozik, hogy a kontextusfüggőség inherens velejárója a nyelvhasználatnak, különösen a verbális kommunikációnak (Németh T. 2006), ami miatt a pragmatikai kutatásokban a kontextusfüggő kvalitatív elemzések uralkodtak. A horizontális elemzési mód az egyes diskurzusokban a szűkebb és a tágabb kontextust figyelembe véve a vizsgált jelenség funkcionális viselkedésére összpontosít és nem a jelenség előfordulásainak számára (Rühleman–Aijmer 2015: 3). A kutatók általában kézi elemzéssel, a kontextust figyelembe véve és az intuíciónjukra is támaszkodva vizsgálják a nyelvhasználat jelenségeit. Ezzel szemben a korpusznyelvészet kvantitatív, vertikális elemzési módszertannal dolgozik, amely tipikusan a különböző korpuszokban lévő nagyszámú előfordulásokra koncentrálnak, konkordanciasorokra támaszkodnak, amely sorok tartalmazzák a vizsgált jelenség előfordulásait annyi szónyi környezetben, amennyit a számítógépes keresés számára a kutató megad, valamint gyakorisági listákat eredményez. A kiértékelés kvantitatív, statisztikai módszerekkel zajlik. Tágabb kontextus figyelembe vétele egy újabb keresés révén csak akkor történik, ha az eredeti konkordanciasorok nem nyújtanak elegendő információt a jelenség viselkedésére vonatkozóan (Rühleman–Aijmer 2015: 7). A találatok korpuszból való előhívását a kutató intuíciónja nem befolyásolja, ugyanakkor, ahogy arra Németh T. et al. (2020) felhívták a figyelmet, a kutató intuíciónjára szükség lehet annak eldöntésére, hogy egy adott találat valóban a vizsgált jelenség előfordulása-e a korpuszban. Hasonlóan, ha az előfordulások funkcionális viselkedését is jellemezni akarjuk, még abban az esetben is támaszkodni kell a kutató intuíciónjára és/vagy

gondolatkísérleteire, továbbá enciklopédikus kontextuális ismereteire, ha a korpusz pragmatikai annotációval is el van látva.

A korpuszpragmatika integrálni kívánja a pragmatika és a korpusznyelvészet horizontális kvalitatív, illetve vertikális kvantitatív módszertanát, ezáltal új elemzési módokat és problémafelvetéseket nyújtva mindkét diszciplína számára. Tognini-Bonelli (2001) nyomán a korpuszpragmatikai kutatásokban korpuszalapú (corpus-based vagy corpus-informed), valamint korpuszvezérelt (corpus-driven) módszertanokat lehet megkülönböztetni (l. még Sass 2007, O’Keeffe 2018, Simon 2018, Németh T. et al. 2020). A korpuszalapú módszer alkalmazói a pragmatikában a korpuszbeli előfordulásokat az intuíció, valamint a különböző pragmatika-elméletek állításainak empirikus alátámasztására vagy cáfolására használják, továbbá a vizsgált jelenségek előfordulásainak mérésére. A korpuszalapú megközelítésben kézi és automatikus elemzési módszereket kombinálnak (Tognini-Bonelli 2001, Sass 2007, O’Keeffe 2018, Simon 2018, Németh T. et al. 2020). A korpuszvezérelt módszertan használói viszont kizárólag a korpuszbeli előfordulásokra fókuszálnak és elsősorban nem az intuíciót vagy az elméleti megállapításokat tesztelik. A vizsgálat tárgyát az egész korpusz képezi, amelyet automatizált és statisztikai módszerekkel elemeznek (Tognini-Bonelli 2001, Sass 2007, Biber 2010, Simon 2018, Németh T. et al. 2020).

A korpuszalapú pragmatikai kutatásokban az utóbbi években két fő megközelítési mód kristályosodott ki. Az egyik a „formától a funkcióig” (corpus-based form-to-function analysis, l. Aijmer 2018), a másik a „funkciótól a formáig” elemzés (corpus-based function-to-form analysis, l. O’Keeffe 2018). A „formától a funkcióig” megközelítést jól lehet alkalmazni például a diskurzusjelölők, hezitációs jelölők, megszólítások, explicit performatívumok, indexikus kifejezések kutatásában. Egy adott korpuszban az említett, explicit formával rendelkező elemek automatikus kereséssel gyorsan és könnyen fellelhetők. Ugyanakkor a vizsgálandó elemek multifunkcionalitása miatt a találatok csak nyersanyagnak tekinthetők, az elemek adott környezetbeli előfordulása funkcióinak a megállapításához számos tényezőt tekintetbe kell venni: kontextuális információt, kollokációt, a különböző szövegtípusokbeli gyakoriságot stb. (Aijmer 2018: 579). A kutató kézi elemzése nélkülözhetetlen az előfordulások interpretációjához és a funkciók hozzárendeléséhez. A „funkciótól a formáig” megközelítés a vizsgálandó elem funkciójából indul ki és az adott funkció megvalósításához szükséges explicit eszközök korpuszban való keresése révén rendeli hozzá az előfordulásokat az adott funkcióhoz kézi elemzéssel. Például a direkt beszédaktusok korpuszokbeli vizsgálata során támaszkodhatunk azokra a metakommunikatív kifejezésekre, amelyek az adott beszédaktusokra jellemzőek, vagy a konvencionálisan közvetett beszédaktusok esetén azokra a tipikus lexikai és grammatikai mintázatokra, amelyek produktívan jellemzőek a szóban forgó aktusokra (O’Keeffe 2018: 610–611, Németh T. et al. 2020: 341–348).

Mind a korpuszalapú, mind a korpuszvezérelt pragmatikai kutatásokat megkönnyítheti, ha a korpuszokat pragmatikai annotációval látjuk el. A pragmatikai annotáció készítése azonban rendkívül költséges, nagy az idő- és humánerőforrás-igénye. Mivel nincs egy-az-egyhez megfelelés a formák és a pragmatikai funkciók között, továbbá a funkciók azonosításához szükség van a kontextuális információkra, a kézi elemzés elkerülhetetlen (Rühleman–Aijmer 2015, Németh T. et al. 2020, Debras 2021). A pragmatikai annotációk feladatorientáltak, a kedvelt annotációs célpontok közé egyaránt beletartoznak a „formától a funkcióig” megközelítések, illetve a „funkciótól a formáig” elemzések által vizsgált jelenségek: beszédaktusok, diskurzusjelölők, idézések (Kallen–Kirk 2012); kommunikatív aktusok,¹ támogató aktusok, tematikus kontroll, adott-új információ (Bódog et al. 2011); résztvevői szerepek (Rühleman–O’Donnel 2012); udvariasság (Danescu-Niculescu-Mizil et al. 2013).² A korpuszpragmatika jövőjét nagymértékben befolyásolhatja az, hogy mennyire tudjuk a kézi annotációt félautomatikus vagy automatikus annotációs eljárásokkal felváltani, illetve mennyire tudunk a korpuszpragmatikai kutatásokba mesterséges intelligencián alapuló eljárásokat bevonni.³

Németh T. et al. (2020) három olyan, szokásosan más adatforrások alapján elemzett pragmatikai jelenségekört vizsgáltak a Magyar Nemzeti Szövegtár írott korpuszában, amelyek explicite kereshető megjelenési formával nem rendelkeznek: (i) az implicit argumentumok köréből az *iszik* ige implicit tárgyi argumentummal való előfordulását ’alkoholt iszik’ habituális jelentésben, (ii) indirekt kéréseket, nevezetesen a *tud* lexémát tartalmazó közvetett direktívákat, és (iii) alkalmi társalgási implikaturákat diszpreferált válaszcselekvésekben. A következő konklúziókra jutottak. Bár a nyelvhasználat kutatásában módszertani követelmény a korpuszok használata, a rejtett pragmatikai jelenségek feltárásához korpuszvezérelt vizsgálat nem lehetséges, csak korlátozottan korpuszalapú. Automatikus kereséssel nem minden előfordulás található meg és egyes talált előfordulások nem a keresett jelenség példái. Ugyanakkor a korpuszalapú módszerrel elérhetővé

¹ A *kommunikatív aktus* vagy *kommunikációs aktus* terminusokat szinonimákként használom a tanulmányban. Definícióikra I. a tanulmány 3. részében az (1)-beli definícióhoz fűzött magyarázatot (itt a *kommunikációs aktus* szakszó szerepel), illetve a 4. részben a HuComTech adatbázis multimodális annotációjának bemutatásakor a kommunikatív aktus jellemzését.

² Az első magyar pragmatikai annotáció a HuComTech szóbeli adatbázisra készült el, l. pl. Bódog et al. 2011 és Abuczki et al. 2011.

³ Az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Programjának 4. alprogramjában, amely az *Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása* címet viseli az álhírek és áltudományos szövegek azonosításához készülő pragmatikai annotáció kombinálja a kézi és a félautomatikus annotációt.

Az alprogram célkitűzéseire l. https://mta.hu/data/Az_Akad%C3%A9mia_in-dul%C3%B3_nemzeti_programjainak_c%C3%A9ljai_%C3%A9s_kutat%C3%A1si_tematik%C3%A1ja_2.pdf

válnak olyan előfordulások, amelyek más adatforrásokkal nem lennének kinyerhetők. Továbbá az implicit pragmatikai jelenségek előfordulásainak az azonosításához, kategorizálásához és magyarázatához nélkülözhetetlen a kontextusra, valamint a kutató nyelvhasználati intuíciójára támaszkodó kvalitatív kézi elemzés. A korpuszok hatékonyabb felhasználásához pragmatikai és kontextuális annotáció szükséges, amely azonban egy elméletileg meghatározott annotációs kereten és az annotálók nyelvhasználati intuícióján alapszik. Így az intuíció mint adatforrás megkerülhetetlen a korpuszokra épülő kutatásokban is.

A pragmatikai jelenségek írott korpuszokbeli vizsgálati lehetőségeinek és a megelőző kutatások eredményeinek a rövid tárgyalása után térjünk át a szóbeli kommunikáció jellemzésére.

A verbális kommunikáció jellemzése

Ahogy a *Bevezetés*ben jeleztem, annak megvizsgálásához, hogy az előző fejezetben tárgyalt korpuszpragmatikai módszerek kiterjeszthetők-e a szóbeli és multimodális korpuszokra, jellemeznünk kell a verbális kommunikációt, amelynek a szóbeli, illetve multimodális megnyilvánulásait tartalmazzák az említett korpuszok. A verbális kommunikációt a multimodalitásra, az intencionalitásra, a perspektivikusságra és a szekvencialitásra alapozva Németh T. (2019a: 292, 2020: 11) a következőképpen definiálta:

- (1) „A kommunikátor és a kommunikációs partnere által osztott közös perspektívába helyezkedve, a kommunikátor multimodális kommunikációs aktusokat hoz létre, amelyekkel mind a maga, mind a kommunikációs partnere számára kölcsönösen nyilvánvalóvá kívánja tenni azt a szándékát, hogy a létrehozott multimodális kommunikációs aktusokkal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni egy {I} feltevэшalmazt a kommunikációs partnere számára. A kommunikációs partner a kommunikátorral osztott közös perspektívába helyezkedve interpretálja a kommunikátor által produkált multimodális kommunikációs aktusokat, megfejti a kommunikátor szándékait és feldolgozza a kommunikátor által közölni szándékozott {I} feltevэшalmazt.”

Az (1)-ben közölt meghatározás kiindulópontja a kommunikáció Sperber és Wilson (1986/1995: 63) által kezdeményezett osztenzív-következtetési definíciója volt, illetve annak Németh T. (2019a: 292–293) által módosított változatai. Az eredeti sperber-wilsoni definíció a kommunikáció intencionalitásából indult ki. Meg kell jegyezni azonban, hogy az intencionalitás figyelembe vétele nem volt problémamentes az eredeti definícióban, mert bár a kommunikátornak informatív és kommunikatív szándékot tulajdonított, a definíció megfogalmazása lehetővé tette azt is, hogy kommunikációnak minősüljön az az eset, amikor a megszólaló személy informatív szándéka anélkül válik nyilvánvalóvá, hogy a

megszólalónak szándékában állt volna azt nyilvánvalóvá tenni, azaz per definitonem nem volt kommunikatív szándéka.⁴ Sperber és Wilson (1986/1995: 63–64) az ún. nem szándékos (unintentional) kommunikáció eseteként kezeli az említett lehetőséget, ami ellentmondáshoz vezet, ha a kommunikáció szükséges feltételének tartjuk a kommunikatív szándék meglétét. Az (1) kiküszöböli ezt a hibát és explicitté teszi a kommunikatív szándék meglétének szükségességét (vö. A kommunikátor [...] mind a maga, mind a kommunikációs partnere számára kölcsönösen nyilvánvalóvá kívánja tenni azt a szándékát, hogy a létrehozott multimodális kommunikációs aktusokkal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni egy {I} feltevés-halmazt a kommunikációs partnere számára). A kommunikátor szándékainak felismertetéséhez multimodális kulcsokat biztosít a partnere részére: figyelemfelhívó verbális és nem verbális jeleket, diskurzusjelölőket, a konvencionális indirektség nyelvi mutatóit, gesztusokat, kontextuális kulcsokat stb. (Németh T. 2019a, 2020).

A kommunikáló felek intencióiról csak perspektívájuk ismeretében lehet beszélni, a verbális kommunikáció perspektívevezérelt (Németh T. 2015). A sikeres kommunikáció résztvevői kezdeti egocentrikus perspektívájukat felváltják egy kölcsönösen osztott, társas nézőponttal (Németh T. 2019a, 2020). Ez az (1)-ben szereplő közös, osztott perspektíva olyan mentális pozíció, amely a közvetlenül megfigyelhető fizikai és szociális világ percepciójából származó információk (pl. idő, hely, résztvevők és szociális viszonyaik) mellett a kommunikáló felek mentális állapotairól szóló információkat is tartalmazza (pl. megelőző tapasztalatok reprezentációi, háttérismeret, érzelmek, attitűdök). A kommunikációs partnerek intenciói a kölcsönösen osztott perspektíván keresztül tudnak megnyilvánulni (Németh T. 2019a). A kölcsönösen osztott perspektíva kialakításához a felek multimodális kulcsokat alkalmaznak: indexikus verbális kifejezéseket, nem verbális jeleket (pl. gesztusokat, tekintetet), megszólításokat, megnevezéseket stb.

Az (1) szerint a kommunikátor multimodális kommunikációs aktusokat hoz létre. A multimodális kommunikációs aktus összetett fogalom, amely integrálja a különböző modalitásokban létrehozott stimulusokat (Németh T. 2019a: 293): a verbális modalitás megnyilatkozásait, a nem verbális jelrendszerek modalitásait (pl. akusztikai és vizuális modalitásokat), valamint a kódhasználat nélküli modalitásokat, amelyek szintén lehetnek akusztikusak vagy vizuálisak stb. A multimodális kommunikációs aktusokban az egyes modalitásokhoz tartozó stimulusok saját funkciókkal rendelkezhetnek, amelyek egybeeshetnek, erősíthetik egymást, kiegészíthetik egymást, folytathatják egymást, de ellent is mondhatnak egymásnak, felül is írhatják egymást (Németh T. 1990, Hunyadi 2011, Németh

⁴ Sperber és Wilson (1986/1995: 63) a következőképpen definiálta az osztcen-zív-következtetéses kommunikációt: „Ostensive-inferential communication: The communicator produces a stimulus which makes it mutually manifest to communicator and audience that the communicator intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumptions {I}.”

T. 2011: 44, 2019a). A kommunikációs aktusokban pragmatikai munkamegosztás működhet a különböző modalitások között. Például egy eldöntendő kérdésre adott *Nem* válasz, amelyet határozott fejrész kísér, olyan kommunikációs aktus, amelyben a verbális kódhasználat mellett nem verbális (vizuális) kódhasználat is helyet kap, ami megerősíti a verbális modalitásban közölt információt (Németh T. 2019a: 293).

A verbális kommunikáció negyedik jellemzője a temporális szekvencialitás (Hunyadi–Szekrényes 2020). Az (1)-ben a *kommunikációs aktus* terminus többes számban való előfordulása utal erre. A verbális kommunikáció dinamikus folyamat, multimodális kommunikációs aktusok sorozata alkotja, amelyet a kommunikátor és partnere szerepeiket váltogatva hoznak létre, illetve értelmeznek (Németh T. 2011: 54). A multimodális kommunikációs aktusok szekvenciákba rendeződnek, ami egy koherens diskurzus kialakulásához járul hozzá (Goodwin 1981, Abuczki 2011, Tóth 2011). A pragmatikailag annotált HuComTech korpusz elemzése során igazolódott, hogy a különböző modalitások szekvenciális szerveződése együttesen határozzák meg az interakció dinamikus folyását (Abuczki et al. 2011).

A verbális kommunikáció tulajdonságai közül az intencionalitás, a perspektivikusság és a temporális szekvencialitás mind az írott, mind a szóbeli kommunikációban érvényesül. A multimodalitás azonban az írott kommunikációban jóval kisebb szerepet kap, mint a szóbeliben. A 2. fejezetben az írásbeli kommunikáció korpuszainak vizsgálata során fel sem merült a multimodalitás kérdésköre. A következő fejezetben viszont, ahol a rejtett pragmatikai jelenségek szóbeli és multimodális korpuszokban való vizsgálatának lehetőségeiről lesz szó, a multimodalitás fontos szerephez jut.

Rejtett pragmatikai jelenségek vizsgálati lehetőségei szóbeli és multimodális korpuszokban

A pragmatikában a szóbeli, hétköznapi kommunikáció kutatása a kezdetektől fogva előtérben volt. A klasszikus filozófiai pragmatikaelméletek (Austin 1962, Searle 1969, Grice 1975) a hétköznapi nyelvhasználat vizsgálatát tűzték ki célul. Módszerül azonban a megfigyelésre és az intuícióna támaszkodást és a gondolat-kísérletet választották és nem terjedelmes szóbeli diskurzusok elemzését. A filozófiai elméletek mellett hamarosan megjelentek olyan megközelítések is, amelyek a kommunikatív nyelvhasználat szóbeli diskurzusait, társalgásait kutatták. Már az első pragmatika tankönyvben Levinson (1983) önálló fejezetet szentel a társalgások szerkezetének, a társalgáselemzést és a diskurzuselemzést a pragmatika részének tekintve. A beszélt nyelvi korpuszok létrehozása az utóbbi két évtizedben felgyorsult (vö. pl. Santa Barbara Corpus of Spoken American English (Du Bois et al. 2000–2005), a CLARIN infrastruktúrájában szereplő beszélt nyelvi korpuszok, 1. <https://www.clarin.eu/resource-families/spoken-corpora>, BEA Beszélt nyelvi adatbázis (Gósy et al. 2012), 1. <https://fonetika.nytud.hu/bea->

beszelt-nyelvi-adatbázis/), ugyanakkor a korpuszpragmatikai kutatások csak a legutóbbi években fordultak érdeklődéssel a multimodális korpuszok elemzése felé. Debras (2021) összegzi, hogy milyen feladatokat kell megoldani ahhoz, hogy egy multimodális, videó- és hangfelvételeket tartalmazó korpuszt előkészítsünk az elemzésre. Először is transzkripciót kell készíteni a verbális szóbeli modalitásról, majd a transzkribált anyagot szegmentálni kell és a vizuális modalitással is össze kell vetni. A szóbeli diskurzusok lejegyzésére és szegmentálására Németh T. (1996) kidolgozott egy módszertani eljárást, amely egy 310 percnyi magyar beszélt nyelvi korpusz elemzésén alapult. Mivel a korpusz csak hangfelvételeket tartalmazott, a lejegyzési és szegmentálási eljárás csak a verbális modalitásra vonatkozhatott. Az eljárás a megnyilatkozásnak mint a nyelvhasználat egységének a komplex nézőpontú, nyelvi és pragmatikai jegyeit egyaránt figyelembe vevő meghatározásán alapult (Németh T. 1996: 17–40). Az eljárás főbb lépései a következők voltak: (i) lejegyzés, (ii) a hezitációk kiszűrése, (iii) az intonációs átirat elkészítése, (iv) a megnyilatkozás definíciójának és az intonációs szempontoknak az alkalmazása: a komplex szempontrendszer alapján a szóbeli diskurzusok megnyilatkozásokra tagolása (Németh T. 1996: 43–70). A második lépéssel kapcsolatban szükséges megjegyezni, hogy a hezitációk kiszűrése valójában a Maclay és Osgood (1959) által megnevezett négy fő hezitációtípus (ismétlés, téves kezdés, kitöltött szünet és kitöltetlen szünet) azonosítását és szögletes zárójelbe tevését jelentette. Mivel a hezitációknak nincsen nyelvi tagoló szerepe, ezért a megnyilatkozásokra tagolásnál nem kell őket figyelembe venni. Azonosításuk viszont azért megkerülhetetlen, mert számos nyelvi elem, amelyet hezitálásra használnak (vö. pl. a kitöltött szünet esetén: *hát, és*) a beszélők, más funkcióban is előfordulhat (pl. a kitöltött szünet elemei valódi kötőszókként) és ebben a funkcióban szerepet játszhat a megnyilatkozáshatárok azonosításában (pl. pragmatikai kötőszók, amelyek tipikusan megnyilatkozások élén állnak). A szóban forgó elemek előfordulásairól szükséges tehát eldönteni, hogy hezitáció-e vagy sem. A módszer heurisztikus ereje közel 80 százalékos, amelyet az anyanyelvi beszélőkkel folytatott tesztelés is megerősített (Németh T. 1996: 71–73). Mára már részben meghaladottá vált ez a kézi eljárás a mesterséges intelligenciát alkalmazó automatikus beszédfelismerők és lejegyzők, valamint szegmentálók megjelenése révén, amelyek lehetővé teszik a lejegyzés és szegmentálás részbeni automatizálását, az automatikus prozódiai elemzők pedig nagyban megkönnyítik az intonációs átiratok elkészítését (Bigi 2012). Másodsor, a multimodális korpuszokban a verbális szóbeli modalitás elemzése mellett a nem verbális vizuális modalitásokat is szegmentálni kell és azokról is átiratot kell készíteni, pl. annotálni kell a gesztusformákat és funkciókkal kell ellátni azokat (Debras 2021). A verbális szóbeli és nem verbális vizuális modalitások anyagának ilyen módon való előkészítése és egymáshoz igazítása szolgáltatja a minimális alapot egy multimodális elemzés számára. A multimodális korpuszt különféle további annotációkkal is el lehet látni, részben automatikusan vagy félautomatikusan (vö. pl.

félautomata morfoszintaktikai annotációk (Debras 2021)), illetve a kézi pragmatikai annotáció is nélkülözhetetlen, ha a korpuszt pragmatikai elemzésnek szeretnénk alávetni. Ahogy korábban említettem, multimodális pragmatikai annotáció a magyar HuComTech korpuszhoz is készült (Abuczki et al. 2011). A HuComTech korpusz multimodális pragmatikai annotációjának a célja a kommunikatív viselkedés mögöttes szerkezetének feltárása, továbbá a kommunikatív aktusok verbális akusztikus, nem verbális akusztikus és vizuális jegyeinek, valamint a kódhasználat nélküli stimulusoknak az azonosítása volt (Abuczki et al. 2011: 181–182). Az annotáció alapját a kommunikatív aktus képezte, amely tekinthető egy multimodális illokúciós aktusnak, amely a verbális közlés mellett vizuális nem verbális jeleket (pl. gesztusokat) és nem verbális akusztikai információkat (pl. egy sóhajlás) is magában hordoz (Abuczki et al. 2011: 190).⁵

A kommunikatív aktusokkal a beszélők intencióikat és perspektíváikat is kifejezik. A kommunikatív aktusok multimodális annotálásával lehetségessé válik annak megállapítása, hogy az intenciók és szándékok kifejezésében hogyan vesznek részt a különböző modalitások, milyen munkamegosztás létezik közöttük. Németh T. et al. (2022) esettanulmányukban azt vizsgálták, hogy a vizuális modalitású nem verbális viselkedés milyen szerepet tölt be a multimodális kommunikációban összevetve a verbális modalitásban közltekkel. Korpuszuk az *ATV Csatt: Koronavírus-vita* című 2020. szeptember 21-i műsorának egy 12 perc 7 másodperc hosszúságú részlete volt.⁶ A vitaműsor résztvevői Boldogkői Zsolt biológus, a Szegedi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kara Orvosi Biológiai Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára, valamint Falus Ferenc, orvos (tüdőgyógyász), illetve velük szemben, a magukat „vírusrealistának” hívó Tamasi József, orvos és Gődény György, szakgyógyszerész. Németh T. és mtsai (2022: 62) elméleti kiindulópontul az (1)-ben közölt definíciót használták, a multimodalitás mellett figyelembe vették a kommunikáció intencionalitását, perspektivikusságát és szekvencialitását. Azt feltételezték, hogy a különböző modalitások kontextusfüggő módon, együttesen hozzák létre a közvetített tartalmakat mind az explicit, mind az implicit szinten, azaz a teljes jelentéskonstruálás multimodálisan történik. Elemzési eszközként a szabad hozzáférésű, multimodális elemzésre kifejlesztett ELAN (EUDICO Linguistic Annotator) szoftvert használták (<https://archive.mpi.nl/tla/elan>). A verbális modalitást, azaz a hanganyagot lejegyezték és megnyilatkozásokra tagolták Németh T. (1996) módszerére támaszkodva. A lejegyzésben a jeffersoni konverzációelemzési átírási konvenciót (Jefferson 2004) alkalmazták. A nem verbális viselkedésben a vizuális modalitásban elkülönítették egymástól a fejmozdulatokat, a szemöldökmozdulatokat, a

⁵ A kommunikatív aktusok annotálása mellett a HuComTech multimodális pragmatikai annotációja a támogató aktusokra, a tematikus kontrollra, a konvencionálisan közvetett aktusokra és az adott-új információ szintjére is kiterjedt (Abuczki et al. 2011).

⁶ Az elemzett részlet 11:24-nél kezdődik: <https://www.youtube.com/watch?v=WTIgo-WUH9Mo>

kéz helyzetét és mozgását, a törzs helyzetét, illetve a váll mozgását forma-funkció párok alapján. Az említett viselkedési formákat mind külön szegmentálták valamennyi résztvevőnél, annak megfelelően, hogy mikor történt (állapot)változás az egyes területeken. Az ELAN-ablakokban megjelölt nem verbális viselkedési formákhoz jelentéseket, illetve funkciókat rendeltek a korábbi szakirodalom, valamint a saját megfigyeléseik alapján létrehozott szótár és a kontextus segítségével (Németh T. et al. 2022: 67–68). A jelentés-hozzárendelés tehát az annotációt követő lépés az elemzésben mind a verbális, mind a nem verbális szinten, valamint a kettő egymásra vonatkoztatásában, azaz a multimodális elemzésben. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az annotációs folyamat háttérében már ott áll a potenciális jelentés a formákhoz kapcsolódóan, hiszen mind a verbális, mind a nem verbális szinteken az annotáció az előzetes forma-funkció párok ismeretén alapszik.

Tekintsünk egy példát az elemzésükre! A (2) a Boldogkői Zsolt és Gődény György között zajló beszélgetés egy részletét tartalmazza, pontosabban a verbális modalitás lejegyzett változatát. A (3)-ban a multimodálisan elemzett részlet látható az ELAN-ablakban a verbális modalitással és az elemzett gesztusjegyekkel, a (4)-ben pedig egy rögzített kép a gesztusok illusztrálására (Németh T. et al. 2022: 80–81):

- (2) Boldogkői Zsolt: Ezen a konferencián , amelyen ott voltak mindnyájan? Nem volt arról szó: (.) például (.) jelentésében, hogy az a WHO, aki mögött ott van Bill Gates azt tervezi az egészet, hogy lebetegítse az a világot és akkor a kisprofe

- (3) Gődény György: Ne jöjjön nekem ilye ilyen dolgokkal. (Csatt : 01:09)

TC	00:01:07.601 - 00:01:09.820	
Boldogkői_törzs		Egyenes
TC		00:01:07.601 - 00:01:09.820

Boldogkői	Ezen a konferencián, amin ott voltak mindnyájan? Nem volt arról szó: (.) például (.) jelentésében, hogy az a WHO, aki mögött ott van BILL GATES azt tervezi az egészet hogy lebetegítse az a világot és akkor a kisprofe- [
TC	00:01:09.230 - 00:01:22.947

Boldogkői_szemöldök	Felhúzott	
TC	00:01:09.430 - 00:01:11.960	
Gődény_fej		Fejrázás
TC		00:01:09.785 - 00:01:11.545
Gődény_szemöldök		Osszehúzás
TC		00:01:09.808 - 00:01:12.450
Gődény_törzs		Egyenes
TC		00:01:09.832 - 00:01:12.740

Gődény		Ne jöjjön nekem ilye ilyen		dolgokkal
TC		00:01:10.040 - 00:01:11.968		00:01:11.980 - 00:01:12.650
Gődény_fej			Emelt fő	
TC			00:01:11.571 - 00:01:12.740	
Gődény_kéz	Felfelé fordított tenyér			
TC	00:01:09.832 - 00:01:12.760			

Boldogkői_kéz	Felfelé fordított tenyér	Ujjbegyek összehúrtatása	
TC	00:01:12.480 - 00:01:12.630	00:01:12.650 - 00:01:16.030	
Boldogkői_törzs			Nyitott törzs
TC			00:01:12.824 - 00:01:23.030

(4)

A (3)-ban az ELAN-ablakban jól látható, hogy a felek milyen nem verbális viselkedéseket hajtanak végre és hogy ezek a viselkedési formák a verbális modalitásban közöltekhez képest mely időablakokban jelennek meg, illetve funkciójuk hogy viszonyul a verbális közlés tartalmához. Boldogkői kézi gesztusa, a lefelé fordított tenyér a tekintély jele. A verbális tartalomra vonatkoztatva a kérdés súlyát jelezheti, illetve nyomást gyakorolhat Gődényre, hogy tisztázza magát a kérdésben. A szemöldöke hosszas felhúzása meglepődést mutat, amely a diskurzuselőzményben elhangzottakra vonatkozik, nevezetesen arra, hogy Gődényék tagadni akarják a korábban mondottakat. Gődény kézi gesztusa a felfelé fordított tenyér, amely az alázat és együttműködés jeleként szokott funkcionálni. A szemöldök összehúzása a bírálat és nemtetszés jele. Gődény törzse egyenes, koncentrátságot mutat. Fejrázása az egyet nem értést jelzi, az emelt fő pedig a semlegességet vagy magabiztosságot. A nem verbális viselkedés megfigyelt jegei megerősítik a verbális modalitásban érzékelhető konfliktust. A résztvevők egy fajsúlyos kérdésbe ütköztek, miszerint Gődényék részt vettek egy olyan konferencián, ahol azt feltételezték, hogy a koronavírus keletkezése mögött a WHO és Bill Gates állnak. *Az ezen a konferencián* verbális kifejezés közös perspektívába helyezi a beszélőt (Boldogkői) és a partnerét (Gődény), ennek egyikük gesztusai sem mondanak ellent. Ahogy fentebb említettem, Boldogkői lefelé fordított tenyere arra utal, hogy szándékában áll a kérdés tisztázása. Gődény nem verbális viselkedésével (szemöldök- és fejmozgás) ellenvéleményt fejez ki, és erősíti az általa, a verbális modalitásban közöltek (Németh T. et al. 2022: 81). A (2)–(4)-ben látható rövid részlet multimodális elemzése jól mutatja, hogy a kommunikátorok intenciója és perspektívája nemcsak a verbális modalitásban, hanem a nem verbálisokban is kifejeződnek. Mindezek alapján azt lehet mondani,

hogyan az intenciók és perspektívák vizsgálatához is elengedhetetlen a diskurzusok multimodális annotációja.

Németh T. et al. (2022: 83–84) elemzéseit további fontos tanulságokhoz vezették. Ezek közül azt a hármadik emelem ki, amely nagymértékben hozzá tud járulni a további multimodális annotációk, elemzések elvégzéséhez: (i) A verbális jelekhez hasonlóan a nem verbális jelekhez, sőt hozzátehetjük, ezek társulásaihoz is társulhat többféle jelentés. Ez azt jelenti, hogy multimodális poliszemiáról beszélhetünk. (ii) A kontextusnak egyértelműsítő szerepe van. Megválaszolandó kérdés azonban, hogy hogyan lehet megjeleníteni a kontextuális tényezőket egy multimodális annotációban. (iii) El kell dönteni, hogy az éppen vizsgált kommunikációs szereplő nem verbális viselkedése a személyiségéhez társított alapszatus-e vagy az aktuális kontextusban elhangzottakra/látottakra adott reakció. Az alapszatusok azok a nem verbális viselkedési formák (arc kifejezés, tekintet, kézmozdulat stb.), amelyek az egyén karakteréhez tartoznak, személyiségének állandó megnyilvánulási formái. Például az egyén szokása lehet, hogy az ujjával dobol, vagy a széken fészkelődik, ami konkrét szituációtól függetlenül fennáll. Ugyanakkor, ha valaki, akinek nem szokása az ujjával dobolni, de egy konkrét helyzetben ezt teszi, azzal az elhangzottakra/látottakra való türelmetlen reakcióval produkálhat, vagy a fészkelődéssel szintén azt jelezheti, hogy türelmetlen, szeretne már szabadulni a helyzettől. Míg az első esetben a nem verbális viselkedés nem kommunikatív szándéktól vezérelt, a második esetben lehet az.

Végül tekintsünk még egy olyan implicit pragmatikai jelenséget, az implicit igei argumentumok előfordulását a kommunikációban, amelynek a kutatásához szükség lehet multimodális annotációra. A magyar nyelvhasználatban az ige háromféle módon fordulhat elő implicit argumentummal (Németh T. 2019b: 73–76): (A) ha az ige lexikai szemantikai reprezentációja, (B) ha a közvetlen megnyilatkozásokontextus és (C) ha a kiterjesztett kontextus engedélyezi az argumentum lexikai realizálatlanságát. Az (A) és (B) mód grammatikai és enciklopédikus információk figyelembe vételét jelenti főként a verbális modalitás révén. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a nem verbális modalitásokban kísérhetik olyan gesztusok, tekintetmintázatok, szemöldökmozgások a verbális tartalmat, amelyek multimodálisan segítenek az implicit argumentumok azonosításában. A nem verbális viselkedés referenciális funkciójának megnyilvánulásairól van itt szó (Németh T. et al. 2022: 63), akárcsak a harmadik, (C) mód esetén. A kiterjesztett kontextusban a fizikai környezetből és a diskurzuskontextusból származó információ a verbális modalitáson túl a nem verbális modalitásokból is származhat. Például egy lexikailag realizálatlanul hagyott tárgyi argumentum azonosítása történhet nem verbálisan a fizikai kontextusban az implicit tárgyi argumentum vonatkozására való rámutatással vagy a tekintet arra történő irányításával. Amikor süteménykészítés közben azt mondja a beszélő a partnerének a recept utasításait követve, hogy *Add ide!*, és közben rámutat vagy rápillant az asztalon lévő cukorra, akkor az *ad* ige implicit tárgyi argumentumát a nem verbális modalitásban

egy gesztus, illetve egy tekintetirányítás azonosítja. A nem verbális modalitások annotációjánál tehát az egyes nem verbális viselkedési formák funkcióinak a megállapításánál a kontextusra is tekintettel kell lenni a formák esetleges referenciális jegyeinek a megállapításához. Ez az elméleti okoskodás egybeesik a Németh T. et al. (2022: 83–84) elemzése nyomán fentebb megfogalmazott tanulsággal, nevezetesen azzal, hogy a kontextuális információk helyet kell, hogy kapjanak a multimodális annotációban. Hogy pontosan milyen kontextuális jegyek és hogyan jelenítődjenek meg a multimodális annotációban, további empirikus vizsgálatokat igényel.

Összegzés

Tanulmányomban a multimodális korpuszpragmatikai módszerek implicit pragmatikai jelenségek vizsgálatára való kiterjeszhetőségéről gondolkodtam. A 2. fejezetben a pragmatikai jelenségek írott korpuszokbeli vizsgálatának lehetőségeit tárgyaltam a korábbi kutatások eredményeire támaszkodva. A korpuszpragmatika kialakulását és annak lehetőségét jártam körül, hogy a korpuszalapú és a korpuszvezérelt megközelítések mennyiben alkalmazhatóak a pragmatikai jelenségek elemzésére, köztük a rejtett, explicit formával nem rendelkezők vizsgálatára. A 3. fejezetben a verbális kommunikációt jellemeztem, részletesen kitérve a multimodalitás, intencionalitás, perspektivikusság és szekvencialitás jegyeire. A 4. fejezetben a szóbeli és multimodális kommunikáció elemzési lehetőségeit és módszertani nehézségeit mutattam meg egy korábbi esettanulmányunkra hivatkozva. Végül a rejtett pragmatikai jelenségek közül az intenciók és perspektívák, valamint az implicit igei argumentumok multimodális annotációban való megjelenítésének kérdéskörét tárgyaltam.

A kutatás során az alábbi módszertani konklúziók fogalmazhatók meg: (1) a verbális és nem verbális modalitások egyaránt részt vehetnek az intenciók és perspektívák kifejezésében, illetve az implicit argumentumok használatában és azonosításában, tehát olyan elemző eljárást kell kidolgozni, amely figyelembe veszi az említett pragmatikai jelenségek multimodális megnyilvánulását. (2) Olyan multimodális pragmatikai annotációt kell készíteni, amely az intenciók és perspektívák verbális, nem verbális és kontextuális mutatóit is jelöli, illetve az implicit argumentumok jelenlétére utaló multimodális kulcsokat. (3) Kvalitatív kézi előelemzések szükségesek, a korpuszmódszer csak korlátozottan alkalmazható, az elemző(k) intuíciója és a kontextuális információk nélkülözhetetlenek. Ez utóbbi tanulság egybeesik a Németh T. et al (2020) által az írott korpuszok felhasználhatóságáról mondottakkal a rejtett pragmatikai jelenségek vizsgálatában. Végül marad még egy eddig nem kezelt módszertani probléma: hogyan lehet megjeleníteni a multimodális pragmatikai annotációkban a kommunikációs partnerek és a kutatók – gyakran csak gondolat kísérletekkel bemutatható

– értelmezési lehetőségeit.⁷ Az említett módszertani problémák megoldásával a korpuszpragmatikai módszer kiterjeszhetővé válhat a multimodális kommunikációban előforduló explicit és implicit pragmatikai jelenségek elemzésére.

Irodalom

- Abuczki Á. 2011. A multimodális interakció szekvenciális elemzése. In Németh T. E. (szerk.): *Ember–gép kapcsolat. A multimodális ember–gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 119–144.
- Abuczki Á. – Bódog A. – Németh T. E. 2011. A multimodális pragmatikai annotáció elméleti alapjai az ember–gép kommunikáció modellálásában. In Németh T. E. (szerk.): *Ember–gép kapcsolat. A multimodális ember–gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 179–201.
- Aijmer, K. 2018. Corpus pragmatics: Form to function. In Jucker, A. H. – Schneider, K. P. – Bublitz, W. (eds.): *Methods in Pragmatics*. Berlin: De Gruyter Mouton. 555–585.
- Aijmer, K. – Rühleman, C. (eds.): *Corpus Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–26.
- Austin, J. L. 1962. *How to Do Things with Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Biber, D. 2010. Corpus-based and corpus-driven analysis of language variation and use. In Heine, B. – Narrog, H. (eds.): *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 159–192.
- Bigi, B. 2012. SSPAS: A tool for the phonetic segmentation of speech. In Calzolari, N. – Choukri, K. – Declerck, T. – Doğan, M. U. – Maegaard, B. – Mariani, J. – Moreno, A. – Odijk, J. – Piperidis, S. (eds.): *Proceedings of the 8th International Conference on Language Resources and Evaluation, LERC 2012*. Istanbul: European Language Resources Association. 1748–1755.
- Bódog A. – Abuczki Á. – Németh T. E. 2011. A multimodális pragmatikai annotáció jelentősége a számítógépes nyelvészetben. In Tanács A. – Vincze V. (szerk.): *VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. MSZNY 2011. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport. 240–251.
- Danescu-Niculescu-Mizil, D. – Sudhof, M. – Jurafsky, D. – Leskovec, J. – Potts, C. 2013. A computational approach to politeness with application to social factors. *Proceedings of ACL 2013*.
- https://www.cs.cornell.edu/~cristian/Politeness_files/politeness.pdf
- Debras, C. 2021. How to prepare the video component of the Diachronic Coprus of Political Speeches for multimodal analysis. *Research in Corpus Linguistics* 9: 132–151.

⁷ A tanulmány egyik lektorának javaslata szerint, a MAXQDA program (<https://www.maxqda.com>) jó kiindulópontnak látszik e módszertani probléma kezelésére. A kulcskérdés e program használatánál is az, hogy az interpretáció szintjén azok a kontextuális elemek, amelyek a különböző modalitásokban nem jelennek meg explicit formával, mert például az enciklopédikus háttértudásból származnak, hogyan építhetők be a kódolási rendszerbe és azon keresztül az interpretációs mechanizmusba.

- Du Bois, J. W. – Chafe, W. L. – Meyer, C. – Thompson, S. A. 2000–2005. *Santa Barbara Corpus of Spoken American English, Parts 1-4*. Philadelphia: Linguistic Data Consortium.
- Goodwin, C. 1981. *Conversational Organization: Interaction between Speakers and Hearers*. New York: Academic Press.
- Gósy M. – Gyarmathy D. – Horváth V. – Grácsi T. E. – Beke A. – Neuberger T. – Nikléczy P. 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In Gósy M. (szerk.) *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–24.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics 3*. Speech acts. New York: Academic Press. 41–58.
- Hunyadi, L. 2011. Multimodal human-computer interaction technologies. Theoretical modeling and application in speech processing. *Argumentum* 7: 240–260.
- Hunyadi, L. – Szekrényes, I. (eds.) 2020. *The Temporal Structure of Multimodal Communication. Theory, Methods and Applications*. Cham: Springer.
- Jefferson, G. 2004. Glossary of transcript symbols with an introduction. In Lerner, G. H. (ed.): *Conversation Analysis. Studies from the first generation*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 13–31.
- Jucker, A. H. – Schneider, K. P. – Bublitz, W. (eds.) 2018. *Methods in Pragmatics*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- Kallen, J. L. – Kirk, J. 2012. *SPICE Ireland: A User's Guide*. Belfast: Cló Ollscoil na Banríona.
- Levinson, S. C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maclay, M. – Osgood, C. E. 1959. Hesitation phenomena in spontaneous English speech. *Word* 15: 19–44.
- Németh T. E. 1990. Az emberi kommunikáció kutatásának néhány alapkérdése. *Néprajz és Nyelvtudomány* 33: 43–56.
- Németh T. E. 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh T. E. 2006. Pragmatika. In Kiefer F. (szerk.): *Magyar nyelv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 222–261.
- Németh T. E. (szerk.) 2011. *Ember-gép kapcsolat. A multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Németh T., E. 2015. The role of perspectives in various forms of language use. *Semiotica* 203: 53–78.
- Németh T. E. 2019a. Daddy 'apu', honey 'édesem', darling 'drágám'. Nyelvi és kontextuális kulcsok a perspektívák és intenciók megmutatásához és megfejtéséhez a verbális kommunikációban. *Argumentum* 15: 290–303.
- Németh T., E. 2019b. *Implicit Subject and Direct Object: Arguments in Hungarian Language Use: Grammar and Pragmatics Interacting*. Sheffield, Bristol: Equinox.
- Németh T., E. 2020. Linguistic and contextual clues of intentions and perspectives in human communication. In Hunyadi, L. – Szekrényes, I. (eds.): *The Temporal Structure of Multimodal Communication. Theory, Methods and Applications*. Cham: Springer. 3–21.
- Németh T. E. – Nagy C. K. – Németh Zs. 2020. Ami a korpuszokból kimarad: rejtőzködő pragmatikai jelenségek. In Simon G. – Tolcsvai Nagy G. (szerk.): *Nyelvtan, diskurzus, megismerés*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 333–356.

- Németh T. E. – Szabó É. – Császár D. – Gera R. – Béres T. 2022. Esettanulmány a vizuális modalitású nem verbális viselkedés multimodális kommunikációban betöltött szerepéről. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9: 59–87.
- O’Keeffe, A. 2018. Corpus based function to form approaches. In Jucker, A. H. – Schneider, K. P. – Bublitz, W. (eds.): *Methods in Pragmatics*. Berlin: De Gruyter Mouton. 587–618.
- Romero-Trillo, J. (ed.) 2008. *Pragmatics and Corpus Linguistics: A Mutualistic Entente*. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Rühleman, C. – Aijmer, K. 2015. Introduction. Corpus pragmatics: laying the foundation. In Aijmer, K. – Rühleman, C. (eds.): *Corpus Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–26.
- Rühleman, C. – O’Donnell, M. B. 2012. Introducing a corpus of conversational narratives – Construction and annotation of the Narrative Corpus. *Corpus Linguistics and Linguistics Theory* 8: 313–350.
- Sass B. 2007. *Jóízű Mazsolázás a korpuszból*. Elhangzott: XVII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Siófok, Kodolányi János Főiskola Siófoki Oktatási Központja, 2007. ápr. 19–21. <https://docplayer.hu/21569821-Joizu-mazsolazas-a-korpuszbol.html>
- Searle, J. R. 1969. *Speech Acts. An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simon G. 2018. Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat* 5: 1–36.
- Sperber, D. – Wilson, D. 1986/1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Taavitsainen, I. – Jucker, A. H. 2015. Twenty years of historical pragmatics: Origins, developments and changing thought styles. *Journal of Historical Pragmatics* 16: 1–24.
- Tognini-Bonelli, E. 2001. *Corpus Linguistics at Work*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Tóth Cs. 2011. Tekintetmintázatok és funkcióik a HuComTech projekt céljainak tükrében. In Németh T. E. (szerk.): *Ember-gép kapcsolat. A multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 101–118.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program 4. alprogramjának: Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása támogatásával készült (NP-2022-III.-5/2022).

A KOMMUNIKÁCIÓ MULTIMODÁLIS MINTÁZATAINAK IDŐSZERKEZETE

Debreceni Egyetem

hunyadi@unideb.hu

Bevezetés

A személyközi kommunikáció természeténél fogva alapvetően multimodális. Ez abban nyilvánul meg, hogy társalgásuk során két vagy több személy úgy cserél információt egymással, hogy a társalgás dinamikájának megfelelően eközben folytonosan pozíciót is váltanak: az információt közlő, valamint az azt befogadó, egyszersmind értelmező szerepek a társalgás során valós időben váltakoznak és változnak. Így az információcsere összetett folyamatában a társalgás hatékonyságát nagyban elősegíti az, hogy az abban résztvevők a kommunikáció verbális és nem verbális csatornáit egyaránt használják.

Míg gyakran azt tapasztaljuk, hogy a nem verbális elemek (köztük a gesztusok, de éppúgy a beszéd prozódiaja is) a verbális tartalmat követik (azzal együtt járnak) és így a mondottak mintegy megerősítő funkciójával bírnak, mégis inkább a kétféle csatorna szoros és kölcsönös együttműködéséről beszélhetünk, aminek csak egyik kimenete a megerősítés. Számos példát láthatunk arra, amikor egy nem verbális elem felülbírálja a verbális forma sztereotipikus értelmezését, mint például amikor egy „*Igen!*” kijelentés állító értékét legalábbis bizonytalanná teszi az, ha eközben hiányzik az egyetértés kifejezéséhez kapcsolódó, azzal elvárt módon együtt járó adott prozódia (vö. Hunyadi 2011), vagy a kijelentéshez olyan prozódia vagy (kézi vagy fej-) gesztus társul, ami kifejezetten megfordítja a kijelentés sztereotipikusan várt értelmezését. A nem verbális elemek ilyen esetekben tehát többek, mint kísérők: valójában a társalgásban résztvevők attitűdjét fejezik ki a partnertől kapott vagy a partner felé közvetített információ kapcsán. Ennek csupán speciális esete az, amikor a nem verbális csatorna egyedül közvetíti az így „kimondatlan” információt. A nem verbális csatorna nélkülözhetetlen, egyben önálló műveleti szerepét mutatja, hogy ahhoz, hogy még egy írott szöveg is viselhesse a személyközi kommunikáció jegyeit, utalnia kell a kommunikáció nem verbális jegyeire, például ilyen betoldásokkal: „...nézett rá csodálkozva”, „...mondta elcsukló hangon”, „...ingatta a fejét”, „...lépett közelebb”.

Úgy kell általánosítanunk, hogy míg igaz, hogy a személyközi kommunikációban a nem verbális elemek izolált értelmezése gyakran félreértésekhez

vezethet (vö. egyebek között Wrench et al. é. n.), vagy szociálisan szelektív jelentést hordozhatnak (vö. Giles 2008), önmagában, a nem verbális jelek nélkül egy verbális közlés ugyanúgy nem lesz egyértelmű.

Ami pedig a sztereotípiákat illeti, észre kell vennünk, hogy azok csupán egymáshoz hasonlóan talált eseményekhez köthető funkciók absztrakciói, konkrét előfordulásuk megfelelő értelmezéséhez kontextusra van szükség. Hasonlóan ahhoz, mint ahogy fonológiai kontextus szükséges annak meghatározásához, milyen absztrakt fonéma realizációja egy adott konkrét hang (így a [t] hang fonológiai kontextustól függően lehet realizációja akár a /t/, akár a /d/ fonémának, éppúgy egy bólogatás, fejcsóválás, a mutatóujj mozgatása stb. csak egy adott kontextusban válik értelmezhetővé, ami egybe is eshet, vagy különbözhet is annak absztrakt, sztereotipikus fogalmi jelentésétől).

Magának a kontextusnak megkerülhetetlen szerepe van a személyközi kommunikációban. Egyrészt a fogalom makro értelmezésében, ami szerint a kommunikáció szereplői folyamatosan bővülő, módosuló ismeretek birtokában folytatják a társalgást, építve a folyamat megelőző szakaszaira (vö. Hall et al. 2019), másrészt a fogalom mikro értelmezésében: egy-egy verbális vagy nem verbális esemény sztereotipikus értelmezése önmagában nem, csak további eseményekével egyetlen egységet képezve, az adott kommunikatív komplexum részeként járulhat hozzá ezen események kontextuális értelmezéséhez. Így például egy lefelé fordított tenyér esetében, bármennyire köthető is hozzá a 'hatalom', a 'dominancia' jelölésének sztereotípiája, további nem verbális vagy akár verbális jegyek figyelembe vétele nélkül nem lehet kizárni a vele alkotott kommunikatív komplexum egészen másfajta értelmezését, akár olyat is, amelyben maga a kéztartás csupán mint véletlen elem szerepel.

Az ilyen véletlenek lehetősége elvezet bennünket a személyközi kommunikációban megjelenő eseményegyüttesek mint funkcionálisan értelmezhető mintázatok valószínűsége kérdéséhez. Vannak események, amelyekről tudható, hogy gyakran egyszerre fordulnak elő. Ilyen két vagy több esemény között felmerülhet valamilyen funkcionális kapcsolat lehetősége. Azonban, ha e két esemény virtuálisan mindig együtt fordul elő, az gyengíti annak esélyét, hogy kapcsolatuk (így együttállásuk) az adott társalgási helyzetben figyelmet érdemlő funkcionális jelentőséggel bírjon. Így tehát egy eseményegyüttes akkor bírhat bármilyen funkcióval egy személyközi kommunikációban, ha egyrészt előfordulása nem véletlen, másrészt funkcionálisan nem üres. E tág határokon belül az adott eseményegyüttes előfordulásának funkcionális jelentőségét annak statisztikai valószínűsége kell, hogy meghatározza.

Az együttállás fogalma is értelmezésre szorul. Tény, hogy a személyközi kommunikáció „zajos”, és nem csupán akusztikai értelemben. Maga a verbális csatorna sem követi szigorúan az adott nyelv tökéletességet leíró grammatikáját, hiszen sok a befejezetlen mondat és előfordulhatnak szótöredékek, amik miatt a címzett már eleve akár többfelé elágazó nyelvi értelmezésre kényszerülhet.

Emellett az interakció során olyan nem szándékolt események is megjelenhetnek, amelyek közbeékelődnek a szándékolt eseménysorban anélkül, hogy ott bármilyen funkciót betöltenének, így ezek kiszűrése alapvető a szándékolt tartalom értelmezéséhez. Ennek alapján az együttállás vagy szigorú egymásutánosság nem lehet formai követelménye egy funkcionálisan értelmezhető mintázat azonosításának.

A jelen dolgozat célja, hogy ismertesse, és példákon keresztül bemutassa az emberi viselkedés egy olyan elméletét (Magnusson 1996, 2000), aminek a célja – mintegy válaszul a fenti problémákra – a legkülönbözőbb viselkedéses mintázatok egzakt alapokra támaszkodó, reprodukálható azonosítása. Az elmélet és a hozzá kapcsolódó kutatási keret (Theme¹) közvetlenül alkalmazható a személyközi kommunikáció vizsgálatára, ahol alapvetően újszerű szemléletével új utakat nyithat a multidimodális kommunikáció komplex vizsgálata számára. Az elmélet ismertetéséhez példának a HuComTech korpusz elemzésére támaszkodnak anélkül, hogy magának a korpusznak a részletes ismertetésére itt kitérnénk².

A Theme elméleti alapjai

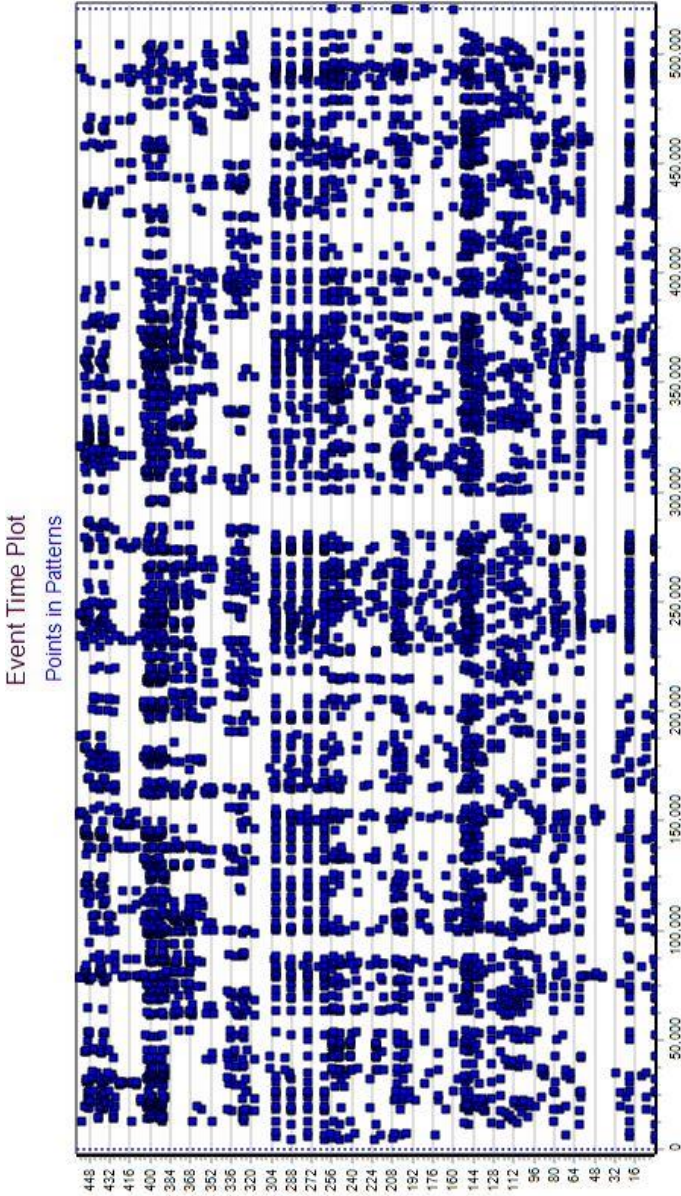
A Theme abból indul ki, hogy a viselkedés eseményekből álló minták azonosításán keresztül ismerhető meg. Azt az alapelvet fogalmazza meg, hogy bár az idő síkján virtuálisan végtelen sok esemény történhet, két tetszőleges esemény akkor képez egyetlen mintát, ha az adott események időértékei közötti távolság statisztikailag szignifikáns. Ez az ún. kritikus távolság. Az ennek a feltételnek nem megfelelő események így kívül esnek az azonosított mintán, és csupán zajnak tekintendők. Az alábbi két ábra (Theme képernyőfelvétel) összevetéséből azt láthatjuk, hogy míg egy sok szempont (sok változó) és sok előfordulás alapján végzett megfigyelés nagyszámú minta azonosításához vezethet (l. 1. ábra), mégis maradhat nem kevés esemény, amely a megadott szempontok alapján nem képez mintát (l. 2. ábra). Magyarázat: az Y tengely számai a viselkedéses változók rendszerazonosító számát, az X tengelyé az adott felvétel milliszekundumban mért előrehaladását jelölik, és az egyes események e kettő koordinátájában helyezkednek el.

Egy két eseménynél komplexebb mintát ugyancsak a bináris időbeli kapcsolat határoz meg: ebben az esetben az egyik időpont egy (korábban már azonosított) minta záró (azaz magasabb) időértéke, a másik vagy egy önálló esemény időértéke, vagy egy korábban ugyancsak azonosított minta kezdő (azaz alacsonyabb) időértéke. A mintaazonosítás ezen folyamata rekurzív módon mindaddig

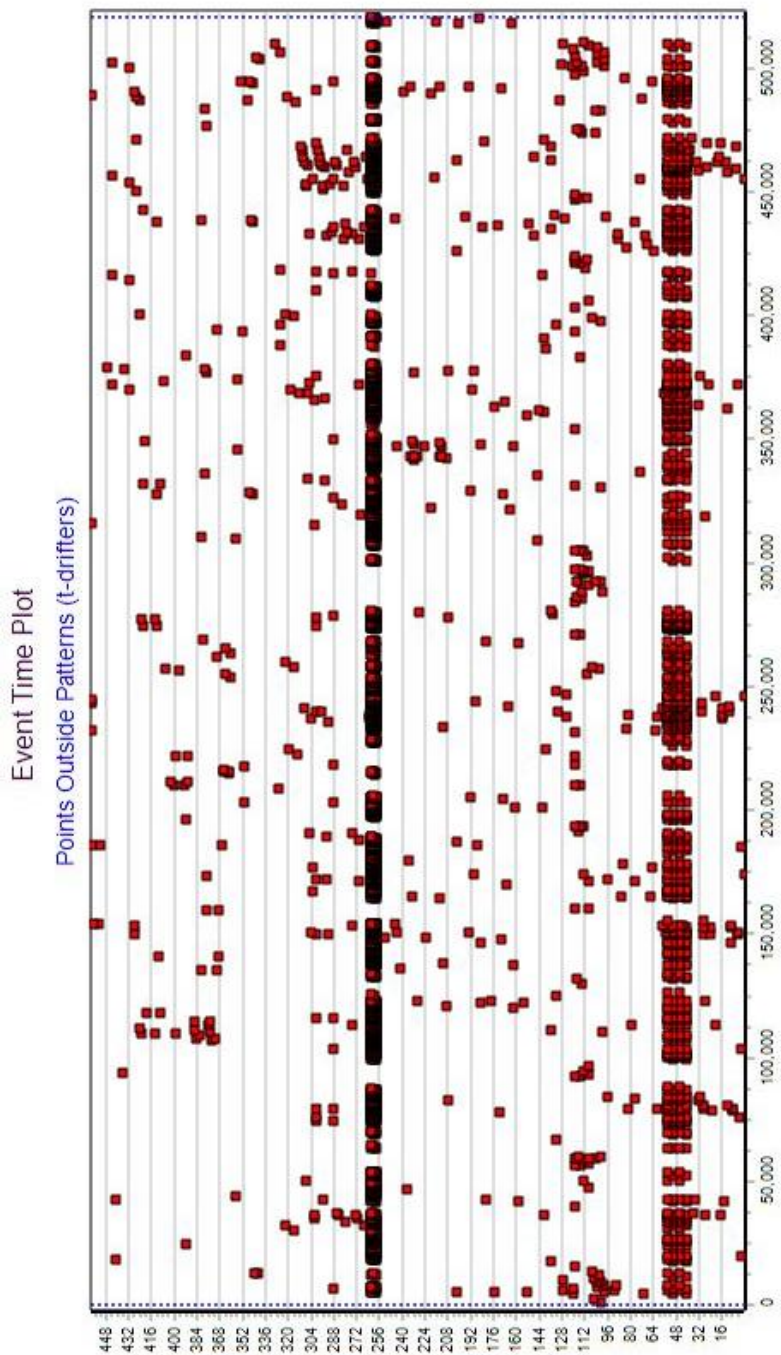
¹ A Theme mint kutatási keret számítógépes programja itt érhető el: <http://patternvision.com>

² Magáról a HuComTech korpuszról bővebben l. Hunyadi (2016, 2017, 2020), Hunyadi et al. (2012, 2016), Németh T. (2011), Szekrényes (2014, 2015).

folytatódik, amíg a kritikus távolság elvét követve az utolsó jelölt is az (egyre komplexebb) minta részévé nem válik. Az eredmény tehát az események időben egyre előrehaladó sora, melyek között hierarchikusan strukturális viszony van.

1. ábra: Mintát alkotó események (felvétel: f003, HuComTech)

2. ábra: Mintát nem alkotó események (felvétel: f003, HuComTech)

Fontos azonban tudnunk, hogy – hacsak nem azonos időtávolságokban történik minden esemény – mindig található lesz egy (vagy azonosság esetén több) olyan eseménypár, amelynek az időtávolsága szignifikánsabb a többiekénél, és így a szignifikanciának önmagában mégsem lehet feltétlenül informatív funkciót tulajdonítani. A Theme e problémát úgy küszöböli ki, hogy felteszi, hogy a mintaalkotáshoz az időkapcsolat alapján szignifikánsnak talált eseménypár többszörös (az események természetétől függően legalább háromszoros vagy még többszörös) előfordulására van szükség.

Lényeges továbbá, mit tekint a Theme egy esemény időértékének: ez nem az esemény időtartama, hanem annak a kezdete vagy a vége. Így például a kérdés mint egyetlen beszédaktus valójában két eseményből áll: az egyik a kérdés (kérdés) kezdete, a másik annak a vége, mindegyik a saját időpontjával meghatározva. Ez lehetővé teszi, hogy akár a kérdezés eleje, akár annak a vége önálló mintát alkothasson valamely más, verbális vagy multimodális aktussal (annak ugyancsak kezdetével vagy végével), függetlenül ezen aktusok tényleges időtartamától. Két példa a HuComTech korpuszból (felvétel: I015), a Theme-hez konvertált annotációban (itt és a további példákban a kritikus távolság 1–1000 ms, a valószínűség értéke pedig $p \leq 0,005$, azaz ezer hasonló esetből legfeljebb öt lehet véletlen eredménye):

- (1) (v_gaze,b,blink v_head,b,turn,left)3
a pislogás kezdete és a bal irányú fejfordulás kezdete képez egy mintát, ahol
v = videó-megfigyelés (hang kikapcsolva), gaze = tekintet annotálása,
b = az esemény kezdete, blink = pislogás, head = a fejmogzás annotálása, turn = fordulás, left = bal irány
- (2) (v_eyebr,e,scowl,both v_head,b,raise)
a mindkét szemöldök összehúzásának a vége és a fej felemelésének kezdete képez egy mintát, ahol (a fenti rövidítések azonos értelmű feloldásán túl) eyebr = szemöldök, e = az esemény vége, scowl = szemöldök összehúzása, both = mindkét (szemöldök), raise = felemel (fej)

Mindkét fenti példában az adott minta strukturálisan két-két, a formulában szóközzel elválasztott eseménnytípusból áll, ahol az adott eseménnytípuson belül az azt alkotó események vesszővel vannak egymástól elválasztva, egyazon időértékhez rendelve. Az, hogy az adott viselkedésen belül mit tekintünk eseménynek, a mintakeresés kérdésfeltevésétől, valamint az esemény-jelölt időbeli meghatározottságának lehetőségétől függ. Ezen belül valójában bármi tekinthető eseménynek (még maga a kezdet és a vég is egy-egy esemény, vonatkozzék az bárminek

³ Az itt hozott példák részletesebb ismertetésére, bemutatva a minták mögötti konkrét verbális tartalmat is, a Függelékben térünk ki.

a kezdetére vagy a végére). A jelölés fogalmi koherenciáját az esemény, eseménytípus és eseményosztály logikai felosztás biztosítja.

A Theme kutatási gyakorlatában elsősorban a viselkedés objektíven (fizikai tulajdonságaik alapján) meghatározható eseményei szerepelnek, így az emberi testrészek (pl. fej, arc, szem, szemöldök, kéz, láb stb.) mozgásának iránya, egyes tárgyakkal kapcsolatos viszonya (pl. valami megérintése, felvétele), azonban alkalmazják a viselkedés pusztán szemmel nem tanulmányozható aspektusait, mint a neuronok funkcionális mintaképzése esetén is. A HuComTech korpusz vizsgálata a Theme kutatási határait jelentősen bővítette azáltal, hogy a viselkedés fizikailag meghatározható eseményei mellé felvette a viselkedés olyan jegyeit is, amelyek interpretáció eredményeként állnak elő. Ezek közé tartoznak, egyebek között, az érzelmek: az adott (boldognak, szomorúnak stb. interpretált) érzelem észlelésének kezdete és vége, a megszólalás szándékaként értelmezett időpont kezdete és vége (szemben a beszéd fizikailag észlelhető kezdetével és végével), végül a szerteágazó pragmatikai szempontokból jellemezhető események (a HuComTech korpusz ilyen irányú, még a Theme alapján történő elemzését megelőző annotálásáról részletesen I. Német T. (szerk.) 2011). Íme két példa, ugyancsak a HuComTech korpuszból (felvétel: I015), már a Theme-hez konvertált annotációban:

(3) (mp_sptopic,b,t_init v_head,e,turn,right)

A minta e két eseménytípusból áll: a beszélgetés alanya témát kezdeményez, és ugyanő jobb irányú fejfördítése befejeződik, ahol mp = multimodális (azaz a videó és a hang együttes megfigyelésére támaszkodó) annotáció, sptopic = a beszélgetés alanya (speaker) + topic = téma, init = kezdeményezés, right = jobb irány

(4) (mp_spsuppact,b,repair (mp_agsuppact,e,backch v_eyebr,b,scowl,right))

A minta e három eseménytípusból áll (hierarchikus, a második és a harmadik egy almintát képez): a beszélgetés alanya támogató beszédaktusában javításba kezd, továbbá a beszélgetés vezetője befejezi a visszacsatolás támogató beszédaktusát, és a beszélgetés alanya (a formulában specifikusan nem, csak megállapodás alapján jelölve) jobb szemöldökét kezdi összehúzni.

Bár a Theme az időbeli meghatározottság alapján azonosít mintákat, ez nem zárja ki azt, hogy olyan eseményeket is a viselkedés mintázatai közé engedjen, amelyek önmagukban nem rendelkeznek időmeghatározottsággal. Így ez teszi lehetővé – egyebek között – a beszélt nyelv szintaxisának a jobb megértését, azt, hogyan valósul meg az egyébként az idő nélkül meghatározott szintaxis az időben dinamikusan változó multimodális kommunikációban. Ehhez csupán az szükséges, hogy egy adott szintaktikai egység (pl. tagmondat) megfelelő strukturális reprezentációt (kódot) kapjon, és így mint egyetlen eseménytípus a kommunikációs folyamatban kapott saját kezdő vagy végső időértékével vegyen részt a Theme mintazonosítási folyamatában. Ennek megvalósítására egy példa a

HuComTech korpuszból (felvétel: I017, Hunyadi 2020, a magyarulanc (Zsibrita et al. 2013) automatikus összetevős szintaktikai elemzésében):

- (5) minta: (root(cp(advp(adv)))(
I017: mostmár [biztos] sokan vannak,
(ROOT(CP(ADVP(ADV mostmár))(ADVP(ADV biz-
tos)))(ADVP(ADV sokan))(V_(V0(VERB vannak))))))

Bármely tudományra állhat, hogy egy adott elmélet jóságát nem az határozza meg, hogy le tudja-e írni azon adatok összefüggéseit, amelyek ismerete alapján maga az elmélet született, hanem az, ha az elmélet alkalmazható a még nem ismert adatokra is. Előbbi esetben pusztán egy deskripcióról, a megfigyelt adatok tulajdonképpen számbavételéről van szó, míg az utóbbiban ennél többről: az elmélet magyarázatot nyújt a meglévő adatok összefüggéseire, és ezzel együtt jóslatot is tesz még nem ismert adatok és összefüggések meglétére vagy mások kizárására. Ami a multimodális személyközi kommunikáció adatait illeti, mint láttuk, abból a tényből, hogy két azonos vagy különböző modalitású esemény időben együtt áll, még akkor sem következik funkcionális egységük, ha sztereotipikus jelentésükben akár osztoznak is. Az ilyen együttállás ugyanis lehet véletlen eredménye is, így ebből nem következik, hogy szükségszerűen egyetlen mintát is alkotnának. Funkcionális meghatározottságra utal azonban, ha megállapítható, hogy valamely esemény, eseménnytípus, vagy az azokból létrejött minta egyben megjósolja további esemény, eseménnytípus vagy minta egy komplexebb minta részeként való megjelenését is. A struktúra ilyen tulajdonsággal rendelkező elemei a markerek. Ami a Theme környezetet illeti, mivel ott az események minta részeként való értelmezése a közöttük levő kapcsolatok valószínűségén alapszik, értelemszerűen annak az előrejelzése, hogy egy minta egy nagyobb minta szerves részeként várható, szintén ennek a valószínűségével igazolható. Egy példa a HuComTech korpuszból (felvétel: F003):

- (6) (((upAgr,b,uncertainty v_gaze,e,forwards) sub,b,cl0) (**p_spf0mov, b,fall mp_sptopic,e,t_init**) (**p_spf0mov,e,fall miss,e,cl13**)))

A formula szerint a véleményegyezés osztályba tartozó bizonytalanság kezdete párosul az előretekinés végével, amit egy alárendelő tagmondat követ; ezt követi a beszélgetés alanyának beszéddallama eséssel kezdve, amihez párosul, hogy a beszélgetés alanya befejezi a témakezdeményezést; a minta végül a beszélgetés alanyának hiányos mondatával zárul eső beszéddallammal, ahol

up = egymodalitású (csak auditót követő) annotáció, agr = véleményegyezés, uncertainty = bizonytalanság, sub = alárendelő tagmondat, cl0 = a tagmondat előfordulásának száma a megnyilatkozásban, fall = eső beszéddallam, miss = hiányos tagmondat, cl13 = a hiányos tagmondat típusa.

Jelölés: a formula vastagon szedett második fele markere a formula dőlten szedett első felének; bővebben l. 3. ábra.

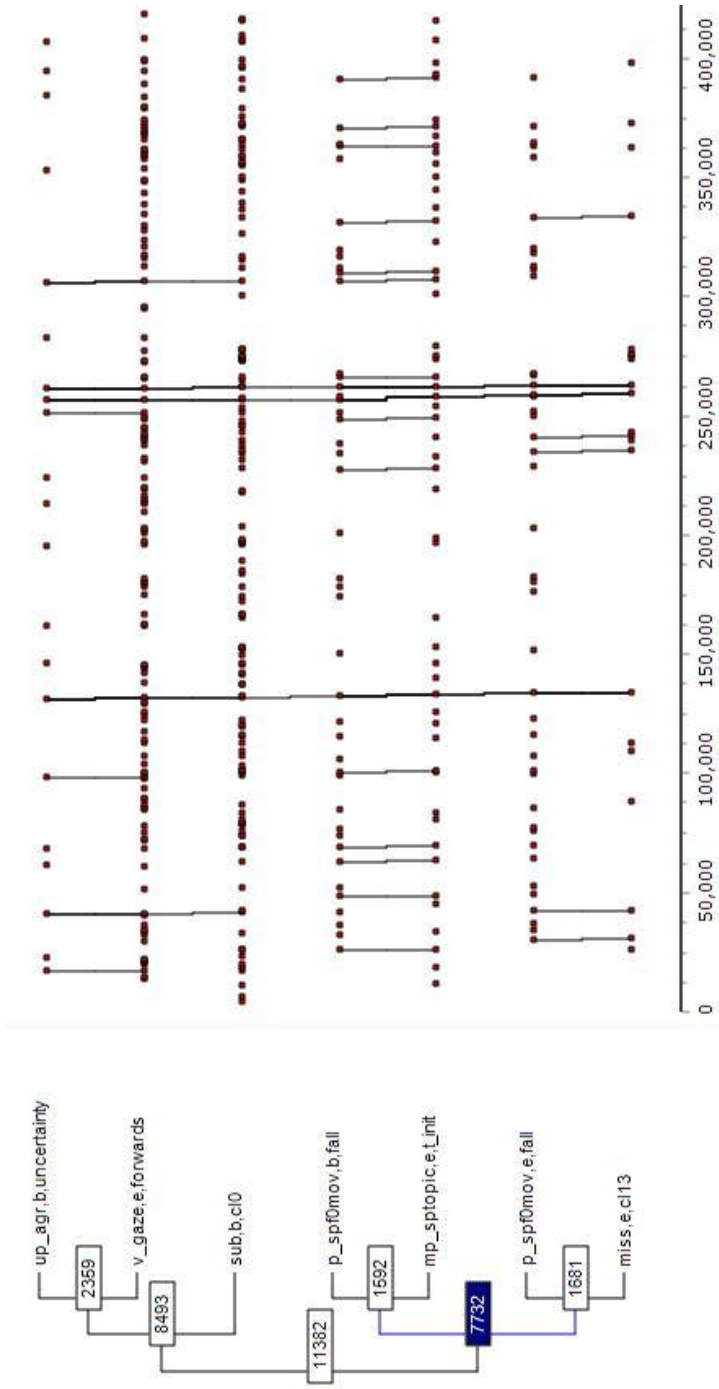
Az X tengely a felvétel milliszekundumban mért előrehaladását jelöli. A függőleges vonalak az ábra bal szélén egymás alatt elhelyezkedő, időben egymást követő eseménytípusokhoz tartozó időpontokat kötik össze. Három olyan eseménysort találunk, ahol az összes eseménytípus folytonos vonallal van összekötve – ezek a legteljesebb viselkedéses minták. A rövidebb minták (pl. a (p_spf0mov, b,fall mp_sptopic,e,t_init)) ennél gyakrabban szerepelnek. Ez azt jelenti, hogy míg statisztikai szempontból minták, önmagukban nem kizárólagos vagy meghatározó összetevői a teljes mintának, azonban – mint látjuk – további eseménytípusokkal párosulva (ilyen az eső beszéddallam), visszamenőleg markerei lehetnek a bizonytalanság kifejezésének (a hierarchikus szerkezetű marker legfelső csomópontja sötétítve, a minta rendszerbeli azonosítója: 7732).

Mint fentebb említettük, a mintaazonosítás alapeleme az adott két esemény közötti kritikus távolság. Megfigyelhetjük, hogy ez függ az adott események természetétől, egyben utal a kommunikáció belső dinamikájára. Így azt várhatjuk, hogy az olyan események, mint a pillantás, vagy a fordulóváltásnál értelmezett közbevágás egy másik eseménnyel kisebb kritikus távolságon belül képeznek mintát (0–1000 ms vagy még kevesebb), mint például egy témakifejtés vagy helyeslés, ahol a mintát képező események időértékei között több másodperc is lehetséges. Utolsóként egy ilyen esetre hozunk példát (HuComTech korpusz, felvétel száma: F003); l. (7) és 4. ábra:

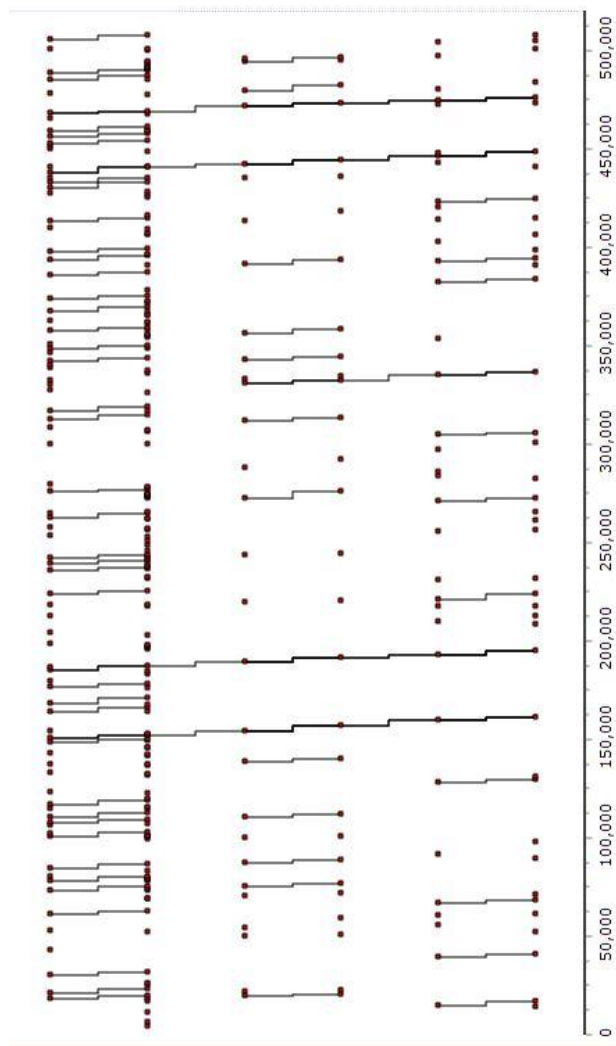
(7) ((mp_spsuppact,b,other subto,b,cl0)((mp_agcommact,b,constat
mp_agcommact,e,constat)(mp_agtopic,b,t_elab up_att,e,paying)))

Ez az interakció-minta első eleme a beszélgetés alanya által kezdett támogató aktus, ami egy alárendelt tagmondatig tart. Ezt a beszélgetést vezető személy (ágens) reakciója (a hallottak konstatálása) követi, annak kezdetétől a végéig, majd az ágens egy téma kifejtésébe kezd, amire a beszélgetés alanya figyel, ahol

other = máshova nem sorolható jegy, agcommact = az ágens kommunikatív aktusa, constat = konstatálás, agtopic = az ágens témakezelése, up = egymodális (csak az audió alapuló annotálás), att = figyelemmel kapcsolatos osztály, paying = odafigyelés

3. ábra: Példa egy összetett mintára: a második minta markere az első mintának

4. ábra: Egy nagyobb kritikus távolságban (1500–3000 ms) létrejött komplex minta

Érdekességként megjegyezzük, hogy e mintából csak azt tudjuk meg a beszélgetés alanyáról, hogy a figyelmet befejezte, de ebből következnie kell annak is, hogy a figyelmet elkezdte. Az, hogy a figyelés elkezdése mint esemény nem képezi a teljes minta részét, arra vezethető vissza, hogy az ágens témakifejtésének kezdete és a beszélgetés alanya figyelmének kezdete között az adott kritikus távolságnál több idő telt csak el. Ez a példa tehát jól mutatja, hogy egy-egy minta elemei, bár az idő mentén szekvenciálisan vannak elrendezve, közvetlen szomszédosságuk nem kívánalom.

Összefoglalás

E tanulmányban azt mutattuk be, hogy a társas kommunikáció multimodalitása nem csupán azt jelenti, hogy egy adott információ többféle kommunikációs csatornán keresztül közvetítődik, hanem főként azt, hogy ezen csatornák együttesen felelősek azért, hogy a sokféle forrásból származó információelemekből egy egységes, az információt a maga teljességében kifejező mintázat jöjjön létre. Egy ilyen mintázat a kommunikatív aktus idővonalán azonos vagy különböző időpontokban megjelenő eseményekből áll, a közöttük lévő időkapcsolatok hálóját képezve. E hálózat értelmezése, „megfejtése” kognitív feladat, amihez az események közötti kapcsolatok folytonos monitorozásával jutunk el. Bemutattuk a viselkedés, így a multimodális kommunikáció egy olyan kognitív elméletét (Theme, Magnusson 2016, 2020), ami a mintafelismerés ilyen, kognitív folyamatát modellálja, fő jellemzőit a HuComTech korpusz adataival példázva.

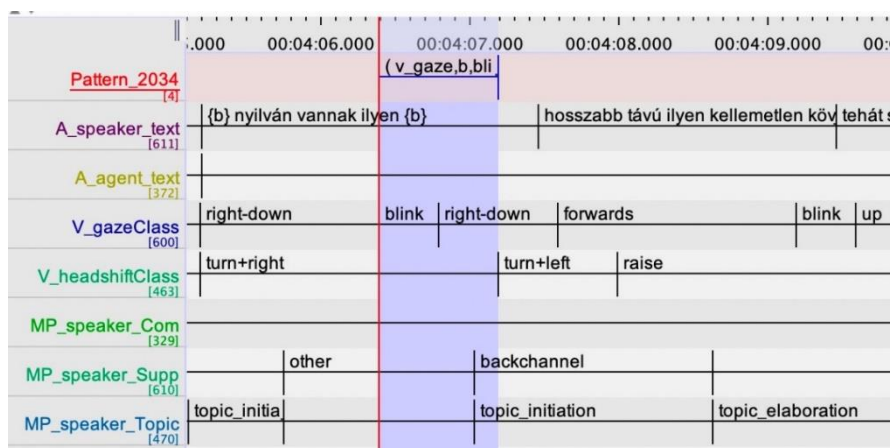
Ezen elmélet (és az arra támaszkodó kutatási keret) alapeleme a kritikus távolság, amelyen belül két tetszőleges esemény mintaképzésének statisztikai valószínűsége megállapítható. A kritikus távolsággal és a statisztikai valószínűséggel való meghatározottság, kiegészítve az előfordulások gyakoriságával, jelentős előrelépés a kommunikatív események értelmezésében: egzakt módon pontosítja az együttállás fogalmát, és ugyanilyen feltételekhez köti, mikor tekinthetők adott események egy adott mintázatnak, egyben megfelelően elhatárolva azokat a véletlen előfordulásoktól. Az, hogy a mintaazonosítás nem támaszkodik bizonyos események sztereotipikus értelmezésére, ehelyett nyitott bármilyen események bármilyen sorának mintaképzésére, egyrészt lehetővé teszi az objektivitást, azaz az előzetes várakozások által befolyásolható értelmezések elkerülését, másrészt azt, hogy azonosítsunk olyan mintázatokat is, amelyek a pusztán tekintet elöl elzártak. Úgy véljük, hogy mindezen elvek alkalmazása új lehetőségeket nyit a kommunikációkutatás előtt, ami végső soron az emberi viselkedés jobb megértéséhez vezethet.

Függelék

Az alábbi ábrák és a hozzájuk fűzött magyarázatok visszautalnak a szöveg azonos számozású példáira. Az ELAN annotációs programból származó képernyőfelvételek bal oldali oszlopában egymás alatt találjuk az adott mintához releváns annotációs osztályokat, legfelül magával a kérdéses mintával (Pattern), a Theme által generált azonosítóval, ez alatt pedig szögletes zárójelben a mintának (annotációs egységnek) az adott felvételen való előfordulási számát.

A képernyő felső sora a felvétel idővonalát jelzi, ami óra:perc:másodperc.ezredmásodperc.

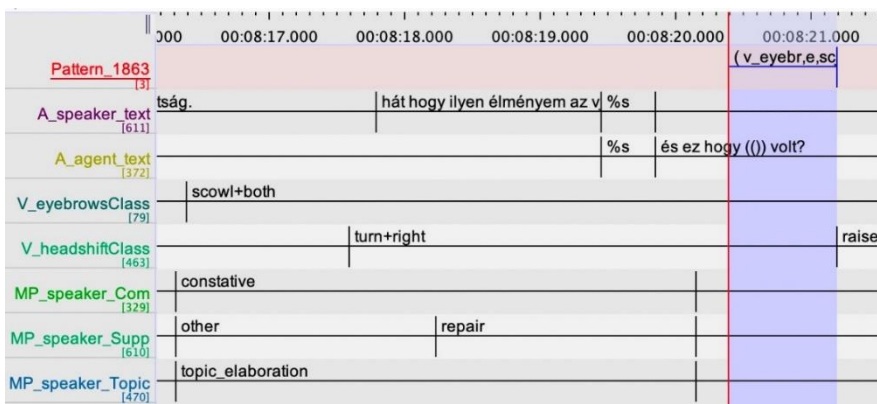
(1) (v_gaze,b,blink v_head,b,turn,left)

5. ábra: Fizikai eseményekből alkotott mintázat (egyetlen szereplő): pillantás és fejmozgás

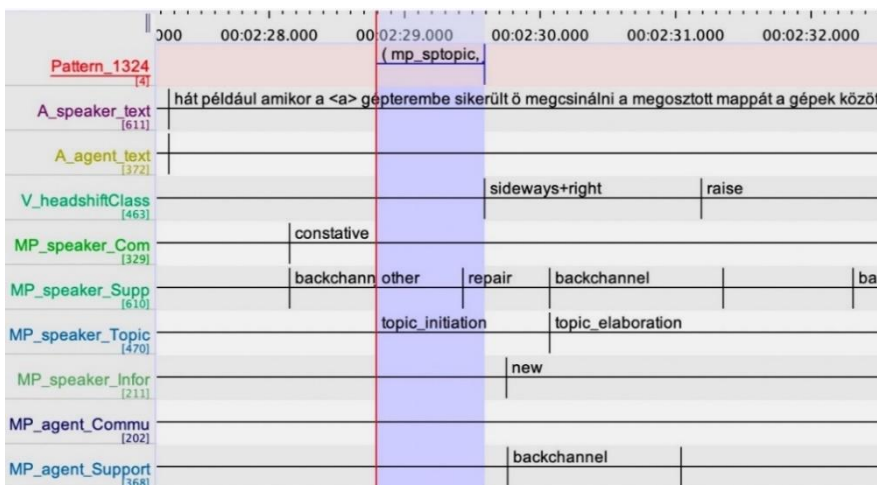
Megjegyzés: A sötétített sáv tartományában (800 ms) található még további három esemény: a tekintet jobbra-lefelé fordítása (right-down), egy visszacsatolás (backchannel) és egy témakezdeményezés (topic_initiation) kezdete is. Ahhoz, hogy ezen események is az adott minta összetevői lehessenek, elsősorban annak a feltételnek kellene teljesülnie, hogy az így kapott komplex minta egy (a kutató által előre meghatározott) minimális számú előfordulásban legyen megtalálható. Az adott felvételen ez a feltétel nem teljesül.

(2) (v_eyebr,e,scowl,both v_head,b,raise)

6. ábra: Fizikai eseményekből alkotott mintázat (egyetlen szereplő): szemöldök összehúzása és fejmozgás

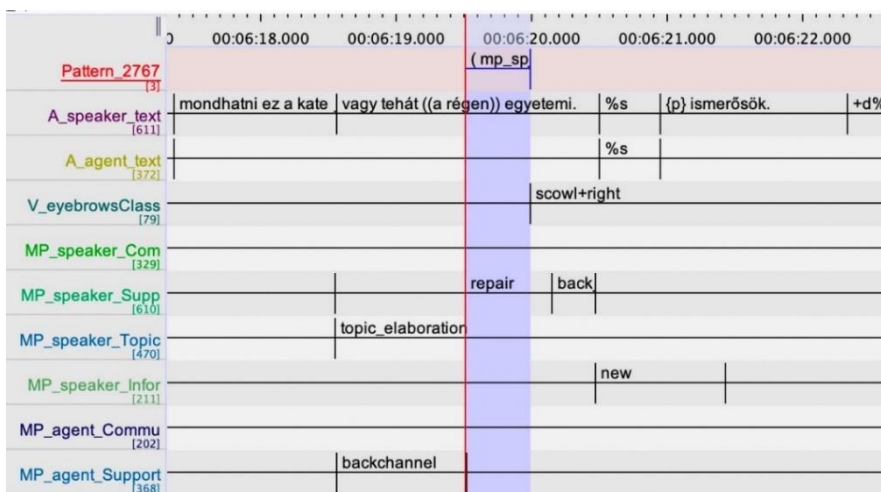
(3) (mp_sptopic,b,t_init v_head,e,turn,right)

7. ábra: Fizikai és pragmatikai eseményekből alkotott mintázat (egyetlen szereplő): témakezdeményezés és fejmozgás

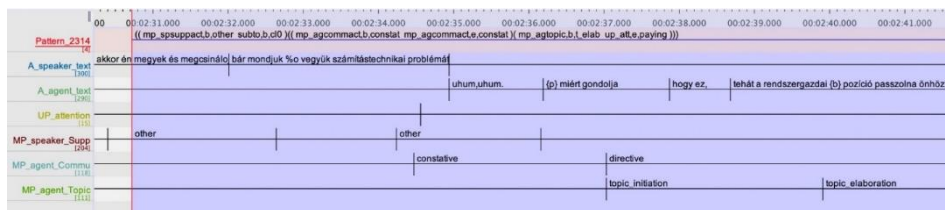
Megjegyzés: A minta időszávjába esik még egy javításesemény (repair) is, azonban a kellő gyakoriságának hiánya miatt az nem képezi egy, a témakezdeményezéssel kezdődő nagyobb minta részét. Egy másik, időben ezt követő esetben azonban – mint erre a további (4) példa mutat – láthatjuk, hogy ugyanezen javítás egy nagyobb minta részévé válik:

(4) (mp_spsuppact,b,repair (mp_agsuppact,e,backch v_eyebr,b,scowl,right))

8. ábra: Fizikai és pragmatikai eseményekből alkotott mintázat (két szereplő): a beszélgetés alanya javít, a beszélgetés vezetője befejezi a minta kezdete előtt kezdett és feltehetően a javításra készítő) visszacsatolást, majd az alany összeráncolja a homlokát

(5) ((mp_spsuppact,b,other subto,b,c10)((mp_agcommact,b,constat mp_agcommact,e,constat)(mp_agtopic, b,t_elab up_att,e,paying)))

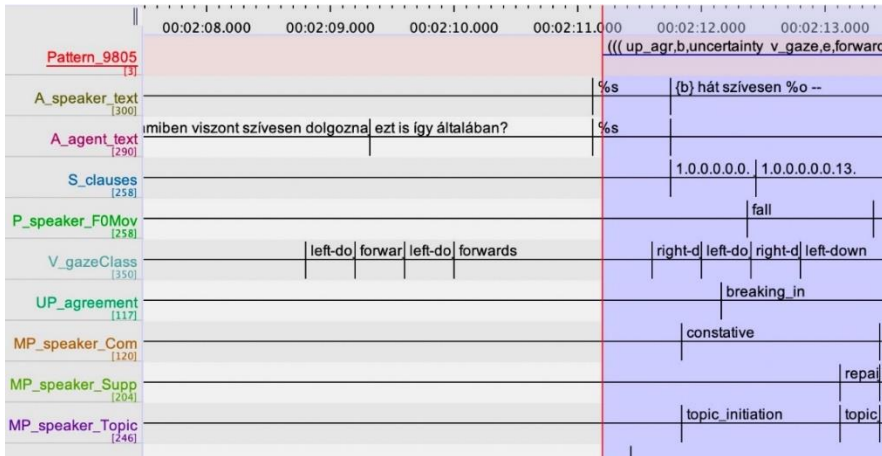

9. ábra: Pragmatikai és szintaktikai eseményekből alkotott mintázat (két szereplő) a beszélgetés alanyának egy, a főmondatba beágyazott mellékmondatban kifejezett támogató aktusára a beszélgetés vezetője konstatacióval válaszol, majd ugyanő kifejtésbe kezd, és ennek végétével az alany befejezi annak figyelemmel való követését

Megjegyzés: Ez egy hosszú, mintegy 10 másodperces minta. Hosszúságának oka, hogy itt pragmatikai tartalmuk miatt eleve hosszabb események történnek, és ezen hosszabb események hasonló funkciójú további eseményekkel alkotnak közvetlenül egy pragmatikai mintázatot. Ettől függetlenül ugyanezen időszávon belül lehetséges egyéb események előfordulása is, mint pl. fizikai reakciók jelei (pislogás, kéz- vagy fejmozdítás stb.), azonban ezek egy jóval rövidebb kritikus

távolságon belül formálódnak mintává, és együttesen ékelődhetnek be a hosszabb pragmatikai mintázatba.

(6) (((up_agr,b,uncertainty v_gaze,e,forwards) sub,b,c10)((p_spf0mov, b,fall mp_sptopic,e,t_init)(p_spf0mov,e,fall miss,e,c113)))

10. ábra: Fizikai, pragmatikai, fonetikai és szintaktikai eseményekből alkotott mintázat (két szereplő): a beszélgetés alanya bizonytalanságot kezd kifejezni és megszűnik előre tekinteni, amit egy, a főmondatba ágyazott tagmondat követ, majd beszéddallama esik és befejezi témakezdeményezését; ezt egy dallameséssel kísért hiányos tagmondat [c113] követi

Megjegyzés: Az ábrából jól kitűnik az S_clauses osztály szerinti szintaktikai kódolás. Itt az egyes pontok közötti értékek az adott tagmondat bizonyos leíró nyelvtani szempontú jellemzésére vonatkoznak, kivéve az utolsó értéket, ami a (beszélt nyelvben sajátosan jellemző) szerkezeti hiányokat jelzik (erről bővebben l. Hunyadi 2020).

Irodalom

- Giles, H. 2008. Communication Accommodation Theory: “When in Rome...” or Not! In Baxter, L. A. – Braithwaite, D. O. (eds.): *Engaging Theories in Interpersonal Communication: Multiple Perspectives*. SAGE Publications. 161–174.
- Hall, J. A. – Horgan, T. G. – Murphy, N. A. 2019. Nonverbal Communication. *Annual Review of Psychology* 70: 271–294.
- Hunyadi L. 2011. A multimodális kommunikáció grammatikája felé. Szekvenciális események rekurzív hierarchikus struktúrája. In Bánréti Z. (szerk.) *Kísérletes nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 155–182.
- Hunyadi L. 2020. A beszéd folyamatának szekvenciális szintaktikai szerveződéséről. In Dékány É. – Halm T. – Surányi B. (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok*

- XXXII.: Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 101–122.
- Hunyadi L. – Földesi A. – Szekrényes I. – Kiss H. – Abuczki Á. – Bódog A. 2012. Az ember-gép kommunikáció elméleti-technológiai modellje és nyelvtechnológiai vonatkozásai. In Prószéky G. – Váradi T. (szerk.): *Nyelvtechnológiai kutatások.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 265–309.
- Hunyadi, L. – Kiss, H. – Szekrenyes, I. 2016. Incompleteness and Fragmentation: Possible Formal Cues to Cognitive Processes Behind Spoken Utterances. In Tweedale, J. W. – Neves-Silva, R. – Jain, L. C. – Phillips-Wren, G. – Watada, J. – Howlett, R. J. (eds.): *Intelligent Decision Technology Support in Practice.* Cham, Svájc: Springer International Publishing. 231–257.
- Magnusson, M. – Burgoon, J. – Casarrubea, M. (eds.) 2016. *Discovering hidden temporal patterns in behavior and interaction: T-pattern detection and analysis with THEME.* New York: Springer.
- Magnusson, M. 2000. Discovering hidden time patterns in behavior: T-patterns and their detection. *Behavior Research Methods, Instruments & Computers* 32: 93–110.
- Németh T. E. 2011. A humán kommunikáció modelljei és az ember-gép kommunikáció. In Németh T. E. (szerk.) *Ember-gép kapcsolat: A multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 43–61.
- Szekrényes, I. 2014. Annotation and interpretation of prosodic data in the HuComTech corpus for multimodal user interfaces. *Journal on Multimodal User Interfaces* 8: 143–150.
- Szekrényes, I. 2015. ProsoTool, a method for automatic annotation of fundamental frequency. In Institute of Electrical and Electronics Engineers, IEEE (eds.): *2015 6th IEEE International Conference on Cognitive Infocommunications (CogInfoCom): Proceedings of a meeting held 19-21 October 2015, Győr, New York: IEEE.* 291–296.
- Theme. <http://patternvision.com/>
- Wrench, J. S. – Punyanunt-Carter, N. M. – Thweatt, K. S. *Interpersonal Communication.* <https://milnepublishing.geneseo.edu>, SUNY (év nélkül)
- Zsibrita, J. – Vincze, V. – Farkas, R. 2013. magyarulanc: A toolkit for morphological and dependency parsing of Hungarian. *Proceedings of RANLP 2013.* 763–771.

Furkó Péter¹ – Tóth Ágoston²

MIT TUD A MESTERSÉGES INTELLIGENCIA A DISKURZUSJELÖLŐKRŐL: ESETTANULMÁNYOK A USAS ÉS A BERT EGYÉRTELMŰSÍTÉSI MÓDSZEREIRŐL

¹ Károli Gáspár Református Egyetem, Angol Nyelvészeti Tanszék

² Debreceni Egyetem, Angol Nyelvészeti Tanszék

furko.peter@kre.hu, toth.agoston@arts.unideb.hu

Bevezetés

Schiffrin (1987) óta a diskurzusjelölő-kutatások száma – mind az elméleti, mind az empirikus jellegű munkák tekintetében – ugrásszerűen megnövekedett, már a XX. század végére „virágzó üzletággá” fejlődött (l. pl. Fraser 1999). A diskurzusjelölőkkel kapcsolatos megfigyelések fényében számos nyelvészeti fogalmat újra kellett értékelni, köztük a grammatikalizáció folyamatát és velejáróit, a pragmatika és a szemantika határterületeit, és nem utolsósorban a korpusznyelvészet, közelebbről a diskurzusannotáció módszertanát, olyannyira, hogy a diskurzusjelölő-kutatást számos szerző a „pragmatika zászlóshajójának” tartja (vö. Hansen 2006, 2020, idézi pl. Fischer 2014, Crible–Cuenca 2017).

A diskurzusjelölőket számos nyelvben és műfajban, különböző elméleti és leíró keretekben vizsgálták, mégis fontos kérdésekben a mai napig bizonytalanság mutatkozik a szakirodalomban. Nincs általánosan elfogadott terminológia és osztályozás, továbbá nem létezik konszenzus a formai, szemantikai és pragmatikai tulajdonságok vonatkozásában, emellett már a definiálás fázisában következetlenségek mutatkoznak olyan meghatározó munkákban, mint például Schiffrin (1987), Brinton (1996), Fraser (1999), valamint Fischer (2006). A kortárs diskurzusjelölő-kutatások neuralgikus pontjai között említhetjük a jelölők extrém multifunkcionalitását, stigmatizáltságukat (töltelékelemként való felfogásukat), fordításuk és szemantikai egyértelműsítésük nehézségeit.

A diskurzusjelölők körül kialakult terminológiai zűrzavarban újabb neuralgikus pont mutatkozik meg, mely a kutatások fókuszából és az adott adathalmaz jellegéből adódik. A szakirodalomban gyakran ugyanazok a nyelvi elemek esetenként diskurzuscsatoló elemként (*discourse connective*), diskurzusoperátorként (*discourse operator*), pragmatikai jelölőként (*pragmatic marker*), diskurzusjelölőként (*discourse marker*), szünetjelzőként (*pause marker*), diskurzuspartikulaként (*discourse particle*), indulatszóként (*interjection*), interakciós jelzőként (*interactional signal*), célzást kifejező szóként/frázisként (*cue word/phrase*), a

Furkó Péter–Tóth Ágoston 2023. Mit tud a mesterséges intelligencia a diskurzusjelölőkről: esettanulmányok a USAS és a BERT egyértelműsítési módszereiről.

In: Horváth et al. (szerk.) Empirikus társalgáskutatás Magyarországon.

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 85–107.

<https://doi.org/10.18135/Empirikus.2023.5>

pragmatikai erőt megváltoztató elemként (*pragmatic force modifier*) vagy éppen pragmatikai kifejezésként (*pragmatic expression*) szerepelnek. A terminusok annak függvényében változnak, hogy a szerző célja a koherencia, az interpretációs folyamat, az interakció, a retorikai struktúra stb. vizsgálata a megfelelő elméleti keret (pl. relevanciaelmélet, beszédaktus-elmélet, grice-i pragmatika), vagy annotációs séma (RST, PDTB, CCR stb.) szemszögéből, spontán beszélt nyelvi, tervezett, félig tervezett stb. megnyilatkozásokból álló adathalmazokra vonatkozóan.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a diskurzusjelölők felismerése és osztályokba sorolása számítógépes nyelvészeti eszközökkel hogyan valósítható meg, és ennek során milyen hibákra, buktatókra kell felkészülnünk. Ehhez először egy rövid áttekintést adunk a diskurzusjelölők (DJ-k) kritériumairól, különös tekintettel azokra, amelyek relevánsak az automatizált egyértelműsítés szempontjából. Ezután megvizsgáljuk a UCREL Semantic Analysis System (USAS, vö. Rayson et al. 2004) és a Google keresőoptimalizálásra is használt BERT (Devlin et al. 2019) alkalmazhatóságát. Ezek az eszközök céljaikban és működésükben jelentősen különböznek, hiszen az előbbi egy statisztikai és szabályalapú rendszer, mely előre rögzített nyelvészeti osztályokba sorolásra van felkészítve, míg a másik egy olyan neurális gépi tanulási rendszer, mely nagy mennyiségű címkézetlen nyelvi adat megfelelő feldolgozásán keresztül a számítógépes szemantika univerzális eszközévé vált, és a nyelvi mesterséges intelligencia ismert, látványos feladatainak (pl. gépi fordítás, ember-gép társalgás) megoldója. A BERT-tel kapcsolatban számunkra a kérdés – ezen a ponton – az volt, hogy a benne tárolt tudás felhasználható-e céljainkra, tekintettel arra, hogy semmilyen explicit nyelvi kategorizálásra nincs optimalizálva, még szófaji besorolást sem kapnak a tanító- és a tesztkorpusz szavai sem a rendszer betanítása, sem annak használata során, pragmatikai jellemzők beazonosításáról nem is beszélve. Azonban a rendszer kialakítása és az abban tárolt, elemzés nélküli nyelvi tudás – a későbbiekben ismertetett módon – lehetővé teszik a szavak disztribúciós tulajdonságainak automatizált felderítését a betanítás alatt, a rendszer alkalmazása során pedig a szavak használatának kontextusfüggő jellemzését nyerhetjük ki, ami azzal kecsegtet, hogy a szavak DJ használatáról releváns adatokat kapunk. Mindkét rendszer (USAS, BERT) vizsgálatára, mindkét esettanulmányunkra igaz, hogy az egyes lexikai elemek diskurzusjelölő (DJ) és nem-DJ használata közötti egyértelműsítésnek és a marginalitásnak vizsgálatával a beszélt angol nyelvben előforduló DJ-k automatizált, illetve számítógéppel segített manuális azonosítását mutatjuk be a tapasztalt hibák, hiányosságok feltérképezése mellett.

A diskurzusjelölők jellemzői, az azonosítás problematikája

Mielőtt a számítógépes nyelvészeti megoldások használatát vizsgálnánk, tekintünk át a diskurzusjelölők jellemzőit, használatuk legfontosabb jegyeit.

A diskurzusjelölők **formális-szintaktikai** jellemzői között a következőket találjuk a releváns szakirodalomban (részleteket, hivatkozásokat l. 1. táblázat):

- *opcionális (szintaktikai leválaszthatóság)*

A legtöbb DJ-ként értelmezett elem (kifejezetten és kizárólag szintaktikai értelemben) opcionális, azaz elhagyásával általában nem sérül a grammatikai struktúra/grammatikalitás (pl. *Hát, nem tudom, mi a helyzet... vs. Nem tudom, mi a helyzet...*).

- *változatos forráskategóriák*

A diskurzusjelölők eredetük tekintetében heterogének, különböző szintaktikai osztályokhoz tartozó elemekből alakulhatnak ki, például kötőszókból (pl. *and¹, but, because*), indulatszókból (pl. *oh, ah, huh*), igékből (pl. *say, look, see*), határozószókból (pl. *well*), melléknevekből (pl. *fine, right*), tagmondatokból (pl. *you see, I mean, you know*), elöljárós szó szerkezetekből (pl. *in other words*) stb.

- *invariáns alak*

Kroon (1995) a diskurzusjelölők invariáns alakját definíciós kritériumnak tartja. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a több elemből álló diskurzusjelölők is egyetlen egységként raktározódnak a beszélő mentális lexikonában, másrészt jellemzően nem léteznek alternatív alakváltozataik. A Kroon által említett *in other words vs. *in some other words* esetében ez indokolt, viszont az *I mean vs. you mean* vonatkozásában máris szürke területre érkezünk, hiszen az angol-magyar párhuzamos korpuszokban összefüggést találunk ezen két forrásnyelvi DJ és a célnyelvi, újrafogalmazást jelölő diskurzusjelölők (*mármint, vagyis*) között (vö. Furkó 2019).

- *szegmenskezdő pozíció*

A diskurzusjelölők leggyakrabban a (beszéd)forduló, illetve a megnyilatkozás elején fordulnak elő. Amennyiben a szintaktikai értelemben vett mondat/tagmondat végén találjuk őket, legtöbbször a korábbi nyelvéllapokra jellemző, „magközeli” jelentéssel bírnak (vö. Fraser 1999: 945).

A **formális** jellemzők között említhetjük még:

- *fonológiai redukció*

A diskurzusjelölők gyakran rendelkeznek gyengén ejtett, vagy rövidített, illetve redukált fonológiai alakkal pl. *you know – y'know/ya kna, of course – 'course*.

¹ A multifunkcionalitás és a nyelvközi megfeleltethetőség hiánya miatt nem célunk magyar megfelelőket megadni az angol példák esetében.

Elsősorban a **stilisztikai** jelleggel összefüggésbe hozható jegyek:

- *csoportosulás (clustering)*

Gyakran több diskurzusjelölő fordul elő egymás közvetlen közelében, sokszor egymás funkcióját erősítve (*OK then*), máskor teljesen új funkciót létrehozva (pl. *yeah well*). Egyes esetekben azonban csupán az a funkciójuk, hogy a beszélő időt nyerhessen ahhoz, hogy a diskurzusjelölőket követő megnyilatkozást megfogalmazhassa/a megfelelő szót, kifejezést mentális lexikonából előhívhassa (lexical search function), mindemellett hezitálást is kifejezhetnek.

- *felcserélhetőség*

Bizonyos funkcióikban (főleg a fentebb említett „időnyeréssel” kapcsolatba hozhatók) nem érzékelhető jelentős funkcióvesztés vagy funkcióváltozás akkor sem, ha egy adott diskurzusjelölőt egy másikkal helyettesítünk (pl. *hát, tulajdonképpen vs. hát, hogyismondjam*).

- *oralitás – (bizonyos nyelvváltozatok esetében) gyakori előfordulás – stigmatizáció*

Mivel a szakirodalomban tárgyalt legtöbb diskurzusjelölő elsődlegesen a beszélt nyelvben fordul elő, sokan az oralitást is ezen nyelvi elemek szembetűnő jellegzetességei közé sorolják. Egyrészt azonban az írott és a beszélt (spontán/tervezett) nyelvváltozat között nem figyelhető meg éles határvonal, azok jellemzően kontinuumot alkotnak, másrészt a gyakori használat a pragmatikalizációs folyamat szükséges összetevője és katalizátora, még a lexikális keresés funkció (l. fentebb) esetében sem indokolt akár túlzott használatról beszélni, akár stigmatizációt sugalló megállapításokat tenni.

A **szemantikai-pragmatikai** jellemzők közül a következőket vehetjük számba:

- *nem propozicionális jelentés*

Általánosan elfogadott tény, hogy bizonyos diskurzusjelölők (pl. *well, however*) nincsenek hatással a mondat igazságfeltételeire, vagyis nem érintik a gazdaegység propozicionális jelentését. Más elemek (pl. *I think*) esetében azonban vita alakult ki a szakirodalomban azzal kapcsolatban, hogy (akár szinkrón, akár diakrón perspektívából nézve) rendelkeznek-e propozicionális jelentéssel.

- *multifunkcionalitás (szemantikai leírások szerint polisziémia)*

Köztudott, hogy a legtöbb nyelvi elem több, egymáshoz kapcsolódó vagy egymástól független jelentéssel bír, ez azonban az esetek legnagyobb részében nem vezet egy adott szövegkörnyezetben/menyilatkozásban is többértelműséghez. A diskurzusjelölőkre azonban nem csupán az jellemző, hogy különböző szövegkörnyezetekben a (textuális, interakcionális, interperszonális, attitűdjelölő

stb.) funkciók széles körét látják el, hanem az is, hogy egy adott kontextusban egy adott gazdaegységen belül is több módon befolyásolják a megnyilatkozás értelmezését. A poliszémia-elképzelés szerint van magjelentésük, a kontextus csupán specifikusabb értelmezésüket alakítja ki. A homonímia-elképzelés szerint egy adott diskurzusjelölőnek egymással össze nem függő jelentései vannak.

- *extrém kontextusfüggőség/indexikalitás*

Sokak szerint a diskurzusjelölők a deiktikus kifejezésekhez hasonló szerepet látnak el – Levinson (2004) például diskurzusmutató szónak nevezi őket –, mivel funkciójuk a kommunikatív szituáció egyes elemeitől függ, azokkal indexikális kapcsolatot létesítenek. A kapcsolat jellege azonban egyes esetekben összefüggésbe hozható magjelentésükkel (*core meaning*, vö. Fraser 1999:945), olyannyira, hogy az inherens jelentés együtt jelenik meg a kontextusfüggő funkcióval.

- *konnektivitás*

Mint fentebb láttuk, ezt a jellemzőt is különbözőképpen lehet értelmezni: Fraser szerint például csak azokat az elemeket nevezhetjük diskurzusjelölőknek, amelyek diskurzusegységeket kapcsolnak össze, elsődleges funkciójuk konnektív, összekapcsoló jellegű.

- *változó és funkcionális hatókör*

A diskurzusjelölők hatókörébe esetenként egyetlen lexikális elem, máskor a teljes megnyilatkozás, forduló, korábban elhangzott beszélgetés/leírt szöveg is tartozhat.

Összefoglalva tehát az egyes definíciókban az alábbi jellemzőket találjuk:

	seq.	context	oral.	synt.	poly-func.	scope	non-prop.	inv.
Schiffrin (1987)	x	x	x	x				
Blakemore (1987, 2002)								
Redeker (1990)	x		(x)					
Redeker (1990)	x	x						
Kroon (1995)	x	x						x
Knott and Sanders (1998)	x							

Risselada and Spooren (1998)	x			x				
Romaine and Lange (1998)	x		(x)					
Fraser (1999)	x	x		x			x	
Andersen (2001)	x		x					
González (2004)					x			
Hansen (2006)	x		(x)			x	x	
Crible (2017)				x	x	x		

1. táblázat: A diskurzusjelölők jellemzőinek megjelenése az egyes szerzők definícióiban²

Mint azt az 1. táblázatból láthatjuk, Crible (2017) a diskurzusjelölők jellemzői közül a szintaktikai leválaszthatóságot, a multifunkcionalitást és a funkcionális hatókört emeli ki. Véleménye szerint erre a három jellemzőre vezethető vissza a diskurzusjelölők valamennyi kritériuma, emellett a három jellemző valamelyikével lehetővé válik a DJ-előfordulások azonosítása (vö. szintaktikai leválaszthatóság), valamint adott nyelvi elem DJ és nem-DJ előfordulásai közti különbségtétel és egyértelműsítés (vö. multifunkcionalitás, funkcionális hatókör) (Crible 2017: 105).

Crible (2017) szerint „minden kategoriális meghatározás csak annyiban hasznos, amennyiben azt az azonosítás és az annotáció valamely empirikus modellje támasztja alá”³, ezzel egyetértve a szintaktikai leválaszthatóságot, a multifunkcionalitást és a funkcionális hatókört mint meghatározó jegyeket használtuk

² A táblázatban használt rövidítések:

seq. – sequentiality-coherence-connectivity (szekvencialitás / a koherencia elősegítése – konnektivitás)

context – context-dependence (kontextusfüggőség)

oral. – orality (oralitás)

synt. – syntactic criteria (szintaktikai diverzitás, szintaktikai integráció hiánya, szintaktikai leválaszthatóság)

poly-funct. – poly-functionality / multifunctionality (multifunkcionalitás)

scope – variable scope (változó funkcionális hatókör)

non-prop. – non-propositional content (nem propozíciós jelentés)

inv. – invariable form (állandó alak)

³ „any categorical definition is only useful insofar as it is endorsed by an empirical model of identification and annotation” (Crible 2017:99, saját fordítás).

a kutatás részeként végzett manuális annotációk során, melyek ezen sorrendje az egyes jegyek súlyát, meghatározó szerepét is jelzi, a funkcionális hatókör mint manuális annotációhoz szükséges jegy figyelembe vételére például az esetek kevesebb, mint 5%-ában volt szükség.

Esettanulmány: a USAS egyértelműsítési módszereinek tesztelése

A meghatározó jegyek problematikájának fenti ismertetése előrevetíti, hogy a DJ és nem-DJ előfordulások azonosítása és osztályozása a gépi feldolgozás számára is kihívásokat tartogat. Tanulmányunk első esettanulmánya a USAS automatizált annotáló rendszer egyértelműsítési módszereit és címkézési eljárását hivatott tesztelni a DJ vs. nem-DJ előfordulások fényében.

Prentice (2010) alapján az automatizált annotáló és egyértelműsítési eszközök alábbi típusait különböztethetjük meg:

- mesterséges intelligencia alapú;
- háttértudás-alapú;
- korpusz-alapú;
- előre meghatározott szemantikai taxonómián alapuló rendszerek.

A USAS rendszer Rayson et al. (2004) alapján egy statisztikai elven működő szófaji elemzőt, egy lemmatizáló komponenst, egy lexikonmodult és egy szabály-alapú szemantikai címkézőt tartalmaz, így – közvetlenül vagy közvetetten – Prentice (2010) fenti eljárásai közül szinte mindegyiket használja, a mesterséges intelligencia kivételével. Ahogyan azt Furkó (2020a: 15) megállapítja, a rendszer előnye, hogy szemantikai mezőkön alapuló taxonómikus osztályozó rendszert ad a kutató kezébe, és minden egyes lexikális elem annotálásra kerül, amely a gyakran perifériális elemekként kezelt diskurzusjelölők vonatkozásában fontos tényező. Az osztályok, melyekbe az alkalmazás besorolja a szavakat, a rendszer készítői által rögzítettek.

A korpusznyelvészeti eszközök közül a USAS használata az alábbi jellemzők alapján is indokolt (vö. Furkó 2020b: 15):

- a felhasználás egyszerűsége;
- tanulhatóság;
- stabil működés, alacsony hardverigény;
- technikai támogatás;
- előzmények (korábbi kutatások, létező annotált korpuszok stb.);
- nyílt forráskód, ár/érték arány (ingyenes használat).

A USAS szemantikai elemző rendszer automatizált annotációs modullal rendelkezik, mely a 2. táblázatban látható 21 szemantikai mező mentén címkéz.

A	B	C	E
General and abstract terms (‘általános és absztrakt kifejezések’)	The body and the individual (‘az emberi test és az egyén’)	Arts and crafts (‘mesterségek, szakmák, művészeti formák’)	Emotional actions, states and processes (‘érzelmi cselekedetek, állapotok és folyamatok’)
F	G	H	I
Food and farming (‘élelmiszer és gazdálkodás’)	Government and the public domain (‘közigazgatás és közélet’)	Architecture, buildings, houses and the home (‘építészet, épületek, az otthon’)	Money and commerce (‘pénz és kereskedelem’)
K	L	M	N
Entertainment, sports and games (‘szórakozás, sport és játék’)	Life and living things (‘élet és élővilág’)	Movement, location, travel and transport (‘mozg[at]ás, helyszín, utazás és szállítás’)	Entertainment, sports and games (‘szórakozás, sport és játék’)
O	P	Q	S
Substances, materials, objects and equipment (‘anyagok, tárgyak és felszerelések’)	Education (‘oktatás’)	Linguistic actions, states and processes (‘nyelvi műveletek, állapotok, folyamatok’)	Social actions, states and processes (‘társadalmi cselekvések, állapotok és folyamatok’)
T	W	X	Y
Time (‘idő(pont)’)	The world and our environment (‘a világ és környezetünk’)	Psychological actions, states and processes (‘lélektani cselekedetek, állapotok és folyamatok’)	Science and technology (‘tudomány és technológia’)
Z			
Names and grammatical words (‘[tulajdon]nevek és nyelvtani elemek’)			

2. táblázat: A USAS automatizált annotáló eszköz által használt szemantikai mezők

A fenti szemantikai mezők alapján a program a lexikális elemeket 232 különböző címkével látja el, az A mezőt például 47, az Y mezőt csupán két komponensre osztva. A szemantikai címkézése olyan egyértelműsítési módszerek

(disambiguation methods) összesített eredményei alapján történik, mint például a szófaji címkézés (POS tagging), az általánosvalószínűség-rangsorolás, az összetett kifejezések kibontása, a diskurzusdomén azonosítása és a kontextuális szabályok figyelembevétele (részletesen l. Rayson et al. 2004).

Az esettanulmány során az alábbi kérdésekre kerestünk választ:

- (1) Alkalmas-e a USAS a gyakori DJ-típusok esetén a DJ és nem-DJ tokenek megkülönböztetésére?
- (2) A Rayson et al. (2004) által mért hibahatár (9%) a DJ tokenek címkézésére is vonatkozik-e?
- (3) Az egyes DJ-k tekintetében a hibahatár mennyire hasonló vagy eltérő?
- (4) Amennyiben az egyes DJ-k tekintetében a hibahatár eltérő, milyen formális-funkcionális jellemzők okozhatják az eltéréseket?

A klasszikus DJ-listák (Schiffrin 1987, Redeker 1990, Fraser 1999 USAS-címkézése során igen heterogén képet kapunk:

- *oh, well, but, and, or, so, because, now, then, I mean, y'know, see, look, listen, here, there, why, gosh, boy, this is the point, what I mean is, anyway, whatever* (Schiffrin 1987) => oh_Z4[i1.2.1 well_Z4[i1.2.2 but_Z5 and_Z5 or_A13.4[i2.2.1 so_A13.4[i2.2.2 because_Z5/A2.2 now_Z4[i3.2.1 then_Z4[i3.2.2 I_Z4[i4.2.1 mean_Z4[i4.2.2 y'know_Z99 see_X3.4 look_A8 listen_X3.2 here_M6 there_M6 why_A2.2 gosh_Z4 boy_S2.2m this_Z8 is_A3+ the_Z5 point_Q2.1 what_Z8 I_Z4[i5.2.1 mean_Z4[i5.2.2 is_A3+ anyway_Z4 whatever_Z8
- *when, as, while, meanwhile; (and) then, next, now, before, after, because, (and) so, after that, all this time, well, okay, you know, I mean, mind you, anyway(s)* (Redeker 1990) => when_Z5 as_Z5 while_Z5 meanwhile_T1.1.2 then_N4 next_N4 now_T1.1.2 before_N4 after_Z5 because_Z5/A2.2 so_Z5 after_Z5 that_Z5 all_N5.1+ this_M6 time_T1 well_A5.1+ okay_A5.1+ you_Z8mf know_X2.2+ I_Z4[i6.2.1 mean_Z4[i6.2.2 mind_Z4[i7.2.1 you_Z4[i7.2.2 anyway_Z4
- *consequently, also, above all, again, anyway, alright, alternatively, besides, conversely, in other words, in any event, meanwhile, more precisely, nevertheless, next, otherwise, similarly, or, and, equally, finally, in that case, in the meantime, incidentally, OK, listen, look, on the one hand, that said, to conclude, to return to my point, while I have you* (Fraser 1990) => consequently_A2.2 also_N5++ above_A13.2[i8.2.1 all_A13.2[i8.2.2 again_N6+ anyway_Z4 alright_A5.1+ alternatively_A6.1- besides_Z5 conversely_A6.1-in_Z4[i9.3.1 other_Z4[i9.3.2 words_Z4[i9.3.3 in_Z5 any_N5.1+ event_A3+/A11.1+ meanwhile_T1.1.2 more_A13.3 precisely_A4.2+ nevertheless_Z4 next_N4 otherwise_A6.1- similarly_A6.1+ or_Z5 and_Z5 equally_A6.1+ finally_N4 in_Z4[i10.3.1 that_Z4[i10.3.2

case_Z4[i10.3.3 in_T1.3[i12.3.1 the_T1.3[i12.3.2 meantime_T1.3[i12.3.3
incidentally_Z4 OK_A5.1+ listen_X3.2 look_A8 on_Z4[i13.4.1
the_Z4[i13.4.2 one_Z4[i13.4.3 hand_Z4[i13.4.4 that_Z8 said_Q2.1 to_Z5
conclude_X6+ to_Z5 return_M1 to_Z5 my_Z8 point_Q2.1 while_Z5
I_Z8mf have_A9+ you_Z8mf

A fenti listák és egy előzetes annotáció során megfigyelhető volt, hogy a diskurzusjelölők vonatkozásában a USAS címkézését két típusra oszthatjuk (vö. Furkó 2020a: 82):

(1) Diskurzusjelölő-releváns címkék:

- Z4 diskurzuselemek (discourse bin, pl. *oh, I mean, you know, basically, obviously, right, yeah, yes*)
- A5.x értékelő⁴ kifejezések (evaluative terms depicting quality, pl. *as well, OK, okay, good, right, alright*)

(2) DJ-irreleváns címkék:

- A4.1 Általános/absztrakt kifejezések (General/abstract terms denoting types, groups, examples)
- N5 Mennyiséget kifejező terminusok (Terms depicting quantities)
- Q1.1 Kommunikációra vonatkozó általános kifejezések (Terms relating to communication in general)
- T1.1.2 Temporalitást kifejező elemek (General terms relating to a present time)
- Z5 Grammatikai elemek (Grammatical bin, Prepositions/adverbs/conjunctions, etc.)
- X2.1 Az érveléshez, gondolkodáshoz kapcsolódó kifejezések (Terms relating to reasoning/thinking)⁵

A kutatás két 100.000 szavas alkorpuszon alapult: az első alkorpusz spontán beszélt nyelvi amerikai angol beszédfordulókat foglal magában (Santa Barbara Corpus of Spoken American English-ből random mintavételezéssel kinyert), a második (saját gyűjtés) az Egyesült Államokban sugárzott politikai interjúkból vett nyelvi adatokon alapszik. A diskurzusjelölők USAS-címkéinek azonosítása és összehasonlítása érdekében a két alkorpuszban a gyakori diskurzusjelölőkhöz (pl. *I mean, you know, so, well*) rendelt szemantikai címkékre került a hangsúly,

⁴ Egyik anonim lektorunk megjegyzi, hogy a példaként megjelölt diskurzusjelölők már nem (mindig) fejeznek ki minőséget, hiszen DJ-vé váltak, akként pedig más a funkciójuk, sokszor szekvenciális szerepük van csak. Mindez számunkra azt jelzi, hogy az USAS a DJ-k eredeti vagy magjelentése alapján címkéz, ennek részletes vizsgálata azonban túlmutat a jelen tanulmány keretein.

⁵ pl. *I think, you know* szintaktikailag integrált, nem-DJ előfordulásai, melyeket vélhetően az USAS a POS tagging alapján azonosított be.

majd ezen szemantikai címkék segítségével a korpuszban szaliens, potenciálisan diskurzusjelölő-funkciókat betöltő lexikai elemek kerültek azonosításra (pl. *in other words, right, now, actually*). A kutatás következő szakaszában a két korpuszban található 400 előfordulásból álló mintát állítottunk össze: a mintához kiválasztott tokeneket gyakoriságuk alapján súlyoztuk, emellett az automatizált annotáció alapján DJ és nem-DJ előfordulások egyenlő arányban szerepeltek a mintában. Egy példa a mintavételezésre: a *well* diskurzusjelölő 429 előfordulása 19,6%-át képezi az összes DJ-releváns címkével ellátott tokenek számának, így egész számra kerekítve 78 ($400 \times 0,196 = 78,4$), azaz 39 A5.1 címkével és 39 nem A5.1 címkével ellátott *well* került a mintába.

A mintában található, a fent megjelölt három meghatározó jegy alapján diskurzusjelölőnek tekinthető elemek 1-es számkóddal, míg a nem diskurzusjelölő előfordulások 2-es számkóddal kerültek manuális annotálásra, míg az automatizált annotálás során DJ-releváns címkéket 1-es számkódra, a nem-DJ releváns címkéket 2-es számkódra cseréltük. A manuális és automatizált címkézések összehasonlítását a szakirodalomban elterjedt annotátorközi egyezések (Scott-féle Pi és a Cohen-féle Kappa értékek) meghatározásával végeztük. Az eredményt a 3. táblázat összegzi.

A Scott-féle Pi és a Cohen-féle Kappa értékek alapján négyes szintű, tehát teljes mértékű annotátorközi egyezőséget találunk a manuális és az automatizált annotáció között (vö. Crible–Degand 2017: 82), a globális értékek mögött azonban jelentős különbségeket találunk az egyes DJ-előfordulások vonatkozásában.

	Százalékos egyezés	Scott-féle Pi	Cohen-féle Kapp	egyezőségek száma	eltérések száma	tokenek száma	címkék száma
Variáns (DJ/nem-DJ)	92,75	0,85	0,85	371	29	400	800

3. táblázat: Annotátorközi egyezés automatizált és manuális annotáció révén címkézett DJ és nem-DJ tokenek vonatkozásában

A több elemből álló DJ-k, például az *I mean* és a *you know* esetében a minta vonatkozásában is magas annotátorközi egyezést találunk (Cohen-féle kapp $>0,98$), tehát a USAS magas precizitással tesz különbséget a DJ (1a, 2a) és a nem-DJ (1b, 2b) tokenek között:

- (1a) I_Z4[i1.2.1 *mean*_Z4[i1.2.2 the_Z5 long-term_T1.3+ plans_X7+ for_Z5 Britain_Z2 are_A3+ for_Z5 a_Z5 second_N4 West_M7[i3.2.1 Coast_M7[i3.2.2 mainline_M3 railway_M3c ._PUNC
- (1b) Well_A5.1+ ,_PUNC yes_Z4 ,_PUNC I_Z8mf do_Z5 *mean*_Q1.1 that_Z8 ._PUNC

- (2a) Getting_A9+ crime_G2.1- down_Z5 below_Z5 what_Z8 it_Z8 used_A1.5.1 ,_PUNC you_Z4[i1.2.1 know_Z4[i1.2.2 ,_PUNC otherwise_A6.1- would_A7+ be_A3+ ,_PUNC
- (2b) You_Z8mf know_X2.2+ the_Z5 answer_Q2.2 to_Z5 that_Z5 question_Q2.2 ,_PUNC

Az (1b) és (2b) *I mean*, illetve *you know* előfordulásai szintaktikai beágyazottságuk miatt nem tekinthetők diskurzusjelölőknek, míg az (1a) és (1b) esetében a beágyazottság hiánya mellett a funkcionális hatókör is indokolja a DJ-releváns címkézést. Érdekes megfigyelni, hogy a (2a) esetében ráadásul a USAS a téves kezdés (ang. *false start*) és az újrafogalmazás jelenléte ellenére helyesen elemzi a szekvenciát.

Az egyszavas DJ-tokenek esetében alacsonyabb precizitást, tehát magasabb hibaarányt találunk, az *actually* esetében például DJ-releváns címkézés figyelhető meg függetlenül az adott token megnyilatkozásban betöltött szerepétől és szintaktikai beágyazottságától:

- (3a) No_Z4 ,_PUNC that_Z8 was_A3+ n't_Z6 exactly_A4.2+ the_Z5 reason_A2.2 ,_PUNC **Actually_A5.4+** ,_PUNC what_Z8 it_Z8 was_A3+ ,_PUNC is_Z5 I_Z8mf felt_X2.1 that_Z5 films_Q4.3 were_Z5 getting_A9+ they_Z8mfn started_T2+ to_Z5 be_Z5 repeating_N6+ ,_PUNC
- (3b) They_Z8mfn 're_A3+ one_T3 of_Z5 the_Z5 few_N5- cats_L2mfn in_Z5 the_Z5 world_W1 that_Z8 can_A7+ **actually_A5.4+** swim_M4 under_M4[i619.2.1 water_M4[i619.2.2

A (3b) *Cats can actually swim* ('A macskák valóban tudnak úszni') megnyilatkozásában az *actually* szintaktikailag integrált, módosítószó szerepét ellátó elem, tehát nem indokolt a DJ-releváns címkézés.

A *now* címkézésekor ezzel szemben DJ-irreleváns USAS-annotációt találunk, függetlenül attól, hogy szintaktikailag független, diskurzusszervező funkcióval bíró (4a), vagy pedig ténylegesen temporalitást kifejező, propozicionális jelentéssel bíró elemről van szó (4b):

- (4a) Good_Z4[i297.2.1 heavens_Z4[i297.2.2 ,_PUNC such_Z5 an_Z5 intelligent_X9.1+ man_S2.2m is_Z5 excited_X5.2+ about_Z5 a_Z5 movie_Q4.3 star_W1 ?_PUNC **Now_T1.1.2⁶** what_Z8 about_Z5 her_Z8f and_Z5 the_Z5 Kennedy_Z1mf 's_Z5 ?
- (4b) Somebody_Z8mfc explain_Q2.2/A7+ to_Z5 Paris_Z2 and_Z5 Nicole_Z1f ,_PUNC live_L1+ means_X4.2 we_Z8 're_A3+ on_Z5 television_Q4.3 right_T1.1.2[i7.2.1 **now_T1.1.2**[i7.2.2 ,_PUNC

⁶ T1.1.2 USAS címke–Time: General: Present; simultaneous

A *like* szintén problematikus az automatizált annotálás szempontjából: a USAS a DJ-előfordulásokat (5a, b, c) is gyakran helytelenül nyelvtani elemként címkézi (Z5='grammatical bin'), míg DJ-releváns címkét (Z4=discourse bin) kizárólag olyan esetekben találunk, ahol a *like* előtt és utána is vessző van az átiratban (5d):

- (5a) This guy is so cool. I mean, he's *like* the coolest person you could meet. (I_Z4[i1.2.1 mean_Z4[i1.2.2 ,_PUNC he_Z8m s_T1.3 *like*_Z5 the_Z5 coolest_O4.6-person_S2mfc you_Z8mf could_A7+ meet_S3.1 ._PUNC)
- (5b) I went to the clerk to ask him where the beer was, and he's *like*, 'I don't know, I'm new here', so I'm *like*, yeah, sure, *like*, you should know this, man! (so_Z5 Im_Z99 *like*_Z5 ,_PUNC yeah_Z4 ,_PUNC sure_A7+ ,_PUNC like_Z4 ,_PUNC you_Z8mf should_S6+ know_X2.2+ this_Z8 ,_PUNC man_S2.2m)
- (5c) I missed *like* 40 questions on the exam. (I_Z8mf missed_A5.3-*like*_Z5 40_N1 questions_Q2.2 on_Z5 the_Z5 exam_P1 ._PUNC)
- (5d) Could you, *like*, loan me \$100? (Could_A7+ you_Z8mf ,_PUNC *like*_Z4 ,_PUNC loan_A9- me_Z8mf \$100_Z99 ?_PUNC)

A USAS címkézés és a manuális annotáció összevetése azt sugallja, hogy a rendszer a többi nyelvi elem címkézéséhez hasonlóan a Rayson és munkatársai (2004) által megállapított 9%-os hibahatáron belül képes különbséget tenni a 40 vizsgált elem diskurzusjelölői és nem diskurzusjelölői előfordulásai között, mely révén hasznos funkcionális annotációt előkészítő eszközként szolgál. A többszavas kifejezések esetében a humán és USAS annotáció közti egyezés még magasabb, feltehetően a USAS általános valószínűségi rangsoroló („general likelihood ranking”) és többszavas kifejezéseket kivonatoló („multi-word-expression extraction”) moduljainak köszönhetően.

Esettanulmány: a BERT és az angol *right* DJ és nem-DJ előfordulásai

A USAS után rátérünk a BERT-tel végzett kutatásaink bemutatására, mely reményeink szerint további távlatokat nyithat meg a diskurzusjelölők kutatásában. A BERT nyílt forráskódú gépi tanulási rendszer természetesnyelvi feldolgozáshoz (NLP), ami kontextualizált neurális szóbeágyazásokat állít elő címkézetlen korpuszadatok feldolgozása során. A kapott szóbeágyazások a célszavak (jelen esetben a *right* szó) előfordulásainak disztribúciós tulajdonságait jellemzik adott környezetben.

A szavak korpuszokban megfigyelt disztribúciós jellemzőinek gépi tanulásal történő feldolgozása a számítógépes szemantika dinamikusan fejlődő területe, az NLP kulcsfontosságú fejlesztése, mely szerepet kap a webes keresések megvalósításában, az ismert gépi fordítórendszerekben, valamint a mesterséges intelligencia megoldásoknak, társalgóeszközöknek is központi eleme. Alapja a szavak

együttes előfordulásának megfigyelése és tárolása. Például az *itta* szó – hasonlóan a *kortyolta*, *nyakalta*, *szürcsölte*, stb. szavakhoz – a *teát*, *vizet*, *tejet* szavakkal gyakrabban fordul elő, mint az *autót*, *csengőt* szavakkal, ugyanakkor a *hallotta* szó környezetében az *autót* és a *csengőt* szavak gyakoribbak az élelmiszerek nevéénél. Az, hogy melyik szót, szóalakat milyen környezetben, milyen disztribúcióban figyelhetjük meg, köszönhető egyrészt a nyelv struktúrájának, beleértve az alaktan és a mondattan által vizsgált jelenségeket, másrészt jelentésbeli, használatbeli hasonlóságokból és különbségekből adódik, adott példában elsősorban abból, hogy a *tea*, *víz*, *tej* szavak iható élelmiszereket fejeznek ki, a *csengő* és az *autó* pedig hallhatók. Az, hogy a szavak disztribúciójának vizsgálatával szemantikai hasonlóságok és különbségek is megragadhatók, a *disztribúciós hipotézis*ig vezethető vissza (Harris 1954), azonban csak a 20. század végére vált elérhetővé olyan adathalmaz és számítási kapacitás, mellyel automatizált módon képesek vagyunk ezt a jelenséget megragadni és a természetesnyelv-feldolgozásban felhasználni.

Amennyiben a feladatot gépi tanulás nélkül végezzük el, akkor a vizsgált célszavak (a fenti példában az *itta* és a *hallotta* szóalakok) kiválasztott méretű környezetében megkeressük és megszámláljuk a vizsgálatba bevont, előre kijelölt kontextusszavakat (itt pl. *teát*, *autót*), az együttes előfordulások számát az adott célszót jellemző tulajdonságvektorokban tároljuk, az így kapott adatokat pedig súlyozzuk, statisztikailag feldolgozzuk. A hasonlóbb szavak tulajdonságvektorai egymáshoz közelebbi pontokra, a kevésbé hasonlóké pedig távolabbi pontokra mutatnak a vektortérben, ezt pedig a számítógépes nyelvészetben ki tudjuk használni (ld. Tóth 2014).

A szódisztribúciót újabban mesterséges neurális hálózatokat alkalmazó gépi tanulással tárják fel, mi is gépi tanuláson alapuló rendszert használunk a munkánk során. Mikolov et al. (2013) – üttörő munkát végezve – két ilyen eljárást vezettek be. A „skip-gram” eljárásban a neurális hálózat egy szóalakat kap a bemenetén, feladata az adott szó környezetében előforduló szavaknak a megjóslása nagy tanítókorpusz előzetes feldolgozásának segítségével. A feldolgozás idegsejtalapú, a csatlakozó neuronok egymást hozzák működésbe súlyozott kapcsolatokon terjedő aktivációkkal. A neurális hálózat a neuronok közti súlyok megfelelő beállításával tanulja meg a feladat optimális megoldását, amely a hálózat kimenetét alkotó idegsejtek megfelelő mintázatú aktiválódásában mutatkozik meg. A bemutatott eljárásokban a hálózat a kimenetén több szót is aktiválhat: egy-egy szóalakat egy-egy kimeneti idegsejt reprezentál, a hálózat pedig a tanulás során a jóslott szavak és a korpusz adott pontján ténylegesen előforduló szó összehasonlításával a hálózat működésének hibáját méri, és ezt a hibát minimalizálja az idegsejtek közti kapcsolatok súlyának beállításával, finomhangolásával. A másik eljárás a „continuous bag-of-words” (CBOW), mely a bemenetén az aktuális mondatban a célszó környezetében talált szavakat összegyűjtő szólistát (a számítógépes nyelvészet terminológiájában „szózsákot”, angolul „bag of words”) kapja meg, a kimenetén pedig azt a szót várjuk aktiválódni, melynek környezetét a

bemeneten bemutattuk. Természetesen egyik feladat megoldása során sem kapunk nagy pontosságú jóslatokat, hiszen nem tudjuk pontosan megjósolni sem az adott szó aktuális környezetét („skip-gram” esetén), sem a környezetből hiányzó konkrét szót („CBOW”), de nem is erre szeretnénk használni ezeket a hálózatokat, hanem azt várjuk tőlük, hogy a szódisztribúció megtanulásával hasznos belső reprezentációt alakítsanak ki a fókuszba helyezett (a „skip-gram” eljárásban a bemeneten elhelyezett, a „CBOW” esetén a kimeneten elvárt) szóalakhoz. A kialakuló reprezentáció (neurális szóbeágyazás) az adott szó korpuszbeli disztribúcióját, ennek részeként az adott szó jelentését jellemzi, miközben a tanítókorpusz ezekben az esetekben sem tartalmaz annotációt.

A gépi tanulásra támaszkodó neurális szóbeágyazások a gyakorlatban előnyösebbnek, a szavak jelentését jobban tükrözőnek bizonyultak a korábbi eljárásoknál (összehasonlításért lásd pl. Baroni et al. 2014), ezért gyorsan elterjedtek. Az idegsejthálózatokat összeállító számítógépes nyelvészek, nyelvtechnológusok egyre komplexebb eljárásokat dolgoznak ki a mesterséges idegsejtek komplexitása, száma, topológiája és a felhasznált adatok mennyisége tekintetében. Az általunk használt eljárás is egy ilyen, továbbfejlesztett rendszer.

Az, hogy ezek a hálózatok valójában milyen mintázatokat tanulnak meg, milyen kategóriák feldolgozására allokálnak belső erőforrásokat a kijelölt feladat megoldása során, és mindez hogyan egyeztethető össze a nyelvről rendelkezésre álló nyelvészeti tudásunkkal, jelenleg is vizsgálat tárgya.

Ebben az esettanulmányban azt vizsgáljuk, hogy a diskurzusjelölők felismerésének, jellemzésének feladatát hogyan tudjuk neurális szóbeágyazások segítségével elvégezni. A használt tanulási eljárás a BERT (Devlin et al. 2019), mely kontextualizált szóbeágyazásokat állít elő, azaz a célszó aktuális, adott mondatbeli használata generál egy, az adott esetre szabott neurális szóbeágyazást a hálózat működése során. A kontextualizált szóbeágyazások ezen tulajdonsága számunkra meghatározó jelentőségű, hiszen a kapott beágyazás nem az adott szóalak általános jellemzésére szolgál, melyet többértelműség esetén egy későbbi lépésben kellene egyértelműsíteni, hanem az adott használatra szabott, egyértelműsített nem igénylő tulajdonságvektort kapunk, melyet közvetlenül felhasználhatunk a célszó egyes előfordulásainak összehasonlítására. A BERT komplex hálózati topológiát használ, melyet itt nem tárgyalunk, azonban a hálózat számára betanított egyik feladat nagyon hasonlít ahhoz, amit fentebb a CBOW eljárással kapcsolatban leírtunk (célszóra vonatkozó predikció adott környezetben). A másik feladat a mondatok egymás szomszédságában, megfelelő sorrendben előfordulásának felismerése – ezzel kitekintve a mondathatárokon túlra, meghaladva a szó-predikció szintjét, mely hasznos tulajdonságnak ígérkezik pragmatikai vizsgálatok esetén. A BERT az ismeretlen szavak ábrázolására is rendelkezik megfelelő eszközzel: azokat szótöredékekre, szükség esetén betűkre bontja. Elemzési célokra a BERT továbbra is kiváló megoldásnak tűnik úgy is, hogy közben sorra

jelennek meg neurális szóbeágyazások előállítására használható egyéb eljárások (pl. Albert, RoBERTa, GPT).

Saját megfigyeléseink szerint (Furkó–Tóth 2021) és a szakirodalmi előzmények alapján (lásd pl. Rogers et al. 2021: 843–844) a BERT-szóbeágyazások információt kódolnak a következőkről:

- szófaj,
- mondattani egységek,
- függőségek, részleges szintaktikai fák,
- alany-állítmány egyeztetés,
- negatív polaritású szavak,
- entitások típusa és relációi,
- szemantikai szerepek,
- jelentéstani protoszerepek,
- egyszerűbb, „gap-filling” feladatokhoz tudásindukció (pl. *Cats like to chase ___*).

Az angol *right* diskurzusjelölő vizsgálatára a következő eljárást alkalmaztuk (vö. Furkó–Tóth 2021: 20). Első lépésként korpuszt szerkesztettünk, melyben a *right* szó 10.000 előfordulását tartalmazó mondatok szerepeltek a Sketch Engine 'BNC 2014 Spoken' alkorpuszából (<https://www.sketchengine.eu>) véletlenszerűen kiválasztva. Ezután a *right* szó mind a 10.000 előfordulásához BERT-szóbeágyazásokat készítettünk a „Hugging face” MI erőforrás-gyűjteményben (<https://huggingface.co>) szereplő 1024-dimenziós, felhasználásra előkészített 'BERT-large' adathalmaz segítségével („bert-large-uncased”, <https://huggingface.co/bert-large-uncased>). Mindez a BERT esetében nem egyszerűen a szóhoz tartozó tulajdonságvektor kikeresését jelenti egy adatbázisból, hanem a neurális hálózat futtatását igényli a korpusz mondataira. Mivel az elemzés a továbbiakban manuális klaszterezéssel folytatódott, így az 1024 dimenziós térben megjelenő mondatokat 2 dimenziós térben ábrázoltuk, melyhez az adatokon t-SNE transzformációt (van der Maaten–Hinton 2008) hajtottuk végre. A kapott eredményre jellemző, hogy az eredeti, 1024 dimenziós térben egymáshoz közeli pontok a t-SNE diagramon is egymás közelében jelennek meg. A könynyebb feldolgozás érdekében a megjelenített mondatok számát az utolsó lépésben 1000-re csökkentettük, valamint csak a mondatok egy részét (legfeljebb 3 szót a *right* mindkét oldalán) tüntettük fel a diagramon. Ezáltal automatizált osztályozást nem hajtottunk végre, hanem mi magunk kerestük a *right* használatainak csoportosulását, és annak lehetséges magyarázatát az elkészített diagramon.

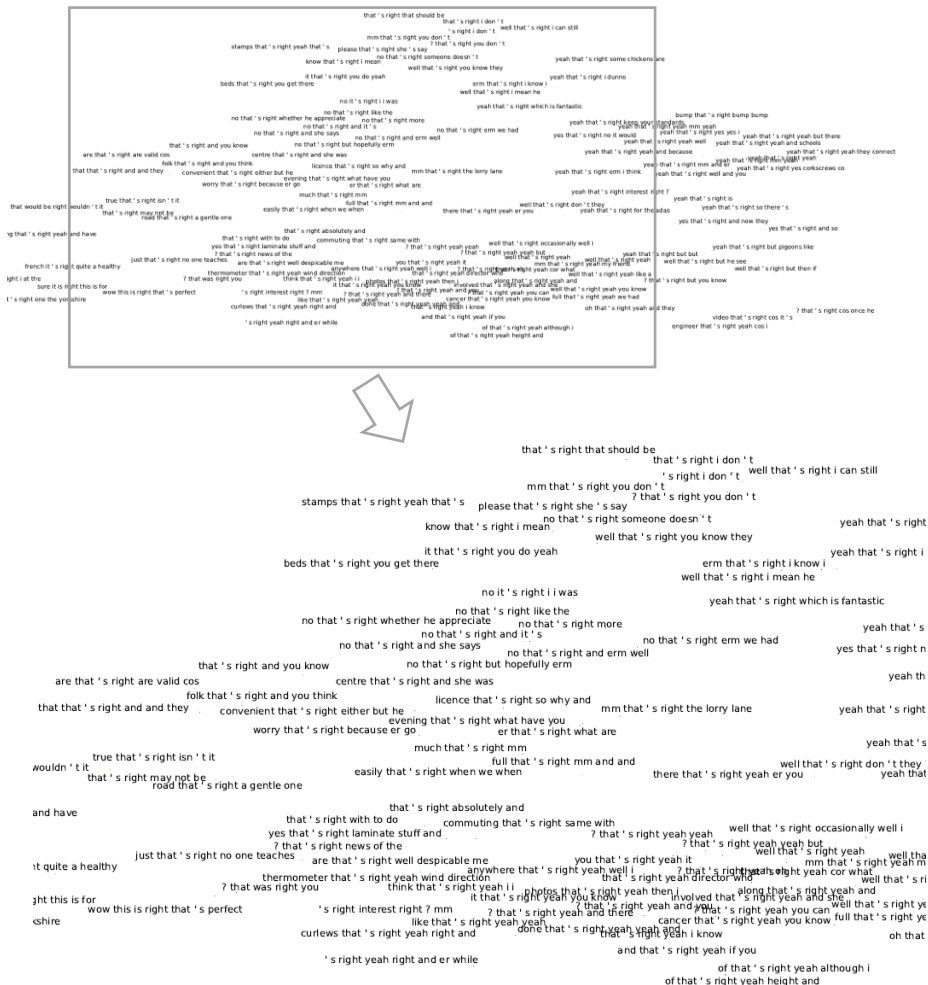
Az ily módon nyert kétdimenziós klaszterek vonatkozásában az alábbi megfigyeléseket tehetjük:

- Az 1. ábrán látható, hogy a BERT jellemzően egy klaszterben szerepelteti a *right* nem-DJ előfordulásait, függetlenül attól, hogy azok melléknévi vagy módhatározói szerepet látnak el (vö. *you're right* vs. *doesn't sit right*).

your mum was right it wasn't
 active you're right it's really
 away you're right it's not
 but you're right to have that
 you're probably right it probably is
 maybe you're right mm it's
 you're probably right in term of
 think you're right i think
 that he is right about is that
 am i right in thinking that
 he might be right hopefully
 am i right in thinking twitter
 cool i was right about the table
 ? was i right ? oh
 beta is right i ca
 being manipulative being right poor little me
 everyone must be right then i do
 with you being right handed at your
 and i'm right oh right okay
 i'm right oh right okay like why
 he'll be right pleased he will
 can't be right because surely there
 that's not right sorry ah
 colouring is not right yeah it's
 that's not right that's grammatically
 actually not right yeah mm
 like yeah quite right as well yeah
 doesn't sit right yeah so well
 doesn't look right though no
 n't s seem right do it ?
 it's not right is it ?
 it's not right ninety -eight two thous
 something is not right or didn't
 'll be as right as i can
 us to be right in a kind
 there is no right or wrong answer
 not getting right and y you
 when it is right and but that
 some

1. ábra: A right nem-DJ előfordulásai a BERT-klaszterek kétdimenziós megjelenítéseiben

- A 2. ábrán láthatjuk, hogy a DJ-előfordulások közül a válaszjelölő, megerősítő funkciót betöltő *right* tokenek szintén közel jelennek meg egymáshoz. A többszavas *that's right* egység felismerése miatt ez nem tekinthető átütő eredménynek.

2. ábra: A *right* válaszjelölő/megerősítő funkciót betöltő DJ előfordulásai a BERT-klaszterek kétdimenziós megjelenítéseiben, a téglalapban lévő részlet felnagyított változatával

A 3. ábrán azt látjuk, hogy a beszélőpartner reakcióját elicitáló használat szintén felismerésre került, feltehetően az átiratokban szereplő kérdőjel közeli megjelenése révén, erre utal az a példa is (*did they? right, Chinese*), ahol helytelenül kerül azonosításra ez a funkció, mivel a kérdőjel egy korábbi szekvenciával, nem a *right* elicitáló használatával hozható összefüggésbe.

's hedge right ? yeah and
 and answer questions right ? so you
 out of everything right ? they 'd
 of yourself right ? and then
 been shown live right ? mm and
 throttle on it right ? yeah you
 know bill gates right ? i do
 'll be alright right ? yeah but
 the worst one right ? yeah no
 litre of petrol right ? yeah and
 mean mm turkeys right ? what they
 played jungle speed right ? yeah they type right ? and er
 them four chairs right ? yeah well
 yeah mm
 main towns a are right ? yeah
 have for c
 you : re ninety - six right ? no ?
 beat one mm right ? i 've
 near right ? yeah across
 that oh wow right ? yeah i
 did they ? right chinese
 yeah yeah right ? opposite the

3. ábra: A beszélőpartner reakcióját elicitáló right DJ-előfordulások a BERT-klaszterek kétdimenziós megjelenítéseiben

A *right* kognitív feldolgozást (hirtelen felismerést) jelölő DJ-előfordulásait a BERT szintén külön klaszterben jeleníti meg, ahogyan azt a 4. ábrán láthatjuk. Ezekben az esetekben is valószínűsíthető, hogy a BERT az *oh right* többszavas kifejezés felismerése révén azonosítja ezt a funkciót.

gone out oh right right ? so
 out oh right right ? so he
 bay oh right right
 anonymous oh right right yeah just
 hood : s bay oh right right
 place opposite oh right right
 so it completely anonymous right yeah so
 land cruiser oh right yeah a big
 they redecorated oh right yeah very m
 or something oh right yes yes but
 friday go oh right yeah
 bring that oh right yeah but like
 you ? oh right well yeah and
 you ? oh right yeah
 place opposite oh right yeah
 so it completely anonymous right yeah so
 land cruiser oh right yeah a big
 they redecorated oh right yeah very m
 sado so oh right yeah on on
 maker yeah oh right no i think
 the food
 market oh right yeah ? and
 clementine oh right yeah was
 was happening oh right yeah and then
 he ? oh right yeah oh right yeah and then
 right yeah looks really their hooves oh right yeah and you
 photogenic children oh right yeah for modelling
 garden centre oh right yeah cos she
 bridesmaid dresses oh right yeah that
 would so oh right yeah i was
 at least oh right yeah he is
 closed off oh right yeah and as
 like that oh right now i just
 and oh right now equally actually
 sense otherwise oh right then video

4. ábra: A *right* kognitív feldolgozást (hirtelen felismerést) jelölő előfordulásai a BERT-klaszterek kétdimenziós megjelenítéseiben

Esettanulmányunk tanulsága, hogy – a *right* szó esetében – a kontextualizált neurális szóbeágyazások t-SNE vizualizációja részben képes volt elkülöníteni a DJ és nem-DJ használatokat, valamint megfigyelhettünk további klaszterekbe szerveződést is, melyre pragmatikai relevanciával bíró magyarázatot találtunk. A klaszterek jellemzésére azonban saját intuícióinkat, ismereteinket kellett használnunk, hiszen az általunk összeállított kísérleti rendszer címkézést jelenleg nem végez.

Összegzés, kitekintés

Írásunk két automatikus elemzőeszköz működését, használhatóságát méri fel egy-egy esettanulmány segítségével: az elsőben a statisztikai és szabályalapú UCREL Semantic Analysis System (USAS, vö. Rayson et al. 2004), a másodikban a neurális gépi tanulást megvalósító BERT (Devlin et al. 2019) tesztelése révén kíván adalékot szolgáltatni a diskurzusjelölők beazonosításához és egyértelműsítéséhez.

A USAS automatizált szemantikai annotációs eszköz egyértelműsítő módszereinek és precizitásának tesztelése kapcsán megállapítható, hogy a rendszer a többi lexikális elem címkézéséhez hasonlóan a Rayson és munkatársai (2004) által megállapított 9%-os hibahatáron belül képes különbséget tenni a 400 vizsgált elem diskurzusjelölői és nem diskurzusjelölői előfordulásai között (92,75% humán-USAS egyezés, 0,85 Scott-féle Pi és Cohen-féle Kappa érték), mely révén hasznos funkcionális annotációt előkészítő eszközként szolgál. A többszavas kifejezések esetében a humán és USAS annotáció közti egyezés még magasabb a USAS általános valószínűségi rangsoroló („general likelihood ranking”) és többszavas kifejezéseket kivonatoló („multi-word-expression extraction”) moduljainak köszönhetően.

A BERT-alapú vizsgálat során a manuális klaszterezési vizsgálatához előállított t-SNE vizualizációk segítségével a DJ és nem-DJ előfordulások azonosításán túl további különbségtelemek, funkcionális térképek nyerhetők ki, mindkét eszköz esetében megfigyelhető azonban, hogy nagymértékű eltéréseket tapasztalhatunk a több és az egyetlen elemből álló diskurzusjelölők címkézési és klaszterezési pontosságában, hibahatárában. A változó precizitás a diskurzusjelölőknek a tanulmány első részében ismertetett jellemzőivel magyarázható: a forráskategóriák változatosságával és diakrón folyamataival (rétegződésével), a szintaktikai függetlenedés skaláris jellegével, valamint a változó/funkcionális hatókörrel. Ezek a jellemzők jelenleg még kihívást jelentenek mind a USAS, mind a BERT által alkalmazott egyértelműsítési módszerek, tanulási modulok számára.

Irodalom

- Andersen, G. 2001. *Pragmatic Markers and Sociolinguistic Variation: A Relevance-Theoretic Approach to the Language of Adolescents*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.
- Baroni, M. – Dinu, G. – Kruszewski, G. (2014). Don't count, predict! A systematic comparison of context-counting vs. context-predicting semantic vectors. In *Proceedings of ACL 2014*. 238–247.
- Blakemore, D. 1987. *Semantic constraints on relevance*. Oxford: Blackwell.
- Blakemore, D. 2002. *Relevance and Linguistic Meaning: The Semantics and Pragmatics of Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brinton, L. J. 1996. *Pragmatic markers in English: Grammaticalization and discourse functions*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Crible, L. – Cuenca, M-J. 2017: Discourse markers in speech: Characteristics and challenges for corpus annotation. *Dialogue and Discourse* 8: 149–166.
- Crible, L. – Degand, L. 2017. Reliability vs. granularity in discourse annotation: What is the trade-off? *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 15/1: 71–99.
- Crible L. 2017. Towards an operational category of discourse markers - A definition and its model. In Fedriani, C. – Sansó, A. (eds.): *Pragmatic Markers, Discourse Markers and Modal Particles - New perspectives*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 99–124.
- Devlin, J. – Chang, M. – Lee, K. – Toutanova, K. 2019. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding. In *Proceedings of the 2019 Conference of the North American Chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies, Volume 1 (Long and Short Papers)*. Minneapolis, Minnesota: Association for Computational Linguistics. 4171–4186.
- Fischer, K. 2014. Discourse Markers. In Schneider, K. P. – Barron, A. (eds.) *Pragmatics of Discourse*. Berlin, München: De Gruyter Mouton. 271–294.
- Fischer, K. (ed.). 2006. *Approaches to Discourse Particles*. Elsevier: Oxford.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–952.
- Furkó P. 2019. Az újrafogalmazást jelölő diskurzusjelölők fordításának kérdései feliratok szövegében. In Dróth J. (szerk.): *Korpusz és kontrasztivitás a szakfordítás oktatásában és gyakorlatában*. Budapest: L'Harmattan. 45–60.
- Furkó P. 2020a. *Discourse Markers and Beyond – Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices across Genres and Languages*. Cham/London: Springer / Palgrave Macmillan.
- Furkó P. 2020b. Néhány hasznos korpusznyelvészeti eszközzel a diskurzusjelölő-kutatás szemszögéből. In Kovács T. – Adorján M. (szerk.): *Korpusznyelvészet és nyelvi közvetítés*. Budapest: L'Harmattan. 45–56.
- Furkó P. – Tóth Á. 2021. Manual and Automated Annotation of English Discourse Markers in Natural Conversations and Mediatized Political Discourse. Elhangzott: *Discourse-Pragmatic Variation and Change 5 (DiPVaC 5)*, The University of Melbourne, Arts West, 2021. december 14–16.
- González, M. 2004. *Pragmatic markers in oral narrative – the case of English and Catalan*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

- Hansen, M-B. M. 2006. A dynamic polysemy approach to the lexical semantics of discourse markers. In Fischer, K. (ed.): *Approaches to Discourse Particles*. Oxford: Elsevier. 21–41.
- Harris, Z. 1954. Distributional structure. *Word* 10/23: 146–162.
- Knott, A. – Sanders, T. 1998. The classification of coherence relations and their linguistic markers: An exploration of two languages. *Journal of Pragmatics* 30/2: 135–175.
- Kroon, C. 1995. *Discourse Particles in Latin*. Amsterdam: Gieben.
- Levinson, S. C. 2004. Deixis and pragmatics. In Horn, L. – Ward, G. (eds.) *The handbook of pragmatics*. Oxford: Blackwell. 97–121.
- van der Maaten, L. – Hinton, G. (2008). Visualizing Data Using t-SNE. *Journal of Machine Learning Research* 1: 1–48.
- Mikolov, T. – Chen, K. – Corrado, G. – Dean, J. 2013. Efficient estimation of word representations in vector space. In *Proceedings of the International Conference on Learning Representations (ICLR 2013)*, Scottsdale, AZ, 2–4 May 2013. 1–12.
- Prentice, S. 2010. Using automated semantic tagging in Critical Discourse Analysis: A case study on Scottish independence from a Scottish nationalist perspective. *Discourse & Society* 21/4: 405–437.
- Rayson, P. – Archer, D. E. – Piato, S. – McEnery, T. 2004. The UCREL Semantic Analysis System. In *Proceedings of the Workshop on Beyond Named Entity Recognition Semantic Labelling for NLP Tasks in Association with the 4th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*. 7–12.
- Redeker, G. 1990. Ideational and Pragmatic Markers of Discourse Structure. *Journal of Pragmatics* 14/3: 367–381.
- Risselada, R. – Spooren, W. 1998. Discourse markers and coherence relations. *Journal of Pragmatics* 30/2: 131–133.
- Rogers, A. – Kovaleva, O. – Rumshisky, A. (2021). A Primer in BERTology: What We Know About How BERT Works. *Transactions of the Association for Computational Linguistics* 8: 842–866.
- Romaine, S. – Lange, D. (1998). The use of like as a marker of reported speech and thought: a case of grammaticalization in progress. Chesire, J. – Trudgill, P. (eds.): *The Sociolinguistics Reader Volume 2: Gender and Discourse*. Bristol: J W Arrowsmith. 227–279.
- Schiffirin, D. 1987. *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stenström, A.-B. 1990. Lexical items peculiar to spoken discourse. In Svartvik, J. (ed.) *The London-Lund Corpus of Spoken English: description and research*. Lund: Lund University Press. 137–175.
- Tóth Á. 2014. *The Company that Words Keep: Distributional Semantics*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Bodó Csanád¹ – Szabó Gergely^{1,2} – Turai Katalin Ráhel¹

A POLITIKAILAG KORREKT NYELV REGISZTRÁLÁSA BUDAPESTI KOLLÉGIUMI TÁRSALGÁSOKBAN¹

¹ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem, ²HUN-REN Nyelvtudományi
Kutatóközpont

*bodo.csanad@btk.elte.hu, szabo.gergely@btk.elte.hu,
turai.rahel@tatk.elte.com*

Bevezetés

A kortárs szociolingvisztika meghatározó fordulata, hogy a nyelv változatainak azonosítása és társas vonatkozásaik leírása helyett azt a kérdést helyezi középpontjába, miként hozzák létre maguk a beszélők a nyelv általuk felismert változatait. E nyelvváltozatokat vagy – az újabb és kiterjesztett terminológiával – regisztereket teremtő folyamatok a nyelvről szóló diskurzusokban alakulnak, és hozzák létre a nyelv és a társas világ közötti kapcsolat szűkebb vagy tágabb modelljeit. Tanulmányunkban egy ilyen modell alakulásmódját elemezzük budapesti egyetemi kollégisták társalgásaiban, és arra keressük a választ, hogy miképpen konstruálják meg a nyugati hatásként értelmezett „politikailag korrekt nyelv” és e nyelv beszélői közötti kapcsolatot.

A politikai korrektség közép-kelet-európai karrierjének feltérképezéséhez első lépésként arról kell szólnunk, hogy a „nyugati” fogalmak hogyan terjednek globálisan. Számos munka foglalkozik a Nyugat- és Kelet-Európa közötti térségben „utazó” politikai és médiadiskurzusokkal (Koobak–Marling 2014, Chojnicka 2015, Gal 2018). Elemzésünkben azonban ahelyett, hogy a nyilvános diskurzusokra összpontosítanánk, a politikai korrektség egyéni értelmezéseit helyezzük előtérbe, és a Budapesten élő egyetemi hallgatók mindennapi beszélgetéseiben vizsgáljuk meg a politikai korrektség fogalmát (amelyet a továbbiakban *píszí* alakban is használunk). Elemzésünk megállapítása, hogy a beszélők a píszire

¹ A kutatás az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tehetséggondozási Tanácsa támogatásával valósult meg. A tanulmány korábbi változata *PC goes East-Central Europe. Enregistering politically correct language in Budapest university dormitories* címmel jelent meg Dick Smakman, Jiří Nekvapil és Kapitolina Fedorova szerkesztésével a *Linguistic Choices in the Contemporary City. Postmodern Individuals in Urban Communicative Settings* című tanulmánykötetben (London: Routledge, 2022. 83–99).

sokszor külső (főként nyugati) tekintélytől származó kényszerként tekintenek, és hétköznapi interakcióik során folyamatosan egyezkednek erről az elvárt beszédmódról. Az egyezkedést az „új” és a „rég”, a „miénk” és az „övék” közötti rekonstrukciós párbeszédként is felfoghatjuk (erről Kelet-Közép-Európára vonatkozóan lásd Bakić-Hayden 1995, Melegh 2006). Emellett a politikai korrektséggel szembeni állásfoglalás az egyéni és kollektív én megkonstruálásának eszközeként is szolgál. A politikailag korrekt nyelv iránti vágy ennek megfelelően a társadalmi hierarchiák modernista újragondolásaként értelmezhető a Deborah Cameron (1995) által „verbális higiénianak” nevezett diskurzusok és gyakorlatok révén. E diskurzusok és gyakorlatok során a beszélők igyekeznek „megtisztítani” a nyelvet mindattól, ami eltér a nyelv természetéről és használatáról kialakított elképzeléseiktől (lásd még Cseresnyési 2022a).

A politikai korrektség olyan jelenség, amelynek egyszerre van globális és helyi jelentése. A politikailag korrekt nyelvezet globális értelmezése pízsi-párti nézőpontból a sebezhető csoportok, például a nők, a szexuális, faji és etnikai kisebbségek, valamint a fogyatékkal élők iránti tisztelet és diszkriminációmentesség képzetét foglalja magába (Cseresnyési 2022b). Ez a meghatározás kevés közös pontot mutat azzal, ahogyan a politikai korrektség helyi kritikája definiálja a fogalmat. Ahogy alább bemutatjuk, a helyi kritika a pízsi többek között az őszinte beszéd elhallgattatásának eszközeként értelmezi. Mindkét megközelítés osztja azonban azt a nézetet, hogy a politikai korrektség a nyelvi reprezentációk megváltoztatására tett kísérletről szól; a változtatásra való törekvést pedig univerzalista alapon védik vagy támadják. Ez az univerzalista felfogás a nyelv normatív elméletén alapszik, amely mindkét nézőpontból a korrektség szempontja mentén alakul. Ennek ellenére a politikailag (in)korrekt nyelvnek ezt a feltételezett univerzalizmusát helyi kontextusokban ritkán vizsgálták empirikusan. A legtöbb kutatás a „nyugati” világra korlátozódik, és arra mutat rá, hogy a politikai korrektség értelmezései ellentmondásosak. Ez az ellentmondás a kezdetektől jelen van, azóta, hogy a politikai korrektség – mint arra Cameron (1995) elemzése rámutat – egy önmagában soha nem létező preskriptivista mozgalom ernyőfogalmaként bukkant fel, és ebben az értelmezési keretben választották le az általános társadalmi befogadásra irányuló törekvésekről (Fairclough 2003). Ugyancsak ellentmondásosként értelmezik mint „a ki nem mondott kulturális normák kritikáját”² (Granath–Ullén 2019: 265) és mint arra szolgáló eszközt, hogy többek között „figyelmes és tiszteletteljes személyt jelenítsenek meg, felvázolják a diskurzus kívánatosabb állapotát, [valamint] a kötetlen társas interperszonális kötődés megteremtésére és az ironia eszközeként használják”³ (Wikström 2016: 169). Továbbá a helyi értelmezései annyira eltérőek lehetnek, hogy két olyan egymáshoz földrajzilag és kulturálisan közel álló országban, mint Svédország és Dánia,

² Saját fordítás.

³ Saját fordítás.

szöges ellentét figyelhető meg a fogyatékossgal kapcsolatos politikailag „helyes”, illetve „helytelen” nyelvi gyakorlatok között (Kulick–Rydström 2015).

A következőkben először a posztoszocialista Magyarország Nyugatról szóló diskurzusait, köztük a politikai korrektségről szólókat tárgyaljuk. Ezután elméleti keretünket vázoljuk fel, és Agha (2005/2021) nyomán bevezetjük a hang és a regisztrálás fogalmát. Az azt követő fejezetben röviden bemutatjuk az elemzéshez használt, hétköznapi társalgásokból álló korpuszt és kialakításának módszertanát. Az empirikus eredményeink megvitatása után azt a következtetést fogalmazzuk meg, hogy a budapesti kollégisták a politikailag korrekt nyelvet leginkább mint a tőlük eltérő, negatív tartalmú „más” nyelveként értelmezik. Amikor a beszélő egyén megfogalmazza a pízíivel szembeni kritikáját, ezzel a nyugati modernista projekteket megkérdőjelező egyén bahtyini értelemben vett hangjának konstruálásához járul hozzá.

A modernitás és a politikai korrektség megkérdőjelezése a posztoszocialista Budapesten

A kelet-közép-európai térségben a politikai, gazdasági és kulturális diskurzusok sokszor arról szólnak, hogy egy-egy ország helyzete hogyan viszonyul a „Nyugathoz” (Gal 1991/2018). E diskurzusokat állandó összehasonlítás jellemzi, amely nemcsak az egyes régiókat, hanem a régiókon, sőt országokon belüli területeket vagy társadalmi csoportokat is „nyugati” vagy „keleti” kategóriába sorolja, a láncolatként „egymásba ágyazott orientalizmusok” logikáját követve (Bakić–Hayden 1995). A Balkánnak, és a nyugat-európaiak által „keletiként” lekcisinyelt többi régióknak az egyes csoportjai ugyanezzel a megkülönböztetéssel tartják magukat fejlettebbnek, „nyugatosabbnak” egyéb csoportoknál (Böröcz 2020: 89). A kelet–nyugati tengely mentén kialakított hierarchikus különbséget Melegh Attila (2006: 191) „kelet–nyugati lejtő”-nek nevezi, amely „a »felvilágosulatlan« helyi társadalom megkülönböztetésén és kirekesztésén alapuló identitásalkotás komplex módjaként”⁴ fejt ki hatását. A különbségtétel a nyelvi gyakorlatokban is megjelenik, így a gyűlöletbeszéd elítélése és a politikai korrektség a kelet-közép-európai identitáskonstrukciók részévé válik (vö. Barát 2011a, 2011b), a kulturális elmaradottság koncepciójával összefüggésben.

A magyarországi diskurzusokban a Nyugattal szemben elfoglalt relatív alárendeltségre adott reakciók két ellentétes álláspontba rendeződnek. Ezek az álláspontok a politikai diskurzusoknak az elmúlt tízegynéhány évben végbement jelentős átalakulásával összefüggésben még inkább polarizálódtak. A jelenleg meghatározó politikai retorika a Magyarország és a leginkább az Európai Unió által megtestesített Nyugat közötti polarizált különbségtételen alapul. Ebben a megkülönböztetésben a politikailag korrekt nyelvezet a nemkívánatos nyugati

⁴ Saját fordítás.

befolyás részeként jelenik meg. A kormány retorikája és politikája a nemzeti felsőbbrendűség eszméjére támaszkodik, amely ellenáll a nyugati – részben nyelvi – elvárásoknak. Ezzel szemben a zsugorodó politikai ellenzék a nyugati intézményekben szövetségest és védelmezőt lát, és a kívánatosnak tartott jövőt a „felzárkózás” kategóriája mentén értelmezi (Gille 2010, Böröcz 2020).

Magyarországon a politikai korrektség fogalmától elválaszthatatlan az az elképzelés, hogy a jelenség Nyugatról származik. Hazai megjelenésére ennél fogva a Nyugat általános befolyásának jeleként tekintenek, és a politikailag korrekt nyelvhasználattal szembeni elvárás nyugati orientációhoz kötődik. Ebből adódóan sokan a progresszivitás mutatójaként üdvözlik, még akkor is, ha nem nevezik politikai korrektségnek. Ugyanakkor mindazok, akik negatívan viszonyulnak azokhoz a hatásokhoz, amelyeket a Nyugatról a poszt szocialista régióba irányulónak érzékelnek, e kritikus hozzáállást a külső elvárásként értelmezett pízsi-re is kiterjesztik (Kováts 2017: 7, 66). Magyarországon és általában a kelet-közép-európai régióban a rasszizmus és főképp a romákkal szembeni előítéletek, valamint a szexizmus és a nemi kérdések azok, amelyek körül a Nyugatról mint mintáról vagy elvárásait erőszakosan érvényesítő aktorról szóló diskurzusok kialakultak (Woodcock 2011, Gal 2018). Elemzésünkben olyan interakciókat vizsgálunk, amelyek során a Nyugat reprezentációi a politikai korrektségről szóló metadiskurzusokon keresztül jelennek meg. Adataink szerint a nem és a szexualitás kérdései messze a legtöbbet tárgyalt téma a kollégiumi hallgatók körében a politikai korrektséggel kapcsolatban, összehasonlítva a faji vagy etnikai hovatartozás, a fogytékosságok és a vallási kisebbségek témájával.

Annak a megközelítésnek az illusztrációjaként, hogy a politikai korrektség a Nyugat kényszerítő erejeként hat, először egy olyan beszélgetést idézünk, amely kifejezetten a „Németországból és az Egyesült Államokból importált liberalizmust” veszi célba, itt a politikai korrektség egyik ritkábban előforduló témájával, az etnicitással összefüggésben. Az 1. részlet az egyik csoportos interjúnkból származik, amelyet három férfi egyetemistával készítettünk, akik az interjú idején kollégiumi szobatársak voltak. Miután a beszélgetőtársak a *cigány* kifejezést *politikailag nem korrekt*-nek és a *roma* kifejezést *pízsi*-nek nevezik, egyikőjük megjegyzi:

1. részlet

Mer ott tartunk, hogy ez Németországban, ott zajlik ez a liberalizmus, ami Amerikából importáltak, és ők meg az Entschuldigungukban tartanak még mindig, mert nem lehet rámondani arrafele, hogy cigány, mer akkor meg „holokauszt”, és akkor „úristen”, és „megint ott fogunk tartani”. Ez bullshit, ez nem igaz.

Az 1. részletben az egyik egyetemista védelmébe veszi a *cigány* etnonimát, azzal érvelve, hogy a nyugati követelések, amelyek a politikailag korrekt *roma* használatát tartják csak elfogadhatónak, eltúlozzák a szavak veszélyességét. A politikailag korrekt nyelvhasználatról szóló magyar diskurzusok, mint amilyeneket az egyetemisták beszélgetéseiben elemzünk, nemcsak reflektálnak a kelet–nyugati lejtő (Melegh 2006) képzetére és Magyarországnak az ezen a lejtőn elfoglalt helyére, hanem reprodukálják is ezt az elképzelést. A politikai korrektség konkrét jelentéseivel ellentétben azonban a „politikai inkorrektség” jóval kevésbé bír konkrét konnotációkkal. Ha a politikailag korrekt nyelvezet nyugatról importált dolog, akkor ebből logikusan következne, hogy a politikai inkorrektség magyarabb, hitelesebb és őszintébb. Mint rámutatunk, ez sokszor az alapértelmezett pozíció; az, ami jelöletlen, természetes vagy normális, olyasmi, amit a beszélők magukról feltételeznek. Ellentmondásos, de a külföldi antirasszista diskurzusokkal szembeni kritikájának kifejtése során a beszélő mind német (*Entschuldigung*), mind angol (*bullshit*) nyelvi erőforrásokra támaszkodik, és ezzel az őszinte és „igaz” beszéd mellett érvelve magát egyben ékesszólónak, műveltnek és idegen nyelvekben jártasnak mutatja.

Elméleti keret: hang és regisztrálás

A helyi és a nyugati világ közötti különbségtétel elválaszthatatlanul magában foglalja azon beszédmódok szociolingvisztikai megkülönböztetését is, amelyek e társadalmi világokhoz kapcsolódnak. A beszédmódok és a világok közötti kapcsolatot nem univerzalista ideológia felől közelítjük meg, amely a „nyelveket”, például a politikai korrektséget, a társadalmi élet statikus kulturális tipizálásaihoz, esetünkben a nyugati világhoz társítja. Ehelyett Aghát (2003, 2005/2021) követve hasznosabb, ha a beszédmódok és a beszélőtípusok közötti kapcsolatot a beszéd sajátos és eltérő kulturális modelljeiként képzeljük el. Mindegyik modell heterogén társas hatókörökre, azaz személyek csoportjaira korlátozódik, két ember véletlen találkozásától egészen a tömegmédiá-felületek lehető legnagyobb közönségéig. A modellek ezekben a hatókörökben alakulnak ki, és eseményről eseményre dinamikusan változva alakulnak, amíg egyes hatókörökben magától értetődő tudásként el nem ismerik azokat (Mortimer–Wortham 2015). Egy-egy modell metapragmatikailag vezérelt kialakulását és elterjedését Agha regisztrálásnak nevezi. Ezt olyan folyamatként határozza meg, amely során „a beszélés elkülönült formái mint beszélői tulajdonságok jelölői válnak társadalmilag felismerhetővé (vagy regisztrálttá) a nyelvhasználók egy-egy csoportja számára” (2005/2021: 142). A regisztrálás indexikus folyamatokon keresztül történik, és egy olyan széles körben ismert és konvencionalizált regisztert eredményez, amely rendszerint a beszélőtípusokhoz és azok attribútumaihoz kapcsolódó, valamint azokat konstituáló beszédformák elkülönült halmaza (Dong 2010, Johnstone 2016, Kocsis 2018).

Nem minden modell regisztrálódik azonban. A beszéd kulturális modellje nagyjából egy adott hatókörre korlátozódik, ahol a résztvevők olyan, egymással kontrasztot alkotó beszédformákat és egymással kontrasztot alkotó beszélői típusokat kapcsolnak össze, amelyek felismerhetőek azon csoport tagjai számára, akik éppen ezt a hatókört alkotják (Agha 2005/2021, Wortham 2005). Ezek a beszélői típusok vagy „karakterológiai figurák” (Agha 2003: 243) a *székely* (Szabó–Bodó 2020) vagy *csángó* (Bodó–Fazakas, megjelenés előtt) beszélőtől a *heterosz meleg férfi*-ig (Kőszegi 2022) terjedhetnek, hogy csak néhány újabb példát említsünk a honi szakirodalomból. A beszélőtípusokat megkülönböztetett hangjukról ismerik fel. A bahtyini értelmezés szerint a hang nem a beszélő személy attribútuma, hanem egy személy textualizált konstrukciója, vagyis „a beszédben megjelenített figura” (Agha 2005/2021: 143). Ez azt jelenti, hogy minden társadalmi eseményt többféle figura népesít be, akik vagy a jelenlévők pozíciójából beszélnek, vagy „más” beszédének adnak hangot (Bahtyin 2007).

Agha (2005/2021) szerint háromféle hang létezik; az első kettő az, amit Bahtyin egyéni hangoknak nevezett. Ezek egyrészt a névtelen hangok, amelyekben nincs életrajzi utalás a beszélő személyére, másrészt a néven nevezett egyének hangjai, amelyek a személydeixisek használata révén életrajzi személyként azonosíthatók. A harmadik típus a társas hangoké. Ezek ugyancsak kétfélek lehetnek: regisztráltak vagy nem regisztráltak attól a társas hatókörtől függően, ahol egy társadalmi csoport jellegzetes beszédmódjaként ismerik fel őket. Ha a társas hatókör nem korlátozódik a beszélők csoportja közötti egyszeri találkozásra, akkor a társas hang úton van a regisztrálódás felé.

A politikai korrektség Magyarországon már regisztrálódott társas hang. De mint Gal (2018) rámutat, nem elég azonosítani a regisztrálási folyamatokat; azt is meg kell vizsgálnunk, hogyan és milyen hatásokkal történnek ezek. Ráadásul a „sikeres” regisztrálással való foglalatosság eltereli a figyelmet a beszéd azon kulturális modelljeiről, amelyek nem annyira elterjedtek. Továbbra is látható, hogy ez utóbbi modellek jelentik azt a háttérrel, amely előtt minden más modell regisztrálódik, és hogy az ilyen háttérfolyamatok döntő fontosságúak annak megértéséhez, hogy a mindennapi interakciókban hogyan alakulnak ki a különböző társas vagy egyéni hangok közötti kontrasztok. Mivel mind a hangadás (vagy kihangosítás), mind a regisztrálás a karakterológiai figurák közötti kontrasztok függvénye, a politikai korrektség vizsgálata elválaszthatatlan azoktól a diskurzusoktól, amelyekben a politikai korrektség a negatív értékelés metapragmatikai folyamatainak van kitéve. E negatív értékelés a politikai korrektségre mint az egyéni hangok hallhatóvá tételének akadályára hivatkozik. E tanulmány elemző részében arra összpontosítunk, hogy miként mozgósítják a beszélők a politikai korrektség regisztrálását annak érdekében, hogy egy beszédmódot összekapcsoljanak a „liberális” karakterológiai figurával az autenticitás és a nyugati típusú modernizáció közötti feszültség feloldására tett erőfeszítéseik során. Elemzésünkben rámutatunk arra, hogy a politikailag korrekt és nem korrekt nyelv két

pólusa különbözőképpen jelent meg az interakciókban. Míg az előbbi a liberális demokráciák „nyugati” értékeihez igazodó karakterológiai figura társadalmilag elismert és megerősített hangjává vált, addig a politikailag inkorrektnek számító megnyilatkozások többnyire egyéni hangként jelentek meg anélkül, hogy egy beszélői típus karakterológiai figuráját indexálták volna.

Az 1. részletben idézett interjú adott pontján politikailag korrektként regisztrált hangok jelentek meg. Az *Entschuldigung*, a *holokauszt*, az *úrsten* és a *megint ott fogunk tartani* kifejezéseket az interjúalany olyan figurához tartozóként idézi, akivel nem tud egyetérteni. Ez a figura jellegzetesen nyugati (német vagy amerikai), miközben a beszélgetés témája a magyarországi romák voltak. A politikailag korrekt hang így idegenként regisztrálódik, amely Magyarországon is teret nyer. Ezzel a társadalmi hanggal szemben a névtelen hang a részletben egy olyan magyar beszélőé, aki *cigány*-ként nevezne meg valakit *roma* helyett. Az interjúalany egy számára visszatetsző folyamatot azonosított, amely során Magyarország a nyugati típusú diskurzus irányába történő átalakuláson megy keresztül (lásd Gal 2018). Narratívája szerint egy német vagy magyar liberális az, aki az etnikai címkéknek olyan túlzott jelentőséget tulajdonít, amely akár a holokausztot (vagy a felé vezető utat) is felidézi. A keleti–nyugati különbségtétel egyértelmű abban a megjegyzésében, hogy *nem lehet rámondani arrafele, hogy cigány*, vagyis el-lentétben Magyarországgal, ahol – feltételezése szerint – a cigány nem számít sértésnek. A politikai korrektség tehát tipikusan nyugatiként értelmeződik. Ugyanakkor a beszélő saját (látszólag autentikusnak tűnő) álláspontja nem regisztrálódik helyi társas hangként. Sőt, hogy véleményét igazságként erősítse meg, az amerikai populáris kultúrából származó kifejezést, a *bullshit*-et használta saját hangjaként.

Adatok és módszertan: a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz

A hétköznapi társalgásokban regisztrált beszédmódok vizsgálatához a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpuszt használtuk (Bodó és mtsai 2017). A korpusz 20 órányi lejegyzett, annotált és anonimizált társalgást tartalmaz. A hangfelvételeket és lejegyzésüket szinkronizáltuk egymással. Ezeket a társalgásokat 2015 és 2017 között kollégiumi szobákban rögzítették maguk a résztvevők, akik Budapesten lakó, de eredetileg vidékről érkező egyetemi hallgatók voltak. Az egyetemi hallgatók társadalmi rétegződése a lakhatási helyzetükben is megmutatkozik: az al-bérleti költségek miatt a diákok jelentős része a lényegesen olcsóbb, de zsúfolt kollégiumokban lakik, ahol magánéletre csak korlátozottan van lehetőségük. A legtöbb szobán három vagy négy azonos nemű diák osztozik. A szobatársak, amikor beköltöznek, még nem feltétlenül ismerik egymást, de a napjaik jelentős részét együtt töltik a szobájukban.

Az adatgyűjtés a következőképpen zajlott. Társkutatóink (szociolingvisztikai kurzusokon részt vevő hallgatók) a kollégiumok széles köréből toboroztak

résztevőket. Az elv az volt, hogy a beszélgetéseket a résztvevők a kollégiumi szobájukban rögzítsék külső megfigyelő jelenléte nélkül. Az egyes szobák lakói írásbeli beleegyezést adtak, amelyben vállalták, hogy mindenkit, aki belép a szobába, tájékoztatják, ha felvétel készül. A hangfelvételhez a mobiltelefon-készüléküket használták. Így legalább 3 órányi hangfelvételt gyűjtöttünk össze minden egyes (töbnyire azonos nemű), két–négy diákból álló csoporttól. A 19 és 24 év közötti résztvevők száma összesen 56 fő volt, ebből 34 fő nő és 22 fő férfi. Különböző kollégiumok összesen 16 szobájából kaptunk anyagot, amelyekből egymásfél órát választottunk ki a végleges korpusz összeállításához (további leírás-hoz l. Bodó és mtsai 2019).

A felvételek elkészítését követően a társkutatók félig strukturált fókuszcsoporthoz interjúkat is készítettek a diákokkal. Ezekben az interjúkban arra kérték a résztvevőket, hogy beszéljenek kollégiumi életükről és nyelvi gyakorlataikról, valamint mondják el véleményüket néhány rövid szövegről, amelyek a közelmúltban történt eseményekről szólnak, és szexuális visszaélésekkel kapcsolatos magyarországi ügyekkel, a Budapest Pride felvonulással, valamint romák ellen elkövetett bűncselekményekkel foglalkoztak. Ezekben a fókuszcsoporthoz beszélgetésekben, különösen az utóbbi témákkal kapcsolatban az interjúalanyok külső elvárásaként regisztráltak a politikailag korrekt beszédmódot. A következő fejezetben azt mutatjuk be, hogy ezek az elvárások a diákok hétköznapi társalgásai-ban folyamatos diszkurzív egyezkedések tárgyát képezik.

Elemzés: elhalkulástól a helyesség kihangosításáig

A politikailag nem korrekt nyelv, hasonlóan bármely obszcenitáshoz, többféleképpen is működhet. A diákok által rögzített beszélgetésekből az rajzolódott ki, hogy ez a nyelv a csoporton belüli szolidaritást jelzi, különösen férfiak között. A politikailag nem korrekt nyelv a konfrontatív durvaságot testesítette meg, amelyet jellemzően a tanulatlanság, az alulképzettség jelének, de egyben férfiasnak is tekintettek. A kollégisták néha megdorgálták egymást, amiért nem voltak politikailag korrektek, sokkal gyakrabban azonban figyelmen kívül hagyták, sőt megbecsülték egymásnak a sebezhető csoportokra irányuló, nyíltan lekicsinyló megjegyzéseit. Ebben az elemzésben olyan idézeteket mutatunk be, amelyek a pozitív és a negatív reakciók teljes skáláját szemléltetik az elhalkulástól a politikai korrektség kihangosításáig és regisztrálásáig. A 2. részlet a politikai korrektségre való hivatkozás hiányát illusztrálja. A két beszélgetőpartner, Olívia és János heteroszexuális párt alkotnak, akiknek megengedték, hogy egy szobában lakjanak, ami ritka kiváltság a kollégisták körében. A társalgásrészlet kezdetekor Olívia segített Jánosnak felidézni egy korábbi utazását.

2. részlet

Olívia: *Horvátország. Szerbia.*

János: *Jaj!*

Olívia: *Koszovónak mentetek?*

János: *De jó, most megálltunk benzinkúton Szerbiába, ahol a cigánykurvák jöttek kéregetni.*

Olívia: *Tök mindegy, ott voltál. Több órát töltöttél ott.*

János: *Jaj, nem volt wifi sehol se.*

Olívia: *Koszovóba volt- Koszovón keresztül mentetek?*

[...]

János: *De valami izével, valami buzival táncoltam, nem? Vagy hogyan volt?*

Olívia: *Nem a csajjal?*

János: *Fú, ja nem, aki ig- de, de, de, a buzit kellett odébb löknöm, és azzal a- a zsrídisznóval kellett (.) izélnem, táncolnom.*

Olívia: *Áh tudom, együnk sütit!*

Ez a részlet a cigányellenesség és a szexizmus (*cigány kurvák*), a homofóbia (*buzi*), valamint az újabban *fat talk*-nak nevezett, a nem normatívnak tekintett testalkatot pellengérré állító beszédmód (*zsrídisznó*) gyakran regisztrált hangjait tartalmazza. A sztereotípiák keresztezik egymást, mivel a zsrídisznó egyértelműen nőt jelöl (Olívia *csaj*-ként utal rá). Ezek olyan becsmérő kifejezések, amelyeket János vélhetően nem engedett volna meg magának formálisabb környezetben. Ráadásul mindezeket a kifejezéseket egy olyan régióhoz, a Balkánhoz kötődően használta, amely sztereotipikusan a Magyarországhoz képest elmaradott Keletet jelenti (vö. Todorova 1997). A Balkán ebben a párbeszédben veszélyes és kalandos helyként jelent meg, ahol mindezek a karakterek jelen voltak, mégpedig vizuális ábrázolásban, és ezzel anyagot szolgáltatva a történetmeséléshez. Ráadásul ezek a szereplők mindig a Jánostól eltérő, negatív „más” szerepét töltik be; olyan kontrasztív hátteret alkotva, amellyel szemben férfiasnak és heteronormatívnak mutathatta magát. Az a tiszteletlen bánásmód, ahogyan kezelte őket (mind a múltban, mind a társalgás során), hozzájárult nemi identitáskonstrukciójának megerősítéséhez. Az etnonacionalizmus és a férfiként kódolt agresszivitás megnyilvánulásai itt egymást erősítették. A történet mégsem bontakozott ki teljesen. Valószínűleg a pár nem először beszélte meg, így most hamar túlléptek rajta. Olívia kommentár nélkül hagyta János utolsó mondatát, és témát váltott. A politikailag nem korrekt hang ebben az esetben nem regisztrálódik, hanem gyorsan elhalkul, és nem válik explicit metanyelvi kategóriává.

A következő részletek elemzése során azt mutatjuk be, hogy a korpuszunkban milyen különböző módon történt a politikailag korrekt nyelv regisztrálása. A 3. részlet azt szemlélteti, hogy ennek a szemiotikai folyamatnak a tényleges megvalósulása hogyan funkcionál a humor forrásaként. A beszélgetés kontextusa az, hogy a kollégiumban nem működött a vezeték nélküli internetkapcsolat, és az egy

szobán osztozó három férfi azon kezdett viccelődni, hogy mit kellene tenniük a Kovács családi néven emlegetett rendszergazdával.

3. részlet

Szabi: *Ez van srácok, szóval lehet Kovács- menjél le és (nevetve: törd be Kovács ajtaját, hogy csinálja már meg, a kurva anyját, az teljesen jó lesz)./*

Ádám: */Hát ennyi.*

Szabi: *Nézd. (.) Szolidan és pízsin ordítsuk azt, hogy „csinálj magadnak kistestvért”!*

Ádám: *(nevet) Mm:*

Gábris: *Vat?*

Szabi: *(nevetve: De mégse kiabálhatod, hogy „baszd meg a kurva anyádat”).*

Ádám: *(nevetve: Na ugye).*

Gábris: *Ez van.*

Ádám: *(nevetve: Hát ugye).*

Szabi az első sorban Kovács játékos fenyegetését vizionálta az internetkapcsolatukkal kapcsolatos problémák orvoslása érdekében, és ez a fenyegetés egy közkeletű obszcenitás (*a kurva anyját*) megidézését is tartalmazta. Ezt követően Szabi a vízióját egy nem szokványos módon történő felszólítás elképzelésével folytatta (*csinálj magadnak kistestvért*). Ezt a hangot *szolid*-nak és *pízsi*-nek értelmezte. Ádám nevetésben tört ki, míg a felszólítás érthetetlen volt Gábris számára, aki nem ismerte fel a Szabi által kihangosított társas figurát. Ezután Szabi tisztázta, hogy a szójátéka egyszerűen *baszd meg az anyádat*-ként fordítható le. Ebben a részletben a politikai korrektség nem marginalizált társadalmi csoport tagjáról szól, mint ahogy azt később látni fogjuk. Sokkal inkább egy társadalmi tabuhoz, vagyis a valakivel szembeni, obszcenitásokkal kifejezett haraghoz kapcsolódik, amelyet szintén olyanként azonosítanak, amit nem lehet megtenni. A politikai korrektség regiszterét és a vele kapcsolatos jelentéseket a beszélgetőtársak diszkurzív egyezkedés alá vetették, és a Szabi által kihangosított újonnan kezdeményezett regisztrálást a többiek utolsó megnyilatkozásaikkal elfogadták.

A 4. részlet a hallgatóságra tervezés (Bell 1984) hatásait szemlélteti, vagyis azt, hogy a beszélők hogyan igazítják beszédjüket a különböző közönségekhez, vagy Agha kifejezésével élve, a társas hatókörökhöz. Egy késő esti órán a résztvevők egy virális videós gegről beszélgettek, amelynek a címe *Black Salami* ('fekete szalámi'), és amelyben az előadó egy fekete férfi. Andor, aki felvetette a témát, azt javasolta, hogy mindannyian nézzék meg együtt a videót, még akkor is, ha a szobatársai az interakció egy korábbi szakaszában mindketten kifejezték, hogy le szeretnének feküdni aludni.

4. részlet

Andor: *Ismeritek azt a videót, hogy Black Salami?*

Balázs: (nevetve: *Nem, de nagyon jól hangzik*).

Andor: *Elmesélhetem vagy megmutathatom holnap.*

Balázs: *Inkább mutasd meg!*

Andor: *Biztos?*

Balázs: *A:- biztos. Bár- bá- bár- bár nem tudom. Valahogy azér kulcs-
szavakat emelj ki belőle!*

Andor: *Ne:m, szeretném, hogy meglepetés legyen, szóval dönts el, hogy
elmondjam az egészet vagy inkább megmutassam holnap.*

Vince: *Hö.*

Balázs: *Ez olyan dolog, ami miatt törölni kéne az egész idáig- eddigi felvételt?*

Andor: *Nem, dehogyis, semmi miatt nem kell, itt szókimondás van, én nem
vagyok hajlandó cenzúrában részt venni.*

Balázs: *Mhm, akkor inkább mondd el, én félek. [...]*

Andor: *Szóval én ne- én nem vagyok hajlandó részt venni, ha akarják,
majd ki- kivágják, de én nem fogok- a pofámat befogni azér, érted.*

Balázs: *Ne, nem kell. Mo- mondd mi az a black szalámi, (nevetve: most
már érdekel).*

Andor: *Tényleg elmondjam? A: csávó- vagy figyelj, itt van a net, beírom és
megmutatom./*

Balázs: */Te tudod mit, holnap mutasd meg, most/*

Vincze: */Hallod, inkább meséld el, és holnap megnézzük.*

Balázs: *Most már alváshoz ide nem/*

Andor: */De ha elmesélem, nem biztos, hogy lesz kedvetek megnézni.*

Balázs: *Sőt, ebben egészen biztos vagyok, [azért mondtam].*

Andor: *[Na mindegy], elmondom, oké? Az a lényege/*

Balázs: */Ah:.*

Andor: *Egy nigger csávó természetesen, de: nincs semmi bajom a nig-
gerekkel, (nevetve: nehogy ez így jöjjön le). És akkor ilyen tudósok
ott nézik, hogy ott tudod, ott benn van, ahogy szokták a tudósok
ilyen üvegszobából vagy miből nézni, vagy nem tudom, csak ilyen
vicc a felvétel, tudod.*

Az arról való egyezkedés során, hogy megnézzék-e a videót Andor beszámolója nélkül, Balázs úgy értelmezte a történet elmesélésének ajánlatát, mint ami ronthatja a beszédük rögzítésének és a hangfelvétel kutatóknak való átadásának sikerét. Andor hevesen ellenezte ezt az értelmezést, amely akadályozná az ő előadását, mivel megnyilatkozása szerint a videó történetének el nem mondása a szólásszabadság korlátozása volna. Az *itt* deiktikus kifejezés alkalmazásával az állítást a tényleges beszélgetőtársak társas hatókörére korlátozta. Andor a csoportjának a kényes vagy kínos témákhoz való viszonyát *szókimondás*-ként

reprezentálta; az erre a beszédmódra való utalás egy olyan karakterológiai figurát idézett meg, akihez Andor szándéka szerint a beszélgetőtársaknak pozitívan kellene viszonyulniuk. Andor egy társas hang tekintélyére támaszkodik, amely azonban nem regisztrálódott. Más szóval nem lehetett biztos abban, hogy ezt a figurát az interakcióban részt vevő összes személy tekintélyként ismeri el. Ezért a továbbiakban a szavai cenzúrázása ellen foglalt állást, azzal, hogy a cenzúrárt az egyéni hangja hallhatóvá tételének visszatartására tett kísérlettel vádolja (*nem fogok a pofámat befogni azér*). Ez az implikáció gyakran szerepel a politikai korrektség kritikájában (Allan–Burridge 2006: 101, Granath–Ullén 2019: 269). Emellett a posztoszocialista világban ez a kritika azzal a benyomással társul, hogy az EU-n belül az egyénnek, „miközben távolságot tart az autenticitás értékkel való felruházásától, valaki másnak kell tettetnie magát ahhoz, hogy legitim résztvevőként fogadják el”⁵ (Gille 2010: 23).

Amikor Andor elkötelezte magát az őszinte beszéd mellett, az ellentétes beszédmódot az elképzelt kutató karakterológiai figurájával, a tipikusan „progresszív”, politikailag korrekt, „nyugati” orientációjú beszélőével kapcsolta össze. Ez a figura olyan regisztrált társas hangon beszél, amely összeegyeztethetetlen Andor egyéni hangjával. Ennek az egyéni hangnak a hitelességét diszkurzívan a fent említett szlenges *a pofámat befogni* kifejezés használatával konstruálta meg. Miután a többiek egyetértettek a „cenzúrázó” figurával szembeni tiltakozásával, Andor folytatta a történet elmesélését és a videó szereplőjét *nigger*-ként megnevezve vezette be. Ezután nevetve élt azzal a retorikai eszközzel, amely a *nincs semmi bajom* a... fordulattal kezdődik és egy marginalizált társadalmi csoport nevével végződik (vö. Chiang 2010). E retorikai eszköz célja, hogy a beszélő saját hangját eltávolítsa egy társas hangtól, jelen esetben egy rasszista személy hangjától. Ez a politikai inkorrektségre vonatkozó álláspont akkor is jelen van, amikor Andor felvázolja a jelenetet, amely során a videó szereplőjének rasszista dehumanizálása kereszteződik a viccként értelmezett szexuális tárgyiasítással. A politikai inkorrektség eszméjéhez kapcsolódó szexuális és rasszista obszcenitásokon keresztül a maszkulinitás is megerősödhetett ezekben a beszélgetésekben (lásd Szabó 2018, Bodó és mtsai 2019). Akárcsak a korábbi részletekben, itt sincs ellenvélemény a politikailag inkorrekt állásponttal szemben. Ebben a társalgásban, amelyet a hallgatóságra irányuló tervezés alakulása vezérelt, a politikai korrektségre való hivatkozás arra szolgált, hogy különbséget tegyen a beszélő egyéni hangja és a vele szemben álló másik regisztrált társas hangja között. A két hang szembeállításával Andor hangsúlyt volt képes helyezni arra a hangra, amelyet saját autentikus hangjaként kívánt beállítani.

Az 5. részletben szereplő megnyilatkozások kontextusa és a beszélgetőtársak között zajló tevékenység nem teljesen világos, de az biztosan tudható, hogy

⁵ Saját fordítás.

a résztvevők éppen egy közel-keleti lány közösségimédia-profilját tekintették meg. Ádám és Gábris figyelmeztették Szabit a politikailag nem korrekt megnyilatkozása miatt, aminek hatására Szabi később különbséget tett a politikai és a matematikai helyesség között.

5. részlet

Ádám: *De szerintem ez nem piszi, hogy (nevetve: csak azért me jordániai és tizenöt éves, akkor má gyereke van, bazmeg).*

Szabi: *Nem, azt tudjuk, hogy (nevetve: jordániai, és gyereke van. Ebből gondolom, hogy tizenhat éves, mer csak egy van neki).*

Gábris: *A: biztos, tiszta piszi.*

Ádám: (nevetve: *Szerintem ez se piszi).*

Szabi: (nevet) (nevetve: *Ez mé-, de matematikailag helyes).*

Az első idézett sorban Ádám vitát kezdeményezett Szabi megnyilatkozásáról az említett jordániai és feltételezetten tinédzser lány kapcsán, akinek gyereke született. Szabi ezután pontosította feltételezését: azzal érvelt, hogy a lánynak azért kell tinédzsernek lennie, mert jordániai, és csak egy gyermeke van. Ebben az érvelésben az életkorra, a rasszra és a nemre vonatkozó előítéletek keresztezték egymást. Míg Gábris reakciója egyértelműen ironikus, addig Ádám kifejezetten hiányolta a politikai korrektséget Szabi üzenetéből. Előző részletünkkel ellentétben ebben a beszélgetésben a politikailag korrekt nyelv regisztrálása és legitím beszédmódként való elfogadása szintén belső igénynek tűnik. Ennek ellenére Ádám nem érvelt az ellen, ami szerinte tiszteletlenség (nemi, korelvű és/vagy faji megkülönböztetés) Szabi megjegyzésében. Ez arra utalhat, hogy a politikai korrektségre való hivatkozás elsősorban egy társas hang megjelenítését célozta, nem pedig a társadalmi egyenlőtlenségek elleni világnézet kifejezését. A megnyilatkozások egy részét nevetés követte, ami szintén utalhat arra, hogy egyetértettek Szabi gondolatainak logikájával. A nevetés és az utolsó sor együttesen teremtett különbséget politikai és matematikai helyesség között, ezáltal hangot adva a politikai korrektség kritikájának. Ebben a társalgásban a politikai korrektség tehát olyan regisztrerként értelmeződik, amely elhomályosítja a valódi, matematikailag értelmezhető helyességet. Ahogy Jonsson, Franzén és Milani (2020: 3) fogalmaz, a humor többek között „olyan diszkurzív eszköz lehet, amellyel a társadalmi rendet lehet érvényesíteni”.⁶ Ebben az értelemben a politikai korrektség regisztrálása és értékelése a nemi identitások és a hatalmi viszonyok (re)konstruálásának platformjaként működik.

⁶ Saját fordítás.

Következtetések

E tanulmányban azt tárgyaltuk, hogy a politikailag korrekt nyelvet hogyan regisztrálják a Budapesten tanuló egyetemisták. Kollégiumi szobákban folytatott beszélgetésekből származó adatainkra támaszkodva amellet érveltünk, hogy a politikai korrektség mint társadalmilag elismert hang nyugati és progresszív karakterológiai figurát indexál, miközben ezt a beszélőt gyakran vádolják őszintétlenséggel. Adataink a sérülékeny csoportokra vonatkozó pejoratív beszéddel kapcsolatos lehetséges értékelések széles skáláját mutatták, leginkább a nők és a melegek kapcsán, míg ritkábban másokhoz, például a romákhoz és a színesbőrűekhez kötődően. Egyes esetekben az általában rasszistának, szexistának és homofóbnak bélyegzett kifejezéseket egyáltalán nem kommentálta a társalgás egyik résztvevője sem (2. részlet), míg másutt a beszélő kötelességének érezte kijelenteni, hogy nincs előítélete a sértő módon megnevezett embercsoporttal szemben (4. részlet). A politikai korrektségről gyakran egyezkedtek ezekben a beszélgetésekben: például egy nem szokványosan obszcén kijelentést eufemizmus miatt pízíkiént regisztráltak (3. részlet); egy másik esetben egy serdülő jordániai lányról tett megfigyelés helyességét vitatták meg a matematikai (és ennél fogva racionális) korrektségnek a pízíivel ellentétes kategóriáját alkalmazva (5. részlet).

Összességében azt találtuk, hogy e hétköznapi beszélgetések résztvevői nem támaszkodtak a politikai korrektség közös definíciójára, bár a globálisan jelen lévő nyugati normákról alkotott elképzelésekre reflektáltak. Láthatóvá vált, hogy a vizsgálatunkban részt vevő egyetemisták tisztában voltak a politikailag korrekt nyelvhasználat normáival, azonban többnyire elutasították ezeket a normákat. Még ha meg is kérdőjelezték az elutasítást, nem vettek részt a társadalmi egyenlőtlenségek érdemi kritikájában, amikor egymással beszélgettek. Ebből adódóan megállapítottuk, hogy a politikai korrektség körüli egyezkedések a vizsgált hétköznapi interakciókban elsősorban a nyugati és modernitáshoz kötődőként azonosított társas hangokkal szembeni támogató vagy kritikus viszony kifejezésére szolgálnak. A pízíivel szembeni nem támogató álláspontjukkal a vizsgálatunkba bevont budapesti egyetemisták önmagukat úgy konstruálták meg, hogy az ellenálló, nem nyugati, heteronormatív és maskulin figura hangját erősítették fel. A politikailag korrekt nyelv ekképp mások társas hangjaként regisztrálódik. Következésképpen a pízí az általunk vizsgált csoportokban nem integrálódott a kelet-közép-európai diákok egyéni hangjával, és nem vált személyes politikai projektjükké.

Elemzésünkben arra mutattunk rá, hogy a modernitás „nyugati” és liberális koncepciójának része az olyan nyelv iránti vágy, amely a sebezhető egyénekről és csoportokról nem beszél negatív kifejezésekkel. A szociolingvisztika újabb fordulata kiemeli a globálisan terjedő fogalmak helyi értelmezéseiről szóló elemzések szükségességét. Adataink alátámasztják, hogy a magyar kontextusban a

politikai korrektség gyakran külső kényszerként, a „Nyugat” elvárásaként értelmeződik. A politikailag korrekt nyelv Janus-arcú jelenségnek tekinthető abban az értelemben, hogy e beszédmódra támaszkodva lehet felerősíteni egy felvilágosult figura hangját, miközben maga a hang a valóság elhallgatásának eszközeként regisztrálódik.

Irodalom

- Agha, A. 2003. The social life of cultural value. *Language & Communication* 23/3–4: 231–273.
- Agha, A. 2005/2021. Hang, alaphelyzet, regisztrálás (Voice, footing, enregisterment. *Journal of Linguistic Anthropology* 15/1: 38–59.). Ford. Jani-Demetriou Bernadett. *Replika* 119–120: 141–170.
- Allan, K. – Burrige, K. 2006. *Forbidden Words. Taboo and the Censoring of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bahtyin, M. M. 2007. *A szó a regényben*. Ford. S. Horváth Géza. Budapest: Gond-Cura Alapítvány.
- Bakić-Hayden, M. 1995. Nesting orientalisms. The case of former Yugoslavia. *Slavic Review* 54/4: 917–31.
- Barát, E. 2011a. Queer in Hungary. Hate speech regulation and the queering of the conduct/speech binary. In Downing, L. – Gillet, R. (eds.): *Queer in Europe. Contemporary Case Studies*. London: Ashgate. 85–98.
- Barát, E. 2011b. Cynical references to political correctness in Hungarian media in the 2000s. *Hungarian Cultural Studies* 4: 58–69.
- Bell, A. 1984. Language style as audience design. *Journal of Sociolinguistics* 13/2: 145–204.
- Bodó, Cs. – Fazakas, N. 2023. Giving voice to the Csángó figure. Participation roles and the production of belief in language revitalisation. *International Journal of the Sociology of Language* 281: 51–76.
- Bodó Cs. – Kocsis Zs. – Vargha F. S. 2017. A Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz. Elméleti és módszertani kérdések. In Benő A. – Fazakas N (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia. Válogatás a 19. Élőnyelvi Konferencia – Marosvásárhely, 2016. szeptember 7–9. – előadásaiból*, Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület. 169–177.
- Bodó, Cs. – Szabó, G. – Turai, K. R. 2019. Voices of masculinity. Men’s talk in Hungarian university dormitories. *Discourse & Society* 30/4: 339–358.
- Böröcz J. 2020. A jószág máshol van. Az Európán belüli másság szabálya. *Replika* 115–116: 69–97.
- Cameron, D. 1995. *Verbal Hygiene*. London: Routledge.
- Chiang, S.-Y. 2010. ‘Well, I’m a lot of things, but I’m sure not a bigot’. Positive self-presentation in confrontational discourse on racism. *Discourse & Society* 21/3: 273–294.
- Chojnicka, J. 2015. Homophobic speech in post-socialist media. A preliminary typology of homophobic manipulative discourse. *Journal of Language and Sexuality* 4/1: 138–173.

- Cseresnyési L. 2022a. Nyelv és agresszió. In Deme A. – Kuna Á. (szerk.): *Tanulmányok a nyelvészet alkalmazásának területéről*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 11–39.
- Cseresnyési L. 2022b. Szavak, agresszorok, cenzorok. In Heller K. – Steiner I. (szerk.): *Az alkalmazott nyelvészet esernyője alatt. Hallgatói tanulmányok*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. 23–40.
- Dong, J. 2010. The enregisterment of Putonghua in practice. *Language & Communication* 30/4: 265–275.
- Fairclough, N. 2003. ‘Political correctness’. The politics of culture and language. *Discourse & Society* 14/1: 17–28.
- Gal, S. 1991/2018. Bartók Béla temetése. Európa-kép a magyar politikai retorikában. (Bartók’s funeral. Representations of Europe in Hungarian political rhetoric. *American Ethnologist* 18(3): 440–458.). Ford. Szabó M. In Vančo I. – Kozmács I. (szerk.): *A nyelv politikája. Nyelvi antropológiai tanulmányok. Susan Gal válogatott tanulmányai magyar nyelven*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 231–260.
- Gal, S. 2018. Registers in circulation. The social organization of interdiscursivity. *Signs and Society* 6/1: 1–24.
- Gille, Zs. 2010. Is there a global postsocialist condition? *Global Society* 24/1: 9–30.
- Granath, S. – Ullén, M. 2019. ‘The elevation of sensitivity over truth’. Political correctness and related phrases in the Time Magazine Corpus. *Applied Linguistics* 40/2: 265–287.
- Johnstone, B. 2016. Enregisterment. How linguistic items become linked with ways of speaking. *Language & Linguistics Compass* 10/11: 632–643.
- Jonsson, R. – Franzén, A. G. – Milani, T. M. 2020. Making the threatening other laughable. Ambiguous performances of urban vernaculars in Swedish media. *Language and Communication* 71: 1–15.
- Kocsis Z. 2018. Nyelvi regiszterek megítélése és megjelenése budapesti kollégisták hétköznapi társalgásaiban. In Dombi J. – Farkas J. – Gúti E. (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK. 402–417.
- Koobak, R. – Marling, R. 2014. The decolonial challenge. Framing post-socialist central and Eastern Europe within transnational feminist studies. *European Journal of Women’s Studies* 21/4: 330–343.
- Köszei Á. 2022. „Egy igazi férfinak igazi borbély jár”. Férfiképek a Humen magazinban. In Daróczi J. – Hajdu I. – Nyerges Cs. – Prótár N. (szerk.): *Határok és határátlépések*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 29–50.
- Kováts, E. (ed.) 2017. *The Future of the European Union. Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kulick, D. – Rydström, J. 2015. *Loneliness and its Opposite. Sex, Disability and the Ethics of Engagement*. Durham – London: Duke University Press.
- Melegh, A. 2006. *On the East/West Slope. Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. New York – Budapest: CEU Press.
- Mortimer, K. S. – Wortham, S. 2015. Analyzing language policy and social identification across heterogeneous scales. *Annual Review of Applied Linguistics* 35: 160–172.

- Szabó G. 2018. A maszkulinitás konstrukciói kollégiumi társalgásokban. In Dombi J. – Farkas J. – Gúti E. (szerk.): *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK. 366–385.
- Szabó G. – Bodó Cs. 2020. A székely nyelv regisztrálása a közösségi médiában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 64/1: 39–56.
- Todorova, M. N. 1997. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- Wikström, P. 2016. “No one is politically correct”. Positive construals of political correctness in Twitter conversations. *Nordic Journal of English Studies* 15/2: 159–170.
- Woodcock, S. 2011. A short history of the queer time of “post-socialist” Romania, or are we there yet? Let’s ask Madonna!” In Kulpa, R. – Mizielińska, J. (eds.): *De-centring Western Sexualities. Central and Eastern European Perspectives*. Farnham: Ashgate. 63–84.
- Wortham, S. 2005. Socialization beyond the speech event. *Journal of Linguistic Anthropology* 15/1: 95–112.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Németh Zsuzsanna

IMPLIKATÚRÁK KUTATÁSA A KONVERZÁCIOELEMZÉS ELMÉLETI KERETÉNEK SEGÍTSÉGÉVEL

Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék;
MTA-SZTE-DE Elméleti Nyelvészeti és Informatikai Kutatócsoport

nemethzs7@gmail.com

Bevezetés

Noha a korpuszadatok használata igen elterjedtté vált a pragmatikában (Taavitsainen–Jucker 2015), vannak olyan implicit pragmatikai jelenségek, amelyek – expliciten elérhető formák hiányában – nem, vagy csak alig vizsgálhatók korpuszban (Aijmer 2018, O’Keeffe 2018), legalábbis első látásra.

Jelen tanulmány egy ilyen jelenséget vesz górcső alá. Az alkalmi társalgási implikaturákat a filozófiai pragmatikai megközelítések (Grice 1975, Horn 1984), gondolatkísérletek és intuíció segítségével vizsgálták, nagyméretű korpuszban nem. Jelen elemzés célja megmutatni, hogy hogyan használhatóak korpuszadatok az alkalmi társalgási implikaturák kutatásában. A tanulmányban bemutatott korpuszalapú módszer előnye a gondolatkísérletekkel szemben, hogy a korpuszból kinyert implikaturák szekvenciális környezete is vizsgálhatóvá válik. Jelen kutatás célja tehát nem kvantitatív elemzés, hanem annak bemutatása, hogy milyen lehetőségek rejlenek, és milyen elméleti előnyökkel jár a sugallt jelentések korpuszban való vizsgálata. E korpuszalapú módszer kidolgozása során többféle adatforrásra támaszkodtam. A társalgáselemzés elméleti keretén kívül felhasználtam az intuíciómat, valamint Szili (2002) és Dóla (2006) diskurzus-kiegészítései tesztekből nyert eredményeit. A különböző adatforrások körütekintő kombinációja lehetővé teszi, hogy az alkalmi társalgási implikatura kutatása új szempontokkal gazdagodjon, és így a jelenségről való tudásunk bővüljön. A dolgozat két kutatási kérdés megválaszolását kísérli meg. 1) Lehetséges-e alkalmi társalgási implikaturák kinyerése korpuszból? 2) Ha igen, milyen elméleti előnyökkel jár a különböző módszerek kombinálása az implikaturák kutatásában? A korpuszból kinyert alkalmi társalgási implikaturák kontextusának vizsgálata során felhasználok a konverzációelemzés párszekvenciákra vonatkozó eredményeit. Az elemzés egyik legfontosabb következtetése, hogy a szekvenciális kontextus kulcsszerepet játszik mind az alkalmi társalgási implikatura produkciójában, mind a sugallt jelentés kikövetkeztetésében. Azért, hogy láthassuk, hogyan juthatunk megbízhatóbb eredményekhez, ha a gondolatkísérleteket korpuszalapú módszerrel egészítjük

Németh Zsuzsanna 2023. Implikaturák kutatása a konverzációelemzés elméleti keretének segítségével. In: Horváth et al. (szerk.) Empirikus társalgáskutatás Magyarországon.

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 127–144.

<https://doi.org/10.18135/Empirikus.2023.7>

ki, Grice (1975) implikátúraelméletét kombinálom a konverzációelemzéssel. Amellett érvelek, hogy noha a grice-i implikátúraelmélet számot tud adni arról, hogy a hallgató hogyan következteti ki az alkalmi társalgási implikátúra jelenlétét, az, hogy pontosan hogyan jut el a sugallt jelentés tartalmához, a grice-i keretben nem nyer magyarázatot. A konverzációelemzés bevonása a vizsgálatba közelebb visz minket mind a produkciós, mind a kikövetkeztetési folyamat megértéséhez. Olyan alkalmi társalgási implikátúrákat nyerünk ki a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSz2) (Oravecz és mtsai 2014), amelyek meghívásokra adott implicit visszautasítások. Az a normatív elvárás, amelyet a meghívás mint első párrész támaszt egy típuskonform második párrész produkciójára a recipiens felé, kulcsszerepet játszik az olyan implikátúrák produkciójában és kikövetkeztetésében, amelyek visszautasításként diszpreferált válaszreakciókban fordulnak elő.

A tanulmány felépítése a következő. A Bevezetés után a második részben részletesen bemutatom a vizsgálat módszerét. A harmadik rész a korpuszból kinyert alkalmi társalgási implikátúrák elemzéseit tartalmazza grice-i (1975), valamint társalgáselemzéses keretben. A negyedik rész kifejti, hogy hogyan illeszthető egymáshoz a két, eltérő módszertani apparátussal rendelkező elméleti keret. Az ötödik részben összegzem, hogy milyen előnyökkel jár a klasszikus implikátúraelmélet és a korpuszalapú konverzációelemzés együttes alkalmazása a párszekvenciák második párrészeiben megjelenő alkalmi társalgási implikátúrák kutatásában.

A vizsgálat módszere: implicit visszautasítások kinyerése korpuszból

Az implikátúra kifejezést Grice (1975: 44) vezette be a beszélői jelentés azon részének megnevezésére, amelyet a beszélő nem mond ki, csupán sugall. Egyik, azóta klasszikussá vált példája a következő (Grice 1975: 43).

Tegyük fel, hogy A és B egy közös barátjukról, C-ről beszélgetnek, aki jelenleg egy bankban dolgozik. A azt kérdezi B-től, hogy megy C-nek a munka, mire B így válaszol: Ó elég jól, azt hiszem; kedveli a kollégáit, és még nem csukták börtönbe.¹

Grice (1975: 43) rámutat, hogy a példában megkülönböztethető egymástól az, amit B mondott (még nem csukták börtönbe) és az, amit értett ez alatt. Az alkalmi társalgási implikátúra nem kötődik nyelvi formákhoz, a beszélő az adott szavakkal csak az adott egyedi beszédhelyzetben közvetíti ezt a jelentést. Így felmerül a kérdés: hogyan kereshetünk valamit korpuszban, ami nem jelenik meg explicit

¹ „Suppose that A and B are talking about a mutual friend, C, who is now working in a bank. A asks B how C is getting on in his job, and B replies, *Oh quite well, I think; he likes his colleagues, and he hasn't been to prison yet*” (Grice 1975: 43, saját fordítás).

módon, azaz nem kötődik nyelvi formákhoz? Mire kereshetünk rá ilyenkor? Van-e mégis valami, ami árulkodik az alkalmi társalgási implikátúra jelenlétéről? Fontoljunk meg egy lehetőséget, amely a segítségünkre szolgálhat. Ha nem kereshetünk rá magára a sugallt jelentésre, miért nem keresünk olyan tipikus környezeteket, amelyekben nagy eséllyel előfordulhat sugallt jelentés? Van-e olyan társalgási helyzet, amelyben nagy eséllyel megjelenhet implicit tartalom?

A konverzációelemzés eddigi eredményei megmutatták, hogy van a cselekvéseknek egy olyan csoportja, amelyet a beszélők várhatóan implicit módon hajtanak végre. Ez a diszpreferált válasz-cselekvések csoportja (Pomerantz–Heritage 2013). Schegloff (1968) megfigyelte, hogy vannak a társalgásokban olyan cselekvések, amelyek elvártá tesznek egy válasz-cselekvést. Az első cselekvést produkáló beszélő a cselekvésével azt a normatív elvárást támasztja a címzettel szemben, hogy az minél hamarabb – vagyis az első beszélőváltásra alkalmas helyen – egy azonos típusú válasz-cselekvést produkáljon (Stivers 2013: 192). Ezeket a páros cselekvéseket szomszédsági pároknak vagy párszekvenciáknak (adjacency pairs) nevezi a konverzációelemzés (Schegloff–Sacks 1973). A párszekvenciák többek között magukban foglalják a köszönést és viszontköszönést, az ajánlatot és annak elfogadását vagy elutasítását, a kérést és annak teljesítését/elutasítását vagy a meghívást és annak elfogadását/elutasítását (Stivers 2013: 192).

Azoknak a cselekvéseknek az esetében, amelyek kétféle második párrészt is lehetővé tesznek, a két alternatíva nem egyformán preferált a társalgás résztvevői által. A szekvencia alakulását különböző preferenciaelvek irányítják (Bolinger 1978, Sacks 1992, Pomerantz–Heritage 2013). Ilyen preferenciaelv például, hogy eldöntendő kérdésre adott válaszban, ha lehetséges, kerüljük el vagy minimalizáljuk az explicit nem-et az igen javára (Sacks 1992, Pomerantz–Heritage 2013: 213). Ugyanez az elv vonatkozik a meghívásokra vagy kérésekre is, amelyet Pomerantz és Heritage (2013) a következőképpen általánosít: „Ha lehetséges, kerülj el vagy minimalizáld a kimondott egyet nem értést, cáfolatot vagy visszautasítást, és ha lehetséges, érts egyet, produkálj megerősítést, elfogadást vagy más támogató cselekvést” (Pomerantz–Heritage 2013: 214).² Ha azt feltételezzük, hogy az emberek követik ezt az elvet, vagyis hajlamosak elkerülni a kimondott egyet nem értést, cáfolatot vagy visszautasítást, akkor azt is feltehetjük, hogy ha mégis efféle cselekvést kell produkálniuk, akkor azt hajlamosak implicit módon megtenni. Sacks alábbi példájában B diszpreferált válasz-cselekvést hajt végre, de azt nem mondja ki, csupán sugallja (Sacks 1987: 62).

² „If possible, avoid or minimize a stated disagreement, disconfirmation, or rejection and, if possible, include an agreement, confirmation, acceptance or other supportive action” (Pomerantz–Heritage 2013: 214, saját fordítás).

(1) A: *That's where you live? Florida?*
'Ez az (a hely), ahol élsz? Florida?'

B: *That's where I was born.*
'Ez az (a hely), ahol születtem.'

Az 'Ez az (a hely), ahol születtem' szavak kimondásával B azt sugallja, hogy nem Floridában él, azaz nemleges választ ad A kérdésére. Ez a cáfolat implicit, és mivel ezek a szavak csak ebben a konkrét beszédhelyzetben hordozzák ezt a sugallt jelentést, a grice-i keretben alkalmi társalgási implikaturának kell tekintenünk a jelenséget. Érdekes megfigyelnünk, hogy B a preferenciaelvet követve olyan választ ad, amely a lehető legközelebb áll a megerősítéshez: válaszában arra a mozzanatra fókuszál, amely a kérdező által válaszlehetőségként megadott városhoz, Floridához köti (Pomerantz–Heritage 2013: 213).

A diszpreferált második párrészek tehát olyan tipikus környezetnek számítanak a társalgásban, amelyben számíthatunk alkalmi társalgási implikatura előfordulására. Ha a diszpreferált válaszreakciót a beszélő inkább implikálja, mint expliciten közli, észszerűnek tűnik azt feltételezni, hogy minden olyan válaszcselekvés pozíciójában megjelenhet implikatura, amely preferált és diszpreferált alternatívával rendelkezik. Tekintve, hogy a párszekvencia második párrészének jól meghatározható szerkezeti pozíciója van a társalgásokban, lehetővé válik számunkra, hogy nyelvi formák helyett erre a pozícióra keressünk rá korpuszban. Valójában természetesen most is nyelvi formákat keresünk, de nem magának az implikaturát tartalmazó megnyilatkozásnak a nyelvi formáját (hiszen az változó az alkalmi társalgási implikatura esetében), hanem az őt megelőző első párrésznek a nyelvi formáját. Olyan első párrészekre fogunk tehát rákeresni, amelyek tipikusan kiválthatnak diszpreferált második párrészeket. A kérdés már csak az, hogy vannak-e olyan nyelvi formák, amelyek tipikusan olyan cselekvésekhez köthetők, amelyek diszpreferált válaszcselekvéseket válthatnak ki.

A bókók vizsgálata során Manes és Wolfson (1981) jegyzetelő módszerrel olyan tipikus mellékneveket gyűjtött, amelyek elő szoktak fordulni bókokban. Ilyen melléknév például a nice 'szép', a good 'jó', beautiful 'gyönyörű', pretty 'csinos' vagy a great 'nagyszerű'. Ezen kívül a szerzők olyan gyakori mondattani mintázatokat is feltártak, mint az [NP {is 'van'/looks 'kinéz'} (really 'igazán') ADJ] vagy az [I 'én' (really 'igazán') {love 'szeret'/like 'kedvel'} NP]. Manes és Wolfson mintázatai alapján Jucker és munkatársai (2008) kifejlesztettek egy számítógépes kereső módszert, amellyel sikeresen lokalizáltak bókokat a Brit Nemzeti Korpuszban. Ahhoz azonban, hogy eldöntsék, valóban bókok-e a kiszűrt megnyilatkozások, továbbra is szükség volt a találatok kvalitatív értékelésére. Mindazonáltal ezek a módszerek alkalmasak voltak arra, hogy bizonyos beszédaktusokhoz tipikus nyelvi formákat rendeljenek. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy megpróbáljunk tipikus nyelvi formákat találni olyan beszédaktusokhoz, amelyek diszpreferált válaszcselekvést válthatnak ki.

Szili (2002) *Hogyan is mondunk nemet magyarul?* című tanulmányában a visszautasítás beszédaktusát diskurzus-kiegészítéssel vizsgálgatta. Úgy találta, hogy az indoklás olyan stratégia, amely a magyarban önmagában is végrehajthatja a visszautasítás beszédaktusát (Szili 2002: 209). Amikor az indoklás önmagában jelenik meg, vagyis maga az indoklás a visszautasítás, akkor a visszautasítás cselekvése implicit. Így nagy eséllyel találhatunk olyan alkalmi társalgási implikaturákat, amelyek esetében az indoklás a mondott jelentés (what is said), a visszautasítás cselekvése pedig a sugallt jelentés (what is implicated) (vö. Grice 1975). Ezt láthatjuk Csontos és Dér példájában (2018: 63).

(2) A: *Eljönnél velem táncolni?*

B: *Este tanulnom kell.*

Ennek nyomán felmerül annak a lehetősége, hogy olyan beszédaktusokat keressünk korpuszban, amelyek visszautasítást válthatnak ki. Dóla (2006) szintén diskurzus-kiegészítéssel vizsgálgatta olyan szerkezeteket azonosított, amelyeket a magyar beszélők előszeretettel használnak a meghívás beszédaktusának végrehajtásakor. Olyan gyakori mintázatokat keresett, amelyek nemcsak formájukban, hanem funkciójukban is nagymértékben állandósultak a magyarban (Dóla 2006: 42). A Dóla (2006) által azonosított nyelvi formák a következők: *Nincs kedved ...-ni?, Van kedved ...-ni?, Nem megyünk el vhoval/...-ni?, Nem jössz el vhoval/...-ni?, Eljössz vhoval/...-ni?, Menjünk el vhoval/...-ni!, Elmegyünk vhoval/...-ni?, Gyere (el) vhoval/...-ni!, Mit szólnál ...-hoz?, Mi lenne, ha ...-nánk?, Nem volna kedved ...-ni?, Volna kedved ...-ni?, ...hatnánk, Mozi?, Meghívhatlak?* (Dóla 2006: 47).

A kutatás következő lépése a fenti meghívási mintázatokra való rákeresés volt a Magyar Nemzeti Szövegtárban (MNSz2, Oravecz és mtsai 2014). Ezután kézi, kvalitatív elemzéssel megvizsgáltam a mögöttük lévő kontextust, vagyis az utánuk következő megnyilatkozásokat. Ennek során nyilvánvalóvá vált, hogy bármely előfordulás implicit visszautasításként való elemzése, azaz alkalmi társalgási implikaturák azonosítása a korpuszban csak a kutató intuíciójának felhasználásával lehetséges (cf. Kertész–Rákosi 2012: 173). A kézi elemzés elengedhetetlen: bizonyos megnyilatkozásokról kiderülhet, hogy nem a keresett cselekvést hajtják végre. A módszer másik hátránya, hogy az előre meghatározott nyelvi formákra való keresés során releváns előfordulások maradhatnak rejtve. Összességében tehát el kell ismernünk, hogy még a korpuszalapú kutatás esetében is nagy szerepe van a kutató intuíciójának abban, hogy mely előfordulásokat választja ki a korpuszból a vizsgálandó nyelvi jelenségre való példaként (vö. Nagy C. és mtsai 2018).

Noha a fent bemutatott módszerrel csupán korlátozott számú alkalmi társalgási implikaturát lehetett kinyerni a korpuszból, ez a keresési technika új távlatokat nyithat a társalgási implikaturák kutatásában: egy korpuszból kinyert társalgási implikatura olyan szempontból is kutatható, amelyet gondolatkísérletek

nem tesznek lehetővé. Vizsgálhatóvá válik ugyanis az implikaturák társalgásbeli kontextusa, vagyis az, hogy lehet-e szerepe a sugallt jelentést tartalmazó megnyilatkozás szekvenciális kontextusának az alkalmi társalgási implikaturák produkciójában és/vagy kikövetkeztetésében. Azt feltételezhetjük, hogy az alkalmi társalgási implikaturák esetében a többi típushoz képest nagyobb szerepe van a kontextusnak, hiszen ez az az implikatura, amely csak egyszeri alkalommal, az egyedi beszédhelyzetben merül fel, és nem kötődik konkrét nyelvi formákhoz (Grice 1975: 56).

A tanulmány következő része a korpuszból kinyert néhány alkalmi társalgási implikatura elemzését tartalmazza. Ezek az implikaturák meghívásra adott implicit visszautasítások. A vizsgálat fókuszában tehát az áll, hogy van-e hatása a szekvenciális kontextusnak az implikaturák produkciójára és kikövetkeztetésére, és ha igen, milyen jellegű ez a hatás. A szekvenciális kontextus jelenléte indokolja, hogy a konverzációelemzés módszerével is vizsgálódjunk, illetve felhasználjuk a tudományterület eddigi eredményeit, hiszen a társalgások szekvenciális felépítése a konverzációelemzés központi vizsgálati tárgya, és e területen számos szabályszerűséget feltárt (Stivers 2013). Amellett fogok érvelni, hogy Grice (1975) implikaturaelméletének és a konverzációelemzésnek az együttes alkalmazásával jobban megérthetjük az alkalmi társalgási implikatura jelenségét, mint ha csupán egyetlen keretben dolgoznánk, mert a két megközelítés az eltérő módszereivel és perspektívájával kiegészíti egymást.

A szekvenciális kontextus szerepe az alkalmi társalgási implikatura produkciójában és kikövetkeztetésében

A konverzációelemzés megközelítése szerint a beszélt nyelvi interakció fordulók, azaz beszédlépések összefüggő sorozatában, szekvenciájában valósul meg. A forduló az az egység, amit a társalgásban egyszerre egy beszélő mond (Sacks et al. 1974). Minden fordulóval cselekszünk. A társalgás résztvevői úgy alkotják meg fordulóikat, hogy az koherens legyen az előző forduló cselekvésével, ugyanakkor minden forduló bizonyos mértékben és bizonyos szempontból megszabja, hogy hogyan folytatódhat tovább a társalgás, milyen legyen a következő forduló (Drew 2013: 131). Így minden forduló összefügg az előző és a soron következő fordulóval. A szekvencia két vagy több összetartozó forduló láncolata, amely koherens belső szerkezettel rendelkezik. A szekvenciális szerveződés egyik legfontosabb struktúrája a párszekvencia (Schegloff–Sacks 1973, Stivers 2013). Az alábbi elemzésből látni fogjuk, hogy a szekvenciális környezet, azon belül is a párszekvencia első párrésze fontos szerepet játszik a meghívást visszautasító második párrészben megjelenő alkalmi társalgási implikatura produkciójában és kikövetkeztetésében. A következő példa egy online fórumról származó személyes beszélgetés részlete.

- (3) *Rezső kedves, akkor egy ebéd utáni kávéra meghívhatlak?:)* </p> ?
06/01/99 22:08:01 <p> *Kösz Tündérkirálynő, de most írom a cikkemet a gepidákról abba a csúnya demokráciába, és ha kések leszid a szerkesztőbácsi. (doc#998)*

Tekintsük a (3) példát először a grice-i keretben! Az első sorban egy meghívást láthatunk, amelyet Rezsőnek címeznek. Rezső válasza az ezt követő sorokban Grice viszonymaximájának (Grice 1975: 47) nyilvánvaló megsértése, hiszen a köszöneten kívül semmi olyat nem mond, aminek köze lenne az ebéd utáni kávéra történő meghíváshoz. Mivel Rezső maximaszegése nyílt, amelyet Tündérkirálynőnek is érzékelnie kell, mondhatjuk, hogy Rezső kihasználja a „Légy releváns!” maximát. Más szóval a férfi semmi okát nem adja annak, hogy a nő azt feltételezze, hogy ő nem tartja be az Együtműködési Elvet (vö. Grice 1975: 45). Tündérkirálynőnek ezért a következőket kell feltételeznie (vö. Grice 1975: 49): (i) Rezső nem bújik ki az Együtműködési Elv és a viszonymaxima alól, (ii) a férfi képes lenne a viszonymaxima kielégítésére, (iii) anélkül lenne képes rá, hogy más maximákat megsértsen, valamint (iv) nem próbál engem félrevezetni (utóbbi a maxima megsértésének nyíltságából következik). Ha Tündérkirálynő azt feltételezi, hogy Rezső követi az Együtműködési Elvet, azaz a társalgáshoz való hozzájárulása a társalgás elfogadott irányának megfelelő, akkor a nő a következő problémával találja magát szembe: Hogyan tudná a Rezső által mondottakat összeegyeztetni a fenti feltevéseivel? Az, amit Rezső mond, a grice-i keretben akkor, és csak akkor egyeztethető össze azzal a feltételezéssel, hogy a férfi együttműködő, ha Tündérkirálynő felteszi, hogy meghívását Rezső visszautasította. A fenti, grice-i érvelés alapján azonban csak azt jelenthetjük ki, hogy a nőnek, feltételezései (i-iv) megtartása mellett fel kell tennie, hogy a férfi a mondottakon túl sugallt valamit, ami a társalgás ezen pontján relevánsnak tekinthető, azaz a férfi betartja az Együtműködési Elvet és a viszony maximáját. Vagyis nem a sugallt jelentés maga (azaz a visszautasítás) az, amit Tündérkirálynő kikövetkeztet a fenti információkból, hanem csupán az, hogy kell lennie sugallt jelentésnek. Más szavakkal kifejezve, Grice (1975: 49) megmagyarázza, hogy a hallgató hogyan jut el arra a következtetésre, hogy jelen kell lennie egy sugallt jelentésnek, arról azonban már nem ad számot a fenti érvelésben, hogy a hallgató hogyan következteti ki az alkalmi társalgási implikátúra tartalmát. Ha a (3) példát tekintjük, Grice (1975: 49) alapján még nem világos, amit intuíciónk alapján plauzibilisnek tekinthetünk: Rezső megnyilatkozásával visszautasította az ebéd utáni kávéra szóló meghívást. Csupán az világos, hogy a hallgatónak (jelen esetben Tündérkirálynőnek) implikátúra jelenlétét kell feltételeznie ahhoz, hogy Rezső megnyilatkozását együttműködőnek tartsa. Arra azonban, hogy a visszautasítás ténye hogyan lesz világos a hallgató számára, nem nyerünk magyarázatot a fenti érvelésből. Grice (1975: 50) felsorolja azokat az információkat, amelyekre a hallgató támaszkodik, amikor kikövetkezteti, hogy alkalmi társalgási implikátúrával van dolga:

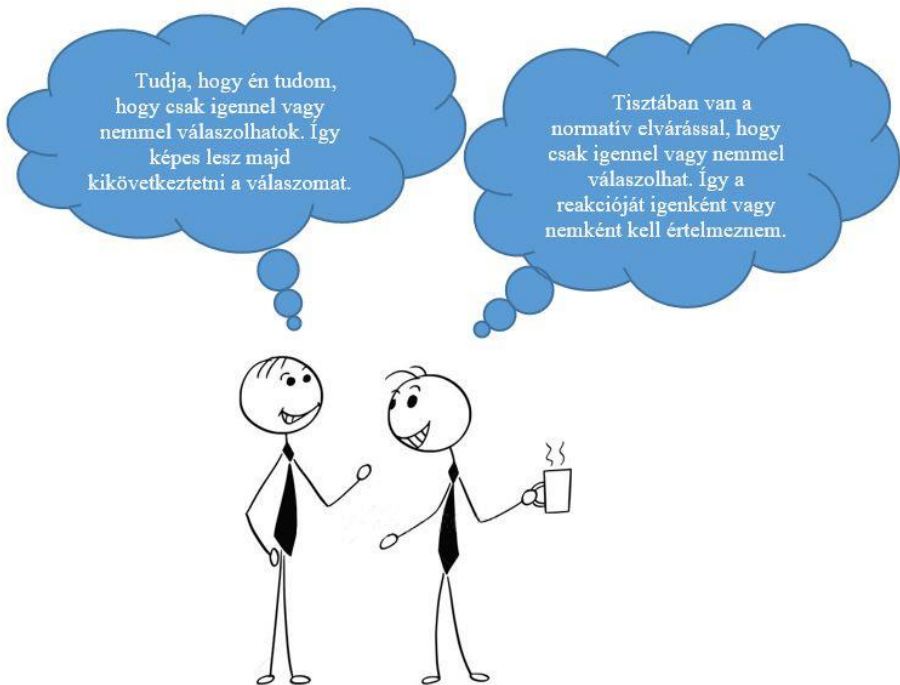
- (1) a használt szavak konvencionális jelentése és a velük végrehajtott referencia;
- (2) az Együttműködési Elv és maximái;
- (3) a megnyilatkozás nyelvi és egyéb kontextusa;
- (4) a háttértudás más elemei; és
- (5) a tény (vagy feltételezett tény), hogy a felsoroltak közül minden releváns elem elérhető mindkét résztvevő számára, és mindkét résztvevő tudja vagy feltételezi, hogy ez a helyzet.

Az alábbiakban a konverzációelemzés módszertani és fogalmi apparátusával megvizsgálom az implikatúrát tartalmazó megnyilatkozás kontextusát abból a szempontból, hogy az miként járul hozzá annak kikövetkeztetéséhez, hogy pontosan mi az alkalmi társalgási implikatúra.

A konverzációelemzés a nyelvhasználat egy empirikus megközelítése, amely természetes körülmények között előforduló, hétköznapi társalgásokat elemez (Mondada 2013), ezért elutasítja a gondolatkísérleteket. E mellett a módszertani elv mellett azzal érvel, hogy a képzeletünk segítségével kitalált példák csupán a világ hipotetikus verziói, amelyekből nem tudjuk meg, hogy az emberek valójában hogyan beszélnek (Sacks 1984). Noha ez az érv elfogadható, rossz irányba vinne, ha engednénk, hogy indokolatlanul korlátozzon minket (vö. Haugh 2012: 253). Vannak ugyanis olyan kutatási kérdések, amelyekre éppen gondolatkísérletek útján adhatunk választ, sőt, a két módszer akár kombinálható is egymással. A konverzációelemzés beszélt nyelvi korpuszokat érintő eredményei ugyanis gyümölcsözően felhasználhatóak gondolatkísérletekből vagy írott nyelvi korpuszokból kinyert társalgások esetében is. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a konverzációelemzés segítségével a társalgási implikatúrák kikövetkeztetésének olyan lépései válnak leírhatóvá, amelyeket Grice (1975) a gondolatkísérletei során kifejtetlenül hagyott. A következőkben ezeket a lépéseket kísérlem meg leírni.

Most tekintsük a (3) példát a társalgáselemzés nézőpontjából! A beszélőváltás (1a) szabályának (Sacks et al. 1974) megfelelően Tündérkirálynő Rezső megszólításával kijelöli a férfit, hogy az első beszélőváltásra alkalmas helyen vegye át tőle a szót. Meghívása egy párszekvencia első párrésze, azaz elvártta tesz egy típusának megfelelő válaszreakciót (elfogadást vagy elutasítást). Bármilyen történet a váltásreleváns hely után, azt a résztvevők ennek a normatív elvárásnak a fényében fogják értelmezni. Példánkban Tündérkirálynő elfogadást vagy elutasítást vár Rezső részéről, mert csupán ez a két alternatíva számít megfelelő reakciónak egy meghívást követően. Ez azt jelenti, hogy ha látszólag mást kap, mint ez a kettő, erőfeszítést fog tenni annak érdekében, hogy amit kap, azt elfogadásként vagy elutasításként értelmezze. A konverzációelemzés keretében az elemzésben itt nem tudunk továbbmenni, ugyanis nem tudjuk megmondani, hogy az, amit Rezső mond, hogyan értelmezhető elfogadásként vagy elutasításként. Ennek az értelmezésnek nyilvánvalóan további információk segítségével kell történnie (pl. a

példában Rezső válaszát azért értelmezhetjük elutasításként, mert az enciklopédikus tudásunk alapján tisztában vagyunk azzal, hogy egy újságcikk megírása időigényes). Más szóval, ahhoz, hogy le tudjuk írni, hogy egy társalgás résztvevői hogyan azonosítják egymás cselekvéseit, nem elegendő a cselekvések társalgásbeli pozíciójára támaszkodni, hanem a résztvevők szociokulturális háttérét is figyelembe kell venni (vö. Haugh 2012). Mindazonáltal egy párszekvencia második párrészének elfogadásként vagy elutasításként való értelmezésében kulcsszerepet játszik a lokális kontextus, azaz a forduló szekvenciális elhelyezkedése. Azoknak az implikatíváknak a kikövetkeztetésénél, amelyeket a beszélők ebben a strukturális pozícióban sugallnak, a hallgató arra a normatív elvárásra is támaszkodik, amelyet az előző forduló támaszt. Az 1. ábrán azokat a logikai lépéseket láthatjuk, amelyeket a résztvevők az ilyen implikatívák produkciója és kikövetkeztetése során tesznek, ha az első párrészben egy meghívás hangzott el. Ez a mintázat nagy valószínűséggel kiterjeszhető minden olyan második párrészre, amely preferált és diszpreferált alternatívával rendelkezik.

1. ábra: Alkalmi társalgási implikatívák produkciója és kikövetkeztetése meghívást követő második párrészekben

Tekintsünk egy másik példát a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSz2, Oravecz és mtsai 2014, szlovákiai szépirodalom).

- (4) „Eljön a temetésre, gróf úr? </p><p> - Sajnos, már este indulok Európába. </p><p> - Igazán kár. Szép lett volna, ha mond egynéhány szót Xavier testvér sírjánál” (doc#131)

Elemezzük a példát ezúttal először a társalgáselemzés nézőpontjából! Nevezzük a képzeletbeli társalgás résztvevőit Gyászolónak és Grófnak. A kontextusból kiderül, hogy egy bizonyos Xavier testvér temetéséről beszélgetnek. Gyászoló megkérdezi Gróft, hogy eljön-e Xavier testvér temetésére. A cselekvés, amelyet Gyászoló véghezvisz az első fordulóban, egyaránt lehet információkérő kérdés és meghívás is. Bárhogyan is elemezzük, az mindenképpen megállapítható, hogy egy párszekvencia első párrésze, vagyis elvárást támaszt a recipiens felé, hogy az egy megfelelő válaszreakciót produkáljon.

Míg egy információkérő, eldöntendő kérdés típuskonform válaszreakciója az igen/nem, meghívás esetén a megfelelő reakció az elfogadás vagy az elutasítás. A válaszreakcióra vonatkozó preferenciaelv szerint a második alternatíva (nem, ill. elutasítás) mindkét esetben diszpreferált (Pomerantz–Heritage 2013: 214). Gróf válaszában diszpreferált státuszát alátámasztja az enyhítő *sajnos* használata, valamint a recipiens következő fordulója (*Igazán kár. Szép lett volna, ha mond egynéhány szót Xavier testvér sírjánál*). Gyászoló ugyanis Gróf válaszát visszautasításként kezeli: először sajnálkozását fejezi ki (*Igazán kár*), majd azt mondja, szép lett volna, ha a gróf beszél a halott sírjánál. A múlt idejű feltételes mód arra utal, hogy a beszéd nem fog megtörténni. Ez az elemzés jól mutatja, hogy a társalgások résztvevői minden fordulóval kinyilvánítják azt, hogy hogyan értelmezik partnerük előző fordulóval végrehajtott cselekvését, és hogyan teszik ezt az értelmezést minden résztvevő számára elérhetővé (Heritage 1984: 259). Most vegyük számba azokat az információkat, amelyek alapján Gyászoló elutasításként értelmezi Gróf cselekvését. Sidnell (2010: 78–79) felsorolja a társalgás azon jegyeit, amelyek egy recipiens számára nyilvánvalóvá teszik, hogy korábbi meghívását a címzett visszautasította abban az esetben, ha a visszautasítás nem explicit. A szerző említi a válaszreakció késleltetését, az indoklást, az enyhítő formulákat (pl. *sajnos*), illetve a látszólagos egyetértést. Van azonban egy kulcsfontosságú jegy, amelyet Sidnell ebben a felsorolásban nem említ, pedig e nélkül nemcsak a válasz diszpreferált státusza nem következtethető ki, hanem abban sem lehetünk biztosak, hogy amit hallunk, az a válasz a korábbi meghívásunkra. Ez a jegy az implicit visszautasítást tartalmazó forduló szekvenciális pozíciója. Ebben a strukturális helyzetben a recipiens egy válaszreakciót vár el, ezen belül is elfogadást vagy visszautasítást. A Sidnell (2010) által felsorolt jegyek csupán abban segítik a befogadót, hogy eldönthesse, melyiket kapta a két alternatíva közül. A (4) példában Gróf válaszfordulója (*Sajnos, már este indulok Európába*) az enyhítő szerepű *sajnos* mellett a visszautasítás indoklását tartalmazza. A forduló strukturális

pozíciójának figyelembevétele nélkül azonban a *már este indulok Európába* pusztán egy megállapítás lenne, nem tudnánk a visszautasítás indoklásaként elemezni, hiszen azt sem tudnánk, hogy visszautasításról van szó. Amikor tehát Gróf reakcióját Gyászoló visszautasításként értelmezi, támaszkodik a forduló szekvenciális helyzetére, amely leszűkíti a lehetséges válaszokat az igen/nem alternatívákra. Ezután ahhoz, hogy ezek között döntsön, felhasználja a forduló megformálásának módját mint információt (pl. enyhítő kifejezéssel indul), valamint az enciklopédikus tudását is (egy személy nem képes egyszerre több helyen lenni).

Most nézzük a (4) példát grice-i perspektívából! Ahogyan a (3) példa elemzésében láthattuk, a grice-i implikátúraelmélet a hallgató szemszögét helyezi előtérbe. Grice (1975: 50) leírja a társalgási implikátúra kikövetkeztetésének általános mintázatát. E szerint a hallgató a következőket gondolja, amikor kikövetkeztet egy társalgási implikátúrát:

„Azt mondta, hogy p; nincs okom azt feltételezni, hogy nem tartja be a maximákat, vagy legalább az Együtműködési Elvet; ez csak úgy lehetséges, ha azt gondolja, hogy q; tudja (és tudja, hogy én tudom, hogy ő tudja), hogy fel tudom fedezni, hogy ő azt gondolja, hogy q kell ahhoz, hogy én továbbra is az ő együtműködését feltételezzem, semmi olyat nem tett, hogy megakadályozzon engem, hogy azt gondoljam, hogy q; akarja, hogy azt gondoljam, vagy legalábbis hajlandó hagyni, hogy azt gondoljam, hogy q; és így azt sugallta, hogy q.”

A (4) példában az, amit Gróf mond (*Sajnos, már este indulok Európába*), nem kapcsolódik Gyászoló előző megnyilatkozásához. Így, a grice-i elemzés szerint Gyászoló azt gondolja: „Azt mondta, hogy *Sajnos, már este indulok Európába*; nincs okom azt feltételezni, hogy nem tartja be a viszony maximáját, vagy legalább az Együtműködési Elvet; ez csak úgy lehetséges, ha azt gondolja, hogy *Nem fogok elmenni a temetésre*; tudja, (és tudja, hogy én tudom, hogy ő tudja), hogy fel tudom fedezni, hogy ő azt gondolja, hogy a *Nem fogok elmenni a temetésre* jelentés kell ahhoz, hogy én továbbra is az ő együtműködését feltételezzem, semmi olyat nem tett, hogy megakadályozzon engem, hogy azt gondoljam, hogy nem fog eljönni a temetésre; akarja, hogy azt gondoljam, vagy legalábbis hajlandó hagyni, hogy azt gondoljam, hogy nem fog eljönni a temetésre; és így azt sugallta, hogy nem fog eljönni a temetésre.” Amikor tehát Gyászoló azt hallja, hogy *Sajnos, már este indulok Európába*, nincs oka azt feltételezni, hogy Gróf nem tartja be a viszony maximáját, vagy legalább az Együtműködési Elvet. Gyászoló azt gondolja, hogy Gróf nem tudná betartani az Együtműködési Elvet, hacsak nem azt gondolja, hogy *Nem fogok elmenni a temetésre*.

Ebben a következtetési mintázatban van néhány lépés, amelyet Grice nem mond ki, de a társalgáselemzés segítségével leírható. Amikor Gyászoló Gróf együtműködését feltételezi, még nem jut el azonnal a *Nem fogok elmenni a temetésre* jelentéshez. Gyászoló valójában azt gondolja, hogy Gróf nem tudná betartani az Együtműködési Elvet, hacsak nem valami mást (is) ért az alatt, amit mondott, valami olyasmit, ami már együtműködőnek számít, eleget tesz a reláció

maximájának, azaz valamilyen módon kapcsolódik az előző megnyilatkozáshoz (*Eljön a temetésre, gróf úr?*). A konverzációelemzés keretében kijelölhetjük azoknak a megnyilatkozásoknak a körét, amelyek releváns reakciónak számítanak a fenti megnyilatkozás után. Az a normatív elvárás ugyanis, amely ehhez a szekvenciális pozícióhoz kapcsolódik, leszűkíti az ebben a pozícióban adható releváns megnyilatkozások halmazát a meghívást elfogadó vagy elutasító válaszreakciókra. Amennyiben a hallgató látszólag mást kap, erőfeszítést fog tenni, hogy a kapott megnyilatkozást elfogadásként vagy elutasításként értelmezze. Mivel az alkalmi társalgási implikatúrák nem kötődnek nyelvi formákhoz, esetükben különösen nagy szerepe van annak, hogy az implikatúrát tartalmazó megnyilatkozás a társalgás mely szerkezeti pozíciójában hangzik el. Ha egy ilyen implikatúra egy olyan második párrészben foglal helyet, amely preferált és diszpreferált alternatívával rendelkezik, akkor a hallgató a közvetlen szekvenciális kontextus figyelembevételével leszűkíti az értelmezési lehetőségeket erre a két alternatívára. Ezután a szavak konvencionális jelentése, az enciklopédikus tudása, a szociokulturális kontextus és egyéb információk felhasználásával választ a két alternatíva közül.

A második párrészben előforduló implikatúrák közvetlen szekvenciális kontextusa nemcsak az implikatúra kikövetkeztetésében, hanem produkciójában is fontos szerepet tölt be. Amikor a beszélő implikatúrát sugall, feltételeznie kell, hogy a hallgató képes lesz azt kikövetkeztetni (Grice 1975: 50). A második párrészben található alkalmi társalgási implikatúra szerkezeti helye olyan tényező, amelyre az implikatúrát produkáló beszélő nagymértékben támaszkodik akkor, amikor azt feltételezi, hogy a címzett ki fogja tudni következtetni a sugallt jelentést. Valójában ilyenkor a sugallt jelentést produkáló beszélő arra számít, hogy az őt érintő normatív elvárás egy típuskonform válaszreakció produkációjára ket-tejük közös tudása. Ahogyan az 1. ábrán láthattuk, az implikatúrát produkáló beszélő ilyenkor azt feltételezi, hogy a hallgató tudja, hogy a beszélő tudja, hogy neki (a beszélőnek) most egy megfelelő típusú választ kell produkálnia. Így az implikatúrát produkáló beszélő számíthat arra, hogy a hallgató képes lesz arra, hogy leszűkítse a lehetséges értelmezések körét az előző cselekvés típusának megfelelő válaszcselekvésekre. Következésképpen, ha ebben a szerkezeti pozícióban a beszélő társalgási implikatúrát sugall, akkor a megnyilatkozás közvetlen szekvenciális kontextusának kulcsszerepe lesz mind az implikatúra produkációjában, mind pedig a kikövetkeztetésében.

A fenti elemzésből kitűnik, hogy jobban megérthetjük az alkalmi társalgási implikatúra jelenségét, ha Grice gondolat kísérleteken alapuló klasszikus implikatúraelméletét kiegészítjük a korpuszalapú társalgáselemzéssel. Ez fordítva is igaz: Grice elméletének alkalmazása a konverzációelemzésben bővíti a diszpreferált második párrészekről, és így a párszekvenciákról való tudásunkat. A két megközelítés együttes alkalmazása azonban csak akkor juttat minket közelebb a nyelvhasználat megértéséhez, ha kombinálásuk során körültekintően járunk el

(vö. Kertész–Rákosi 2012). Ehhez elengedhetetlen, hogy tisztázzuk a két elméleti keret általunk felhasznált fogalmai közötti kapcsolatot. Ezért a következő részben összevetem egymással a két keret néhány kulcsfogalmát.

Grice implikaturaelmélete és a konverzációelemzés

Mind a társalgáselemzés, mind az implikaturaelmélet az emberi nyelvhasználatot, azon belül is a társalgást vizsgálja, de egymástól eltérő szemszögből tekintenek a jelenségre, és más módszerekkel dolgoznak. A látszólag egymástól teljesen eltérő fogalmi apparátusukban azonban van néhány fogalompár, amelyek tagjai között lehetséges párhuzamot vonni. Grice számos tanulmányban górcső alá vette a jelentés fogalmát (pl. Grice 1957, 1968, 1969, 1975, 1978, 1982). A konverzációelemzés nem vizsgálja a megnyilatkozások jelentését, hanem azokra a cselekvésekre összpontosít, amelyeket az interakció során a résztvevők véghezvisznek (Drew 2013: 131). Mielőtt azonban arra a téves következtetésre jutnánk, hogy Grice és a konverzációelemzés eltérő kutatási tárggyal rendelkezik, idézzük fel a meghívás implicit visszautasításának grice-i és társalgáselemzéses vizsgálatát! A fent elemzett példáinkban a visszautasítás cselekvése a beszélői jelentés azon része, amelyet a beszélő nem mond ki, csupán sugall. Jelen esetben tehát ugyanazt a nyelvhasználati jelenséget írja le mind a grice-i implikaturaelmélet, mind a konverzációelemzés, de míg Grice a visszautasítás implicit természetére és kikövetkeztetési lehetőségeire helyezi a hangsúlyt, a konverzációelemzés a jelenség szerkezeti pozíciójára összpontosít, és arra, hogy a résztvevők hogyan formálják meg azokat a fordulókat, amelyek diszpreferált válaszcselekvést tartalmaznak.

A cselekvés és a jelentés fogalmán kívül a két elméleti keret további fogalmai között is kimutatható összefüggés. Vegyük azt az esetet, amikor a hallgató a korábbi meghívására látszólag irreleváns választ kap, de feltételezi, hogy a beszélő betartja az Együttműködési Elvet! Jellemezzük ezt a helyzetet a társalgáselemzés fogalmai segítségével! Amikor a hallgató a beszélő együttműködését feltételezi, ez annak a feltételezésében nyilvánul meg, hogy a beszélő típuskonform válaszreakciót produkált, vagyis betartotta a rá vonatkozó normatív elvárást. Amikor Grice (1975: 45) az Együttműködési Elvet leírja, maga is használja az elvár kifejezést. Megfogalmazása szerint a résztvevőktől elvárt, hogy kövessék az Együttműködési Elvet, azaz a beszélgetéshez való hozzájárulásukat tegyék a társalgás elfogadott céljának vagy irányának megfelelővé azon a ponton, ahol a társalgásban részt vesznek.³ Egy párszekvencia második párrészének pozíciója a társalgás azon pontja, ahol a társalgás elfogadott céljának megfelelő hozzájárulás

³ „We might then formulate a rough general principle which participants will be expected (*ceteris paribus*) to observe, namely: Make your conversational contribution such as is required, at the stage at which it occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged” (Grice 1975: 45, saját fordítás).

az első párrész típusának megfelelő válaszreakció. Így a társalgás szerkezetének ezen pontján az Együttműködési Elv követése párhuzamba állítható azzal a normatív elvárással, amelyet egy párszekvencia első párrésze támaszt a válaszádra kijelölt résztvevővel szemben.

Hogy mi számít releváns megnyilatkozásnak a társalgás egy adott pontján, nagyban függ attól, hogy a megnyilatkozás milyen szerkezeti pozícióban áll az interakció egészét tekintve. Mivel a társalgás szekvenciális szerveződése a konverzációelemzés központi vizsgálati tárgya, a társalgáselemzés fogalmi apparátusa ideális alapot nyújthat ahhoz, hogy közelebbről szemügyre vegyünk Grice (1975: 47) viszonymaximáját: „Elvárom, hogy a partnerem hozzájárulása megfeleljen a társalgás közvetlen kívánalmainak a tranzakció minden fázisában.”⁴ Ahhoz, hogy mit érthet Grice „a társalgás közvetlen/azonnali kívánalmai” kifejezés alatt, közelebb juthatunk, ha a konverzációelemzés módszereivel tanulmányozzuk a társalgások szerveződését. Az interakcióban rendszerint minden egyes elemet azonnal követi a következő releváns elem (Kitzinger 2013: 239). A progresszivitás fogalma arra az előrehaladásra utal, amit úgy érzékelünk, hogy egy elem után megszakítás nélkül az az elem hallható, amely a soron következő megfelelő komponens (Schegloff 2007: 17). Az, hogy mi számít érzékelhetően következő elemnek a társalgás egy adott pontján, a társalgás szerkezetétől is függ.

A konverzációelemzés a társalgás szerkezeti felépítésének számos olyan szabályszerűségét feltárta, amely részben meghatározhatja, hogy mi számít soron következő releváns elemnek egy adott strukturális pozícióban. Noha minden egyes forduló kapcsolódik az előző és az utána következő fordulóhoz (Sacks et al. 1974: 722), a „következőség” fogalma a társalgás szekvenciális felépítésének minimális egysége, a párszekvencia definíciójában jelenik meg legmarkánsabban. A párszekvenciát felépítő két forduló egymáshoz képest rendezett (Schegloff 2007: 13). Egy öngyilkosság-megelőzési program telefonhívásait elemezve Sacks (1992) arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben a hívást fogadó fél bemutatkozására (pl. *This is Mr. Smith may I help you*) nem bemutatkozás a válaszreakció, akkor a hívó fél nem akarja megadni a nevét. Ez azt jelenti, hogy ebben a strukturális pozícióban a releváns megnyilatkozás a viszont-bemutatkozás. Schegloff (2010) leírja a vezetékes telefonbeszélgetés alapértelmezett nyitószekvenciáit: hívás (csöng a telefon) – hívás fogadása (pl. *Halló*), köszönés, a felek személyazonosságának megállapítása, „*hogy vagy?*” szekvenciák, majd az a szerkezeti hely, ahol a hívó félnek meg kell adnia a hívása okát. Ez a néhány példa jól mutatja, hogy a társalgásoknak számos olyan szekvenciatípusa van, amely részben meghatározza, hogy mi számít releváns megnyilatkozásnak a szekvencia egy adott pontján. A konverzációelemzés elméleti keretében a prog-

⁴ „I expect a partner’s contribution to be appropriate to the immediate needs at each stage of the transaction” (Grice 1975: 47, saját fordítás).

resszivitás preferenciájának betartása egy olyan elem produkciójával történik, amelyet a résztvevők a soron következő releváns elemnek észlelnek.

Mindezt figyelembe véve párhuzamot vonhatunk a progresszivitás preferenciája (a konverzációelemzésben) és a Relevancia Maximája (a grice-i implikaturaelméletben) között. Például, ha egy meghívás recipiense betartja a Relevancia Maximáját, akkor egy típuskonform válaszreakciót (elfogadást vagy elutasítást) fog produkálni, megőrizve ezzel a szekvencia folytonosságát, azaz figyelembe véve a progresszivitás preferenciáját. Schegloff (2007: 15) megjegyzi, hogy a társalgás résztvevői minden olyan eseménynek jelentőséget tulajdonítanak, amely megzavarja a társalgás előrehaladását, és olyan jelölt nyelvhasználatnak tekintik azt, amely következtetés(ek)e)t von maga után. Ha egy meghívásra implicit visszautasítás érkezik, akkor azon a szinten, amit a visszautasító fél mond, a szekvencia progresszivitása sérül, hiszen a kimondott szavak szintjén a megnyilatkozása nem számít megfelelő második párrésznek. Ilyenkor a meghívó fél a meghívott reakcióját jelölt nyelvhasználatnak minősíti, megvizsgálja, és következtetés(ek)e)t von le belőle. Ilyen következtetés az, hogy jelen kell lennie egy sugallt jelentésnek, amely már megfelelő második párrésznek minősül, azaz nem sérti a progresszivitás preferenciáját a konverzációelemzés értelmezésében, és nem sérti a Relevancia Maximáját a grice-i megközelítés szerint.

Grice (1975: 50) szerint amikor a hallgató kikövetkezteti, hogy társa megnyilatkozásában alkalmi társalgási implikatura van jelen, a megnyilatkozó „nyelvi vagy egyéb” kontextusára is támaszkodik. A konverzációelemzés segítségével részletesen körül tudtuk járni, hogy pontosan hogyan támaszkodik a hallgató a közvetlen nyelvi kontextusra, amikor az implikatura egy diszpreferált második párrészben helyezkedik el. Ilyenkor a megnyilatkozás nyelvi kontextusa a szekvenciában szomszédos fordulókat jelenti, így újabb párhuzamot vonhatunk „a megnyilatkozás nyelvi kontextusa” (Grice 1975: 50) és a konverzációelemzésben használatos „szekvenciális környezet” fogalmak között.

Összefoglalás

Az alkalmi társalgási implikatura nem kötődik expliciten elérhető nyelvi formákhoz, hagyományosan intuíció és gondolatkísérletek segítségével kutatták a pragmatikában (Grice 1975, Horn 1984). A jelen tanulmány megmutatta, hogy e nyelvhasználati jelenség korpuszban is vizsgálható. A konverzációelemzés bevonásával sikerült azonosítani egy olyan szerkezeti pozíciót a társalgásban, amelyben nagy valószínűséggel várható alkalmi társalgási implikatura előfordulása. Ez a pozíció a párszekvenciák második párrésze, amelyben diszpreferált válaszreakció (pl. egyet nem értés, visszautasítás) esetén várható implicit jelenségek felbukkanása, annál is inkább, mert a magyarban például az indoklás önmagában is végrehajthatja a visszautasítás beszédaktusát (Szili 2002: 209). Mivel ennek a szerkezeti pozíciónak a környezete jól meghatározható (ti. a párszekvencia első

párrésze), olyan nyelvi formákra már rá tudunk keresni a korpuszban, amelyek tipikusan első párrészekben fordulnak elő.

A meghívás Dóla (2006) által kimutatott formuláira rákeresve sikerült olyan implicit visszautasításokat kinyerni a Magyar Nemzeti Szövegtárból (Oravecz és mtsai 2014), amelyek alkalmi társalgási implikaturaként jelentek meg. Az implikaturák korpuszban való vizsgálata azért előnyös az intuícióból és gondolat kísérletekből származó példákkal szemben, mert így a kontextusuk is kutathatóvá válik. A tanulmány harmadik részében így azt elemeztem, hogy van-e szerepe az implikaturák társalgásbeli kontextusának a sugallt jelentés produkciójában és kikövetkeztetésében. A dolgozat fő következtetése az, hogy az a normatív elvárás, amelyet az első párrész támaszt egy típusában is megfelelő második párrész produkciójára, kulcsszerepet játszik annak az alkalmi társalgási implikaturának a produkciójában és kikövetkeztetésében, amely a második párrészben jelenik meg.

Noha a társalgáselemzés és a grice-i implikaturaelmélet fogalmi apparátusa egymástól meglehetősen különbözőnek tűnik, jelen tanulmány párhuzamot vont a következő fogalmak között: (i) az Együttműködési Elv figyelembevétele (Grice) és a párszekvencia második párrészét érintő normatív elvárás figyelembevétele (konverzációelemzés); (ii) a Relevancia Maximájának betartása (Grice) és a progresszivitás preferenciájának követése (konverzációelemzés); (iii) a megnyilatkozás nyelvi kontextusa (Grice) és a megnyilatkozás szekvenciális környezete (konverzációelemzés); és (iv) jelentés (Grice) és cselekvés (konverzációelemzés).

Mit nyújthat tehát egymásnak Grice elmélete és a társalgáselemzés? Összegezve a két elméleti keret alkalmazásával nyert eredményeket, kijelenthetjük, hogy mindkét megközelítés olyan ismeretekhez juttatott bennünket, amelyek megszerzése nem lett volna lehetséges, ha csupán az egyik keretet használjuk. Pusztán gondolat kísérletek segítségével nem tudtuk volna megvizsgálni a kontextus szerepét az implikaturák produkciójában és kikövetkeztetésében, az implikaturaelmélet nélkül viszont kevesebbet tudnánk a párszekvenciák diszpreferált második párrészeinek jellemzőiről.

A kutatás különböző fázisaiban több adatforrást is felhasználtunk. Míg a vizsgálat alapját Grice gondolat kísérletei és a korpuszalapú konverzációelemzés jelentette, az implikaturák korpuszbeli keresését a kutatói intuíció, valamint Szili (2002) és Dóla (2006) diskurzus-kiegészítő tesztekből nyert adatai is segítették. A különböző módszerek kombinálása lehetővé tette a sugallt jelentések jobb megismerését.

Irodalom

Aijmer, K. 2018. Corpus pragmatics: From form to function. In Jucker, A. H. – Schneider, K. P. – Bublitz, W. (eds.): *Methods in Pragmatics*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton. 555–585.

- Bolinger, D. 1978. Yes-no questions are not alternative questions. In Hiz, H. (ed.): *Questions*. Dordrecht: Reidel. 87–105.
- Csontos N. – Dér Cs. I. 2018. *Pragmatika a magyar mint idegen nyelv oktatásában*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó.
- Dóla M. 2006. Formulaszerű elemsorok a meghívás beszédaktusában. *THL2 (A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata)* 2006/1–2: 41–55.
- Drew, P. 2013. Turn design. In Sidnell, J. – Stivers, T. (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 131–149.
- Grice, H. P. 1957. Meaning. *The Philosophical Review* 66: 377–388.
- Grice, H. P. 1968. Utterer's meaning, sentence meaning, and word-meaning. *Foundations of Language* 4: 225–242.
- Grice, H. P. 1969. Utterer's meaning and intentions. *The Philosophical Review* 68: 147–177.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Grice, H. P. 1978. Further notes on logic and conversation. In Cole, P. (ed.): *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. New York: Academic Press. 183–197.
- Grice, H. P. 1982. *Meaning revisited*. In Smith, N. V. (ed.): *Mutual Knowledge*. New York: Academic Press. 223–243.
- Haugh, M. 2012. Conversational interaction. In Allan, K. – Jaszczolt, K. M. (eds.): *The Cambridge Handbook of Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press. 251–273.
- Heritage, J. 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Horn, L. R. 1984. Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature. In Schiffrin, D. (ed.): *Meaning, form and use in context (GURT '84)*. Washington: Georgetown University Press. 11–42.
- Jucker, A. H. – Schneider, G. – Taavitsainen, I. – Breustedt, B. 2008. Fishing for compliments: Precision and recall in corpus-linguistic compliment research. In Jucker, A. H. – Taavitsainen, I. (eds.): *Pragmatics & Beyond*, New Series 176. *Speech Acts in the History of English*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 273–294.
- Kertész A. – Rákosi Cs. 2012. *Data and Evidence in Linguistics: A Plausible Argumentation Model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kitzinger, C. 2013. Repair. In Sidnell, J. – Stivers, T. (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 229–256.
- Manes, J. – Wolfson, N. 1981. The compliment formula. In Coulmas, F. (ed.): *Conversational Routine. Explorations in Standardized Communication Situations and Pre-patterned Speech*. The Hague: Mouton. 115–132.
- Mondada, L. 2013. The conversation analytic approach to data collection. In Sidnell, J. – Stivers, T. (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 32–56.
- Nagy C., K. – Németh T., E. – Németh, Zs. 2018. Merging various data analysis techniques in pragmatics. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 28/2: 155–183.
- O'Keeffe, A. 2018. Corpus-based function-to-form approaches. In Jucker, A. H. – Schneider K. P. – Bublitz, W. (eds.): *Methods in Pragmatics*. Berlin/Boston: De Gruyter Mouton. 587–618.
- Oravecz, Cs. – Váradi, T. – Sass, B. 2014. The Hungarian gigaword corpus. In Calzolari, N. – Choukri, K. – Declerck, T. – Loftsson, H. – Maegaard, B. – Mariani, J. –

- Moreno, A. – Odijk, J. – Piperidis, S. (eds.): *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Pomerantz, A. – Heritage, J. 2013. Preference. In Sidnell, J. – Stivers, T. (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 210–228.
- Sacks, H. 1984. Notes on methodology. In Atkinson, J. M. – Heritage, J. (eds.): *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 21–27.
- Sacks, H. 1987 [1973]. On the preferences for agreement and contiguity in sequences in conversation. In Button, G. – Lee, J. R. E. (eds.): *Talk and Social Organisation*. Clevedon, UK: Multilingual Matters. 54–69.
- Sacks, H. 1992. *Lectures on Conversation*, 2 Vols. (Fall 1964–Spring 1972). Oxford: Blackwell.
- Sacks, H. – Schegloff, E. A. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50/4: 696–735.
- Schegloff, E. A. 1968. Sequencing in conversational openings. *American Anthropologist* 70/6: 1075–1095.
- Schegloff, E. A. 2007. *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schegloff, E. A. 2010. Some other uh(m)s. *Discourse Processes* 47: 130–174.
- Schegloff, E. A. – Sacks, H. 1973. Opening up closings. *Semiotica* 8: 289–327.
- Sidnell, J. 2010. *Conversation Analysis: An Introduction*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Stivers, T. 2013. Sequence organization. In Sidnell, J. – Stivers, T. (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 191–209.
- Szili K. 2002. Hogyan is mondunk nemet magyarul. *Magyar Nyelvőr* 126/2: 204–220.
- Taavitsainen, I. – Jucker, A. H. 2015. Twenty years of historical pragmatics: Origins, developments and changing thought styles. *Journal of Historical Pragmatics* 16: 1–24.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Jelen tanulmány az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program *Álhírek, áltudományos nézetek nyelvészeti azonosítása* c. alprogramja támogatásával készült.

*Horváth Viktória¹ – Huszár Anna¹ –
Krepsz Valéria^{1,2} – Gyarmathy Dorottya¹*

ONLINE ÉS OFFLINE TÁRSALGÁSOK IDŐZÍTÉSI JELLEMZŐI – ELEMZÉS DINAMIKUS KERETBEN

¹HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, ²Humboldt-Universität zu Berlin

*horvath.viktoria@nytud.hun-ren.hu, huszar.anna@nytud.hun-ren.hu,
krepsz.valeria@nytud.hun-ren.hu, gyarmathy.dorottya@nytud.hun-ren.hu*

Bevezetés

A társalgások szerveződését számos tényező befolyásolja, ezek közül egy a beszédhelyzet, a beszélgetés körülményei. A közelmúltban lezajlott SARS-COVID-19 járványhelyzet egyik legmarkánsabb hatása, hogy a távolságtartás és a lezárások miatt az online kommunikáció dominált az élet szinte minden területén (Nguyen et al. 2020, Bailenson 2021). A jelen kutatás során azt vizsgáltuk, hogy a beszélgetés körülményei – online zajlik vagy jelenléttel – milyen hatással vannak a társalgás szerveződésére és bizonyos társalgási jelenségekre. A résztvevők megszólalása olykor párhuzamos, ilyenkor az átfedő beszéd lehet a beszédlépés-átadás egyik szabályos módja is: aki gyorsabban kezd beszélni, az nyeri el a következő beszédlépés jogát (vö. Sacks et al. 1974). A kutatások hangsúlyozzák továbbá, hogy az átfedő beszédet a beszédpartnerek kooperatív jelleggel (is) használják a társalgásokban (Tannen 1983, Cantrell 2013–14). Előfordulhat, hogy a beszédpartner párhuzamosan szólal meg az aktuális beszélővel, azért, hogy „együtt” fejezzék be a közlést (az eredeti beszélő megnyilatkozását kommentálja, összefoglalja a beszédpartner) – ekkor az egyszerre beszélés a támogató figyelem jelzése. Az egyszerre beszélés létrejöhet úgy is, hogy az aktuális beszélő beszéde közben a hallgató valamilyen verbális háttéracsatorna-jelzést produkál. Ezek olyan verbális vagy nonverbális jelzések (pl. Ward–Tsukahara 2000), amelyet egy társalgásban az egyik fél (a hallgató(k)) a beszélő produkciója közben ad, figyelem vagy megértés jelzésére és/vagy tovább-beszélést ösztönző céllal, pl. (hümmögés, nevetés, vagy verbális kifejezések mint például: *igen, az jó, értem, persze, pontosan*). Háromfős magyar nyelvű beszélgetésekben azt találták, hogy az egyszerre beszélések több mint 70%-a háttéracsatorna-jelzés miatt jött létre (Horváth 2020); illetve ezek a jelzések 80%-ban az aktuális beszélő közlésével párhuzamosan jelennek meg, csak egyötödük néma szünet alatt (Krepsz et al. 2022).

A megszólalások időzítésének szerepe a beszélőváltások lebonyolításában a társalgások szerveződésével kapcsolatos vizsgálatok egyik fő elemzési szempontja. A beszélőváltás vizsgálatának fontos fogalma a „jósló feldolgozás” vagy „korai előkészítés” jelensége, amelynek alapját egyrészt Sacks és munkatársainak (1974) társalgási modellje adja. A fordulók – az aktuális beszélő szóátvételétől a következő beszélő szóátvételéig tartó szakaszok – alkotják a társalgás elemi egységeit; a fordulók hossza és terjedelme, a beszélők sorrendje nincs előzetesen rögzítve, a résztvevők ezeket rugalmasan és közösen alakítják az interakcióban, lokális cselekvéseik és jelentésalkotásuk révén. A fordulók szerveződése és a beszélők váltakozása többnyire gyorsan és gördülékenyen valósul meg. A jósló feldolgozást alátámasztja, hogy a beszélőváltás felnőttek társalgásában többnyire nagyon gyors, átlagosan 200 ms vagy kevesebb idő alatt megy végbe, ami jóval rövidebb a beszédprodukció előkészítéséhez szükséges időnél (600 ms vagy több) (Magyari et al. 2014, Levinson–Torreira 2015). Ez azt jelzi, hogy a beszélőváltás előkészítése már az előző beszélő fordulója közben megkezdődik, a várható fordulózárás előzetes bejósolása alapján; egyidejűleg több különböző kognitív művelet is részt vesz ebben, segítve a gördülékeny – vagyis megfelelő időpontban és formában történő – szóátvételt. A váltások időzítése leírható az ún. FTO-értékkel (Floor Transfer Offset, vö. de Ruiter et al. 2006), amely az aktuális beszélő megnyilatkozása és az új beszélő megszólalása között eltelt időt jelöli. Az FTO-érték háromféle kategóriába eshet. Az időérték pozitív, ha a szóátvétel néma szünetet követően valósul meg: az aktuális beszélő elhallgat és a következő beszélő ezt követően indítja el saját megnyilatkozását. Az érték negatív, ha a következő beszélő az aktuális beszélő megnyilatkozásának befejezése előtt indítja el saját közlését, ezáltal egyszerre beszélés jön létre. A következő beszélő időzítheti úgy is a megszólalását, hogy abban a pillanatban elkezdődjön, amint az aktuális beszélő elhallgat, ekkor az FTO értéke 0 ms.

Természetes társalgásokból származó kérdés–válasz szekvenciák alapján 10 különböző nyelvre meghatározták az FTO-értékeket (Stivers et al. 2009). Az FTO-értékek eloszlása hasonló volt nagyon különböző típusú nyelvek esetén is; de a jellemző értékek (minimum, maximum, átlag, medián, szórás) nyelvenként kissé eltérőek voltak. Ezek alapján megállapították, hogy a beszélők nyelvtől függetlenül arra törekszenek, hogy a szóátvételeket gördülékenyen, hosszú szünetek vagy hosszabb párhuzamos megnyilatkozások nélkül bonyolítsák le, de ez a törekvés bizonyos kultúrspecifikus jellemzőkkel is párosul. A több nyelvet tartalmazó korpuszban – nyelvtől függetlenül – a legjellemzőbb váltástípus a rövid néma szünet volt (pozitív FTO érték, módusz: 0 és 200 ms között); a tíz nyelvre +100 ms volt az FTO-értékek mediánja. Minden vizsgált nyelv FTO-értékeire egy kissé jobbra (azaz a pozitív értékek felé) ferdülő, de unimodális eloszlás volt jellemző, nagyon hasonló módusszal (azaz hasonló leggyakoribb értékekkel). A medián is nagyjából hasonló volt az egyes nyelvekre, az átlagok tértek el leginkább nyelvenként. Az átlagos FTO-értékek a dánban voltak a leghosszabbak és a japánban

a legrövidebbek. Egy későbbi kutatásban (Roberts et al. 2015) a Switchboard-korpusz 348 darab kétfős társalgásában előforduló majdnem húszezer beszélőváltás alapján az FTO-értékek átlaga 187 ms, a mediánja 168 ms, a módusza pedig 169 ms volt.

Az FTO-értékek eloszlása magyar nyelvű kétfős beszélgetésekben nagyjából hasonló, mint a korábbi nemzetközi kutatásokban kapott értékek (Krepsz et al. 2021). A magyarban az átlagos FTO-érték hosszabbnak bizonyult, mint például az angolban, azonban vannak nyelvek, ahol az átlagos FTO-érték hosszabb, mint a magyarban. Az FTO-módusz viszont ugyanabba a tartományba esett, mint amit más nyelvekben mértek. Ez nem csak bizonyos kultúrspecifikus jellemzőkkel magyarázható; a különbség adódhat a beszélgetés eltérő témájából, az eltérő felvételi módszertanból vagy feladatból (spontán társalgás vagy feladatorientált dialógus), a beszélők egyéni jellemzőiből és egymáshoz való viszonyából stb. – mindezek miatt a különböző kutatásokban kapott FTO-értékek összevetése problémás lehet.

A társalgások szerveződését – a fent említett tényezőkön túl – befolyásolhatják a beszélgetés körülményei is. Spontán jelenléti és telefonos beszélgetések összevetése azt mutatta, hogy telefonbeszélgetésekben nagyobb volt az átfedő beszéd aránya, valamint több rövidebb néma szünet fordult elő, mint szemtől szembeni beszélgetésekben (ten Bosch et al. 2004). A szünetek időtartamára adott különbséget a szerzők a beszélgetés körülményeivel magyarázzák: egy jelenléti beszélgetésben a hallgató számos jelzést (arc kifejezés, pillantás) adhat az aktuális beszélő számára, hogy figyel, érti, amit mond stb. – a telefonbeszélgetésben ennek hallható jelnek kell lennie. Ezeknek az eredményeknek némileg ellentmond az a kutatás, amelyben munkahelyi jelenléti és telefonos megbeszéléseket hasonlítottak össze 24 adatközlő felvételei alapján (Halbe 2012). Szignifikánsan hosszabb szünetek fordultak elő a jelenléti megbeszélések során, mint a telefonos felvételeken – jelenlétnél a szünetek alatt lehetőség van nonverbális eszközökkel való kommunikációra, telefonon a szünetek ilyen jellegű kitöltésére nincs lehetőség. A beszélőváltások és az egyszerre beszéd is gyakrabban fordult elő a jelenléti, mint a telefonos kommunikációban. A verbális háttérszóra jelzések gyakrabban jelentek meg a telefonbeszélgetésekben – nincs lehetőség a nonverbális jegyekkel annak kifejezésére, hogy figyel a hallgató, érti az elhangzottakat, vagy esetleg szeretné átvenni a szót. Egy további kutatásban (Šturm et al. 2021) fiatal beszélők jelenléti és telefonos (feladatorientált) beszélgetéseit hasonlították össze bizonyos paraméterek mentén. A beszélők szignifikánsan lassabb artikulációs tempóval beszéltek és F0 értékeik magasabbak voltak a telefonbeszélgetésben, mint a jelenléti társalgásokban; illetve a beszélők egyénenként lokálisan más-más stratégiákat alkalmaztak a beszélőváltások és a társalgás szervezésére.

A fentiek alapján látható, hogy a kutatások eredményei sok esetben ellentmondanak egymásnak. A telefonos beszélgetések kapcsán bemutatott kutatások

egyike például jóval gyakoribb átfedő beszédet adatolt, mint a jelenléti beszélgetésekben (ten Bosch et al. 2004); egy másik pedig éppen fordítva: a jelenség gyakrabban fordult elő a jelenléti kommunikációban (Halbe 2012).

Tekintve, hogy az online beszélgetések elterjedése, illetve az ezzel foglalkozó kutatások is viszonylag újak tekinthetők, igen kevés vizsgálat készült valódi videós és személyes beszélgetések összehasonlítására. Egy, a Humboldt-Universität zu Berlin egyetemen készült szakdolgozat hasonlított össze német nyelvű társalgásokat (40 beszélő 20-20 társalgása, BeDiaCo V2 korpusz, Belz et al. 2021). Noha a jelen vizsgálattal való összevetés ebben az esetben sem lehetséges teljes mértékben, hiszen a kutatás alapja feladatorientált dialógus (a partnereknek különbségeket kellett megkeresni úgy, hogy nem látták a másiknál lévő ábrákat) volt (míg a jelen esetben spontán beszéd), érdemes kiemelni a főbb eredményeket. Az online beszélgetésben valamivel kevesebb beszélőváltás és háttér-csatorna jelzés fordult elő, mint az offline verzióban, egyidejűleg a néma szünettel történő szóátvétel és az egyszerre beszélések időtartama is hosszabb volt a Zoom-beszélgetések során, mint a jelenléti felvételek esetében (Xia 2022). A szerző szerint ez alapvetően a két különböző csatornán történő kommunikáció eltérő ritmusával magyarázható, amelyből adódóan más a beszélők elvárása is egymás felé, illetve eltérő a szóátvételre szánt időtartam, valamint mást tekintenek a résztvevők gyors és gördülékeny szóátvételnek.

Az eddigi kutatások abban megegyeznek, hogy a beszélgetés platformja hatással van a társalgásszerveződésre, a szóátvételek időviszonyaira. Az eddigi adatok főként jelenléti és telefonos beszélgetések összevetéséből származnak. A telefonos kommunikációhoz képest is más körülményt jelent az utóbbi két évben nagyon elterjedt, videón keresztül megvalósuló beszélgetés, mert ez utóbbi esetben a résztvevők látják egymást, önmagukat és a résztvevők környezetét, illetve egyszerre több személy is részt vehet a társalgásban, míg ez a telefonos kommunikációs helyzetekben bár lehetséges, mégis ritka. A téma aktualitása, hogy a SARS-COVID-19-pandémia miatt az online kommunikáció dominált a lezárások alatt az élet csaknem minden területén (például az oktatásban, orvos-beteg kommunikációban, munkahelyi megbeszéléseken, de családon belül, rokonok vagy barátok között is, Nguyen et al. 2020, Bailenson 2021). A jelenléti beszélgetésekhez képest a beszélőknek az online videós kommunikáció megváltozott körülményeihez nagyon gyorsan kellett alkalmazkodniuk; amely megváltozott kommunikációs helyzetet, és az ahhoz kapcsolódóan kialakult kommunikációs stratégiákat elsőként pszichológiai szempontból igyekeztek a korábbi kutatások feltárni. Egy jelenléti munkahelyi megbeszélésen például a résztvevők nemcsak az aktuális beszélőre pillantanak beszélgetés közben, hanem készíthetnek jegyzeteket vagy egyszerűen máshova nézhetnek anélkül, hogy ez a kommunikációt nehezítené, míg az online formában a korlátozott audio és videó hozzáférhetőség miatt a „szemkontaktus megszüntetése” a figyelem hiányával azonosítható. Emellett Bailenson (2021) rámutatott arra, hogy az online kommunikációs helyzetekben a

résztevőknek nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük, hogy megértessék magukat, és hogy képesek legyenek az üzenet feldolgozására. A videós beszélgetésekben a résztvevők minden pillanatban egymást nézik a kamerán keresztül – ha egy résztvevő éppen nem beszél, akkor is látja, hogy mindenki őt (is) nézi, ez pedig egy stresszforrás lehet a számára. Ráadásul a résztvevők saját magukat is látják a képernyőn, folyamatos vizuális visszacsatolást kapnak, mintha állandóan tükör előtt kellene beszélniük, amely szintén stresszforrást jelenhet az adott kommunikációs szituációban. A beszélők felváltva viszik át a tekintetüket a kameráról a beszélők arcára, hogy szemkontaktust létesítsenek, a két fizikai pozíció azonban jelentősen eltér egymástól, és a valódi szemkontaktus megvalósítása nem lehetséges ebben a pozícióban (Seuren et al. 2021). A jelenléti vagy telefonos beszélgetés közben megszokott mobilitás erősen lecsökken az online beszédshituációban, ez negatív hatással van a kognitív teljesítményre is (Oppezzo–Schwartz 2014). Emellett a Zoom program alapbeállítása szerint olyan videóképet hoz létre, amelyet a résztvevők akkor láthatnának offline kommunikáció esetén, ha 50 cm-re állnának egymástól. Ez a térföldtávolság azonban elsősorban a baráti és szerelmi kapcsolatokat jellemzi, az inkább szakmai, azaz kevésbé személyes társalgások esetén kellemtelen vagy zavaró lehet ez a fajta közelség a résztvevők számára. A jelenléti beszédhelyezethez képest a videós társalgásban nagyobb kognitív erőfeszítést kíván a gesztusok és nonverbális eszközök kifejezése és feldolgozása. Mindezek a megváltozott körülmények eredményezik a „Zoom-fáradság” jelenségét (Bailenson 2021). (Az elnevezés azért kapta a nevét erről az online felületről, mert használata 10 millió regisztrált felhasználóról 300 millióra növekedett 5 hónapon belül 2020 tavaszára, vö. Iqbal 2022).

A korábbiakban az online, vagyis videóközvetítéssel történő társalgások vizsgálata elsősorban pszichológiai és pragmatikai szempontokból történt. Noha az eredmények azt mutatták, hogy az átfedő beszéd gyakoribb az online, mint az offline kommunikációs helyzetekben (vö. Olbertz-Siitonen 2015, Schneider 2017, Seuren et al. 2021), ennek oka elsősorban a speciális beszédhelyzetekből adódott (orvos-beteg, nővér-beteg, tanár-diák interakciók). A kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy a beszélők általában ezen helyzetek elkerülésére, illetve a kialakult probléma, nehézség gyors megoldására törekedtek, illetve igyekeztek a hosszabb szóátvételi időtartamok megtartásával időt biztosítani a beszédpartnerek számára a simább szóátvételek megvalósításához. Emellett fontos kiemelni, hogy a kutatások többsége általában csupán egy pár vizsgálatán alapult, illetve amennyiben több beszélő közléseit elemezték (Olbertz-Siitonen 2015), a résztvevők heterogén csoportokat alkottak (pl. nagyon tág életkori csoportok bevonása a kísérletbe, Seuren et al. 2021).

Új kutatási irány tehát a nyelvészetben, hogy a napjainkban egyre nagyobb mértékben teret nyerő videós platformok hogyan befolyásolják a beszélők kommunikációs stratégiáit, hogyan alkalmazkodnak a beszélők egy megváltozott beszédshituációhoz, illetve hogy az milyen hatással van a különböző társalgási

jelenségekre. Fontos kérdés, hogy miként működik a gördülékeny szóátvétel, hogyan alkalmazzák a résztvevők a háttérszóra-jelzéseket, hogyan alakul az átfedő beszéd a videós fórumokon. Nyelvészeti, társalgáselemzési szempontból eddig csak érintőlegesen vizsgálták ezt a problémát nemzetközi szinten is, magyar nyelvre – tudásunk szerint – nincsenek ilyen jellegű fonetikai-társalgáselemzési kutatások; ezért a jelen kutatás célja annak vizsgálata, hogy a beszélgetés körülményei (offline vs. online) hogyan befolyásolják a társalgásban előforduló jelenségeket, különös tekintettel a beszélőváltások megvalósulására, egyszerre beszélésre és háttérszóra-jelzésekre. Az elemzés kitér ezen jelenségek időben dinamikus változására is: hogyan változik gyakoriságuk és időtartamuk a beszélgetés elejétől a végéig a társalgás öt egyenlő részében.

Hipotéziseink a következők voltak:

A beszélés-szituáció (online vs. offline) befolyásolja a társalgások szerveződését. Az online beszélgetésekben a beszélőváltások, egyszerre beszélések és háttérszóra-jelzések ritkábban fordulnak elő a jelenléti beszélgetésekhez képest. Az időtartamokat tekintve az egyszerre beszélések rövidebbek, a szünetes váltások hosszabbak lesznek az online, mint az offline társalgásokban. Feltételeztük továbbá, hogy a beszélgetésekben a társalgási jelenségek változnak az idővel: a váltások időtartama (FTO abszolútértéke) csökkenni fog a beszélgetések vége felé az elejéhez képest a beszélők közötti szinkronizáció következtében.

Anyag és módszer

A kutatáshoz 10 offline és 10 online háromfős társalgást használtunk. Az offline vagy jelenléti beszélgetések a BEA Spontánbeszéd Adatbázis (Gósy és mtsai 2012) társalgási alkorpuszából (Horváth és mtsai 2019) származnak. A társalgási rész protokollja a következő: az interjúkészítő (IK) megnevezésű felvételt készítő és az adatközlő/beszélő (B) a korábbi részekben ketten beszélgettek, a társalgásos részre csatlakozik egy másik terepmunkás, a társalgópartner (TP), aki IK kollégája. Hármásban beszélgetnek egy témáról (pl. közlekedés, különböző ünnepek, gyermeknevelés), amelyet IK vezet be, kérdezi a másik két résztvevő véleményét. A társalgások a beszédtervezés szempontjából spontánnak tekinthetők, mivel semmilyen felkészülés nem előzi meg őket, az adatközlő (B) az adott pillanatban ismeri meg a témát, amiről a beszélgetés folyik, és mind a fordulók hossza, elosztása, mind a további témák is spontán szerveződnek. IK és TP állandó volt a 10 offline felvételen: két női beszélő, nyelvész végzettségűek, kollégák, a felvételek rögzítésének időpontjában 28–35 évesek. A 10 fő B beszélő különböző volt a felvételeken, 10 női beszélő (21 és 49 év közöttiek, átlag: 31,5 év, szórás: 9,6 év).

A kutatáshoz rögzítettünk továbbá 10 online háromfős beszélgetést Zoom felületen (5.9.7. verzió). Minden egyes felvételen ugyanazon résztvevők beszélgettek, akik korábban az offline 'BEA' felvételeken. Most is IK adta meg a

beszélgetések kezdeti témáját (kivel mi történt az előző felvétel óta, hogyan hatott a COVID-19 járvány a mindennapi életükre).

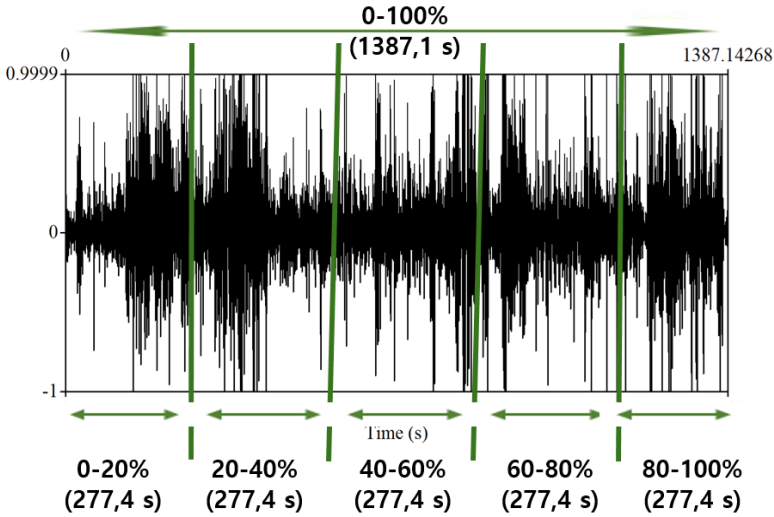
Internet-jelerősségi probléma miatt az online felvételek közül ki kellett egyet venni (ennek megfelelően offline „párját” is), így a teljes elemzett anyag 18 beszélgetésből áll (365 perc). Az offline beszélgetések átlagos időtartama 22 perc (szórás: 4,2 perc), az online felvételeké 20 perc (szórás: 7,6 perc).

Az offline hanganyag korábban annotálva volt beszédszakasz- és szószinten a Praat programban (Boersma–Weenink 2022), ezt manuálisan kiegészítettük a beszélőváltások, az átfedő beszéd és háttércsatorna-jelzések címkézésével. Az online beszélgetéseket manuálisan annotáltuk a Praat programban az offline annotációk protokolljának megfelelően.

Az elemzési szempontok a következők voltak. Vizsgáltuk és összevetettük az offline/online felvételeken a beszélőváltások a) percenkénti gyakoriságát, b) típusait (szünet előzi meg, vagy egyszerre beszélés előzi meg, vagy azonnal megtörténik), c) FTO-értékeket (az az időtartam, amely alatt a váltás végbemegy: pozitív vagy negatív időtartam-érték; 0 ms-osnak határoztuk meg a 0 ms és 10 ms közötti időtartamban végbemenő váltásokat). Elemeztük az átfedő beszéd gyakoriságát és időtartamát, valamint a háttércsatorna-jelzések gyakoriságát. A háttér-csatorna-jelzéseket típusaik szerint is elemeztük a verbális kidolgozottság szerint (Krepsz et al. 2022), négy csoportot megkülönböztetve. Az első csoportba tartoztak a nonverbális vokális elemek, pl. a sóhaj, szuszogás, nevetés, torokköszörülés, köhögés stb. A hümmögés-típusú jelzések kidolgozottságukat tekintve eltérő szinteken állnak, az elkülönítés alapjául a lejegyzők, illetve a kutatók percepciója szolgált – két szerző egyet nem értése esetén egy harmadik szerző véleményezte a jelentéget. A verbális háttér-csatorna-jelzések közé a lexikális jellegű elemek tartoztak, mint pl. *az igen, persze, szerintem is, szörnyű* stb; míg a negyedik kategóriát az olyan kombinált jelzések alkották, amikor a nonverbális, az átmeneti és a verbális jelzések együtt fordultak elő (pl. nevetés + *igen, hümmögés + az tök jó*).

Az elemzett paramétereket dinamikus keretben is vizsgáltuk: hogyan változnak az idővel a társalgás elejétől a végéig. A következő módszert alkalmaztuk a változások elemzésére, illetve a különböző terjedelmű társalgásokban az egységes feldolgozás és összemérhetőség biztosítására. A társalgásokat 5 egyenlő részre osztottuk kizárólag az időtartam alapján, Praat szkripptel automatikusan (1. ábra). A 5 szakasz szerinti elemzést az indokolja, hogy a nagyobb számú részekre való osztás néhol irrelevánsan kis időtartamok összevetését eredményezte volna, míg a kevesebb részre osztás esetén kérdéses volt a bevezető és befejező szakaszok aránytalansága. Fontos volt továbbá a páratlan szakaszszám meghatározása, hogy vizsgálhatóvá váljon a középső szakasz, amelynek nem része sem a kezdeti feladatbevezető, sem pedig a lezáró szakasz az egyes társalgásokban. Noha a társalgások időtartama jelentős egyéni különbségeket mutatott, ilyen módon az egyes szakaszok összevetése objektív módon lehetségessé vált. Ha összevetjük az egyes részekben kapott gyakorisági és időbeli jellemzőket, leírható, hogy

az idő előrehaladtával milyen változások történnek a társalgásban a beszélőváltásokat tekintve.

1. ábra: Az öt egyenlő részre való bontás az időtartam alapján a dinamikus elemzéshez (A beszélgetés időtartamának 0–20%-a az első rész, 20–40%-a a második rész... stb.)

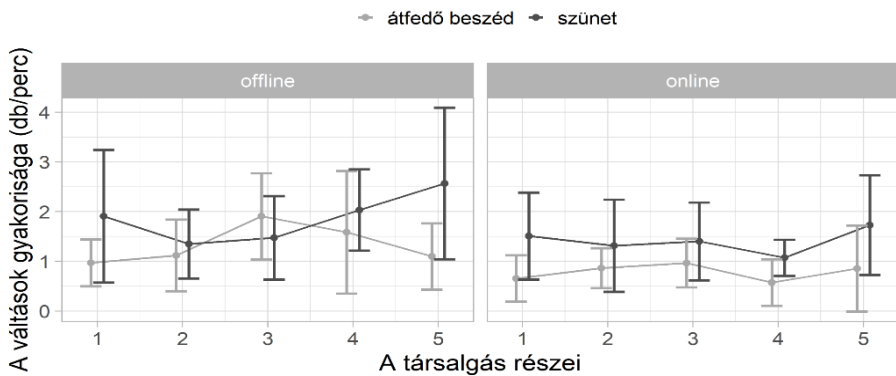
A statisztikai vizsgálat során az időtartamok elemzésére lineáris kevert modelleket alkalmaztunk az R programban [R Core Team (2018), lme4 csomag, vö. Bates et al. 2015]: a függő változó az időtartam; a független változó a beszédszituáció (offline/online) és a társalgások öt szakasza; a random faktor pedig a felvétel voltak. A modellépítés során a független változók interakcióját is vizsgáltuk, majd a modellszelekció során az interakciót csak abban az esetben tartottuk meg, ha a modell jobbnak bizonyult. A gyakorisági értékekre t-tesztet végeztünk az online vs. offline felvételek összevetésére; a társalgás 5 szakaszának összehasonlítására pedig Friedman-tesztet alkalmaztunk (Bonferroni korrekcióval). A korreláció vizsgálatához a Pearson-féle korrelációelemzést használtuk.

Eredmények

Beszélőváltások

A 18 beszélgetésben összesen 1025 darab beszélőváltás volt adatolható; 582 darab az offline felvételeken, 443 darab az online társalgásokban. Az offline vagy jelenléti társalgásokban 3,2 db váltás fordult elő percenként (SD: 1,4 db/perc), az online beszélgetésekben 2,2 db/perc volt az átlagos gyakoriság (SD: 0,8 db/perc). A különbség statisztikailag nem volt szignifikáns a beszédszituációt tekintve (offline: min.: 1,2 db/perc; max.: 5,8 db/perc; online: min.: 1,1 db/perc; max.: 2,8 db/perc).

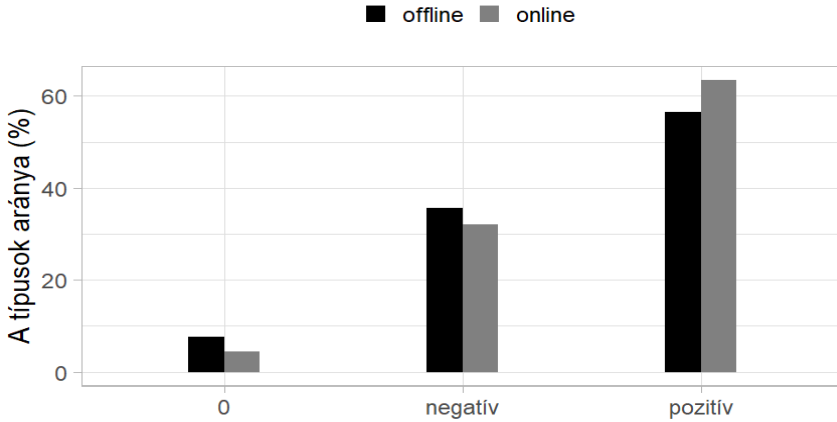
Dinamikus elemzést is végeztünk a beszélőváltások gyakoriságára: hogyan változnak a társalgások öt egyenlő részében az elejétől a végéig (2. ábra). A dinamikus elemzés szerint nem volt szignifikáns különbség a társalgás egyenlő részei között a beszélőváltások gyakoriságában sem az offline, sem az online beszélgetésekben. Az offline társalgásokban a szünettel megvalósuló váltások percnkénti gyakorisága kis mértékben emelkedett a középső szakasztól a beszélgetést záró ötödik szakaszig (a teljes beszélgetés időtartamának 80–100%-os szakaszában); míg az átfedő beszéddel megvalósuló szóátvételek a társalgások közepén voltak leggyakoribbak (ez azonban csupán 1 db/perc-cel gyakoribb előfordulást jelentett, mint a többi rész esetében). Az online felvételek esetében a beszélőváltások percnkénti gyakorisága nagyon hasonlóan alakult a beszélgetések öt egyenlő részében, de a szünetes váltások minden szakaszban gyakoribbak voltak, mint az átfedő beszéddel végbemenő szóátvételek.

2. ábra: A beszélőváltások gyakorisága a társalgás egyes szakaszaiban

A beszélőváltás típusainak elemzése azt mutatta, hogy többségük pozitív FTO-értékkel, vagyis szünetet követően valósult meg a beszédszituációtól függetlenül (56,5% az offline és 63,4% az online beszélgetésekben, vö. 3. ábra). A negatív FTO értékkel, vagyis átfedő beszédet követően végbemenő beszélőváltások aránya nagyon hasonló volt az offline (35,47%) és az online felvételekben (31,1%). Az azonnali (0 ms FTO-értékkel megvalósuló) beszélőváltások 7,7%-ban fordultak elő az offline, 4,5%-ban az online társalgásokban.

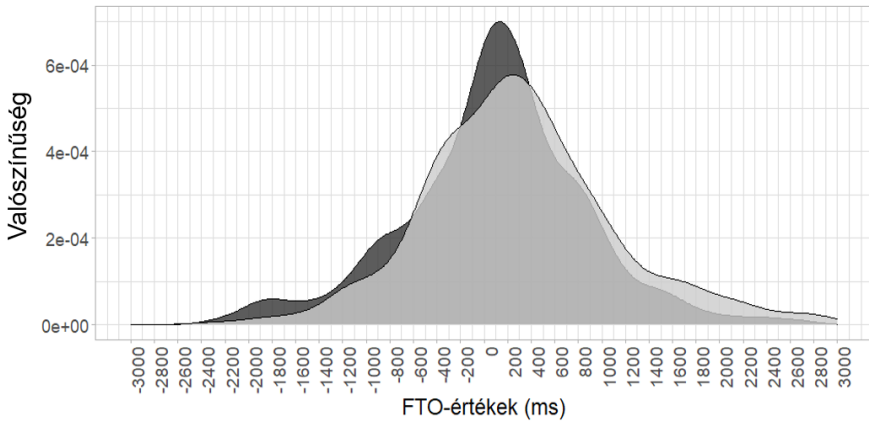
A lineáris kevert modell szerint a beszélőváltás típusa a beszédszituáció (online/offline) nem gyakorolt statisztikailag szignifikáns hatást az FTO-értékre. A beszélőváltás típusa (szünet/egyszerre beszélés/azonnali) ugyanakkor szignifikánsan befolyásolta az FTO abszolútértékeit ($F = 2,649$; $p = 0,008$). A szünettel megvalósuló beszélőváltások hosszabb időtartamban valósultak meg (770 ± 854 ms), mint az átfedő beszédes váltások (633 ± 513 ms).

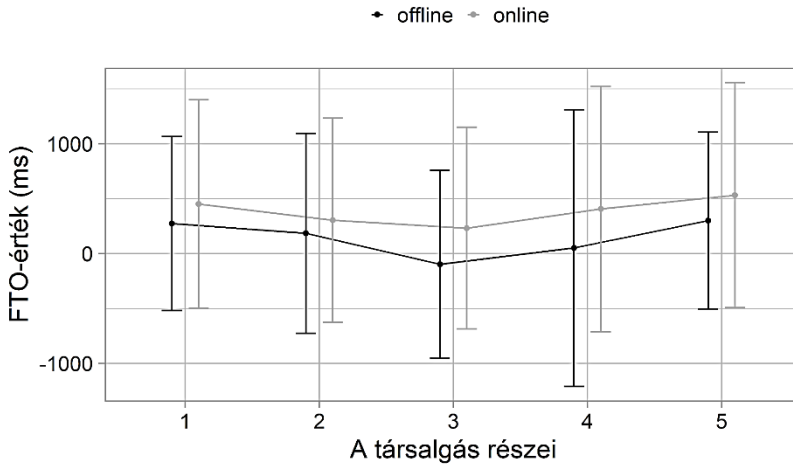
3. ábra: A beszélőváltások típusai a társalgás egyes szakaszaiban (0= azonnali váltás, negatív FTO = beszélőváltás átfedő beszéddel, pozitív FTO = beszélőváltás szünetet követően)

A beszélőváltások FTO-értékeinek eloszlása hasonló volt az offline és online anyagban (4. ábra), de az offline beszélgetésekben több hosszabb FTO-érték fordult elő a negatív tartományban, míg az online felvételekben több hosszabb FTO-érték volt adatolható a pozitív tartományban. A beszélőváltások átlagosan 131 ms (SD: 956 ms) alatt mentek végbe az offline társalgásokban, míg 383 ms (SD: 985 ms) alatt az online beszélgetésekben. Az FTO abszolútértékének (függetlenül attól, hogy a váltás negatív vagy pozitív FTO-értéket mutatott) átlaga 630 ms (SD: 731 ms) volt az offline társalgásokban, 731 ms (SD: 763 ms) pedig az online felvételeken. A medián 113 ms volt az offline és 258 ms az online társalgásokban. A beszédhelyzethez, illetve a váltás típusát is figyelembe véve, az átfedő beszédváltások mediánja -514 ms volt az offline, -388 ms az online felvételeken. A szünettel végbemenő váltások mediánja 457 ms volt az offline, és 590 ms az online beszélgetésekben.

Az FTO-értékeket dinamikus keretben is elemeztük: hogyan változnak a beszélőváltások időzítési viszonyai a társalgás elejétől a végéig az öt egyenlő szakaszban (5. ábra). Az eredmények szerint a beszédhelyzethez függetlenül az FTO-értékek a beszélgetések utolsó egyötödében (a teljes időtartam 80–100%-a) voltak átlagosan a leghosszabbak (FTO: offline átlag +300 ms, SD: 805 ms; online: átlag +531 ms, SD: 1024 ms), és a középső szakaszban (a teljes időtartam 40–60%-a) átlagosan a legrövidebbek (offline átlag -95 ms, SD: 853 ms; online átlag +231 ms, SD: 919 ms).

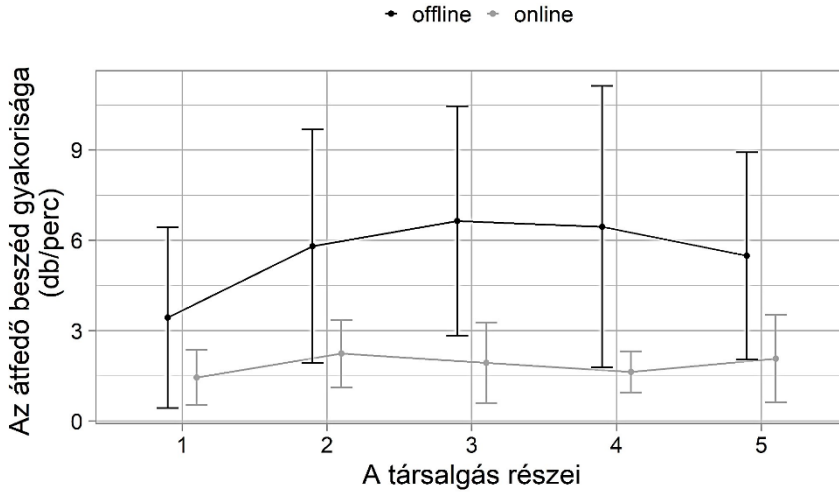
4. ábra: Az FTO-értékek eloszlása az offline és online társalgásokban

5. ábra: Az FTO-értékek a társalgások öt egyenlő részében

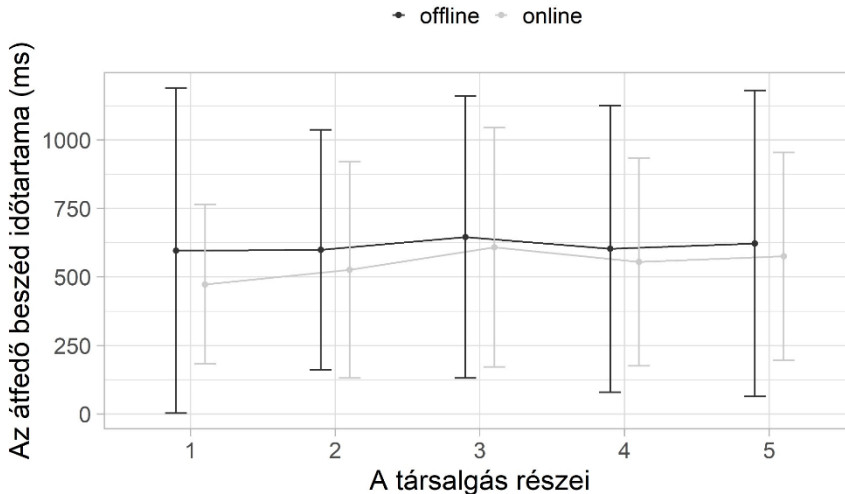
Átfedő beszéd

Az egyszerre beszélések gyakoriságát szignifikánsan befolyásolta a beszédhelyzet [t(8) = -3,687; p = 0,006]. Az offline társalgásokban átlagosan jóval gyakrabban jelent meg egyszerre beszélés (5,6 db/perc, SD: 3,4 db/perc), mint az online beszélgetésekben (1,8 db/perc, SD: 0,7 db/perc). Ez az eltérés minden felvételpár esetében hasonló irányú volt. A társalgás 5 egyenlő részében való pozíció nem volt szignifikáns hatással az átfedő beszéd gyakoriságára. Az offline felvételeken az első és az utolsó szakaszban fordult elő legritkábban párhuzamos megnyilatkozás a beszélőktől, a középső szakaszokban ennél gyakoribb volt a jelenség, de a különbség statisztikailag nem szignifikáns (6. ábra).

6. ábra: Az egyszerre beszélések gyakorisága a társalgások öt egyenlő részében

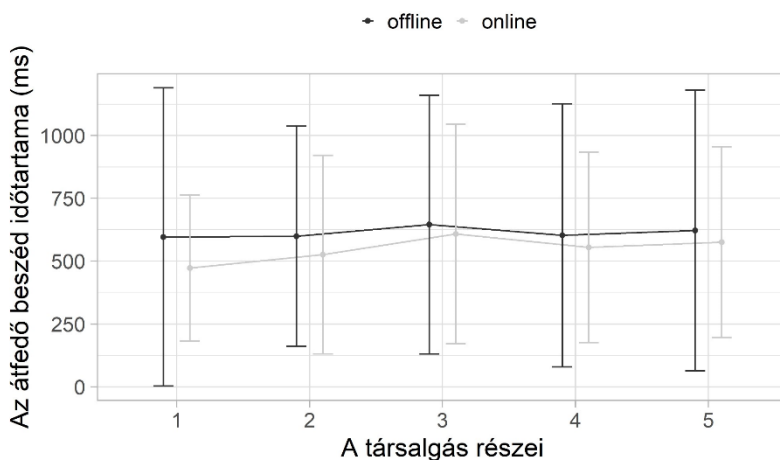
A beszédszituáció az egyszerre beszélések időtartamára is szignifikáns hatással volt ($F = 9,487$; $p = 0,002$). Az offline beszélgetésekben az egyszerre beszélés átlagos időtartama 613 ms (SD: 528 ms), az online felvételeken rövidebb, 551 ms (SD: 384 ms). A társalgás öt szakaszában való megjelenés ugyanakkor nem volt szignifikáns hatással az átfedő beszéd időtartamára a lineáris kevert modell szerint. Az egyszerre beszélések időtartama az offline és az online felvételek esetében hasonlóan alakult a társalgások öt szakaszában (7. ábra).

7. ábra: Az egyszerre beszélések gyakorisága a társalgások öt egyenlő részében

Háttérzsatorna-jelzések

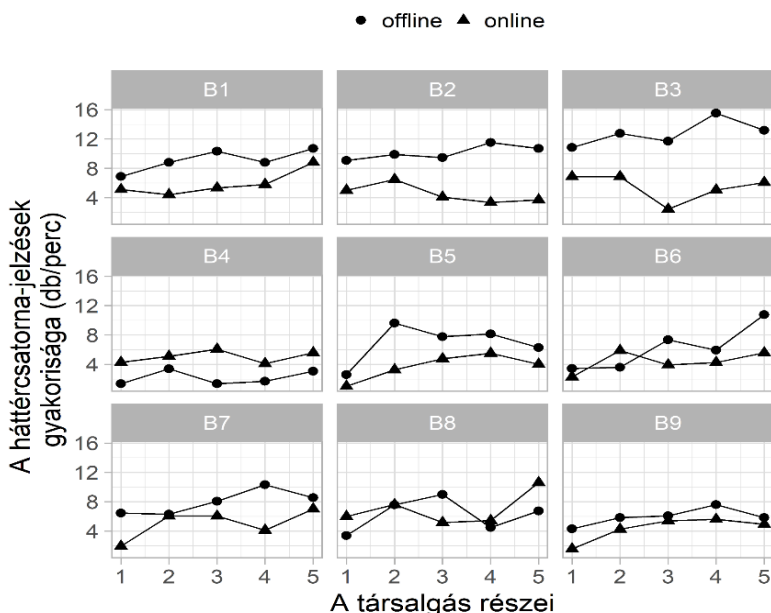
A háttérzsatorna-jelzések gyakoriságára a beszédhelyzet szintén szignifikáns hatással volt [$t(8) = -2,410$; $p = 0,042$]. Az offline beszélgetésekben – az egyszerre beszéléshez hasonlóan – gyakrabban jelentek meg ezek a jelzések (7,5 db/perc, SD: 3 db/perc), mint az online társalgásokban (5 db/perc, SD: 0,9 db/perc); és ez az eltérés minden felvételpár esetén ilyen irányú volt. A gyakoriságot a társalgások öt részében is elemezve az eredmények azt mutatták, hogy a háttérzsatorna-jelzések – a beszédhelyzettől függetlenül – a beszélgetések első szakaszában fordultak elő a leggyakrabban (8. ábra). A Pearson-féle korrelációanalízis szerint az offline beszélgetésekben enyhe pozitív korreláció áll fenn a gyakoriság és a pozíció között; a társalgások vége felé nőtt a jelzések gyakorisága ($p = 0.029$; $r = 0.271$).

8. ábra: A háttérzsatorna-jelzések gyakorisága a társalgások öt egyenlő részében

Minden felvételpárnál az volt látható, hogy az offline helyzetben percenként több jelzést adtak a hallgatók az aktuális beszélő megnyilatkozása közben, mint az online beszélgetések során (9. ábra). A felvételek közötti nagy különbségeket adtunk a jelenség sűrűségét tekintve. Voltak olyan beszélgetések, amelyekben kevésbé volt jellemző, hogy a beszédpartnerek gyakran produkáltak volna ilyen jelzéseket (pl. B9), más társalgásokban ezzel szemben percenként átlagosan akár 12–16 alkalommal is előfordult valamilyen háttérzsatorna-jelzés (pl. B3).

Az offline beszélgetésekben leggyakrabban a hűmmögést adatoltuk háttérzsatorna-jelzésként (40%), de hasonló gyakoriságot mutatott a verbális jelzések előfordulása (38%), például: *igen, abszolút, az biztos, jaj szegény, persze, ez tök érdekes, ez nagyon durva* stb. A nonverbális jelzések (nevetés, köhintés, sóhaj) aránya 19%, a kombinált típus előfordulása 3% (verbális jelzés + nevetés, pl. NEV + hát igen) volt.

9. ábra: Egyéni különbségek a háttérsatorna-jelzések gyakoriságában

Az online társalgásokban szintén a hűmmögés volt a legnagyobb arányú háttérsatorna-jelzés (55%), a verbális jelzések aránya majdnem 20%-kal kevesebb (37%, például: *ja igen, jézusom, pontosan, ja értem, nem kispályás azért*). A nonverbális jelzések (6%) és a kombinált típus (2%) ezeknél jóval ritkábban fordultak elő.

Következtetések

A jelen kutatás a SARS-COVID-19 pandémia következtében elterjedt kommunikációs forma, az online felületen zajló beszélgetések jellemzőit vetette össze a jelenléti társalgások jellemzőivel. A vizsgálatban az online (Zoom felület) és az offline beszélgetésekben mindhárom beszélő azonos volt (felvételpáronként), így csökkentettük a változók számát. A fő kérdés az volt, hogy a beszédhelyzet (online vs. offline) hogyan befolyásolja bizonyos társalgási jelenségek megvalósulásait: hogyan alakul a beszélőváltás, háttérsatorna-jelzés és egyszerre beszélés online beszélgetésekben a megszokottabb, offline társalgásokhoz képest. A társalgási jelenségeket nem csak a beszédhelyzet függvényében elemeztük, hanem dinamikus aspektus szerint is: hogyan változik a jelenségek gyakorisága, időtartama az idő előrehaladtával a beszélgetés kezdetétől a végéig, a társalgás öt egyenlő részében.

A teljes anyagban (9 online és 9 offline társalgás, összesen hat órányi anyag) több mint ezer beszélőváltás volt adatolható. A jelen kutatásban használt háromfős

felvételeken jóval ritkábban volt adatolható beszélőváltás (offline: 3,2 db/perc, online: 2,2 db/perc), mint korábbi, nemzetközi kutatásokban. A “Dinner For Five” (Dubois et al. 1996) nevű korpuszban például percenként átlagosan 18 alkalommal adatoltak váltást a beszélők között (a beszélgetések nagyobb társaságban, 5–8 fővel voltak rögzítve). A Switchboard-korpuszban (Roberts et al. 2015) átlagosan 12 db/perc volt a váltások gyakorisága. Az adatok közötti nagymértékű eltérés a módszertanok különbségéből adódik (eltérő a résztvevők száma, a beszédhelyzet stb.). A jelen kutatáshoz használt felvételek a BEA-adatbázis (Gósy és mtsai 2012, Horváth és mtsai 2019) protokollja alapján készültek: a felvételvezető egy adott témáról kérdezi a másik két beszélő véleményét, ezért többször is előfordul a beszélgetésen belül – a mindennapi társalgásokhoz hasonlóan –, hogy egy beszélő hosszabban tartja magánál a szót, a többiek meghallgatják, és ez ritkább beszélőváltásokat eredményez. Ráadásul ezek a történetmesélés-jellegű narratív részek indukálhatják, hogy a többi résztvevő is megosztja saját élményeit, történeteit, ezzel újabb, kevesebb váltást tartalmazó narratív részeket létrehozva társalgáson belül (Sacks et al. 1974, Norris 2000, Hutchby–Wooffitt 2006).

A vizsgált társalgási jelenségeket különböző mértékben befolyásolta, hogy a beszélgetés online, vagy jelenléti formában zajlott – első hipotézisünk részben igazolódott. A váltások percenkénti gyakorisága szignifikáns különbséget nem mutatott a beszédhelyzet függvényében. Szignifikáns különbség volt adatolható ugyanakkor az egyszerre beszélés előfordulásában a beszédhelyzet függvényében: az offline beszélgetésekben átlagosan jóval gyakrabban fordult elő (5,6 db/perc), mint az online felvételekben (1,8 db/perc); időtartamuk ráadásul szignifikánsan hosszabb volt az offline beszélgetésekben. A háttérzsoltárna-jelzések szintén szignifikánsan gyakoribbak voltak a jelenléti, mint az online beszélgetésekben (7,5 db/perc vs. 5 db/perc); ez az eltérés szintén minden offline-online felvételpár esetében azonos irányú volt. Az egyszerre beszélés és a háttérzsoltárna-jelzések eltérő gyakoriságának oka feltételezhetően az, hogy még egy jó minőségű internetkapcsolat esetén is limitált bizonyos verbális és nonverbális eszközök használatának lehetősége. Egy online felületen a szemkontaktus fenntartása nehezített, a beszélőnek általában csak mellkastól felfelé látható a teste a beszédpartner számára, hiányzik vagy korlátozott a kéz-geztusok használata, kevesebb lehetőség van a testhelyzet látható változtatására. A beszélőváltások lebonyolítását segítő ezen nonverbális eszközök korlátozottsága nehezebbé teszi továbbá a szóátadási szándék bejósolását a jelenléti helyzethez képest. Az érthetőség fenntartásának érdekében a beszélők igyekeznek kerülni a párhuzamos megnyilatkozásokat, időtartamuk is szignifikánsan rövidebb az online beszélgetésekben (az egyszerre beszélés sokkal kevésbé érthető, mint jelenléti helyzetben a módosult átviteli karakterisztika miatt). Továbbá a verbális jellegű háttérzsoltárna-jelzések aránya majdnem 20%-kal alacsonyabb volt az online, mint az offline beszélgetésekben

– a hallgatók a hümmögést preferálták az online társalgásban a párhuzamos megszólalást eredményező verbális kifejezések helyett.

Mindezek hatással vannak a beszélgetés egész szerveződésére: a beszélők hosszabban tartják maguknál a szót, kevesebb a beszélőváltás, kevesebb a háttér-csatorna-jelzés a hallgatók részéről az online beszélgetésekben, mint a jelenléti-ekben.

A beszélőváltások FTO-értékeiben nem volt szignifikáns különbség a beszédszituáció függvényében, de az offline társalgásokban több hosszabb FTO-érték fordult elő a negatív tartományban (több esetben fordult elő hosszabb párhuzamos megnyilatkozás a beszélők részéről), míg az online felvételekben több hosszabb FTO-érték volt adatolható a pozitív tartományban (több esetben fordult elő hosszabb szünet a beszélőváltást megelőzően). A beszélőváltás típusa (szünet/egyszerre beszélés/azonnali) ugyanakkor szignifikánsan befolyásolta az FTO abszolútértékeiket: a szünettel megvalósuló beszélőváltások hosszabbak voltak, mint az átfedő beszédes váltások. A beszélőváltások továbbá kisebb arányban mentek végbe azonnal (0 ms-os váltás) az online társalgásokban, mint a jelenléti-ekben; alátámasztva, hogy a fordulólégek bejósolása, a beszélőváltások időzítése komplexebb feladat a nonverbális eszközök korlátozottsága miatt az online beszélgetésekben.

A jelen kutatásban adatolt FTO-értékek hasonló eloszlást mutattak, mint a korábbi kutatások más nyelvekre (vö. pl. Stivers et al. 2009, Roberts et al. 2015). A beszélőváltások átlagosan 131 ms alatt mentek végbe a jelen kutatás offline háromfős társalgásaiban, míg 383 ms alatt az online beszélgetésekben. Összehasonlításképpen, például a Switchboard-korpusz telefonos dialógusaiból származó több mint 1100 beszélőváltás alapján angol nyelvre körülbelül 187 ms volt az átlagos FTO-érték (Roberts et al. 2015), német telefonos beszélgetésekben pedig 131 ms (Riest et al. 2015). A jelen kutatásban az FTO mediánja 113 ms volt az offline és 258 ms az online társalgásokban, ezek nagyjából a középső sávban helyezkednek el a Stivers és munkatársai (2009) által megadott 10 nyelvre jellemző medián értékek skáláján.

A közelmúlt online/offline beszélgetéseket összevető nemzetközi kutatásai szerint az átfedő beszéd gyakoribb volt a videós felületen, mint a jelenléti beszélgetésekben (Olbertz-Siitonen 2015, Schneider 2017, Seuren et al. 2021), ez elmentmond a jelen kutatás eredményeinek. Ugyanakkor az FTO-érték átlagosan hosszabb volt angol nyelvű Zoomos dialógusokban (487 ms), mint a jelenléti beszélgetésekben (135 ms, vö. Boland et al. 2021) – ez az eredmény egyezik a jelen kutatás magyarra kapott értékeivel. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az eddigi nemzetközi és hazai kutatások FTO értékei csak korlátozottan összevethetők. A beszélőváltások időviszonyai ugyanis nagyban függenek nemcsak az adott nyelvtől, de az adatrögzítés körülményeitől is: a beszélgetésben résztvevők számától, a társalgás típusától (spontán beszélgetés vagy feladatorientált beszélgetés), a témától, a fordulóhossztól és -típustól (Stivers et al. 2009 adatai például csak

kérdés–válasz szekvenciákból származnak) vagy éppen a beszélgetés fórumától (jelenléti, telefonos vagy videós).

A jelen kutatás dinamikus aspektusa arra vonatkozott, hogy miként változnak a társalgási jelenségek paraméterei (gyakoriság, időtartam) a beszélgetés elejétől a végéig a felvételek öt egyenlő szakaszában. A korrelációelemzés szerint a háttérchatna-jelzések percenkénti gyakorisága nőtt a beszélgetések vége felé, feltételezhetően a beszélgetésbe való bevonódás fokozódó mértéke miatt. Az eredmények azt mutatták, hogy a különböző változások az öt részben az időtartamokra (FTO-érték, egyszerre beszélés időtartama) statisztikailag nem szignifikánsak.

Az online kommunikáció használata az elmúlt két-három évben a SARS-COVID-19 világijárvány miatt nagymértékben növekedett, elterjedését megkönnyítették a gyors internetkapcsolat, a felhasználók számára elérhető okoseszközök, a felhasználóbarát módon tervezett, egyszerűen használható programok és applikációk. Noha a használatuk kapcsán számos előny és hátrány említhető, kétségtelen, hogy egyre több ember veszi igénybe ezeket a platformokat, felvetve újabb és újabb megválaszolni kívánt kérdéseket a (nyelv)tudomány számára. Ilyen módon tehát a kutatói érdeklődés is megnőtt az online, videós kapcsolattartási felületek hatását tekintve, ugyanis ez az új kommunikációs mód számos kérdést felvet a közléseink átalakítása kapcsán – milyen kommunikációs stratégiákkal alkalmazkodnak a beszélők a megváltozott feltételekhez. A jelen kutatás eredményei az online kommunikációról szerzett, eddigi viszonylag kevés ismereteinkhez kívánnak hozzájárulni a társalgási jellemzők időzítési, fonetikai paraméterekre gyakorolt hatások vizsgálata által. A kutatás eredményei kiindulást jelentenek számos további fonetikai, illetve pragmatikai, akusztikai, szemantikai, akár paralingvisztikai stb., illetve multidiszciplináris szempontú vizsgálatok elvégzéséhez, amelyek együttesen teszik lehetővé az online tér kommunikációra gyakorolt hatásának szisztematikus feltérképezését és leírását.

Irodalom

- Bailenson, J. N. 2021. Nonverbal Overload: A Theoretical Argument for the Causes of Zoom Fatigue. *Technology, Mind and Behavior* 2/1. <https://tmb.apaopen.org/pub/nonverbal-overload/release/2>.
- Bates, D. – Mächler, M. – Bolker, B. – Walker, S. 2015. Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software* 671: 1–48. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1406.5823>
- Belz, M. – Zöllner, A. – Terada, M. – Lange, R. – Adam, L-S. – Sell, B. 2021. *Dokumentation und Annotationsrichtlinien für das Korpus BeDiaCo*.
- Boersma, P. – Weenink, D. 2022. *Praat: doing phonetics by computer*. *Computer Program*, http://www.fon.hum.uva.nl/praat/download_win.html.
- Boland, J. E. – Fonseca, P. – Mermelstein, I. – Williamson, M. 2022. Zoom disrupts the rhythm of conversation. *Journal of Experimental Psychology: General* 151(6): 1272–1282. <https://doi.org/10.1037/xge0001150>

- Cantrell, L. 2013–14. The power of rapport: an analysis of the effects of interruptions and overlaps in casual conversation. *Innervate* 6: 74–85. <https://www.nottingham.ac.uk/english/documents/innervate/13-14/06-lucy-cantrell-q33103-pp-74-85.pdf>
- Dubois, S. – Boutin, M. – Sankoff, D. 1996. The Quantitative Analysis of Turntaking in Multiparticipant Conversations. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 3/1. <https://repository.upenn.edu/pwpl/vol3/iss1/20/>
- Gósy M. – Gyarmathy D. – Horváth V. – Gráci Z. E. – Beke A. – Neuberger T. – Nikléczy P. 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In Gósy M. (szerk.). *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–24.
- Halbe, D. 2012. “Who’s there?”: Differences in the Features of Telephone and Face-to-Face Conferences. *The Journal of Business Communication* 49/1: 48–73.
- Horváth V. 2020. Az egyszerre beszélések jellemzői háromfős társalgásokban. *Beszéltudomány – Speech Science* 2020 (1): 187–213.
- Horváth V. – Krepesz V. – Gyarmathy D. – Hámori Á. – Bóna J. – Dér Cs. I. – Weidl Zs. 2019. Háromfős társalgások annotálása a BEA-adatbázisban. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 255–274.
- Hutchby, I. – Woofitt, R. 2006. *Conversation analysis: principles, practices and applications*. Cambridge: Polity Press.
- Iqbal, M. 2022. Zoom revenue and usage statistics. *Business of Apps*. <https://www.businessofapps.com/data/zoom-statistics/>
- Krepesz, V. – Horváth, V. – Huszár, A. – Gyarmathy, D. 2021. Organization of conversations depending on the number of participants. *Proceedings of PAPE 2021*. 4th Phonetics and Phonology in Europe. Barcelona, Spain. June 2021. 191–192.
- Krepesz, V. – Horváth, V. – Hámori, Á. – Gyarmathy, D. – Dér, Cs. I. 2022. Backchannel responses in Hungarian conversations: a corpus based-study on the effect of the partner’s age and gender. *Linguistica Silesiana* 43: 113–140. <https://journals.pan.pl/Content/124225/PDF/2022-LINS-07-Krepesz.pdf?handler=pdf>
- Levinson, S. C. – Torreira, F. 2015. Timing in turn-taking and its implications for processing models of language. *Frontiers in Psychology* 6: 731.
- Magyari, L. – Bastiaansen, M. C. M. – de Ruiter, J. P. – Levinson, S. C. 2014. Early anticipation lies behind speed of response in conversation. *Journal of Cognitive Neuroscience* 26: 2530–2539.
- Nguyen, M. H. – Gruber, J. – Fuchs, J. – Marler, W. – Hunsaker, A. – Hargittai, E. 2020. Changes in Digital Communication During the COVID-19 Global Pandemic: Implications for Digital Inequality and Future Research. *Social Media + Society* 6/3: 1–6.
- Norris, N. R. 2000. *Conversational narrative: storytelling in everyday talk*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Olbertz-Siitonen, M. 2015. Transmission delay in technology-mediated interaction at work. *Psychology Journal* 13: 203–34. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/51325>
- Oppezzo, M. – Schwartz, D. L. 2014. Give your ideas some legs: The positive effect of walking on creative thinking. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 40/4: 1142–1152.
- R. Core Team 2018. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>.

- Riest, C. – Jorschick, A. B. – De Ruiter, J. P. 2015. Anticipation in turn-taking: mechanisms and information. In Holler, J. – Kendrick, K. H. – Casillas, M. – Levinson, S. C. (eds.): *Turn-Taking in Human Communicative Interaction. Lausanne: Frontiers Media*. <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/32712>
- Roberts, S. G. – Torreira, F. – Levinson, S. C. 2015. The effects of processing and sequence organization on the timing of turn taking: a corpus study. *Frontiers in Psychology* 6: 509.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4429583/#B64>
- de Ruiter, J. P. – Mitterer, H. – Enfield, N. J. 2006. Projecting the end of a speaker's turn: a cognitive cornerstone of conversation. *Language* 82: 515–535.
- Sacks, H. – Schegloff, E. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematic for the organization of TT for conversation. *Language* 50: 696–735.
- Schneider, J. G. 2017. Medien als Verfahren der Zeichenprozessierung: Grundsätzliche Überlegungen zum Medienbegriff und ihre Relevanz für die Gesprächsforschung. *Gesprächsforschung – Online-Zeitschrift Zur Verbalen Interaktion* 18: 34–55.
- Seuren, L. M. – Wherton, J. – Greenhalgh, T. Shaw, S. E. 2021. Whose turn is it anyway? Latency and the organization of turn-taking in video-mediated interaction. *Journal of Pragmatics* 172: 63–78.
- Stivers, T. – Enfield, N. J. – Brown, P. – Englert, C. – Hayashi, M. – Heinemann, T. – Hoymann, G. – Rossano, F. – de Ruiter, J. P. – Yoon, K-E. – Levinson, S. C. 2009. Universals and cultural variation in turn-taking in conversation. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106/26: 10587–10592.
- Šturm, P. – Skarnitzl, R. – Nechanský, T. 2021. Prosodic Accommodation in Face-to-face and Telephone Dialogues. *Proceedings of INTERSPEECH 2021 – 22nd Annual Conference of the International Speech Communication Association, Brno, Czech Republik, Aug./Sep. 2021*. 1444–1448.
- Tannen, D. 1983. When is an overlap not an interruption? One component of conversational style. In Di Pietro, R. J. – Frawley, W. – Wedel, A. (eds.): *The first Delaware symposium on language studies*. Newark: University of Delaware Press. 119–129.
- ten Bosch, L. – Oostdijk, N. – de Ruiter, J. P. 2004. Durational aspects of turn-taking in spontaneous face-to-face and telephone dialogue. In Sojka, P. – Kopeček, I. – Pala, K. (eds.): *Text, Speech and Dialogue*. Berlin: Springer. 563–570.
- Xia, Q. 2022. *Temporal aspects of turn-taking in video-based and co-present dialogues: A corpus-based study of German*. Masterarbeit, Humboldt-Universität zu Berlin, Sprach- und Literaturwissenschaftlichen Fakultät Institut für Linguistik, Berlin.
- Ward, N. – Tsukahara, W. 2000. Prosodic features which cue back-channel responses in English and Japanese. *Journal of Pragmatics* 32: 1177–1207.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti, Kulturális, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-128810 számú pályázata támogatta.

Illés Tekla

„ELPIRULOK, CSAK ELFOGULT VAGY” AZ ONLINE TÉRBE FOGADOTT BÓKOK VÁLASZSTRATÉGIÁINAK ELEMZÉSE

Budapesti Corvinus Egyetem

tekla.illes1@gmail.com

Bevezetés

Az internet megjelenésével és az online kommunikáció elterjedésével a bókolás számára is új tér nyílt, amelynek jellemzői sokban különböznek a szóban elhangzó, „hagyományos” bókok végrehajtásának és fogadásának jellemzőitől. Az új felülethez való alkalmazkodás számos kutató érdeklődését felkeltette. Ez az új közeg nemcsak a bókolás módjára és tartalmára van hatással, hanem a bókra adott válasz esetében is új lehetőségek adódnak. A kutatás célja az online kapott bókokra adott válaszok vizsgálata és azok összehasonlítása egy korábbi, Szili (2004a) által végzett kutatás eredményeivel.

A kutatás négy hipotézisre épül: (1) az emberek azonos bóktípusra eltérő kategóriába sorolható választ adnak online, mint személyesen; (2) az online kommunikáció sajátosságából adódóan újabb reakciótípusok emelkednek ki, amelyek nem szerepelnek a korábbi szakirodalomban; (3) amennyiben a bókot egy emoji kíséri, a válaszokban is nagyobb számban jelenik majd meg emoji; (4) a válaszadásban nemi különbségek is kirajzolódnak és megkülönböztethetők lesznek.

A kutatás fókuszában a 18 és 26 év közötti korosztály áll, mivel ennek a korcsoportnak a közösségi médiában való részvétele kimagasló. A bókolás módja korcsoportoktól függően eltérő lehet, továbbá az összehasonlítás alapját képező kutatás esetében is ez a korcsoport volt fókuszban. A kutatás módszere a diskurzuskiegészítő teszt: ennek 248 kitöltője nyolc bókra reagál írott formában úgy, ahogy azt az online történő kommunikálás során tennék valamelyik instant üzenetküldő platformon keresztül, mint amilyen például a Messenger, a WhatsApp vagy a Viber. Wolfson (1981, 1983, 1989) és Holmes (1986, 1988, 1995/2013) több kutatás során – melyek keretei között az élet különböző területeiről vettek példákat – megállapították, hogy a dicséret tárgya négy nagy csoportba osztható: külső megjelenés, képesség/adottság, tulajdon és teljesítmény. Ezeknek megfelelően lett megalkotva a tesztben megjelenő nyolc bók is. A kapott válaszok csoportosítása a már korábban kidolgozott kategorizációs rendszer alapján történik. A diskurzuskiegészítő teszt elemzése és annak Szili (2004a) megállapításaival

való összevetése során kapott eredményeket alacsony létszámú, nyitott kérdéseket tartalmazó, interjúk felmérésén keresztül ellenőrzöm.

A kutatás fő célja, hogy rávilágítson a bókolás online térben való alakulására, mintáira, ezáltal reflektálva az online kommunikáció egyediségére és megkülönböztető vonásaira.

A bókkutatás kezdeti meghatározó alakjai – szakirodalmi áttekintés

A bókok kutatásával először az 1970-es évek elején foglalkoztak. A fő szempont a bókok csoportosítása és a válaszok kategorizálása volt. Ezeket a kérdéseket a későbbiekben különböző új tényezők bevonásával vizsgálták, mint például a nemi szerepek, regionális különbségek vagy a kulturális, nyelvi különbségek hatása. A különböző vizsgálati módszerek és kutatható kérdések kombinációja végeláthatatlannak bizonyult. A 2000-es években az online kommunikáció újdonságai és érdekességei új lendületet adtak a bókolás vizsgálatának, így a lehetőségek tovább bővültek.

A bókolás évtizedekre visszanyúló kutatásában kiemelkedő és áttörő eredményeket hozott Pomerantz (1978) munkája. Többek között az ő nevéhez fűződik a bókra adott válaszstratégiák rendszerezése is. A téma korai kutatói között említendő még Wolfson és Manes (1980), akik úgy vélekednek a bókokról, mint egy társadalmi stratégiáról, melyet kapcsolatteremtés vagy -fenntartás esetében alkalmaznak a kommunikáló felek. A bók az egyik fél véleményét, meglátását tartalmazza, amely kedvezően hat a másik félre. A bókkutatásban, amennyiben Wolfson és Manes (1980) irányzatát vesszük alapul, a bókokra mint beszédaktusra tekintünk. Egyes kutatók a bókokat az expresszívumok közé sorolják, míg mások a reprezentatívumok közé, ahová a dicséret is sorolható (Strubel-Burgdorf 2018). A bóokban és a dicséretben, gratulációban közös, hogy céljuk pozitív értékelés adása egy másik személynek. Mint ahogy más, egymáshoz közel álló beszédaktusok esetében is elmondható, a bók és dicséret közötti különbségtétel kissé homályos, vizsgálata elhanyagolt, ráadásul nyelvi különbségek is árnyalhatják. A magyarban a bók elsősorban a külső megjelenésre vonatkozik, a dicséret teljesítményre, jó cselekedetre, míg a gratuláció társadalmilag kiemelkedő eredményeknek, sikereknek és örömteli eseményeknek szóló jókívánság. Az angolban két kifejezés jelenik meg az előbb említett beszédhelyzetekre: a *compliment* és a *congratulation*. A *compliment* kifejezés magába foglalja a magyar bók és dicséret fogalmát, de a *praise* kifejezés is előkerülhet a dicséret szó fordításaként – az Oxford szótár (2023) alapján azonban ehhez a kifejezéshez a csodálat és hála is társítandó, amelyek már a dicsérettől eltérő fogalmakat jelölnek. Valójában a magyar bók és dicséret között is van némi átfedés, hiszen bóknak is vehető, ha valakinek azt mondják, hogy jól táncol vagy jól vezet. Persze nem mindegy, hogy a tanár, oktató mondja az objektív teljesítményszintre utalva (ekkor inkább dicséret), vagy kissé szubjektív, szimpátiakifejező, udvarias, udvarló megjegyzés (ek-

kor inkább bók). Alfonzetti (2013) úgy véli, az, hogy mi értendő bókként, és mi dicséretként, a fogadó megítélése alapján dől el, és az értelmezést befolyásolja a személy értékrendje, illetőleg a társadalom kulturális rendszere, amelyben él. Ezt a nézetet erősíti Váلكová (2013) is, aki kiemeli, hogy valós (személyes) kommunikációs helyzetben a bókolás folyamata nem feltétlenül egyszerű és könnyen kiszámítható, ugyanis a bók több, akár nyelven kívüli tényező összetett kölcsönhatásaként jön létre, így a bókolás folyamatának leírása, pontos meghatározása problémás lehet. Ennek megfelelően a bókot a tartalom és a szándék együttes figyelembevételével, valamilyen külső vagy belső értékelői nézőpontból (Tátrai 2011) lehet azonosítani.

A téma másik kiemelkedő korai kutatója, Holmes (1986) a bók jelenségét úgy definiálja, mint egy beszédaktust, amelynek nyíltan kifejezett (explicit) vagy hallgatólagos (implicit) szándéka, hogy a beszélő egy másik személy valamiféle tulajdonságát, tulajdonát elismerje. Holmes 1986-ban közölt tanulmánya több mint 500, szóban elhangzó, majd utóbb írott formában is lejegyzett bókváltást vizsgált meg. Fókuszát a mondattani és lexikális mintákra helyezte a vizsgált bókokban. Az eredmények alapján a válaszokból kidolgozott egy kategorizációs rendszert, összetett csoportosítási módot. Wolfson és Manes (1980), valamint Holmes (1986) egyetért abban, hogy a bók személyek között folytatott kommunikáció során jön létre, és az egyik fél a másik felet elismeréséről biztosítja azzal a nyílt vagy rejtett szándékkal, hogy ez kapcsolatukat kedvező irányba terelje, gondozza. Ezt az átfogó bókdefiníciót alkalmazza a legtöbb későbbi kutatás is (Mustapha 2011, Maíz-Arévalo–García-Gómez 2013, Indah–Rifana 2017, Danziger 2018, di Gennaro–Ritschel 2019).

Szili (2004a, 2004b) – Searle (1975) alapján – a bók és a bókra adott válasz beszédaktusát az expresszívumok osztályába sorolja. A bók és az arra érkező válasz társalgáselemzési szempontból szomszédsági párt alkot, nem választhatók szét (Schegloff–Sacks 1973). Példaként a következő interakciót említi:

A: *Tetszik a ruhád!*

B: *Igazán? Nagyon kedves vagy!*

A bók és arra érkező válasz ugyanolyan párként viselkedik, mint a kér(d)és és válasz, vagy a köszönetnyilvánítás és annak viszonzása (Szili 2004a: 265). A kutatás során Wolfson és Manes (1980) és Holmes (1986) bók- és bókra adott válasz definícióját kötöm össze a szomszédsági pár fogalmával, amelyre Szili (2004a) is mint origóra tekint.

A bók és a válasz is „homlokzatérzékeny” beszédaktus (Brown–Levinson 1978). A homlokzat (ang. *face*; magyarul *arcnak* és *arculatnak* is fordítják) megmunkálásának fő célja rendszerint az, hogy a személy kedvelt, elfogadott legyen mások szemében, ugyanakkor lehetőség szerint önálló gondolatait, véleményét nyilatkoztassa ki (l. pl. Nemesi 2012). Ez a két szempont és ellentétes igény

folyamatos harcban áll egymással, kulturálisan is más-más súllyal eshet a latba, megnehezítve a bókolást és a bókra való válaszadást is.

Bókkutatás a magyarban

Magyar nyelvterületen elsőként tehát Szili (2004a, 2004b) foglalkozott a bók kutatásával, illetőleg a magyar nyelv és kultúra válaszstratégiáinak csoportosításával. Szili 170 fős csoportot vizsgált diskurzuskiegészítő teszt alkalmazásával, majd összevetette eredményeit Holmes 1988-as kutatásával és rendszerezésével. A tanulások alapján és a magyar nyelv sajátosságainak megfelelően kibővítette Holmes (1988) eredeti rendszerezését. Így immáron tizennégy tagúvá vált az osztályozási rendszer, amely végül több jelentős ponton is eltér Holmes eredeti csoportosításától a bókra adott válaszok vonatkozásában.

Ahogy az az 1. táblázatban látható, Szili (2004a) minden főstratégia esetében a már Holmes (1988) által kidolgozott alkategóriák mellé tette a magyarban megjelenő választípusokat. Mindkét kutatónál megjelent a bókkal való egyetértés és a bók viszonzása, a magyarban azonban a köszönetnyilvánítás külön típusnak bizonyult. Az 1. táblázatban az is megfigyelhető, hogy a magyarban egy újfajta elfogadási stratégia is megjelenik: a tréfákozás. A humor szerepére a bókra adott válaszban a friss nemzetközi szakirodalom is rávilágít (Mir–Cots 2019).

ELFOGADÁS főstratégia		
	Holmes	Szili
1.	A bók méltánylása és egyetértés: <i>Thanks; Yes (or smile)</i>	Egyetértés kifejezése, a bókot megerősítő nyilatkozás: <i>Igen, szép; Nekem is tetszik.</i>
2.	Egyetértő megnyilatkozás: <i>I think it's lovely, too.</i>	Köszönet: <i>Köszönöm.</i>
3.	Lefokozó vagy minősítő megnyilatkozás: <i>It's not too bad, is it.</i>	Öröm kifejezése: <i>Nagyon örülök, hogy tetszik.</i>
4.	A bók viszonzása: <i>You're looking good, too.</i>	A bók viszonzása, megdicsért tárgy felajánlása: <i>Kedves vagy; Kipróbálsz?</i>
5.	–	Tréfákozás: <i>Én sajnos nem érzektem a zsenialitásom, mert el voltam foglalva vele.</i>

1. táblázat: A bókra adott válaszok kétféle kategorizálásának összevetése az elfogadás főstratégia esetében (Forrás: Szili 2004a: 269)

EGYET NEM ÉRTÉS, VISSZAUTASÍTÁS főstratégia		
	Holmes	Szili
1.	Egyet nem értés: I'm afraid I don't like it much.	Egyet nem értés: <i>Ez nem igaz.</i>
2.	Pontosító kérdés: Is beautiful the right word?	Zavar, kellemetlenség érzésének kifejezése: <i>Zavarba hozol.</i>
3.	A bókoló őszinteségének megkérdőjelezése: <i>You don't really mean that.</i>	A bók minősítése (őszintetlenség, túlzás, elfogultság kifejezése): <i>Szerintem elfogult vagy egy kicsit.; Ezt komolyan gondolod?</i>
4.	–	Lefokozó, becsmérlő megjegyzések, magyarázatok: <i>Á, ezeréves cucc.</i>

2. táblázat: A bókra adott válaszok kétféle kategorizálásának összevetése az egyet nem értés, visszautasítás főstratégia esetében (Forrás: Szili 2004a: 271)

Holmes (1988) három stratégiából álló egyet nem értés főstratégiájával szemben Szili (2004a) négy stratégiát állapított meg, ahogy az a 2. táblázatban látható.

A pontosító kérdés stratégiáját nem vélte felfedezni magyar mintájában, azonban két újat igen: a lefokozást/becsmérlést, valamint a zavar/kellemetlenség érzésének kifejezését.

Ami az elterelés főstratégiát illeti, a különböző típusoknak a száma nem változott, ahogy azt a 3. táblázat is mutatja, viszont bizonyos típusok megnevezésének pontosítása a nyelvi sajátosságoknak megfelelően ismét megtörtént Szili (2004a) részéről. Az „informatív megjegyzés” (Holmes 1988) helyett Szili (2004a) az „elterelő magyarázat” nevet adta a stratégiának. Emellett a holmesi (1988) „figyelman kívül hagyás”-t Szilinél (2004a) az „igyekezet kifejezése” stratégia váltotta fel. Az egyet nem értés főstratégiánál érdemes megemlíteni Koczogh (2017) empirikus kutatását, melynek részeredménye, hogy a direkt módon kifejezett egyet nem értést a kutatásban résztvevők többsége udvariatlanabbnak ítélte meg, mint az indirekt módon történő egyet nem értést (vö. Nemesi 2012). A bókra adott válaszokra nyilvánvalóan hatással van az udvariassági normáknak való megfelelési vágy is (Leech 2014).

ELTERELÉS főstratégia		
	Holmes	Szili
1.	A dicséret, bók másra háritása: <i>My mother knitted it.</i>	A dicséret, bók másra háritása: <i>A mamám kötötte.</i>
2.	Informatív megjegyzés: I bought it at that Vibrant Knite place.	Elterelő magyarázat: <i>Én a Váci utcában vettem.</i>

3.	Figyelmen kívül hagyás: It's time we were leaving, isn't it?	Figyelmen kívül hagyás: <i>Mikor vizsgálol?</i>
4.	Legitim kitérés	Igyekezet kifejezése: Rengeteget dolgoztam érte.
5.	Megerősítés kérése / a bók megismételtetése: <i>Do you really think so?</i>	Kétértelműség, bizonyosságkeresés: <i>Igazán?; Valóban?</i>

3. táblázat: A bókra adott válaszok kétféle kategorizálásának összevetése az elterelés főstratégia esetében (Forrás: Szili 2004a: 272)

A Holmes (1988) és Szili (2004a) rendszerezését összevető táblázatokban megfigyelhető, hogy a három főstratégiából álló rendszert (elfogadás, egyet nem értés / visszautasítás, elterelés) Szili megtartotta, a főstratégiákon belül azonban új alcsoportokat hozott létre, és bizonyos alcsoportokat átcímkezett a magyar nyelvi anyagon végzett kutatás eredményei alapján.

A személyes és az online kommunikáció sajátosságai, különbségei

Az utolsó nagyobb hangsúlyt kapó témakör, amelynek figyelembevétele nélkülözhetetlen a kutatás szempontjából, nem más, mint az online és a személyes kommunikáció sajátosságai és eltérései. A korábbi szakirodalmi megállapítások szerint az emberek túlnyomórészt máshogy viselkednek, társalognak online térben, mint személyesen (Valdés–Pino 1981, Subrahmanyam–Greenfield 2008).

Az online és a személyes kommunikáció összehasonlításakor gyakran előkerül a kérdés, hogy a személyes kommunikáció jellemzői hogyan helyettesíthetők, éreztethetők az online térben. Amennyiben a személyes kommunikációt vizsgáljuk, megfigyelhető, hogy az emberek különböző prozódiai eszközök használatával – mint például az intonáció, a hangmagasság és hangerő váltogatása – érzékeltetik a beszédpartnerük számára az üzenet mögöttes tartalmát, vagy erősítik meg a szavak szintjén, jelentésben már átadott üzenetet (Valdés–Pino 1981, Tannen 1992/2001). Az online kommunikációban bizonyos nem verbális jelek helyettesítésére szolgálhatnak az emojik mint a szöveges üzenet kiegészítői (Herring 2007, Bai et al. 2019). Cirillo (2012) azonban nem úgy tekint az emojikra, mint kiegészítőkre. Úgy véli, segítségükkel összetettebb üzenet adható át. Kaye, Wall és Malone (2016) tanulmánya alapján az emberek négy különböző indítatásból használják a hangulatjeleket, emojikat: érzelmek, illetve személyiségük átadása, a légkör megteremtése és a kétértelműség csökkentése is lehet a szándékuk. Az eredmények összhangban vannak Veszelszki (2017) eredményeivel, miszerint a válaszadók a hangulatjeleket, emojikat a szupraszegmentális jelek helyettesítésére alkalmazzák összetettebb érzelmek kifejezésére, valamint jelzik, hogy aktív résztvevői a beszélgetésnek. Emellett csökkentik a személytelenséget

vagy a kétértelműséget, javítják a befogadó hangulatát, és szükség esetén tompítják az üzenetet.

Egy újabb eltérés az aszinkronitás. Az említett prozódiai eszközök könnyebben jelennek meg online kommunikációban, amennyiben az nem aszinkron (Es-lami et al. 2015a). Erre példa lehet a videocsetelés, melynek során a társalgás valós időben történik. Ezzel szemben az írott, szöveg alapú online kommunikáció nagyobb valószínűséggel aszinkron, bár az aszinkronitás akár szóbeli formában is megjelenhet az online üzenetküldő platformokon, például a hangüzenetek formájában, amelyek az aszinkron kommunikációs felületek körébe sorolandók (Chai–Subramaniam 2021). A jelen kutatás is az üzenetküldő platformok sajátosságaira fókuszál. A szöveg alapú online kommunikáció lehetőséget ad a feleknek arra, hogy a nekik ideális időpontban válaszoljanak, vagy akár teljes mértékben figyelmen kívül hagyják az üzenetet. Az online történő, ezáltal akár aszinkron kommunikáció különlegessége, hogy az azonnali választ nem feltétlenül várják el a felek, mivel gyakori, hogy nemcsak eltérő helyen, szituációban vannak épp, de akár időbeli eltérés is fennállhat. Ezzel ellentétben, ahogy Holmes (1995/2013) is hangsúlyozza, szemtől szembeni helyzetben a fogadó félre egyfajta nyomás nehezedik, hogy azonnali választ adjon, és gyakorta ez vezethet a bók elfogadásához mint azonnali reakcióhoz, illetve általánosságban a válaszoláshoz (Kerbrat-Orecchioni 2004, Marcoccia 2004). Különböző képmegosztó közösségimédia-platformok esetében egy képre akár több bók is érkezhethet, melyeket csak később, együtt fogad a kép közlétevéje. Erre példa személyes kommunikáció esetében csak akkor van, ha a bókok is egyidejűleg, egymás után rövid időn belül hangoztak el (Placencia et al. 2016). A közösségi média típusú platformokon az emberek nem feltétlenül váltják egymást a kommunikációban. Ezek a tényezők zavart is okozhatnak a diskurzus természetes áramlásában.

Módszertan

A következő fejezet bemutatja a kutatás alapjául szolgáló diskurzuskiegészítő teszt megtervezését, célját, korlátait és az elemzés módját. Kitér a teszt felvételére és az eredmények ellenőrzésére szolgáló interjú módszerére is.

Összehasonlító elemzés – diskurzuskiegészítő teszt

A diskurzuskiegészítő teszt (Discourse Completion Test, röviden DCT) a különböző beszédaktusok esetében széles körben, több nyelven is alkalmazott adatgyűjtési módszer (Ogiermann 2018). Annak érdekében, hogy a DCT eredményei megbízhatóak legyenek, a teszt összeállítását megelőzően fontos a vizsgált interakció típust a valóságban, élőbeszédben megfigyelni, részletesen elemezni, és ennek megfelelően alakítani a tesztet. Mint Ogiermann hangsúlyozza, a DCT-k előnye, hogy nagy mennyiségű adat gyűjthető be velük, korpusz hozható létre belőlük.

A kutatás során a tesztet kitöltőknek nyolc különböző bókra kellett válasz-
 üzenetet megfogalmazniuk. A tesztben szereplő nyolc bóktípus meghatározásá-
 hoz a Szili (2004a) kutatásában megjelenő bókok szolgáltak kiindulópontként.
 Szili a Wolfson és Manes (1980) által kialakított, négy csoportra osztott bóktipo-
 lógiát alkalmazta (külső megjelenés, tulajdon, képességek/készségek/adottságok
 és teljesítmény). Mindegyik bóktípus kétszer jelent meg a tesztben. A típusokra
 vonatkozó példákat az 4. táblázat szemlélteti.

A KUTATÁSBAN SZEREPLŐ BÓKOK		
1.	Jó, hogy ezt megbeszéltük. Nagyon megértő vagy. 😊	Személyiség
2.	Nagyon jól megtanultál egy idegen nyelvet. Látszik a befektetett energia!	Teljesítmény
3.	Szuper volt a prezentációd 😊 nagyon jó előadó vagy.	Teljesítmény
4.	Nagyon jól néz ki az új telefonod!	Tulajdon
5.	Tipikusan olyan ember vagy, akinek a mosolya bárkit képes felvidítani!	Külső
6.	Mindig meglepsz a kiváló problémamegoldó képességeddel!	Személyiség
7.	Amúgy akartam mondani, hogy nagyon jól áll az új hajad. 😊	Külső
8.	Menő a cipőd, nagyon tetszik. 😊	Tulajdon

4. táblázat: A diskurzuskiegészítő tesztben szereplő bókok és bóktipológiai be-
 sorolásuk (Wolfson–Manes 1980)

Amellett, hogy a létrehozott bókok a négy fő bókkategóriának megfeleljenek, és Szili (2004a) példáival is összhangban legyenek, még fontos szempont volt, hogy a bókok általánosak legyenek. Az általános bókok lényege a specifikusabb bókokkal szemben, hogy a kitöltő úgy érezheti, a bók valóban neki szól. Tulajdon esetében a cipő és a telefon jelent meg, a külső esetében a mosolyra és az új frizurára irányult a bók. Utóbbi azonban problémákat vetett fel, amiről alább, a módszertani korlátoknál lesz szó. A képességet, adottságot hangsúlyozó bókok a személy empátiájának mértékét és problémamegoldó képességét emelték ki. A teljesítményre vonatkozó bóktípus esetében a nyelvtanulás és az előadói készség képezte a bók tárgyát. Az általános bókok mellett a vizsgált korcsoport életpasztalataira és az érték(es)nek tartott tárgyakra való reflektálást tükrözik a példák.

A kérdőív kitöltését megelőzően szintén fontos volt a kitöltő és az elképzelt bókoló kapcsolatának meghatározása. Miles (1994) eredményei alapján a kapcsolat típusa hatással lehet nemcsak a bók típusának a megválasztására, hanem az arra érkező válaszra is. A jelen kutatásban a baráti kapcsolat került előtérbe,

mivel ez a leggyakrabban fennálló kötelék a bókolás esetében, és Szili (2004a) is ezt vizsgálta.

A kutatásban részt vevők válaszait Szili (2004a) átdolgozott kategorizációs rendszere alapján csoportosítottam. Az elsődleges lépés a főstratégia meghatározása: a válaszoló a bókot elfogadja, visszautasítja vagy eltereli. Ezután következik a válasz további elemzése, a főstratégián belüli kategória meghatározása. Szili a három főstratégián belül összesen 14 kategóriát különböztetett meg. Az egyértelmű esetek mellett gyakran megjelennek válaszok, amelyekben egy főstratégián belül egyszerre több kategória ötvözése figyelhető meg. Ez általában a hosszabb, összetettebb válaszokkal jár együtt. Az elemzés során a válaszban felfedezhető összes főstratégiát és alkategóriát megjelöltem. Kérdéses, nehezen csoportosítható válaszok nem adódtak az alkalmazott kategorizációs rendszer átfogó típusaiból adódóan, így további kódoló bevonása nem volt szükséges.

Amennyiben DCT adja a vizsgálat alapját, az eredményekről való megbizonyosodás érdekében a teszt kitöltését rendszerint személyes elbeszélgetések követik (Golato 2003). Ez jelen esetben is így történt. Az egyéni interjúk célja, hogy a kapott eredmények alapján megfogalmazott nyitott kérdésekre válaszoljanak a megkérdezettek bókolással vagy bókfogadási stratégiáikkal kapcsolatban. A válaszok összegzése után lehetőség nyílik a DCT-ből nyert adatok alátámasztására, megkérdőjelezésére, további kérdések felvetésére.

Módszertani korlátok

A DCT népszerűsége és magas számú alkalmazása nagyrészt adminisztratív előnyeinek, illetve egyszerűbb kielemezhetőségének köszönhető. Nagy mennyiségű adatot lehet vele összegyűjteni, és könnyen lehet különböző tényezőkre szűrni. Amit Golato (2003, 2005) ellenérvként említ, hogy a nagy mennyiségű rendelkezésre álló adat sokszor nincs teljes összhangban a természetes közegben szerzett eredményekkel. Ennek fő oka, hogy a DCT-k nem arra kéri a kitöltőket, hogy valós interakciókban vegyenek részt, hanem hogy egy elképzelt helyzetben mutassák be, ők hogyan reagálnának. Szili (2004a, 2004b) is hangsúlyozza, hogy ezek a típusú tesztek nem képesek a spontán beszéd minden jellegzetességét pontosan ábrázolni, hanem a kitöltők a társadalmilag elfogadott viselkedési formákat igyekeznek követni. Ezáltal a DCT-k jó kiindulópontként szolgálhatnak, amennyiben részletes interjúk elvégzése követi őket. Szintén erre a megállapításra jutott Maíz Arévalo és García-Gomez (2013).

Az online kommunikáció azonban nem interperszonális és nem is feltétlenül valós idejű. Az tehát, hogy a jelen kutatás alapjául a felsorolt negatívumok ellenére mégis a DCT szolgál, azzal magyarázható, hogy az online kommunikáció nem egyezik, sőt az összehasonlítás szempontjából jelentős tulajdonságaiban tér el a valós időben történő kommunikációtól. A DCT jobban leképezi az online kommunikációt, mint a személyközi valós idejűt (Eslami et al. 2015b). A kitöltőknek

lehetőségük van átgondolni válaszukat, írott szövegre kell hagyatkozniuk, és nagy valószínűséggel tér- és időbeli eltérés áll fenn a két fél között.

Minta – létszám és korcsoport

A kutatás része egy összehasonlító elemzés Szili (2004a) korábbi eredményeivel, ezért az általa vizsgált minta leképezése fontos szempont volt. Szili 170 adatközlő választ gyűjtötte össze, így annak érdekében, hogy a két kutatás összevetése megfelelő legyen, ennek a kitöltői létszámnak az elérésére volt szükség. Szili 170 adatközlőjéből 110 egyetemista volt. Mintájának korbéli eloszlása mellett az online kommunikációban aktívabban részt vevő csoport életkorát is figyelembe kellett venni. A közösségi média nyújtotta kommunikációs lehetőségek kifejezetten a serdülőkorban lévők és a fiatal felnőttek körében népszerűek (Subrahmanyam–Greenfield 2008, Simay–Gáti 2017, Auxier–Anderson 2021). Így a mintába végül is a 18 és 26 év közöttiek kerültek.

Nemi eloszlás és további tényezők

A nemek lehetőleg arányos eloszlása fontos tényező, ugyanis a nemek viselkedése az online térben fogadott bókok esetében különösen kevésbé kutatott, átfogó eredmények szempontjából hiányos témakör. A mintában szereplő személyek kora és neme mellett fontos, hogy az egyén anyanyelve legyen a magyar, mivel a nyelv nem anyanyelvi szintű használata a válasz módjában is megmutatkozhat. Szili (2004a) saját vizsgálatában kísérletet tett a nemek közötti esetleges különbségek felfedezésére is, kitöltői magyar anyanyelvűek voltak.

Adatfelvétel

Az adatfelvétel módszere a DCT kitöltése volt. Ezt alkalmazta Szili is 2004-es kutatása során. A jelen kutatás online kérdőívkitöltésre épült, aminek fő oka, hogy a bókra adott válaszokat az online térben vizsgálja, ezért a felmérés módja is igyekezett ezt a fajta kommunikációt imitálni, tükrözni. Az üzenet (bók) csetablakot mintázó képen jelent meg egy profilkép kíséretében, amely a személyes, baráti kapcsolatot igyekezett erősíteni. Az üzenet alatt az instant üzenetküldő platformokon gyakorta megjelenő „Írj be üzenetet...” szöveg is látható volt, ami felhívás arra, hogy a fogadó fél válaszoljon, visszaírjon.

Az online kommunikáció utánzása szempontjából az emojihasználat megjelenése is fontos volt. Minden bók típus esetében a hozzátartozó két példa közül az egyiknél megjelent egy emoji, ami nemcsak arra a célra szolgált, hogy az online kommunikáció érzetét erősítse, de egyúttal lehetőséget adott az online kommunikációval kapcsolatos további kérdések tárgyalására.

A kitöltők nagy részéhez közösségi médiaplatformokon keresztül jutott el a teszt, ezzel is szűkítve azokra a személyekre, akik valóban rendszeresen kom-

munikálnak online, így a kérdőívben létrehozott szituációk sem feltétlenül idegenek számukra.

A *Bókokra adott válaszok az online térben* teszt kitöltőinek száma 262 volt, azonban néhány kitöltést ki kellett zárni olyan esetekben, amikor a kitöltő nem felelt meg bizonyos alapfeltételeknek, mint például a korcsoport, vagy ahol a kitöltés minősége nem volt értékelhető, ami obszcén nyelvhasználatban nyilvánult meg, és arra engedett következtetni, hogy a kitöltő nem a kutatás eredményességét szeretné szolgálni. Így az értékelhető kitöltések száma 248 lett. A 248 kitöltésből 157 származott nőtől (63%), míg 92 férfitől (38%). A 18–26 év közötti kitöltőkből 153 (62%) jelölte jelenlegi tevékenységnek az egyetemi hallgató létet.

Egyéni interjúk

Miután megtörtént az adatfelvétel a DCT segítségével, majd a válaszok összesítése, a korábban megfogalmazott hipotézisek eredményei látszottak kirajzolódni. A konklúzió levonása előtt – a kapott eredmények alapján megfogalmazott kérdéseken keresztül – kis létszámú csoporttal (nyolc fővel), egyéni elbeszélgetés keretében, az eredmények egy más módszerrel való megközelítésére, ellenőrzésére is sor került.

Az interjúk személyesen történtek olyan személyekkel, akik a DCT kitöltésében is közreműködtek, a kérdőívben e-mail-címük megadásával jelölték, hogy nyitottak a kutatást kiegészítő egyéni interjúkban is részt venni. Az alanyok a vizsgált korosztályba beleillettek, további szempontnak nem kellett megfelelniük. A jelentkezők közül a kiválasztás random sorsolás útján történt, azonban a nemi arányok fenntartása érdekében a női és férfi résztvevők száma megegyezett. Az interjú kérdéssora összesen 17 elemből állt, és mind a 8 interjúalany válaszolt az összes kérdésre. A kérdések a bókfogadási szokásokra és az emojihasználatra vonatkoztak. A teljes kérdéssor a függelékben található.

Az interjúkról a résztvevők beleegyezésével hangfelvétel készült. A válaszok elemzése és csoportosítása után a DCT eredményeivel összevetve jött létre a kutatás végső összegzése, ugyanis fő célja a diskurzuskiegészítő tesztek esetében említett hiányosságok pótlása, a kutatási eredmények alátámasztása volt.

Eredmények

Az eredmények fejezetben beszámolok a *Bókokra adott válaszok az online térben* DCT-ből kimutatható válaszstratégiák használatáról és azok összehasonlításáról Szili (2004a) eredményeivel. A fejezetben a DCT válaszai közül is megjelennek példák, amelyeket eredeti formájukban, az esetleges helyesírási hibák javítása nélkül idézek.

A fejezetben elsőként tárgyalt négy bóktípusra érkező válaszstratégiák jelölését összegzi az 5. táblázat az eredmények könnyebb áttekinthetősége érdekében.

FŐSTRATÉGIÁK		
a1	Egyetértés kifejezése, a bókot megerősítő megnyilatkozás	Elfogadás
a2	Köszönet	
a3	Öröm kifejezése	
a4	A bók viszonzása, a megdicsért tárgy felajánlása	
a4v	A bók viszonzása a tárgy felajánlása nélkül	
a5	Tréfálgozás	
b1	Lefokozó, becsmérlő megjegyzések, magyarázatok	Egyet nem értés, viszautastítás
b2	Zavar, kellemetlenség érzésének kifejezése	
b3	A bók minősítése: őszintétlenség, túlzás, elfogultság kifejezése	
b4	Egyet nem értés	
c1	A dicséret, bók másra háraitása	Elterelés
c2	Elterelő magyarázat	
c3	Igyekezet kifejezése	
c4	Figyelmen kívül hagyás	
c5	Kétkedés, bizonyosságkeresés	
Egyéb	Pl. az online kommunikáció sajátosságainak megjelenése	
Nem kategorizálható	Nem a bókra reagál	

5. táblázat: A kutatásban vizsgált válaszstratégiák kódoláshoz használt jelölései

A személyiségre vonatkozó bókok

A diskurzuskiegészítő tesztben a következő két példa tartozott a személyiségre vonatkozó bók kategóriájába:

Jó, hogy ezt megbeszéljük. Nagyon megértő vagy. 😊 (1)

Mindig meglepsz a kiváló problémamegoldó képességeddel! (6)

Szili (2004a) vélekedése szerint a személyiségre vonatkozó bók különös típus, ugyanis vannak közös jellemvonásai a fizikai adottságra irányuló bókokkal, de a teljesítményt értékelő szavakkal is, annak ellenére, hogy az egyik velünk született vonásainkra reflektál, míg a másik egy eredményre, amiért általában tudatosan tettünk, fejlesztettük önmagunkat.

A személyiségre vonatkozó bókok esetében a köszönetnyilvánítás után (a2) a leggyakoribb válaszstratégia az öröm kifejezése (a3), illetve az elterelő magyarázat adása (c2) volt. A két válaszstratégia akár párban is előfordult:

1. példa: *Örülök, hogy tudtunk róla beszélni. Bármikor számíthatsz rám.* 😊
2. példa: *Én is örülök, hogy sikerült tisztázni! Máskor ne félj elmondani.*

A két válaszstratégia nagymértékű használata és együttes megjelenése összhangban van Brown és Levinson (1978) korábban említett emberi homlokzatvédő és -fenntartó elméletével. A bókra válaszoló egyszerre szeretne kedvelt és elfogadott lenni, a bókolóval nem ellenkezni, ugyanakkor önteltnek sem látszani (vö. Leech 2014).

Érdekes megfigyelés, hogy bár mindkét bók egy kategóriába sorolható, a válaszstratégiák alkalmazásában megjelennek eltérések. A fogadó megértő attitűdjét hangsúlyozó bók sokkal inkább kiváltotta az öröm kifejezésének igényét, mint a második példa, amely a válaszadó problémamegoldó képességét emelte ki.

Az összehasonlítás érdekében az egy bóktípusba tartozó két példát összevontam, így a 6. táblázatban feltüntetett eredmények a személyiségre vonatkozó bókra adott válaszok arányát vetik össze. A táblázat alapján továbbá megfigyelhető, hogy bizonyos válaszstratégiák esetében jelentős eltérések mutatkoznak (az ábrán vastag keretbe foglalva).

A dőlttel jelölt 57% Szili (2004a) eredményei között a leggyakoribb válaszstratégiát jelöli, ez pedig a köszönetnyilvánítás (a2) volt. A jelen kutatás esetében is ez a válaszstratégia volt a leggyakoribb, azonban közel sem olyan kiemelkedő mértékben. Szintén meglepő eltérést mutat az a4 (a bók viszonzása), a b3 (a bók minősítése), illetve a c1 (a bók másra hárítása) stratégia alkalmazása.

Az eredmények összehasonlításakor megegyezések is felfedezhetők. Ezekre főként a keveset használt válaszstratégiák esetében volt példa, mint a b2 (zavar, kellemetlenség érzésének kifejezése) és a c4 (figyelmen kívül hagyás).

Az interjúkutatás alapján kiderült, hogy a személyiségre vonatkozó bóktípuson belül nem mellékes, hogy a bók fogadója hogyan értékeli saját személyiségbéli vonását, amire a bók irányul. A válaszadás során az elfogadás főstratégiát részesítenék előnyben az interjúalanyok online és offline kommunikációban egyaránt.

Személyiségre vonatkozó bók				
	Szili (2004a)		A jelenlegi vizsgálat	
a1	32 db	9%	23 db	5%
a2	195 db	57%	119 db	24%
a3	31 db	9%	109 db	22%
a4	56 db	16%	12 db	2%
a4v	N/A		7 db	1%
a5	14 db	4%	35 db	7%
b				
b1	44 db	13%	71 db	14%
b2	1 db	–	1 db	–
b3	60 db	18%	9 db	2%
b4	29 db	9%	6 db	1%
c				
c1	37 db	11%	4 db	-
c2	26 db	8%	93 db	19%
c3	42 db	12%	71 db	14%
c4	N/A		2 db	–
c5	22 db	6%	9 db	2%
Egyéb				
Egyéb	N/A		35 db	7%
Nem kategorizálható	N/A		17 db	3%

6. táblázat: A Bókokra adott válaszok az online térben kérdőív személyiségre vonatkozó bókra adott válaszainak összehasonlítása Szili (2004a) eredményeivel

A teljesítményre vonatkozó bók

A teljesítményre vonatkozó bókra adott válaszokat Szili (2004a) az egyik legérdekesebbnek minősíti, mivel sokszor ellentétes stratégiák emelkednek ki: az öröm

kifejezése és a lefokozás, becsmélés egyaránt megjelenik. Szili szerint ennél a bóktípusnál rajzolódnak ki a nemi különbségek a leglátványosabban.

A bók online kommunikációban való megjelenését vizsgáló DCT-ben a következő két példa szerepelt teljesítményre vonatkozó bókként:

*Nagyon jól megtanultál egy idegen nyelvet. Látszik a befektetett energia! (2)
Szuper volt a prezentációd 😊 nagyon jó előadó vagy (3)*

A két példánál közel azonos számban az a2 (köszönet) stratégia volt a legnépszerűbb a kitöltők körében. Alacsonyabb számban, de eltérést mutatott az a3 (öröm kifejezése) válaszstratégia, amely inkább a 3-as számú bókra érkezett válaszként. A c3 (igyekezet kifejezése) válaszstratégia a 2-es számú bók esetében magaslott ki. Erre a válaszstratégiára a következő példák jelentek meg:

3. példa: *Huu ne is mondd, tegnap vagy 5 órát szenvedtem vele 😊*

4. példa: *Beleadtam mindent*

A b2 (zavar, kellemetlenség érzésének kifejezése) és a c4 (figyelmen kívül hagyás) válaszstratégiák a teljesítményre vonatkozó mindkét példa esetében háttérbe szorultak.

Szili (2004a) vizsgálatának és a jelen kutatásnak az összevetésekor nagy különbségek jelentek meg a 7. táblázatban vastag keretezéssel jelölt stratégiák esetében.

Szili (2004a) eredményei alapján a leggyakoribb stratégia a lefokozás, becsmélő megjegyzés (b1) tétele volt. A köszönetnyilvánítás mellett (a2) az öröm kifejezése is gyakori jelenség volt a személyes kommunikáció esetében. A jelen kutatás során ennél a bókkategóriánál azonban a köszönetnyilvánítás után – amínél az idegen nyelv alkalmazása is megjelent – az igyekezet kifejezése (c3) volt a gyakorta visszatérő. A 7. táblázatból kiolvasható, hogy az a5 (tréfálkozás) és a b3 (bók minősítése) közel azonos mértékben jelent meg.

Az interjúk során a válaszolók a teljesítményre vonatkozó bók esetében az elfogadás főstratégiát részesítik előnyben a kommunikáció módjától függetlenül. A DCT eredményeinek összevetésekor kiemelkedően megjelenő lefokozó, becsmélő megjegyzés, mely az egyet nem értés főstratégiába tartozik, nem fordult elő. A megkérdezettek közül ketten kiemelték, hogy a személyesen kapott, teljesítményre vonatkozó bók esetében az elfogadás után elterelő magyarázatot is tenének, amennyiben teljesítményüket nem érzik igazán kiemelkedőnek.

Teljesítményre vonatkozó bók				
	Szili (2004a)		A jelenlegi vizsgálat	
a1	19 db	6%	14 db	3%
a2	123 db	36%	393 db	79%
a3	100 db	29%	79 db	16%
a4	79 db	23%	14 db	3%
a4v	N/A		37 db	7%
a5	6 db	2%	16 db	3%
b				
b1	166 db	49%	64 db	13%
b2	–	–	1 db	–
b3	10 db	3%	18 db	4%
b4	9 db	3%	4 db	1%
c				
c1	12 db	4%	11 db	2%
c2	13 db	4%	39 db	8%
c3	56 db	16%	108 db	22%
c4	N/A		1 db	–
c5	22 db	6%	12 db	2%
Egyéb				
Egyéb	N/A			
Nem kategorizálható				
Nem kategorizálható	N/A			

7. táblázat: A Bókokra adott válaszok az online térben *kérdőív teljesítményre vonatkozó bókra adott válaszainak összehasonlítása Szili (2004a) eredményeivel*

A tulajdonra vonatkozó bókok

A tulajdonra vonatkozó bókoknál figyelembe kell venni a bók tárgyának értékét is, ugyanis az is befolyásolhatja a bókra adott válasz típusát (Szili 2004a). Szili tesztjében a megdicsért tulajdon az autó, illetve kabát volt, míg az online kom-

munikációt vizsgáló összevető kutatásban a telefon és a cipő. A bókok így szóltak:

Nagyon jól néz ki az új telefonod! (4)

Menő a cipőd, nagyon tetszik. 😊 (8)

A tulajdonra vonatkozó bók volt az a kategória, ahol a példákra érkezett válaszok és azok stratégiái a legnagyobb mértékben megegyeztek. Az egyet nem értés, visszautasítás főstratégia (b1–b4) nem volt gyakori. A két vezető stratégia a köszönetnyilvánítás (a2) és az elterelő magyarázat (c2) volt, ami főként a vásárlás helyét vagy indokát tartalmazta. A két stratégia gyakran akár együtt is megfigyelhető volt:

5. példa: *Köszí! Nagyon régóta szerettem volna megvenni.*

6. példa: *Köszí, karácsonyra kaptam, képzeld(,) az első kamerája kijön a telefon tetejéből(,) ha bekapcsolom.*

A 8. táblázat szemlélteti, hogy Szili (2004a) kutatási eredménye alapján a válaszadók leggyakrabban az egyetértés kifejezése (a1) mellett döntenek, míg az egyetértés az online kommunikációt vizsgáló kutatásban nem jelent meg meghatározó számban. Hasonló eredményeket mutat a c3 (igyekezet kifejezése) válaszstratégia összehasonlítása is. Szili eredményei alapján a kitöltők 22% alkalmazta, míg a jelen kutatás esetében a résztvevők mindössze 1%-ának válasza fejezett ki igyekezetet. Az eredmények között a köszönetnyilvánítás után az elterelő magyarázat (c2) jelent meg számottevően, amely Szilinél nem volt kiemelkedő.

Az interjúk résztvevői egyetértettek abban, hogy a tulajdonra vonatkozó bók esetében hasonlóan reagálnának online és offline. A bókot valamilyen formában elfogadnák, további információt adnának, és a megdicsért tárgy kapcsán beszélgetést kezdeményeznének. Online kommunikáció esetében több válaszadó is említette, hogy esetleg azt a weboldalt is elküldené, ahol az említett tárgy elérhető, megvásárolható, amennyiben úgy érezné, hogy a bókolónak valóban tetszik, és akár érdeklí a megvásárlása.

Tulajdonra vonatkozó bók				
	Szili (2004a)		A jelenlegi vizsgálat	
a1	182 db	54%	96 db	19%
a2	121 db	36%	364 db	73%
a3	21 db	6%	12 db	2%
a4	30 db	9%	16 db	3%
a4v	N/A		4 db	1%

a5	8 db	2%	18 db	4%
b1	36 db	11%	13 db	3%
b2	1 db	–	1 db	–
b3	2db	–	1 db	–
b4	10 db	3%	1 db	–
c1	12 db	4%	1 db	–
c2	59 db	17%	140 db	28%
c3	76 db	22%	6 db	1%
c4	N/A		7 db	1%
c5	11 db	3%	8 db	2%
Egyéb	N/A		13 db	3%
Nem kategorizálható	N/A		2 db	–

8. táblázat: A Bókokra adott válaszok az online térben *kérdőív tulajdonra vonatkozó bókra adott válaszainak összehasonlítása Szili (2004a) eredményeivel*

A külsőre vonatkozó bókok

Ezen a ponton meg kell említeni, hogy a bókok megfogalmazásakor és összeállításakor fontos szempont volt, hogy általánosak, mindenki számára relevánsak legyenek. Ez a nyolc bókból hét esetében teljesült. Egynél azonban – amely a következőképpen szól: „Amúgy akartam mondani, hogy nagyon jól áll az új hajad :)” – ez a feltétel nem teljesült. A bók megfogalmazásával kapcsolatos problémára az eredmények elemzésekor derült fény. Sok olyan válasz érkezett, amely ugyan válaszstratégia szempontjából kategorizálható (tréfálgozás / bók eltérése), azonban tartalmi szinten arra céloz, hogy a kitöltő számára a bók nem teljes mértékben értelmezhető, ugyanis az illető kopaszodik vagy esetleg teljesen kopasz. A konklúzió tehát, hogy ennek a bóknak a tárgya, azaz az emberi haj, nem mindenki számára lehet bók tárgya.

Szili (2004a,b) úgy véli, hogy a külsőre irányuló bók esetében a legkételmezőbbek az emberek, ugyanis ezt a típust alkalmazzák a legtöbbször „társadalmi olajozóként”. Ebből kifolyólag a válasz vélhetően rutinszerű, és a köszönetnyil-

vánítás valamely módját tartalmazza, illetve viszonzásra is sor kerülhet. A kutatásban szereplő két külsőt érintő bók a mosolyra és a hajra vonatkozott:

Tipikusan olyan ember vagy, akinek a mosolya bárkit képes felvidítani! (5)
Amúgy akartam mondani, hogy nagyon jól áll az új hajad. 😊 (7)

A köszönet (a2) mint válaszstratégia csak a 7-es számú bóknál jelent meg az egyik leggyakoribb bókra adott válaszként, míg a bók viszonzása (a4v) az 5-ös példánál volt jól megfigyelhető jelenség. Hasonlóan alacsony arányban, szinte alig vagy egyáltalán nem jelent meg a lefokozó, becsmérítő magyarázat (b1), egyet nem értés (b4), a bók másra hátrítása (c1) és a figyelmen kívül hagyás (c4) válaszstratégia. Amennyiben mégis megjelentek, a következő módon alkalmazták a válaszstratégiákat a kitöltők:

7. példa: *Megadjam a fodrászom számát?*

8. példa: *Elpirulok, csak elfogult vagy.*

Ezzel ellentétben az egyéb kategóriába sorolt válaszok a külsőre vonatkozó bók esetében voltak a legmagasabbak. Az eredeti válaszstratégiák számának vizsgálata alapján feltételezhető lenne, hogy Leech (1983, 2014) szerénységi maximái nem tükröződnek, az egyéb kategóriába eső válaszok magas száma azonban utalhat arra, hogy az illedelmes elterelésnek, a szerénység fenntartásának más módja is van az online kommunikáció során, az emojihasználaton keresztül.

Szili (2004a) esetében valóban kirajzolódik – ahogy az a 9. táblázatban látható –, hogy az a2 és az a4 a két legnépszerűbb válaszstratégia.

Ez az online kommunikációt vizsgáló teszt esetében is hasonló, amennyiben az a4 és a4v kategóriára összevonva tekintünk. Jelentős eltérést mutat a c2 (elrelelő magyarázat) válaszstratégia, ugyanis Szili esetében, ahogy azt a 9. táblázat mutatja, a válaszok mindössze 4%-ában jelent meg.

A válaszadók közül többen említették, hogy a külsőre vonatkozó válaszstratégia eldöntésekor befolyásoló tényező a baráti kapcsolat típusa, illetve mélysége is. Mellékes információként két férfi válaszadó megemlítette, hogy külsejükre ritkán kapnak bókot; amennyiben mégis megtörténik, inkább vicces választ szoktak adni.

Külsőre vonatkozó bók				
	Szili (2004a)		A jelenlegi vizsgálat	
a1	31 db	9%	30 db	6%
a2	220 db	65%	297 db	60%
a3	18 db	5%	60 db	12%

a4	106 db	31%	14 db	3%
a4v	N/A		99 db	20%
a5	5 db	1%	31 db	6%
b1	17 db	5%	7 db	1%
b2	17 db	5%	12 db	2%
b3	9 db	3%	18 db	4%
b4	17 db	5%	6 db	1%
c1	19 db	6%	5 db	1%
c2	14 db	4%	79 db	16%
c3	23 db	7%	10 db	2%
c4	N/A		3 db	–
c5	18 db	5%	28 db	6%
Egyéb	N/A		36 db	7%
Nem kategorizálható	N/A		2 db	–

9. táblázat: A Bókokra adott válaszok az online térben kérdőív külsőre vonatkozó bókra adott válaszainak összehasonlítása Szili (2004a) eredményeivel

Nemi különbségek

A nemi különbségek vizsgálatok a legszembetűnőbb eredmény a megköszönés válaszstratégia alkalmazása esetén volt megfigyelhető. A nők és a férfiak egyaránt ezt a stratégiát alkalmazták a legtöbbet mind a négy bóktípusnál az online és offline kommunikációt vizsgáló DCT eredményei alapján. Szintén kimutatható, hogy mindkét kutatás esetében a női kitöltők használták nagyobb számban ezt a válaszstratégiát. A köszönetnyilvánítás stratégiáján túl azonban bóktípusokon átívelő, a két kutatásban megegyező eredmények nem voltak.

A nemi különbségek vizsgálata bóktípusra lebontva is megtörtént. A személyiségre vonatkozó bók esetében hasonló arányban jelent meg a lefokozó, becsmérő magyarázat (b1) stratégiája. A legnagyobb nemi különbséget az egyetértés kifejezése (a1) jelentette, amit a férfiak gyakoroltak többet. Az egyetértéssel el-

lentétben a bók viszonzása (a4) sokkal inkább női stratégia, ugyanis a férfiak általánosságban kevesebb bókvtásban vesznek részt, így náluk ez nem alakult ki gyakori válaszként (Miles 1994). A teljesítményre vonatkozó bók esetében a jelen kutatás és Szili (2004a) eredményei is arra utalnak, hogy az öröm kifejezése (a3) esetén nemi eltérés figyelhető meg. Az online kommunikációt imitáló DCT eredményei azonban arra utalnak, hogy a nők alkalmazzák inkább, míg a Szili által végzett diskurzuskiegészítő teszt ettől eltérő eredményt ad. Mikor a bók tulajdonra irányul, Szili és a jelen kutatás eredményei alapján a nők körében gyakoribb a bókkal való egyetértés kifejezése (a1). A külsőre vonatkozó bókok fogadása esetében több eltérő válaszstratégia használata volt megfigyelhető, a két kutatás eredményei közötti átfedés azonban nem mutatható ki. A tanulmány alapján online kommunikáció esetében a nőkre jellemzőbb az öröm kifejezése (a3) és a bók viszonzása (a4v). A férfiak inkább a tréfálokozás (a5) mellett döntenek, ha külsejüket érő bókot kapnak. Erre magyarázatul szolgálhat, hogy Miles (1994) megállapítása szerint a nők leggyakrabban a külsejükre vonatkozó bókot kapnak, így a reagálás szinte már rutinszerű lehet, míg a férfiak esetében nem ez a leggyakoribb bóktípus, így esetleges zavaruk és az abból adódó tréfálokozás gyakoribb.

Az interjúk során a megkérdezettek úgy vélték, a bókra adott válaszok esetében vannak nemi különbségek. A nők és a férfiak egyetértettek abban, hogy a férfiak rövidebb választ adnak a bókra: általában megköszönik, vagy igyekeznek a helyzetet elviccelni. A férfi résztvevők azt tapasztalták, hogy a nők hajlamosabbak hosszabban válaszolni, válaszukban magyarázkodni.

Emojihasználat

A diskurzuskiegészítő tesztben megjelenő válaszokat emojihasználat szempontjából is vizsgáltam. Az első jelentős megfigyelés, hogy amennyiben a bók tartalmaz emotit, az nem jelenti, hogy a válaszokban is nagyobb valószínűséggel jelennek meg, így az erre a jelenségre vonatkozó hipotézis nem teljesült. Az emoji gyakori megjelenéséről a szakirodalmi áttekintésben bemutatottak alapján eltérően gondolkoznak a kutatók. Vannak, akik mint üzenetkiegészítőkre, a nem verbális jelek pótlásaként gondolnak rájuk (Herring 2007), míg mások nem kiegészítőként, hanem az üzenetet komplexebbé tevő kommunikációs elemként látják az emojiakat (Cirillo 2012).

Mégis megfigyelhető, hogy a külsőre vonatkozó bókok esetében volt a legmagasabb az emoji darabszáma mint válaszstratégiát kísérő technika. A külsőre vonatkozó bókok közül az 5-ös számú példára reagáltak a legtöbben csak emoji használatával. Érdekes megfigyelés, hogy az ugyanebbe a bókkategóriába tartozó 7-es számú példára viszont feltűnően kevesen válaszoltak csak emoji használatával. A tulajdonra vonatkozó bók esetében érezték a kitöltők legkevésbé indokoltnak az emoji alkalmazását.

A nők és a férfiak emojihasználata között a legnagyobb eltérés a személyiségre vonatkozó bók esetében volt megfigyelhető. Baron (2004) is megállapította, hogy a nők online kommunikációját összességében a nyíltság és a gyakoribb emojihasználat jellemzi. A stratégiát, hogy válaszukat csak emojiakkal írják le a kapott bókra, minimális különbséggel ugyan, de a férfiak alkalmazták többen: az eltérés 3% volt.

A megjelenés gyakorisága szempontjából az alapértelmezett mosolygós arcot (összesen 352 db) az enyhén elpiruló (235 db), nevető (217 db), nevető enyhe kétségbeeséssel (55 db), pusztit dobó (49 db) és kacsintó (46 db) követte. Ezek mellett a szív emoji különböző változatai is megjelentek összesen 22 válaszban. Közös bennük, hogy mind valamilyen arckifejezést, érzést igyekeznek közvetíteni. A válaszokban megjelenő emoji típusok a 10. táblázatban láthatóak.

Az emojiakon túl voltak kitöltők, akik jelezték, hogy az adott bókra, amennyiben valóban valamilyen instant üzenetküldő platformon folya a kommunikáció, GIF-fel vagy mémmel válaszolnának. A DCT kialakítása nem tette lehetővé a szöveges, illetve emojiakon túlmenő válaszlehetőségeket, ezért az ezekre utaló válaszokat sem lehetett az elemzésbe belefoglalni.

A DCT eredményeit ellenőrző, személyes interjúk alapján az online kapott bókok esetében a válaszadók a külsejükre és a személyiségükre vonatkozó bókoknál érzik legszükségesebbnek az emoji használatát a válaszadás során. Emellett ennél a két bók típusnál gondolják a legvalószínűbbnek, hogy csak emoji-val válaszolnának. Így tehát a DCT emojihasználatra vonatkozó eredményeit az interjúk felmérés alátámasztotta. Egy válaszadó még hozzátette, hogy a tulajdonának dicsérete esetében a legvalószínűtlenebb, hogy csak emoji-val válaszoljon. Ennek alacsony előfordulása látható volt a teszt eredményeiben is. Az interjúk kutatásban részt vevő nyolc főből öten azt mondták, hogy bókra nem válaszolnának csak emoji-val. Ez szintén beigazolódott a teszt válaszainak kiértékelése során: kevesebben alkalmaztak csak emoji-t, mint választ. A többi válaszadó is jelezte, hogy ritkán tenne ilyet, és amennyiben ezt alkalmazza, általában zavart érez, nem tud mit mondani, nem ért egyet a bókkal, vagy nem szeretne tovább beszélni a bókoló személlyel.

A nemi különbségekre reflektálva az interjúban részt vevő férfiak úgy vélekedtek, hogy ugyan ők maguk is gyakran alkalmaznak emoji-t válaszadáskor, de ez nők esetében többször megfigyelhető, egy válaszon belül akár többet is használnak, és változatosabbak is a választott emoji-k.

A válaszokban megjelenő emoji	
Holmes	Szili
Alapértelmezett mosolygós és enyhén elpiruló (587 db)	
Nevető (217 db)	
Nevető enyhe kétségbeeséssel (55 db)	
Pusztit dobó (<5)	
Kacsintó (<5)	
Szív variációk (<5)	
Egyéb (<5)	

10. táblázat: A Bókokra adott válaszok az online térben kérdőív válaszaiban megjelenő emoji csökkenő gyakorisági sorrendben

A válaszadók az emoji használata mellett azzal érveltek, hogy amennyiben nem használnák, úgy tűnhetne, mintha haragudnának a másikra, és ez hamis érzetet keltene a bókolóban. Kiemelték azt is, hogy ez nem a bókra adott válasz sajátossága, mindig alkalmaznak emoji-t az online kommunikáció során, mivel így kifejezőbbnek érzik üzenetüket.

Összegzés

A bókok és bókra adott válaszok már évtizedek óta számos kutatás középpontjában állnak. A bókok online kommunikációban való megjelenése és a platformok különbözőségéből adódó lehetőségek új irányokat kínálnak a kutatók számára. A tanulmány célja a személyesen történő bókra adott válaszok összevetése Szili (2004a) korábbi kutatása alapján az online adott bókokra írt válaszokkal. A két kommunikációs forma tartalmaz megegyező jellemzőket és jelentős eltéréseket egyaránt.

Eltérő válaszstratégiák bóktípusokon belül, illetve online és offline kommunikáció esetében

Online kommunikációban a bóktípusokon belüli eltérő válaszstratégiák megjelenése kérdéseket vet fel. Feltételezhető, hogy attól függetlenül, hogy a telefon vagy az új cipő dicsérete egyaránt a tulajdonra vonatkozó bók, a fogadó félben különböző érzéseket válthat ki, és ez a válaszok változatosságát eredményezheti. Erre utaló válaszokat adtak az interjúalanyok is, mikor a kérdés arra vonatkozott,

mi befolyásolja őket abban, hogy egy adott bókra hogyan reagálnak. Ez mind a négy bóktípus esetében lehetséges, és a DCT eredményei is erre utalnak. Összegezve: a bóktípusok elkülöníthetők, ám azokon belül a leggyakoribb válaszstratégián túl további rangsorolásra nincs lehetőség a kutatás keretein belül elérhető adatmennyiség alapján.

Az online és offline végzett DCT-k bóktípusonkénti, összesített formában vizsgált eredményei eltéréseket mutattak. Mindkét szituációban a köszönetnyilvánítás tűnik a leggyakoribb válaszstratégiának, de ez az online kommunikációt vizsgáló teszt esetében jelent meg nagyobb számban, ezzel megkérdőjelezve Holmes (1995/2013) feltételezését, miszerint szemtől szembeni bók esetében az emberek inkább hajlamosak a megköszönés mellett dönteni a helyzet váratlansága, illetve a másik személy jelenléte okozta nyomás miatt. Mivel azonban Szili (2004a) kutatása DCT-t alkalmazott annak ellenére, hogy a személyes kommunikációt vizsgálta, ez a fajta nyomás a vizsgálat során nem volt jelen. A köszönetnyilvánításon túl – az eredmények összehasonlítása alapján – az online bókoláskor gyakoribb az elterelő magyarázat adása, míg a személyes kommunikáció során a bókokkal gyakrabban értenek egyet, illetve hajlamosabbak az emberek lefokozó, becsmérő választ adni.

Ezek alapján az első hipotézis – hogy tudniillik online, illetve offline fogadott bókok esetében hajlamosak az emberek másfajta válaszstratégiákat alkalmazni – beigazolódott, mindazonáltal további vizsgálata szükséges, mivel a megfigyelt eltéréseket nemcsak a kommunikáció közege, hanem a két kutatás között eltelt közel két évtized is befolyásolhatja.

A válaszstratégiák bővülése az online kommunikációban

A második hipotézis alapján várható volt, hogy a Szili (2004a) által kidolgozott válaszstratégiák bővítésére lesz szükség, ugyanis az online kommunikációban vannak olyan jelenségek, amelyek a kommunikációs csatorna egyediségéből adódnak. Ilyen például az emoji megjelenése. Bizonyos esetekben a válaszadók csak egy emoji-val vagy emoji-kkal reagáltak a bókra, így azok nem voltak besorolhatók a korábbi válaszstratégiák rendszerébe. Az emoji mellett egyéb, csak az online kommunikáció esetében megvalósítható válasz is érkezett, amikor a kitöltő jelezte, hogy küldene egy GIF-et vagy esetlegesen egy mémet, ezek részletesebb elemzéséhez azonban más társtudományok (pl. a szemiotika) bevonása lenne szükséges. Így tehát a meglévő válaszstratégiák mellett megjelent egy új kategória, amely az online kommunikáció sajátosságaiból fakadó válaszokat gyűjtötte össze.

A várt kiegészítésen túl az eredmények kiértékelése során további bővítés, pontosítás szükségessége is felmerült. Szili (2004a) csoportosítása alapján az elfogadás főstratégiába tartozik a bók viszonzása, a megdicsért tárgy felajánlása, amire a következő példát írja: „*Kedves vagy, kipróbálsz?*”. A válaszstratégia

jelenlegi formájában több szempontból is problémásnak mutatkozott. Nem minden bóktípus esetében valósulhat meg a megdicsért tárgy felajánlása. Míg a tulajdonra vonatkozó tárgy esetében nagy valószínűséggel, a személyiségre vonatkozó bók esetében feltételezhetően nem történik felajánlás a válaszban. Amennyiben a bók olyan dologra vonatkozik, aminél lehetséges a felajánlás, az ebben az esetben sem feltétlenül történik meg, sokkal gyakoribb, hogy a válaszstratégia egyik fele, vagyis csak a bók viszonzása figyelhető meg. Szükséges volt a fentebb említett bóktípus variánsának létrehozása, melybe azokat a válaszokat sorolhattuk be, ahol csak a bók viszonzása valósult meg.

Az online kommunikációt imitáló DCT-ben valóban új, csak az online kommunikációban megvalósítható válaszok is megjelentek – ezzel a második hipotézis beigazolódott. A teljesen új válaszstratégiák megjelenése mellett a korábbi csoportosítás újragondolása és bővítése is felmerült a vizsgált válaszok alapján.

Nemi különbségek a válaszstratégiák alkalmazásában

A kutatás harmadik hipotézise, hogy nemi különbségek figyelhetők meg a bókra adott válaszokban. Az online kommunikációt imitáló DCT alapján a leggyakoribb válaszstratégia, a köszönetnyilvánítás ugyan közel megegyező mértékben volt megfigyelhető mindkét nem esetében, mégis a nőkre jellemzőbb. Bóktípusonként vizsgálva, a választott stratégiák közel azonos mennyiségben jelentek meg a nemek esetében. Nagyobb eltérés összesen két bóktípusnál volt megfigyelhető. Tulajdonra vonatkozó bóknál az egyetértés kifejezése nagyfokú eltérést mutatott, a női kitöltők alkalmazták többször. A külsőre vonatkozó bóknál a nők – a férfiakkal szemben – hajlamosabbak viszonzni a bókot, míg a férfiakra a tréfálkozás taktikája jellemzőbb, ezt a stratégiát a nők választják kevesebben. A DCT-t követő interjú felmérés eredménye alátámasztotta a teszten kapott eredményeket. A válaszstratégiákon túl a nők minden bóktípus esetében többször használtak emojikat válaszkísérő stratégiaként.

A harmadik hipotézis, miszerint a nők és a férfiak bókra adott válaszai eltérnek, részben teljesült, mivel az online kommunikációt vizsgáló diskurzuskiegészítő teszt eredményei alapján bizonyos eltérések megfigyelhetők voltak, de annak érdekében, hogy a vélt eltérésekre általánosítható eredményként lehessen tekinteni, további kutatások szükségesek.

Kitekintés

A bókkutatás szakirodalmában új eredményként szolgálhat a két eltérő kommunikációs formát vizsgáló DCT összehasonlítása, erre ugyanis korábban nem volt példa. Az online térben való bókolás kérdése összetett témakör. Több befolyásoló tényezője is lehet, mint például a platform és annak sajátosságai, vagy a vizsgált korcsoport jellemzői. A jelenlegi kutatás ennek egy kis szegmensét, az online

instant üzenetváltásban megjelenő bókolást vizsgálta a magyar anyanyelvű, fiatal felnőttek körében.

A kutatás eredménye az, hogy a bóktípusonkénti válaszstratégiák összevetése online és személyes kommunikáció esetében problémás, ugyanis a bóktípusokon belül eltérő példákat vizsgálva más válaszstratégiák mutatkoznak meghatározóknak, ezzel további kutatási lehetőségeket vetve fel. A meglévő válaszstratégiák bővítése volt szükséges az online kapott bókokra adott válaszok csoportosítása érdekében, így a további kutatásokhoz egy pontosított, az online kommunikáció sajátosságainak megfelelően bővített csoportosítási rendszer áll rendelkezésre. Az online és offline bókolás során továbbra is sok kérdést vetnek fel a nemek kommunikációs szokásai. A kutatás eredményei alátámasztják, hogy a korábbi nemekre vonatkozó általánosítási törekvések problémásak, nem átfogók.

A kutatás során több, még megválaszolatlan kérdés is felmerült, amelyeket a jövőben érdemes vizsgálni, ezzel a bókra online térben adott válaszok vizsgálatát tovább bővíteni. Ilyen például a gyakran előforduló válaszstratégiák kombinációja. Ezek a kombinációk sokszor ellentétes, látszólag össze nem illő válaszstratégiákból tevődnek össze. Fontos lenne megvizsgálni a párosításokat létrehozók motivációját, mögöttes gondolatát, illetve, hogy milyen bóktípusok esetében milyen kombinációk jelennek meg. A kutatás kapcsán megjelenő emoji használatának összetettebb megértése is lehetséges cél a jövőre nézve. Végezetül lezáratlan kérdés, hogy azonos bóktípusnál miért emelkednek ki olykor eltérő válaszstratégiák a gyakoriság tekintetében. Ez a megválaszolásra váró jelenség egy új kutatás kiindulópontját is adhatja.

Irodalom

- Alfonzetti, G. 2013. Compliments. In Sbisà, M. – Turner, K. (eds.). *Pragmatics of speech actions*. Berlin/Boston: de Gruyter. 555–586.
- Auxier, B. – Anderson, M. 2021. Social media use in 2021. *Pew Research Center* 1: 1–4.
- Baron, N. S. 2004. See you online: Gender issues in college student use of instant messaging. *Journal of Language and Social Psychology* 23/4: 397–423.
- Bai, Q. – Dan, Q. – Mu, Z. – Yang, M. 2019. A systematic review of emoji: Current research and future perspectives. *Frontiers in Psychology* 10: 2221.
- Brown, P. – Levinson, S. C. 1978. Universals in language usage: Politeness phenomena. In Goody, E. N. (ed.). *Questions and politeness: Strategies in social interaction*. Cambridge: Cambridge University Press. 56–289.
- Chai, X. Y. – Subramaniam, G. 2021. The use of communication strategies in mobile asynchronous chat. *International Journal of Computer-Assisted Language Learning and Teaching (IJCALLT)* 11/2: 33–50.
- Cirillo, V. 2012. The pragmatics of virtual environments. Compliment responses in second life. *Lingue e Linguaggi* 7: 37–58.
- Danziger, R. 2018. Compliments and compliment responses in Israeli Hebrew: Hebrew university in Jerusalem students in interaction. *Journal of Pragmatics* 124: 73–87.

- di Gennaro, K. – Ritschel, C. 2019. Blurred lines: The relationship between catcalls and compliments. *Women's Studies International Forum* 75: 102239.
- Eslami, Z. R. – Mirzaei, A. – Dini, S. 2015a. The role of asynchronous computer mediated communication in the instruction and development of EFL learners' pragmatic competence. *System* 48: 99–111.
- Eslami, Z. R. – Jabbari, N. – Kuo, L. J. 2015b. Compliment response behaviour on Facebook: A study with Iranian Facebook users. *International Review of Pragmatics* 7/2: 244–277.
- Golato, A. 2003. Studying compliment responses: A comparison of DCTs and recordings of naturally occurring talk. *Applied Linguistics* 24/1: 90–121.
- Golato, A. 2005. *Compliments and compliment responses: Grammatical structure and sequential organization*. Amsterdam: John Benjamins.
- Herring, S. C. 2007. A faceted classification scheme for computer-mediated discourse. *Language@Internet* 4: article 1. <https://www.languageatinternet.org/articles/2007/761>
- Holmes, J. 1986. Compliments and compliment responses in New Zealand English. *Anthropological Linguistics* 28/4: 485–508.
- Holmes, J. 1988. Paying compliments: A sex-preferential politeness strategy. *Journal of Pragmatics* 12/4: 445–465.
- Holmes, J. 1995/2013. *Women, men and politeness*. London: Routledge.
- Indah, R. N. – Rifana, N. F. 2017. The pattern of compliments in Instagram photo comments. *International Journal of Research Studies in Language Learning* 7/3: 57–69.
- Kaye, L. – Wall, H. – Malone, S. 2016. “Turn that frown upside-down”: A contextual account of emoticon usage on different virtual platforms. *Computers in Human Behavior* 60: 463–467.
- Kerbrat-Orecchioni, C. 2004. Introducing Polylogue. *Journal of Pragmatics* 36/1: 1–24.
- Koczogh H. V. 2017. Udvariasság/Udvariatlanság és (in)direktség az egyet nem értés beszédaktusában. *Jelentés és Nyelvhasználat* 4: 1–26.
- Leech, G. N. 1983. *Principles of pragmatics*. London: Longman.
- Leech, G. 2014. *The pragmatics of politeness*. Oxford: Oxford University Press.
- Maíz-Arévalo, C. – García-Gómez, A. 2013. ‘You look terrific!’ Social evaluation and relationships in online compliments. *Discourse Studies* 15/6: 735–760.
- Marcoccia, M. 2004. On-line polylogues: Conversation structure and participation framework in Internet Newsgroups. *Journal of Pragmatics* 36/1: 115–145.
- Miles, P. 1994. Compliments and gender. *University of Hawai‘i Occasional Papers Series*, No. 26: 85–137.
- Mir, M. – Cots, J. M. 2019. The use of humor in Spanish and English compliment responses: A cross-cultural analysis. *Humor* 32/3: 393–416.
- Mustapha, A. S. 2011. Compliment response patterns among speakers of Nigerian English. *Journal of Pragmatics* 43/5: 1335–1348.
- Nemesi A. L. 2012. Implikátúra és arculatmunka televíziós beszélgetőműsorokban. *Beszédkutató* 2012: 168–185.
- Ogiermann, E. 2018. Discourse completion tasks. In Jucker, A. H. – Schneider, K. P. – Bublitz, W. (eds.). *Methods in pragmatics*. Berlin/Boston: de Gruyter. 229–255.

- Our dictionaries: Oxford languages.* Our Dictionaries | Oxford Languages. (n.d.). Retrieved January 10, 2023 <https://languages.oup.com/dictionaries/>
- Placencia, M. E. – Lower, A. – Powell, H. 2016. Complimenting behaviour on Facebook: Responding to compliments in American English. *Pragmatics and Society* 7/3: 339–365.
- Pomerantz, A. 1978. Compliment responses: Notes on the co-operation of multiple constraints. In Schenkein, J. (ed.). *Studies in the organization of conversational interaction*. New York: Academic Press. 79–112.
- Schegloff, E. A. – Sacks, H. 1973. Opening up closings. *Semiotica* 8: 289–327.
- Searle, J. R. 1975. Indirect speech acts. In Cole, P. – Morgan, J. L. (eds.). *Syntax and semantics, vol. 3. Speech acts*. New York: Academic Press. 59–82.
- Simay A. E. – Gáti M. 2017. A fogyasztói jelenlét és a nyilvánosság iránti attitűdök vizsgálata a mobil és közösségi médiában. *Vezetéstudomány-Budapest Management Review* 48/1: 61–69.
- Strubel-Burgdorf, S. 2018. *Compliments and positive assessments: Sequential organization in multi-party conversations*. Amsterdam: John Benjamins.
- Subrahmanyam, K. – Greenfield, P. 2008. Online communication and adolescent relationships. *The Future of Children* 18/1: 119–146.
- Szili Katalin 2004a. A bókra adott válaszok pragmatikája. Adalékok a szerénység nyelvi megnyilvánulásához a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 128/3: 265–285.
- Szili Katalin 2004b. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta.
- Tannen, D. 1992/2001. *Miért értjük félre egymást?* Budapest: Tinta.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta.
- Valdés, G. – Pino, C. 1981. Muy a tus órdenes: Compliment Responses among Mexican-American Bilinguals. *Language in Society* 10/1: 53–72.
- Válková, S. 2013. Speech acts or speech act sets: Apologies and compliments. *Linguistica Pragensia* 2/23: 44–57.
- Veszelszki Agnes 2017. *Netnyelvészet. Bevezetés az internet nyelvhasználatába*. Budapest: L’Harmattan.
- Wolfson, N. 1981. Compliments in cross-cultural perspective. *TESOL Quarterly* 15/2: 117–124.
- Wolfson, N. 1983. An empirically based analysis of complimenting in American English. In Wolfson, N. – Judd, E. (eds.). *Sociolinguistics and Language Acquisition*. Rowley, MA: Newbury House. 82–95.
- Wolfson, N. 1989. The social dynamics of native and non-native variation in complimenting behavior. In Eisenstein, M. R. (ed.). *The dynamic interlanguage: Empirical Studies in Second Language Variation*. New York: Springer. 219–236.
- Wolfson, N. – Manes, J. 1980. The compliment as a social strategy. *Research on Language and Social Interaction* 13/3: 391–410.

Függelék

I. A diskurzuskiegészítő tesztben megjelenő bókok

1. Jó, hogy ezt megbeszéltük. Nagyon megértő vagy :)
2. Nagyon jól megtanultál egy idegen nyelvet. Látszik a befektetett energia!
3. Szuper volt a prezentációd :) nagyon jó előadó vagy
4. Nagyon jól néz ki az új telefonod!
5. Tipikusan olyan ember vagy, akinek a mosolya bárkit képes felvidítani!
6. Mindig meglepsz a kiváló problémamegoldó képességeddel!
7. Amúgy akartam mondani, hogy nagyon jól áll az új hajad :)
8. Menő a cipőd, nagyon tetszik :)

II. Az interjú kérdéssora

9. Amennyiben személyesen kapsz bókot a külsődet illetően, inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
10. Amennyiben személyesen kapsz bókot a tulajdonodat illetően, inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
11. Amennyiben személyesen kapsz bókot a személyiségedre vonatkozóan, inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
12. Amennyiben személyesen kapsz bókot a teljesítményedre vonatkozóan, inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
13. Amennyiben online kapsz bókot a külsődet illetően, inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
14. Amennyiben online kapsz bókot a tulajdonodat illetően, inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
15. Amennyiben online kapsz bókot a személyiségedre vonatkozóan, inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
16. Amennyiben online kapsz bókot a teljesítményedre vonatkozóan inkább elfogadod / elutasítod / eltereled. Miért?
17. Amennyiben bókra válaszolsz online, hajlamos vagy emojiakat is használni a válaszodban? Igen, miért? Nem, miért nem?
18. A következő bóktípusok közül valamelyik esetében indokoltabbnak érzed az emojihasználatot? (külső / tulajdon / személyiség / teljesítmény).
19. Online bók esetében mi motivál abban, hogy csak emoji-t használj válaszként, amennyiben szoktál így tenni?
20. Mikor bókot kapsz, jellemző Rád, hogy megköszönöd? Milyen esetekben? Online/Offline/Mindkét esetben
21. Mikor bókot kapsz, jellemző Rád, hogy egyetértesz vele? Milyen esetekben? Online/Offline/Mindkét esetben
22. Mikor bókot kapsz, jellemző Rád, hogy viszonzod? Milyen esetekben? Online/Offline/Mindkét esetben

23. Mikor bókot kapsz, jellemző Rád, hogy lefokozó, becsmérlő magyarázatot adj? Milyen esetekben? Online / Offline / Mindkét esetben
24. Mikor bókot kapsz, jellemző Rád, hogy lefokozó, elterelő magyarázatot adj? Milyen esetekben? Online / Offline / Mindkét esetben
25. A nők és a férfiak bókra adott válaszaiban vélsz felfedezni különbséget online/offline?

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet szeretném kifejezni Dr. Benczes Rékának, aki a témavezetőm volt a bókkutatás során, illetve Dr. Nemesi Attila Lászlónak, doktori témavezetőmnek, aki hasznos meglátásaival, útmutatásával segítette a tanulmány végleges formájának kialakítását, illetve a lektoroknak a részletes visszajelzéseikért, javaslataikért.

A SZERINTEM VÉLEMÉNYJELŐLŐ PRAGMATIKOFONETIKAI ELEMZÉSE SPONTÁN TÁRSALGÁSOKBAN

¹HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, ²Károli Gáspár Református Egyetem

huszar.anna@nytud.hun-ren.hu, csillader@gmail.com

Bevezetés

A beszélői vélekedést mint következtetést jelölő pragmatikai elemek (pl. *úgy vélem, azt hiszem, azt gondolom*) közül a magyarban gyakoriságával egyértelműen kiemelkedik a *szerintem* diskurzusjelölő, amely a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz2) tanúsága alapján a vitafórumokban és a beszélt sajtónyelvben a legelterjedtebb (254 ezer találat 57%-a, illetve 21%-a). Olyan nyelvi elemről van szó, amelynek kizárólag pragmatikai(-modális) szerepei voltak és vannak a magyar nyelvben. A *szerintem* a véleménykifejezés mellett valószínűséget is visszaad (Kugler 2012: 70–73, 125–126), s mivel a legtöbb használatában nem lehet elhatárolni egymástól az evidenciális (információalapú) és az episztemikus tartományt, a *szerintem* esetében episztenciális jelölőről beszélhetünk (Kugler 2015: 43).

Egy korábbi vizsgálat szerint ez a jelölő a spontán társalgásokban a „szokványos” diskurzusjelölői bal perifériát (BP) preferálja (Dér 2016). Perifériák alatt a különböző, nem mondatrészi szerepet viselő (vagy azoknak egy részét alkotó) nyelvi elemek mondatstruktúrára kívüli pozícióit értjük (balra vagy jobbra helyezkedik el). Ezek a nyelvi egységek a mondat szint feletti diskurzusszintet képviselik (részletesebben: Degand 2014, Onodera 2014).

Példa a *szerintem* bal, illetve jobb periférián (JP) történő használatára:

- (1) *szerintem az kevés nőnek áll jól* (bea331)
- (2) *tát ott tulajdonképpen a ra-nyáron így rajok veszik körül az embert ott a legjobb a szűnyogriasztók az egész világon szerintem* (bea018)

Egy további pozíció is létezik: a belső, amely esetében szintén a mondat szerkezetén kívüli használatról van szó, a nyelvi egység azonban közbevetésszerűen jelentkezik, például:

- (3) *nem tudom hogy hogy jutottunk el idáig egyszerűen az emberek szerintem ostobák így mondjuk a nagy része vagy tényleg hülyék* (bea166)

A diskurzusjelölőkkel kapcsolatban sokáig azt gondolták, hogy a BP-t foglalják el (Fraser 1999) – akár többedmagukkal, társulva –, a további kutatások azonban

igazolták, hogy a JP-s megjelenés ugyan kisebb mértékű, mint az előbbi, mégis igen fontos, több szempontból is. Egyrészt azért, mert a spontán beszédben az utólagos kiegészítések, jelzések gyakoribbak, mint a tervezettebb műfajokban. Másrészt a funkciók is eltérőek lehetnek: szóátvételi szerep csak a BP-n lehetséges, ahogyan bizonyos szekvenciális funkciók megadása is (pl. témaindítás, nyitó szegmens határvonalának jelzése) (González 2004, Crible 2018, Furkó 2019, Dér 2020). Ugyancsak funkcióbeli eltérést regisztráltak egyes történeti vizsgálatok is (pl. Traugott 2012, 2014), a diskurzusjelölők egyre szubjektívebbé, majd interszubjektívebbé válása a perifériákon való elmozdulást is maga után vonhatja: a BP-n inkább szubjektív (pl. episztemikus), a JP-n inkább interszubjektív (interszónális) szerepekben tűnnek fel (Degand 2014). Azt az elgondolást, hogy a diskurzusjelölők pozíciója pragmatikai erejükkel (erősítő vagy mitigáló jellegükkel) és udvariassági fokukkal is összefügghet – ti. hátsó pozícióban inkább aszociálódhatnak bizonytalansággal és udvariassággal –, egyes vizsgálatok igazolták (Aijmer 1997, Koczogh 2012). A *szerintem* esetében azonban ennél komplexebbnek bizonyult a kép: az adatközlők szerint a pragmatikai jelentést erősíthette úgy is, hogy udvariasabbnak hatott és fordítva, de ez a beszédtema jellegétől is nagyban függött (Dér 2018, 2020).

A BP-hoz kapcsolás mellett ugyancsak régóta élő feltételezés a diskurzusjelölőkről a prozódiai függetlenségük (Lam 2009, Gonen et al. 2015, Heine et al. 2021: 151, de vö. Brinton 2017), elsősorban a szünetezés mentén, tehát elterjedt az az elgondolás, hogy a diskurzusjelölőket tipikusan szünet határolja egyik, másik vagy mindkét oldalukról. A jelölők e fonetikai „függetlensége” a hozzájuk kapcsolódó diskurzusszegmenshez képest – a szemantikai és szintaktikai függetlenség mellett – az ún. diskurzusgrammatikai eszközök, összefoglaló néven a teitikusok (pl. független mellékmondatok, kommentáló mondatok, appozíciók) jellegzetes, sőt: definitív vonása (Kaltenböck–Heine 2014: 6). A magyar diskurzusjelölőkre vonatkozó kutatások azonban eddig nem igazolták világosan az előbbi meglétét: Dér és Markó (2010) kétórányi, négyfős spontán társalgás esetében azt találta, hogy beszédforduló-belseji előfordulásban 10% alatt volt a jelölőt közrefogó szünetek aránya az összes diskurzusjelölőt nézve, ez az arány jóval nagyobb volt (56%) a fordulókezdő (BP) esetekben, fordulózároban pedig 28% (de ezek esetében értelemszerűen a szóátvétel-szóátadás miatt jelentkezett az elemet megelőző, illetve követő szünet). Kutatásukban azonban a szavak időtartamát is vizsgálták, és azt találták, hogy ugyanaz a szó diskurzusjelölő-funkcióban eltérő időtartamban valósul meg, mint szintaktikai funkcióban. Míg az *így*, *most*, *tehát* és *tényleg* szavak szintaktikai funkcióban voltak hosszabbak, addig a *vagy*, *meg* és *úgyhogy* szavak diskurzusjelölőként.

Egy kutatásban (Rennie et al. 2016) az angol *so* ('*nos*', '*úgyhogy*') különböző helyzetekben való előfordulását vizsgálták akusztikai-fonetikai szempontból. Megkülönböztették a megnyilatkozás-kezdő pozíciótól a megnyilatkozás második szavát, a megnyilatkozásbelseji pozíciót, a megnyilatkozászárót, illetve

azt, ha csak egy szó alkotta a megnyilatkozást. Szóidőtartam tekintetében azt találták, hogy a megnyilatkozás-belsejénél szignifikánsan hosszabb a megnyilatkozás-kezdő, de ezeknél még jelentősebben hosszabb a megnyilatkozás-záró, illetve az egyszavas megnyilatkozást alkotó *so* időtartama. Megnyilatkozás-kezdő esetben szóátvételtkor hosszabb időtartamot mértek, ahhoz képest, amikor nincs szóátvétel, illetve az egyszavas megnyilatkozások esetén a szóidőtartam akkor hosszabb, ha nem történik szóátvétel. A szóidőtartamon kívül az intenzitást is elemezték, és megállapították, hogy az esetek többségében a *so* szavak intenzitása alacsonyabb a követő szóénál.

Habár magyarrá már több kutatás is készült diskurzusjelölők kapcsán, azok inkább a funkció tekintetében vizsgálták az egyes diskurzusjelölők akusztikai-fonetikai mintázatait, nem pedig a diskurzusjelölő pozíciója mentén. A *szerintem* esetében még nem vizsgálták a szünetezési sajátosságokat az egyes pozíciókban.

Jelen tanulmányban elsősorban azt vizsgáljuk, hogy a *szerintem* diskurzusjelölő (DJ) mennyiben tekinthető a szünetezés szempontjából prozódiailag függetlennek, melyek pragmatikai és fonetikai pozíciójának a hasonlóságai és különbségei, melyek ezeknek a pozícióknak a szuprasegmentális sajátosságai (időzítés és alapfrekvencia alakulása), valamint hogy ezek milyen összefüggést mutatnak a beszélő nemével és korával. Feltevésünk szerint a *szerintem* nagyfokú prozódiai függetlenséget mutat, vagyis szünet határolja.

Kutatásunkban a fonetikai és pragmatikai pozíciók összehasonlíthatósága miatt a BP-t és JP-t a következőképpen neveztük át:

- BP = kezdő pragmatikai pozíció – DJ-társulások miatt ez lehet abszolút, továbbiakban abszolút kezdő pragmatikai pozíció (amikor a *szerintem* az egyetlen BP-s elem) vagy relatív, továbbiakban kezdő pragmatikai pozíció (pl. *hát szerintem, de szerintem, szerintem viszont*);
- JP = záró pragmatikai pozíció – DJ-társulások miatt ez lehet abszolút (amikor a *szerintem* az egyetlen elem a JP-n) vagy relatív (pl. *tehát szerintem*.)

Fonetikai pozíción a továbbiakban az adott szó beszédszakaszban elfoglalt helyét értjük, a pozíciókat a következőképpen kategorizáljuk:

- fonetikai kezdő pozíció: ha a DJ a beszédszakasz első szavát alkotja, tehát szünet előzi meg
- fonetikai belső pozíció: ha a DJ a beszédszakasz belsejében helyezkedik el, tehát nem szélső szó, nem határolja egyik oldalról sem szünet
- fonetikai záró pozíció: ha a DJ a beszédszakasz utolsó szavát alkotja, tehát szünet követi
- egyszavas beszédszakasz: ha DJ egyszavas beszédszakaszt alkot, tehát mindkét oldalról szünet határolja.

Az előbbiekkal kapcsolatban – a szünetezés alakulása mellett – arra voltunk kíváncsiak, hogy mennyire esik egybe a két pozíció, valamint hogyan alakul a

célszavak időtartama és alaphfrekvenciája (f_0) az egyes pozíciókban, s mindezekre hatással van-e az adatközlő neme, életkora. Hipotézisünk szerint a *szerintem* nemtől, kortól és pragmatikai pozíciótól függetlenül prozódiailag független (amennyiben a prozódiai függetlenség elképzelését kívánjuk tesztelni), tehát szünet határolja (előtte és utána, vagy előtte, vagy utána).

Kísérleti személyek, anyag, módszer

Kutatásunkban a BEA társalgásaiban (Neuberger et al. 2014, Horváth et al. 2019) vizsgáltuk a *szerintem* prozódiai profilját (vö. Lam 2009). 20–30 és 40–55 év közötti adatközlők anyagát elemeztük, korcsoportonként 10 női és 10 férfi beszélőt. Az anyag időtartama összesen 11 óra 49 perc volt, ez a következőképpen alakult nemekre és korcsoportokra bontva: fiatal nők: 2 óra 47 perc, idősebb nők: 2 óra 42 perc, fiatal férfiak: 3 óra 41 perc, idősebb férfiak: 2 óra 40 perc.

A *szerintem* célszavakat és az ezeket tartalmazó beszédszakaszokat manuálisan annotáltuk a Praat szoftverben (Boersma–Weenink 2021). A célszavak szegmentálása során jelöltük azok fonetikai és pragmatikai pozícióját is. Az elemzéshez szükséges adatokat (szóidőtartam és alaphfrekvencia) Praat szkripttel nyertük ki automatikusan. Az alaphfrekvencia esetében az egyes célszavak átlagos alaphfrekvenciáját nyertük ki és az azt tartalmazó beszédszakasz átlagos alaphfrekvenciáját, így az elemzés során azt vettük figyelembe, hogy az adott célszó átlagos alaphfrekvenciája hány félhanggal tér el az adott beszédszakasz átlagos alaphfrekvenciájától. Férfiak esetén 75–300 Hz-es, a fiatalabb nők esetén 110–450 Hz-es, az idősebbeknél pedig 120–450 Hz-es alapbeállítást használtunk. Ezekről a beállításokról szükség esetén eltértünk: négy férfinál 70 Hz-re, egynél 90 Hz-re állítottuk az alsó küszöbértéket. Nők esetén két nőnél módosítottuk az alsó küszöbértéket 90 Hz-re.

A statisztikai elemzések során χ^2 -próbát, Kruskal–Wallis-próbát és Mann–Whitney-próbát alkalmaztunk. A szóidőtartam elemzése során először Mann–Whitney nonparametrikus próbával megnéztük, hogy az egyes korcsoportok és nemek között van-e szignifikáns különbség, majd ez alapján Kruskal–Wallis-próbával megnéztük, hogy az egyes fonetikai és pragmatikai pozíciókban eltér-e szignifikánsan a szóidőtartam. Azokban az esetekben, amikor szignifikáns eltérést tapasztaltunk, a páronkénti összehasonlítást Mann–Whitney-próbával végeztük.

Eredmények

A célszavak pozíció szerinti eloszlásai

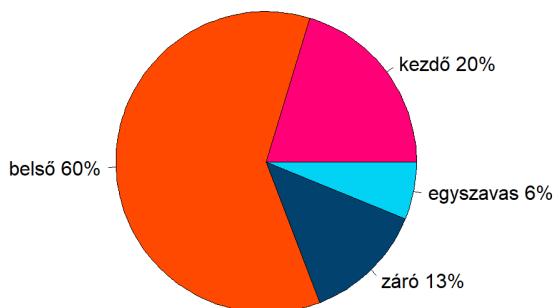
Összesen 132 db *szerintem* célszót regisztráltunk, nőktől 56 db-ot, férfiaktól 76 db-ot. A korosztályonkénti előfordulás kevésbé volt kiegyenlített: míg a 20–30 éveseknél 100 célszó fordult elő, addig a 40–55 éveseknél csak 32 db (1. táblázat).

	nők	férfiak
20–30 évesek	39	61
40–55 évesek	17	15

1. táblázat: A szerintem célszavak előfordulásai korcsoportok és nemek mentén (db)

Mivel mindegyik csoport 10 adatközlőt tartalmazott, ezért az egy főre eső *szerintem*-ek száma a következőként alakul: 20–30 éves nők: 3,9 db; 20–30 éves férfiak: 6,1 db; 40–55 éves nők: 1,7 db; 40–55 éves férfiak: 1,5 db. A csoportokon belül azonban nagy az egyéni variabilitás. A 40 beszélőből 10 esetén nem is fordul elő a *szerintem* (20–30 évesek: 1 nő és 1 férfi; 40–55 évesek: 4 nő és 4 férfi), 6 adatközlő csak 1-szer használja (20–30 évesek: 2 nő és 1 férfi; 40–55 évesek: 1 nő és 2 férfi), 9 adatközlő 2-szer (20–30 évesek: 3 férfi; 40–55 évesek: 4 nő és 2 férfi). Mindössze 15 adatközlő van, akinél 2-nél nagyobb az előfordulása a *szerintem*-nek, ezek az előfordulások nagyrészt 3–12 között mozognak. A 20–30 éves korosztály pozícióktól függetlenül szignifikánsan gyakrabban használja a *szerintem*-et ($\chi^2(3) = 13,509$; $p < 0,05$).

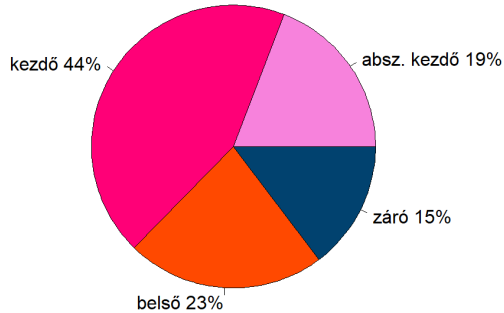
A fonetikai pozíciók szerinti eloszlást először a teljes anyagra vetítve mutatjuk be (1. ábra).

1. ábra: A szerintem célszavak előfordulása különböző fonetikai pozíciókban

Legnagyobb arányban (60%) belső fonetikai pozícióban fordult elő a *szerintem*, ami azt jelenti, hogy sem előtte, sem utána nem határolta szünet, tehát nem jellemzi a prozódiai függetlenség. A többi pozícióban jelentősen kevesebbszer fordult elő a *szerintem*: kezdőben, tehát amikor szünet előzi meg a szót, csak az esetek 20%-ában fordult elő, ami egyharmada a belső pozícióban való előfordulásnak. Záró pozícióban a kezdőnél valamivel kevesebb előfordulás volt (13%), tehát nincs számottevő különbség abban, hogy a *szerintem* előtt vagy után van-e gyakrabban szünet. Az egyszavas beszédszakaszokat alkotó *szerintem*-ek voltak a legritkábbak, összesen 6%, amely egy tizede a belső előfordulásnak, tehát elenyésző az az eset, mikor a *szerintem*-et két oldalról is szünet határolja.

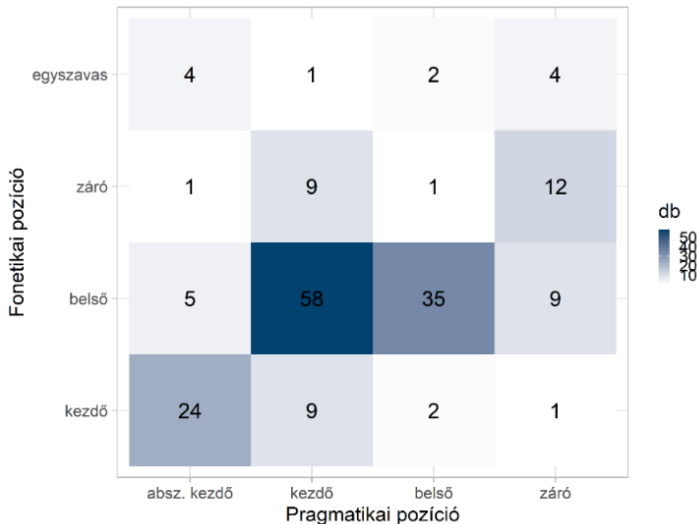
A pragmatikai pozíciók szerinti eloszlást szintén először a teljes anyagra vetítve ismertetjük (2. ábra).

2. ábra: A szerintem célszavak előfordulása különböző pragmatikai pozíciókban (kezdő, absz. kezdő, belső, záró = kezdő, absz. kezdő, belső, záró pragmatikai pozíció)

A pragmatikai pozíciók közül a (relatív) kezdő pragmatikai pozíció volt a leggyakoribb (44%). Ebben a *szerintem* úgy helyezkedik el bal periferián, hogy egy másik diskurzusjelölővel alkot társulást (pl. *hát szerintem*, *de szerintem*). Az abszolút kezdő pragmatikai pozícióban (BP-s ekkor is) nem társul más diskurzusjelölővel, ez az esetek 19%-ban fordult elő. Összesen tehát 63%-ban BP-n jelent meg a *szerintem*, ami majdnem az esetek kétharmadát jelenti. Belső és záró pozícióban lényegesen kevesebbszer fordult elő, az előbbiben azonban valamivel gyakrabban (23%), mint záróban, azaz a JP-n (15%).

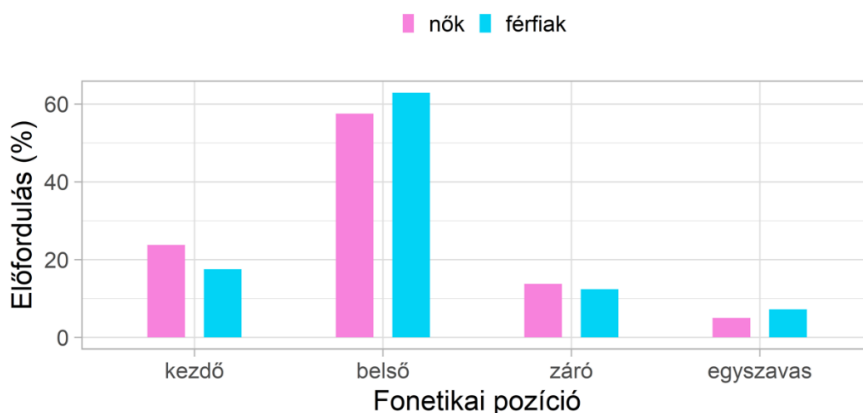
A fonetikai és pragmatikai pozíciók együttes alakulását a 3. ábra szemlélteti.

3. ábra: A szerintem célszavak előfordulása fonetikai és pragmatikai pozíciókban

A szerintem a leggyakrabban tehát fonetikai belső és pragmatikai kezdő pozícióban fordult elő, ez az összes eset 33%-a, tehát kb. egyharmada. Ezen kívül két olyan helyzet volt, ahol viszonylag magas volt az előfordulás: a fonetikai és pragmatikai belső pozícióban 20%, míg fonetikai kezdő és pragmatikai abszolút kezdő pozícióban pedig 14% volt a célszavak előfordulása. A többi helyzetben nem érte el a 10%-ot az előfordulás, több olyan eset is volt, ahol csak 0,5%-os volt az előfordulás. A fonetikai pozíciókat nézve a fonetikai kezdő pozícióban lévő célszavakra leginkább a pragmatikai kezdő pozíció volt jellemző, a fonetikai belső pozícióban előforduló szavakra a kezdő pragmatikai, a fonetikai záró pozícióban lévő szavakra a pragmatikai záró pozíció, míg az egyszavas beszédszakaszokban realizálódó célszavakra az abszolút kezdő, illetve a záró pragmatikai pozíció volt leginkább jellemző. A pragmatikai pozíciók felől megközelítve az abszolút kezdő pragmatikai pozícióban lévő szavakra a kezdő fonetikai pozíció, a kezdő és belső pragmatikai pozícióban előforduló szavakra egyaránt a belső fonetikai pozíció, míg a záró pragmatikai pozícióban lévő szavakra a záró fonetikai pozíció volt jellemző.

A fonetikai pozíciókban való előfordulások nemek szerinti alakulását a 4. ábra mutatja.

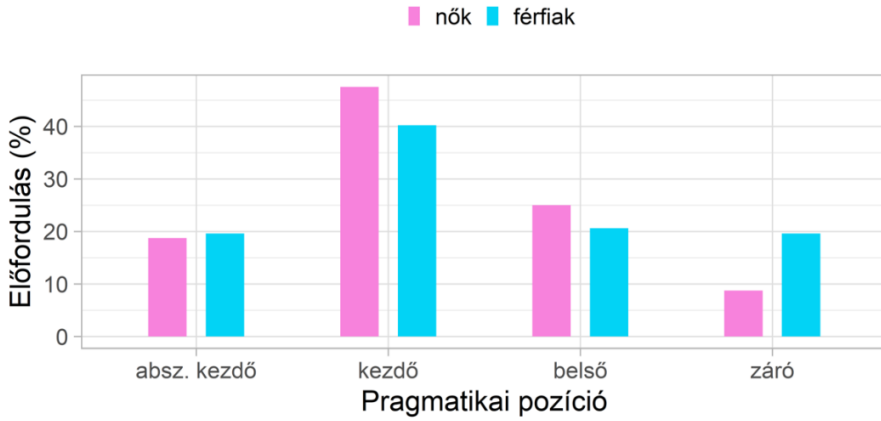

4. ábra: A szerintem célszavak nemek szerinti megoszlása az egyes fonetikai pozíciókban

A nők és férfiak között előfordul minimális különbség annak mentén, hogy melyik fonetikai pozícióban használják gyakrabban a szerintem-et: kezdő pozícióban a nők használják valamivel gyakrabban, belső pozícióban pedig a férfiak. Ezek az eltérések azonban nem jelentősek, statisztikailag nincs szignifikáns különbség a két nem között, tehát pozícióktól függetlenül hasonló gyakorisággal használják a szerintem-et.

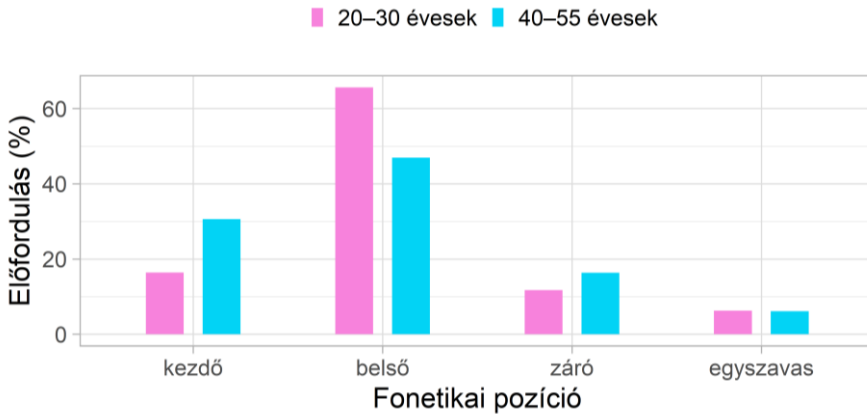
A pragmatikai pozíciók esetén is hasonlóan alakulnak az eloszlások (5. ábra). Minimális eltérések ebben az esetben is előfordulnak: a nők kezdő és belső

pragmatikai pozícióban, míg a férfiak záró pozícióban használják valamivel gyakrabban a *szertem*-et. Ezek a különbségek azonban statisztikailag nem szignifikánsak.

5. ábra: A *szertem* célszavak nemek szerinti megoszlása az egyes pragmatikai pozíciókban

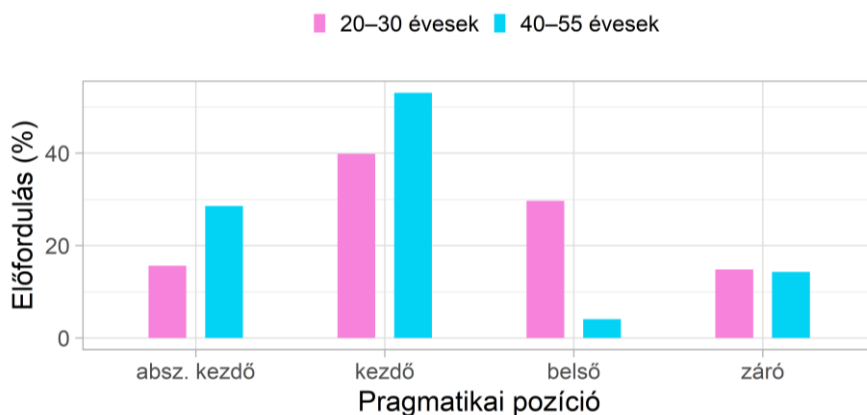
A korcsoportonkénti eloszlás esetén más képet kapunk, habár az eloszlások hasonlóak, mégis mutatkoznak különbségek mind a fonetikai (6. ábra), mind a pragmatikai (7. ábra) pozíciókban.

6. ábra: A *szertem* célszavak korcsoportok szerinti megoszlása az egyes fonetikai pozíciókban

A belső fonetikai pozíció mindkét korosztály esetében gyakori, de a 20–30 év közöttiek esetén még jellemzőbb ez a pozíció (20–30 évesek: 66%-os előfordulás, 40–55 évesek: 47%-os előfordulás). Ez a különbség statisztikailag szignifikáns: $Z = -2,523$; $p = 0,012$. Ezzel szemben a *szertem* kezdő fonetikai pozícióban

való használata a 40–55 évesek körében gyakoribb a 20–30 évesekhez képest (20–30 évesek: 16%-os előfordulás, 40–55 évesek: 31%-os előfordulás). Ez az eltérés azonban csak tendenciaszintű, szignifikáns különbség nincs a két csoport között. A záró pozíció és egyszavas beszédszakasz esetén nem volt jelentős eltérés tapasztalható a két korosztály között (záró pozíció, 20–30 évesek: 12%-os előfordulás; záró pozíció, 40–55 évesek: 16%-os előfordulás; egyszavas beszédszakasz, 20–30 évesek: 6%-os előfordulás; egyszavas beszédszakasz, 40–55 évesek: 6%-os előfordulás).

7. ábra: A szerintem célszavak korcsoportok szerinti megoszlása az egyes pragmatikai pozíciókban

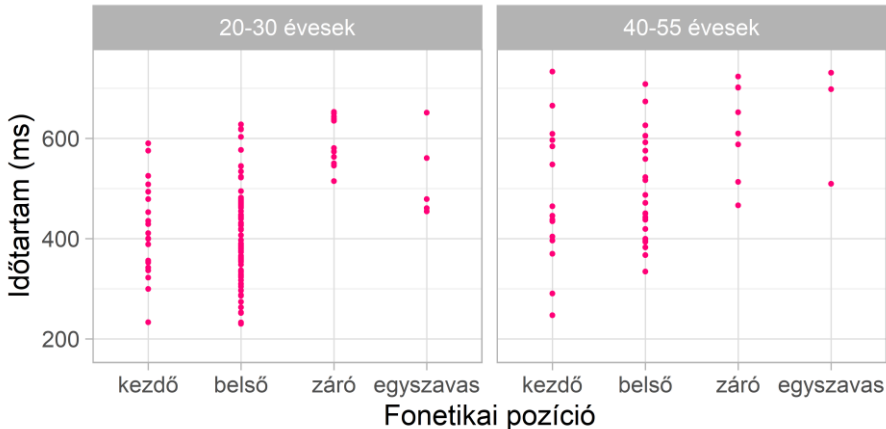
Az abszolút kezdő és kezdő pragmatikai pozíciók a 40–55 évesek körében gyakoribbak (abszolút kezdő, 20–30 évesek: 16%-os előfordulás; abszolút kezdő, 40–55 évesek: 29%-os előfordulás; kezdő, 20–30 évesek: 40%-os előfordulás; kezdő, 40–55 évesek: 53%-os előfordulás). E pozíciók esetén hátrá vanak jól látható különbségek a korcsoportonkénti eloszlásokban, ezek statisztikailag nem szignifikánsak, hanem csak tendenciaszintű eltérések. A belső pragmatikai pozíciókban még jelentősebb különbségeket találunk: 20–30 évesek: 30%-os előfordulás, 40–55 évesek: 4%-os előfordulás, ez az eltérés szignifikáns ($Z = -3,162$; $p = 0,002$). A záró pozícióban gyakorlatilag elhanyagolható a különbség a két korosztály között (20–30 évesek: 15%-os előfordulás, 40–55 évesek: 14%-os előfordulás).

Szóidőtartam

A szerintem célszavak átlagos időtartama 465 ± 133 ms volt a teljes anyagban. A fiatalabb korosztályban átlagosan rövidebb idő alatt realizálódtak a célszavak (444 ± 130 ms), míg az idősebb korosztályban átlagosan 17%-kal hosszabban realizálódtak (521 ± 126 ms). Ez a különbség szignifikánsnak bizonyult a Mann–Whitney-próba alapján ($Z = -3,59$; $p < 0,001$). Nemek szerint a fiatalabb

korosztályban nem volt számottevő különbség a szóidőtartamokban (nők: 449 ± 120 ms; férfiak: 439 ± 138 ms), az idősebb korosztályban valamivel nagyobb volt az eltérés a nemek között (nők: 554 ± 117 ms; férfiak: 489 ± 128 ms), azonban ez az eltérés sem szignifikáns.

A fonetikai pozíciókat a fentebbiek alapján korcsoportokra bontva mutatjuk be (8. ábra).

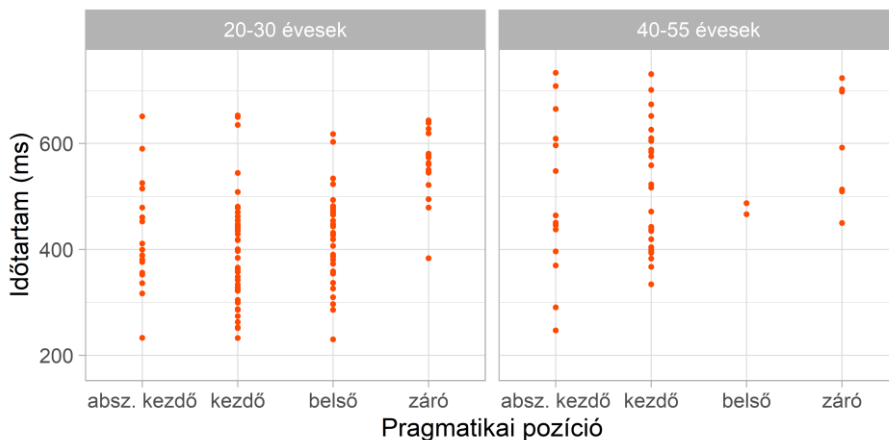

8. ábra: A célszavak időtartama az egyes fonetikai pozíciókban

A pontdiagram a célszavak előfordulási gyakoriságát is jelzi, így látható, hogy záró pozícióban és egyszavas beszédszakaszban általában ritkább volt az előfordulás. A fiatalabb korosztály esetén a kezdő és belső pozícióban elhelyezkedő célszavak átlagos időtartama között a mért különbség elhanyagolható (kezdő pozíció: 408 ± 99 ms; belső pozíció: 405 ± 95 ms). Ezekről az értékekről jelentősen eltérnek a záró pozícióban és az egyszavas beszédszakaszban mért átlagos szóidőtartamok (záró pozíció: 627 ± 79 ms; egyszavas: 595 ± 202 ms). Ezek a szavak kb. 50%-kal hosszabbak a kezdő és belső pozícióban elhelyezkedő szavaknál, és a különbség e csoportok között szignifikáns (kezdő – záró: $Z = -3,296$; $p = 0,001$; kezdő – egyszavas: $Z = -2,810$; $p = 0,005$; belső – záró: $Z = -3,779$; $p < 0,001$; belső – egyszavas: $Z = -2,450$; $p = 0,014$).

Az idősebb korosztálynál szintén megfigyelhető, hogy a kezdő és belső pozíciójú szavak időtartama (kezdő pozíció: 482 ± 137 ms; belső pozíció: 496 ± 105 ms) rövidebb a záró pozíciójú és egyszavas beszédszakaszban elhelyezkedő szavak időtartamánál (záró pozíció: 619 ± 93 ms; egyszavas beszédszakaszok: 646 ± 119 ms). Az átlagok közti különbség majdnem 30%-os, tehát hasonló tendencia mutatkozik meg, mint a fiatalabb korosztály esetén, statisztikai elemzést azonban a kevés elemszám miatt nem végeztünk.

A pragmatikai pozíciókban mért szóidőtartamokat szintén korcsoportokra bontva ismertetjük (9. ábra).

9. ábra: A célszavak időtartama az egyes pragmatikai pozíciókban

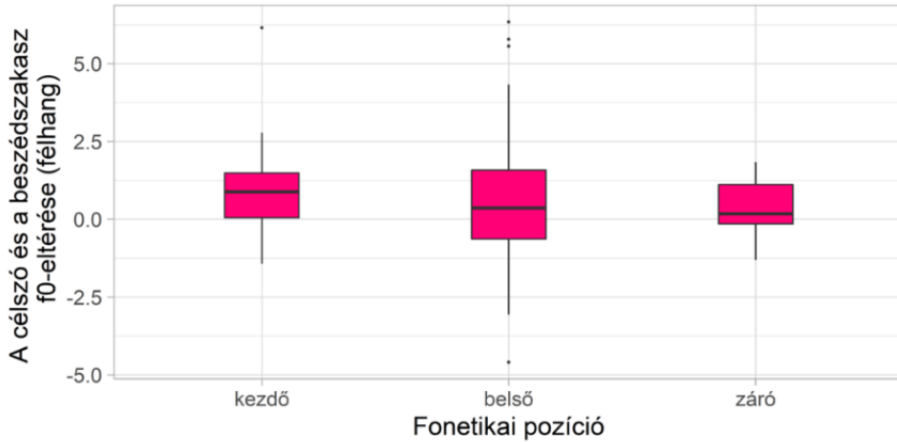
A fiatalabb korosztálynál az abszolút kezdő, a kezdő és a belső pozíciójú szavak időtartama nem különbözik jelentősen egymástól: abszolút kezdő pozíció: 458 ± 182 ms; kezdő pozíció: 408 ± 107 ms; belső pozíció: 414 ± 94 ms. E pozíciójú szavak időtartamától jelentősen eltért a záró pozícióban elhelyezkedő szavak időtartama: 581 ± 95 ms. Ez a különbség szignifikáns volt, tehát a záró pozícióban mért szóidőtartam eltért bármelyik másik pozícióban mérttől (abszolút kezdő – záró: $Z = -3,576$; $p < 0,001$; kezdő – záró: $Z = -4,025$; $p < 0,001$; belső – záró: $Z = -3,761$; $p < 0,001$).

Az idősebb korosztály esetén a belső pragmatikai pozícióban összesen 2 db előfordulás volt, tehát az ilyen pozícióban előforduló szavak jellemzőiről kevésbé kaphattunk képet. A másik három kategória szóidőtartamai hasonlóan alakultak, mint a fiatalabb korosztály esetén, tehát az abszolút kezdő és kezdő pozícióban a szavak rövidebben (abszolút kezdő pozíció: 497 ± 151 ms; kezdő pozíció: 517 ± 116 ms), záró pozícióban pedig hosszabban (598 ± 111 ms) realizálódtak. A záró pozíció szóidőtartamai átlagosan kb. 20%-kal hosszabbak, ez a tendencia megegyezik a fiatalabb korosztályra jellemző tendenciával, de statisztikai elemzést az alacsony elemszám miatt nem végeztünk.

Alapfrekvencia

Az alapfrekvencia nemenként eltérő, illetve korosztálybeli lényeges eltérések is előfordulhatnak. Ezen felül az egyéni különbségek is jelentősek, ezért az elemzés során nem az abszolút alapfrekvencia-értékeket mutatjuk be, hanem azt, hogy a célszavak átlagos alapfrekvenciája hány félhanggal tér el az azokat tartalmazó beszédszakaszok átlagos alapfrekvenciájától. Amennyiben ez az érték pozitív, akkor a célszó átlagos alapfrekvenciája magasabb, amennyiben negatív, a célszó átlagos alapfrekvenciája alacsonyabb a tartalmazó beszédszakasztól.

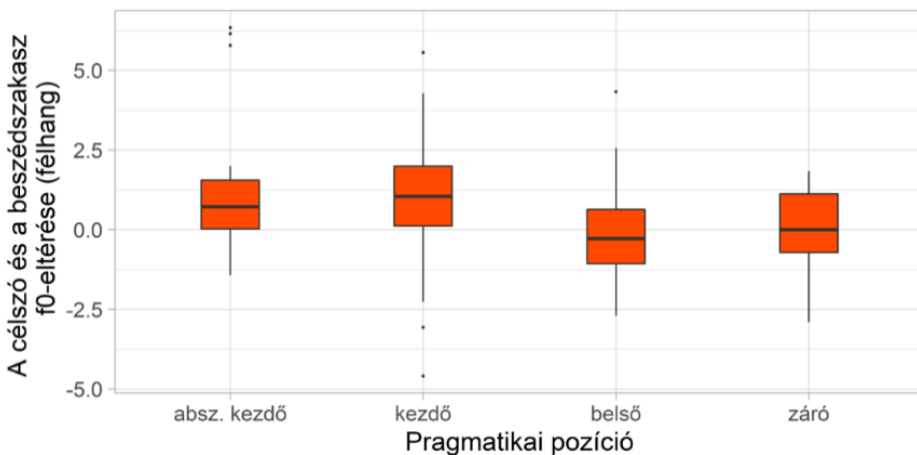
A célszavak beszédszakaszokhoz viszonyított átlagos alapfrekvenciáját a fonetikai pozíciók szerint a teljes anyagra mutatjuk be (10. ábra).

10. ábra: A célszavak és az azokat tartalmazó beszédszakaszok f_0 -eltérése a fonetikai pozíció szerint

Kezdő fonetikai pozícióban fordult elő a legjellemzőbben, hogy a célszavak magasabb alapfrekvenciával valósultak meg a teljes beszédszakasz átlagos alapfrekvenciájához képest. Ez a különbség átlagosan 1 félhangot jelentett, a különbség statisztikailag ugyanakkor nem szignifikáns. A variabilitás a belső pozíciókban volt a legnagyobb (SD.: 2 félhang).

A célszavak alapfrekvenciájának alakulását a pragmatikai pozíciók szerint szintén a teljes anyagra ismertetjük (11. ábra).

11. ábra: A célszavak és az azokat tartalmazó beszédszakaszok f_0 -eltérése a pragmatikai pozíció szerint

Abszolút kezdő és kezdő pozícióban a célszavak alaphfrekvenciája általában magasabb volt a célszót tartalmazó beszédszakasz átlagos alaphfrekvenciájánál (abszolút kezdő pozíció: $1,3 \pm 2,1$ félhang, kezdő pozíció: $1 \pm 1,7$ félhang). A belső és záró pragmatikai pozíciókban a célszavak alaphfrekvenciája nem tért el számottevően a célszót tartalmazó beszédszakaszok alaphfrekvenciájától, nem volt lényeges eltérés (belső pozíció: $-0,2 \pm 1,6$ félhang, záró pozíció: $0 \pm 1,3$ félhang). Az abszolút kezdő és kezdő pragmatikai pozícióban a célszavak beszédszakaszhoz viszonyított alaphfrekvenciája szignifikánsan magasabb volt, mint a belső pozícióban (abszolút kezdő – belső pozíció: $Z = -2,419$; $p = 0,016$; kezdő – belső pozíció: $Z = -2,608$; $p = 0,009$). A záró pozícióban lévő szavak alaphfrekvencia-adatai nem különböztek szignifikánsan a többi pozícióban lévő szavakétól.

Következtetések

A kutatás elsősorban azt vizsgálta, hogy a *szerintem* diskurzusjelölő mennyiben tekinthető prozódiaileg függetlennek a szünetezés szempontjából, továbbá a fonetikai és pragmatikai pozíciók mennyire esnek egybe, melyek ezen pozíciók szupraszegmentális jellemzői (időtartam, alaphfrekvencia alakulása), illetve hogy alakulnak a pozíciónkénti eloszlások a nemek és korcsoportok mentén. Feltevéssünk az volt, hogy a *szerintem* nagyfokú prozódiai függetlenséget mutat, vagyis szünet határolja.

Eredményeink szerint nembeli nincs, de korosztálybeli eltérés van a *szerintem* fonetikai és pragmatikai pozícióiban. A fiatalabb korosztálynál mind a fonetikai, mind a pragmatikai pozíciók esetében középre tolódás figyelhető meg, tehát a fiatalabbak a kezdő pozíciók helyett több esetben a belső pozíciókat preferálják. Fonetikai pozíciókat nézve mindkét korosztályban a belső pozíció a leggyakoribb, a fiataloknál azonban ez az előfordulás magasabb, a kezdő pozícióban pedig alacsonyabb, mint az idősebbek esetében (fontos azonban, hogy az idős korosztálynál az elemszám alacsony volt, tehát a következtetések ennek fényében nem általánosíthatók). A pragmatikai pozíciók esetében még látványosabb a középre tolódás: habár mindkét korosztályban a kezdő pozíciókban magasabb az előfordulás, a fiatalokra a belső pragmatikai pozícióban történő használat is jellemzővé válik, míg az idősebbek esetén ennek a pozíciónak a használata elenyésző. A bal perifériáról (abszolút kezdő és kezdő pragmatikai pozíció) a fiatalok esetében megfigyelhető belső pragmatikai pozícióra történő „váltások” esetleges oka lehet a jelölő további pragmatikalizálódása, amely a *szerintem* mozgékonyságának a növekedésével jár (ez tipikusan a főmondatból mondatszóvá/diskurzusjelölővé vált ún. tagmondattörő grammatikalizációs esetekre volt igaz, pl. *azt hiszem, kérem*, vö. Gugán 2015). Belső pozícióban szegmenshatár-jelölő funkciója (szóátadás, szóátvétel) kevéssé lehet a *szerintem*-nek, ezért elképzelhető, hogy új funkciója fejlődik ki ebben a belső helyzetben (rádióinterjúkban belső helyzetben a fókusz/topik utáni helyet foglalja el, így ki is emelve azt). A bal periférián

jellemzően (40% felett) megelőzi a *szerintem*-et egy másik diskurzusjelölő (*és, meg, de, tehát, hát, na hát, igen de, mert, egyébként, mondjuk*), ez a belső fonetikai pozíció nagy mértékét magyarázhatja.

A megelőző és követő szünet szempontjából nem igazolható a *szerintem* esetében a prozódiai függetlenség, elenyésző volt az ilyen esetek száma. Ez összhangban van Dér és Markó (2010) vizsgálatának eredményeivel: a magyar diskurzusjelölők vegyes képet mutatnak a szünetezés tekintetében, az adott elemtől függ, hogy megjelenik-e esetükben szünet, hol és milyen mértékben.

A fonetikai pozíciók mentén a következő eltéréseket találtuk a *szerintem* szóidőtartamára vonatkozóan: záró pozícióban és önálló beszédszakasként hosszabb időtartamban realizálódott, mint kezdő vagy belső pozícióban, ez a frázisvégi nyúlással magyarázható (Shattuck-Hufnagel–Turk 1998). Beszédforduló-záró helyzetben tehát a hosszabb realizálódás oka lehet a szó átadásának ilyen módon való jelzése is.

A pragmatikai pozíciók mentén szintén találtunk szóidőtartambeli különbségeket: a *szerintem* záró pozícióban hosszabb szóidőtartamban realizálódott (hasonlóan Rennie et al. 2016 idevágó eredményeihez), ami összefügghet azzal, hogy általában a pragmatikai záró pozíció fonetikai záró pozíció is, tehát szintén a frázisvégi nyúlással magyarázható, de ez további vizsgálatokat igényel.

Az alapfrekvencia tekintetében nem volt szignifikáns eltérés a fonetikai pozíciók között: a kezdő pozícióra volt leginkább jellemző, hogy valamivel magasabb átlagos f_0 -lal ejtették a *szerintem*-et, mint az azokat tartalmazó beszédszakaszokat, ez magyarázható azzal, hogy a kezdő fonetikai pozíció az intonációs frázis elején helyezkedik el, tehát emiatt magasabb alapfrekvenciával valósul meg az ott elhelyezkedő szó. A variabilitás a belső fonetikai pozíció esetén volt a legnagyobb, aminek oka lehet az erre a pozícióra jellemző nagyobb elemszám is.

Pragmatikai pozíciókban mutatkozott különbség az alapfrekvenciában: abszolút kezdő és kezdő pozíciókban magasabb az f_0 . A feltehető magyarázatok a következők lehetnek: sok esetben ezek a pozíciók intonációs frázis elején helyezkednek el, pl. csak egy DJ előzi meg a *szerintem*-et. Egy további magyarázat lehet, hogy az eltérő pragmatikai pozíciókhoz eltérő pragmatikai funkciók kapcsolódhatnak, melyeket eltérő prozódia jellemezhet, pl. bal periférián (abszolút kezdő és kezdő pragmatikai pozícióban) szubjektívebb, jobb periférián (záró pragmatikai pozícióban) interszjektívebb (l. Traugott 2014, de vö. Rhee 2020), ezt azonban a *szerintem* esetében egy, a perifériák és a pragmatikai funkciók összefüggését vizsgáló kutatás eddig nem igazolta (Dér 2021). A témában tehát további kutatásokra van szükség minél változatosabb beszédműfajokban.

Források

MNSz2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2. változat v2.0.5. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>
BEA = Beszéltnyelvi adatbázis (Neuberger et al. 2014)

Irodalom

- Aijmer, K. 1997. *I think* – an English modal particle. In Swan, T. – Westvik, T. S. (eds.): *Modality in Germanic languages. Historical and comparative perspectives*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1–47.
- Boersma, P. – Weenink, D. 2023. Praat: Doing phonetics by computer (Version 6.3.10) [Computer Program]. University of Amsterdam. URL: <http://www.praat.org>.
- Brinton, L. J. 2017. *The evolution of pragmatic markers in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crible, L. 2018. *Discourse markers and (dis)fluency*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Degand, L. 2014. *So very fast very fast then. Discourse markers at left and right periphery in spoken French*. In Beeching, K. – Detges, U. (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Leiden–Boston: Brill. 151–178.
- Dér Cs. I. 2016. A szerintem diskurzusjelölő szinkrón és diakrón vizsgálata. In Reményi A. A. – Sárdi Cs. – Tóth Zs. (szerk.): *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben*. Budapest: Tinta. 474–485.
- Dér Cs. I. 2018. A szerintem véleményjelölő a magyarban. In Gecső T. – Szabó M. (szerk.): *Egy- és többértelműség a nyelvben*. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Egyetem–Tinta Könyvkiadó. 57–60.
- Dér Cs. I. 2020. *Diskurzusjelölők és társulásaik a magyar nyelvben*. Budapest: KRE–L’Harmattan.
- Dér Cs. I. 2021. Diskurzusjelölő a periférián. A szerintem véleményjelölő beszélt nyelvbéli pozícióiról. *Magyar Nyelvőr* 145: 312–330.
- Dér, Cs. I. – Markó, A. 2010. A pilot study of Hungarian discourse markers. *Language and Speech* 53: 135–180.
- Fraser, B. 1999. What are discourse markers? *Journal of Pragmatics* 31: 931–52.
- Furkó B. P. 2019. *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Gonen, E. – Livnat, Z. – Amir, N. 2015. The discourse marker *axshav* (‘now’) in spontaneous spoken Hebrew: Discursive and prosodic features. *Journal of Pragmatics* 89: 69–84.
- González, M. 2004. *Pragmatic markers in oral narrative. The case of English and Catalan*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Gugán K. 2015. Hol volt, hol nem volt? A tagmondattörő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111: 38–53.
- Heine, B. – Kaltenböck, G. – Kuteva, T. – Long, H. 2021. *The rise of discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Horváth V. – Krepsz V. – Gyarmathy D. – Hámori Á. – Bóna J. – Dér Cs. I. 2019. Háromfős társalgások annotálása a BEA-adatbázisban: elvek és kihívások. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 255–274.
- Kaltenböck, G. – Heine, B. 2014. Sentence grammar v. thetical grammar: Two competing domains? In MacWhinney, B. – Malchukov, A. – Moravcsik, E. (eds.): *Competing motivations in grammar and usage*. Oxford: OUP. 348–363.
- Koczogh, H. V. 2012. *The effects of gender and social distance on the expression of verbal disagreement employed by Hungarian undergraduate students*. Doctoral dissertation. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK.
- Kugler N. 2012. *Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciatípusra*. Habilitációs értekezés. Budapest: ELTE.
- Kugler N. 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lam, Ph. W. Y. 2009. What a difference prosody makes: The role of prosody in the study of discourse particles. In Barth-Weingarten, D. – Dehé, N. – Wichmann, A. (eds.): *Where prosody meets pragmatics*. Bingley: Emerald Book Publishing Limited. 107–128.
- Neuberger T. – Gyarmathy D. – Grácsi T. E. – Horváth V. – Gósy M. – Beke A. 2014. Development of a large spontaneous speech database of agglutinative Hungarian language. In Sojka, P. – Horák, A. – Kopeček, I. – Pala, K. (eds.): *Proceedings of Text, Speech and Dialogue, 2014*. New-York – Berlin: Heidelberg–Springer. 424–431.
- Onodera, N. O. 2014. Setting up a mental space: A function of discourse markers at the left periphery (LP) and some observations about LP and RP in Japanese. In Beeching, K. – Detges, U. (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Leiden–Boston: Brill. 92–116.
- Rennie, E. – Lunsford, R., – Heeman, P. A. 2016. The Discourse Marker "so" in Turn-Taking and Turn-Releasing Behavior. *Interspeech*: 280–1284.
- Rhee, S. 2020. On determinants of discourse marker functions: grammaticalization and discourse-analytic perspectives. *Linguistic Research* 37: 289–325.
- Shattuck-Hufnagel, S. – Turk, A. 1998. The domain of phrase-final lengthening in English. The Sound of the Future: A Global View of Acoustics in the 21st Century, *Proceedings of the 16th International Congress on Acoustics and 135th Meeting Acoustical Society of America*: 1235–1236.
- Traugott, E. C. 2012. Intersubjectification and clause periphery. In Brems, L. – Ghesquière, L. – Van de Velde, F. (eds.): *Intersections of intersubjectivity. Special issue of English Text Construction* 5: 7–28.
- Traugott, E. C. 2014. On the function of the epistemic adverbs *surely* and *no doubt* at the left and right peripheries of the clause. In Beeching, K. – Detges, U. (eds.): *Discourse functions at the left and right periphery. Crosslinguistic investigation of language use and language change*. Leiden–Boston: Brill. 72–91.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti Kulturális, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-128810 számú pályázata támogatta.

Kuna Ágnes

AZ ORVOS-BETEG KONZULTÁCIÓ MINT TÁRSALGÁS – SPONTÁN ÉS TERVEZETT DISKURZUSOK

ELTE BTK

kuna.agnes@btk.elte.hu

Bevezetés

A társalgáselemzési munkák középpontjában jellemzően a spontán interakciók vizsgálata áll, amely az orvos-beteg kommunikációra vonatkozóan is megállapítható (Maynard–Heritage 2005). Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a szimulált, azaz valamilyen mértékben tervezett helyzetek és az ezekről készült videófelvételek egyre nagyobb szerepet kapnak az orvos-beteg kommunikáció kutatásában és oktatásában is (Nestel et al. 2011, Henry–Fetters 2012, Koppán és mtsai 2017, Pilnick et al. 2018).

Jelen tanulmány középpontjában az intézményes kommunikáción belül a valós és a nagyfokú tervezettséggel jellemezhető oktatási célra létrehozott, fiktív jelenetek társalgáselemzési szempontú elemzése áll négy háziorvosi konzultáció, valamint nyolc kapcsolatépítési készségeket fejlesztő oktatóvideó vizsgálatára építve (Csabai és mtsai 2009). A kutatás célja, hogy egymás viszonyában mutassa be a valós, természetes (vö. Maynard–Heritage 2005: 428, *naturally occurring interaction*) és a fiktív interakciók társalgásszerveződési jellemzőit. Az interakciótípusok beazonosításakor a háziorvosi konzultációkra reflektáltan a *valós, spontán, természetes* címkéket használom, az oktatóvideókra pedig a *fiktív, tervezett, szimulált* megnevezéseket.

Az ismertetett célkitűzésnek megfelelően jelen bevezető részt (1.) követően röviden kitérek az orvos-beteg konzultáció és a társalgáselemzés kapcsolatára, valamint bemutatom az orvos-beteg konzultációt mint diskurzusműfajt kognitív-pragmatikai keretben (2). Ezután ismertetem az empirikus elemzés anyagát, módszerét (3.), majd részleteiben bemutatom az eredményeket a társalgás jellemzői mentén (4.1.), elsődlegesen a szünetek, együttbeszélések (4.2.), valamint a társalgás kezdeti és záró szakaszának összetevő vizsgálatán keresztül (4.3.). A tanulmány összegzéseként rámutatok a valós és a fiktív interakciók fő jellemzőire, a vizsgálat limitációira, valamint az eredmények néhány alkalmazási lehetőségére (5.).

Az orvos-beteg konzultáció vizsgálata – társalgáselemzési és pragmatikai megközelítés

Az orvos-beteg kommunikáció kutatási gyakorlatában számos szemlélet, illetve vizsgálati és elemzési modell jelent meg, amelyeket a szakirodalom jellemzően két fő megközelítésbe sorol: az egyik a folyamatelemzés, a másik a diskurzusok mikroelemzése (l. bővebben Kuna 2022: 43–49). A nyelvészet, főként a társalgáselemzés, a pragmatika és a szociolingvisztika, az utóbbiban kap kiemelt szerepet (Frankel 1984, 2000, West 1984, Heritage–Maynard 2006a, Bigi 2016). A mikroelemzések abból indulnak ki, „hogy a terápiás interakciók jobban megérthetők és a kommunikáció hatékonyabban tanítható, ha az interakciók minél apróbb részleteit vizsgáljuk” (Csabai és mtsai 2009: 19). Ebben a megközelítésben előtérbe kerül az orvos-beteg konzultációk szekvenciális szerveződése, a kontextus, a közös és a társas jelentésképzés, valamint az ezekkel megvalósított cselekvések jellemzői. Továbbá az elemzéseknek az is tárgyát képezi – a folyamatelemzésekkel ellentétben –, ami nyelviileg nincs explicit jelen az orvos és a beteg közötti diskurzusban (pl. szünet, együttlbeszélés, nonverbális jelzések).

A társalgáselemzés és a pragmatika alap gondolatai tehát számos orvos-beteg interakcióra vonatkozó kutatásra voltak és vannak nagy hatással. Nagyban hozzájárulnak a tudásmegosztásnak, a megértés, a félreértés folyamatának, a kapcsolatépítés módjának, a szerepviszonyok alakításának, az érzelmekre vonatkozó kommunikációnak, valamint a társas cselekvések jellemzőinek a megismeréséhez (Maynard–Heritage 2005).

A sokrétű vizsgálati irányok közül ebben a tanulmányban kiemelt területként jelenik meg, a kapcsolatépítéssel szoros összefüggést mutató félbeszakítások és együttlbeszélések kérdésköre, valamint a társalgás kezdő és záró szakaszának vizsgálata.

A félbeszakítások fontos kutatási területét képezik az orvos-beteg interakcióknak, ahogy erre a szakirodalom is rámutat már az 1980-as évektől kezdve. Több vizsgálat szerint az orvosok hatalmi szerepükkel összefüggésben többször szakítják félbe a páciensek beszédét, mint fordítva (Menz–Al-Roubaie 2008); illetve nagy százalékban megfigyelhető az is, hogy a félbeszakítás az orvos részéről viszonylag gyorsan, már a 23. másodpercben megtörténik (Marvel et al. 1999). Ugyanakkor ezzel ellentétes eredményű vizsgálatok is vannak, melyek szerint a páciensek több esetben kezdeményeznek együttlbeszélést a konzultáción, mint az orvosok (Irish–Hall 1995). Szintén erre mutatnak rá Li és munkatársai (2004) összegző és a témát más aspektusból vizsgáló tanulmányukban. Liék kiemelt szempontnak tartják, hogy a félbeszakításokat ne kizárólag a megnyiségük, valamint az aszimmetrikus szerepviszonyokkal való kapcsolatuk alapján vizsgálják, hanem az elemzésbe bevonják a kooperatív és a zavaró tényezőket is. Kooperatív félbeszakításként értelmezték az egyetértés, a támogatás és a tisztázás aktusához kötődő együttlbeszélést. Ezzel szemben zavaró félbeszakításként

tekintettek az egyet nem értésre, a témaváltásra, a beleszólásra és az érintőleges félbeszakításokra (Li et al. 2004: 145–149).

További szempontként jelenik meg a félbeszakítások vizsgálatakor, hogy azok kérdés vagy válasz típusúak. Irish és Hall (1995) azt figyelték meg, hogy a páciensek inkább kijelentő módú válasz típusú (*statement*) félbeszakításokat alkalmaznak, míg a gyógyítók inkább kérdés (*question*) típusúakat. A vizsgálatok arra mutatnak rá, hogy önmagában a félbeszakítások száma és szerepviszonnyal való összefüggése nem elégséges mutatója az interakcióban betöltött funkciójának megismeréséhez. Árnyaltabb képet többek között a bemutatott szempontok bevonása adhat.

Az orvos-beteg interakciók kutatásában további kiemelt tényező a konzultációkon megjelenő cselekvéstípusok és az azokban megvalósuló kommunikatív stratégiák feltárása, megismerése, alkalmazása. Nowak (2009: 290–379) összegző metaelemzésében például 48 cselekvéstípust és több mint 100 cselekvést különböztet meg az orvos-beteg konzultáció egyes szakaszaihoz és kommunikatív komponenseihez kötődően (a beszélgetés megkezdése, kezdeményezés, információkérés és -adás, odafigyelés, tervezés, döntés stb.). A konzultáció kiemelt helye a kezdete, a kommunikáció első lépése, lényegében a belebonyolódás, azaz a kommunikáció felépülésének folyamata. Ekkor kerülnek az interakció résztvevői kapcsolatba egymással, ennek során határozzák meg szerepeiket, a szituációt, a témákat, azok sorrendjét. A szerepviszonyok magukban foglalják az interakciós szerepeket (kezdeményező, megfigyelő stb.) és a társas-társadalmi szerepek közötti választást. Ennek megfelelően a résztvevők kijelölik a pervazív (pl. kor, nem), az organikus (pl. foglalkozás) vagy az átmeneti szerepeket, amelyek a szituációs kontextusból adódnak (Boronkai 2009: 92–100). Számos elemzés azt mutatja, hogy a különböző cselekvéstípusok a konzultáció megkezdésében jelentősen befolyásolják a későbbi „kommunikációs manőverezés” lehetőségeit, valamint nagy hatással vannak a kapcsolatépítésre is (Spranz-Fogasy 2005, Nowak 2009).

A kutatások a konzultációk zárásának, a kihátrálásnak (Boronkai 2009: 145) a jelentőségére is rámutatnak, kiemelve az ún. *ajtókilincs jelenséget* (*by the way syndrome*, Pilling 2018: 29; West 2006: 380). Ez a megnevezés azt takarja, hogy számos, a páciens által fontosnak tartott információ, aggodalom, kérdés a konzultáció legvégén, szinte az ajtókilincset fogva hangzik el.

A kutatások azt mutatják, hogy az egyes konzultációtípusokban az interakció lezárása másképp valósulhat meg. A jelen elemzés szempontjából kiemelkedően fontos háziorvosi rendelések esetében megállapítható, hogy a lezárás összefüggésben van a konzultáció rendelkezésre álló időkereteivel (az időpontfoglalással)¹, továbbá az is, hogy a lezárás kezdeményezője jellemzően az orvos (Heath 1986, White et al. 1994). A zárószakasz elemzésekor fontos szerepet kap az aktus

¹ Egy sürgősségi betegellátásban az időkeretek például másként alakulnak.

szekvenciális szerveződése. A kihátrálási szakasz a zárás előkészítésével kezdődik, amely fontos szerepet tölt be, hiszen azon túl, hogy kijelöli, illetve reflektál a diskurzus alakulására, lehetővé teszi, hogy olyan problémák is előkerüljenek, amelyekről az interakció korábbi szakaszában nem volt szó (ezzel mutat összefüggést az ajtókilincs jelenség is). Ezeket sok esetben diskurzusjelölők (pl. *nos, hát, akkor*) is explicitté teszik. A lezárás előkészítésének jellemző módjai lehetnek a szóban forgó téma összefoglalása, a jövőre vonatkozó feladatok egyeztetése, megisméltése, a zárás bejelentése vagy a páciensnek feltett kérdés, hogy van-e még más téma, amit be szeretne hozni a társalgásba (West 2006).

West (2006) az általa vizsgált 48 háziorvosi interakció elemzése során arra az eredményre jut, hogy ebben a konzultációtípusban a lezárás előkészítése az esetek közel 80%-ában a jövőre vonatkozó feladatok egyeztetése és ennek jóváhagyása révén valósul meg. Ez összefüggést mutat azzal, hogy a háziorvosi konzultációk esetében egy hosszútávú együttműködés áll fenn, amelyben a kapcsolat kiemelt szempont, továbbá a páciens megfelelő kezelésének biztosítása is hatással van rá (Heath 1986: 270). West (2006: 415) azt is kiemeli továbbá, hogy a zárásnak az ilyen típusú előkészítése, illetve ennek elfogadása a páciens részéről hasonlóságot mutat a mindennapi társalgások szerveződésével. Egy kevésbé kapcsolatalapú ellátásban, valamint egy nem folytonos terápiában valószínűsíthetően a lezárás is kisebb hasonlóságot mutathat a mindennapi társalgások kihátrálási szakaszával. A kutatás arra is rávilágított, hogy a West (2006: 390) által vizsgált mintában a köszönet típusú („*thank you*”-type) lezárás gyakrabban jelenik meg, mint a viszlát-típusú („*bye-bye*”-type), ami viszont a konzultáció szolgáltatásként való értelmezését erősíti.

Összességében elmondható, hogy mind a kezdő, mind a záró szakasz kiemelt hely az orvos-beteg interakcióban, és a belebonyolódásnak, valamint a kihátrálásnak is sok verbális és nonverbális jelzője lehet, amelyek nyelvi és társas rituálékkal is összekapcsolódnak (Boronkai 2009: 92–100, 145–150). A bemutatott társalgásszerveződési szempontok vizsgálatának az orvos-beteg konzultáció ad keretet, így a következő alfejezetben erre térek ki.

Orvos-beteg konzultáció mint diskurzusműfaj – valós vs. fiktív, spontán vs. tervezett diskurzusok

Az elemzés elméleti és módszertani keretét a társalgáselemzés (Sacks et al. 1974, Maynard–Heritage 2005, Boronkai 2009), valamint a pragmatikai szemlélet adja (Verschueren 1999, Tátrai 2011). Fontos kiindulási pontként szolgál az orvos-beteg konzultáció mint diskurzusműfaj vagy beszédesemény, amelyben nyelvi és cselekvésbeli mintázatok jönnek létre, ismétlődnek, aktiválódnak (Kuna–Simon 2017: 261).

Az orvos-beteg konzultáció prototipikusan olyan szóbeli diskurzus², amelyben az egészségügyi szakember és a páciens lépésről lépésre interszubjektív jelentéseket hoz létre és oszt meg egymással; nyelvi, társas és terápiás cselekvéseket hajt végre, hoz működésbe; valamint ezekkel szoros összefüggésben folyamatosan személyközi kapcsolatot épít, illetve tart fenn. Az interakció során az egyéni, mentális, kognitív és társas, szociokulturális tényezők egyaránt szerepet kapnak. Az orvos-beteg konzultációk fő kommunikatív céljai az egészségügyi szakember és a páciense közötti információcsere, a közös tudás létrehozása; a terápiás együttműködés (*rapport*), valamint a gyógyító kapcsolat kiépítése; továbbá az ezekkel szoros kapcsolatban álló közös döntéshozatal támogatása (*shared decision making*) (Bigi 2016: 24–30). Ezek a funkciók jellemzően több lépésben, számos beszédaktus révén, dialogikusan szerveződve valósulnak meg az interakcióban.

Az orvos-beteg konzultáció egy intézményes-szakmai keretek között megvalósuló, feladat- és célorientált társalgás, amelyben fontos szerepet kap a rutinizáltság és a szerepviszonyok meghatározottsága. Ennek köszönhetően az informális-formális skálát tekintve a mindennapi társalgásoknál mindenképpen formálisabb és valamilyen mértékben tervezettebb is, hiszen a forgatókönyvek és az intézményes keretek számos jellemzőjét kijelölik (vö. Pléh 2012: 147, Hámosi–Horváth 2019: 138). Ugyanakkor elmondható, hogy az orvos-beteg konzultációk valós élethelyzetben zajlanak, és természetesen megvalósuló, spontán interakciónak tekinthetők, amelyben a résztvevők közösen hoznak létre jelentéseket (vö. Maynard–Heritage 2005: 428, *naturally occurring interaction*).

Felmerülhet a kérdés, hogy mi a helyzet a nagyobb mértékben tervezett orvos-beteg interakciókkal; így például a szimulált, színészekkel eljátszott konzultációkkal és a tervezettség még nagyobb fokát mutató oktatóvideókkal, amelyek egyébként fontos szerepet kapnak az egészségügyi szakemberek kommunikációs képzésében (Csabai és mtsai 2009, Henry–Fetters 2012, Eklics–Koppán 2018). Tekinthető-e ezek társalgásnak? Vizsgálható-e ezek a társalgáselemzés módszereivel? És ha igen, milyen eredményekkel és alkalmazási lehetőségekkel szolgálhatnak?

A szimulált orvos-beteg konzultációk alaphelyzete a fent ismertetett forgatókönyv, ugyanakkor a természetes interakciókhoz képest ezeket mindenképpen nagyobb mértékű tervezettség jellemzi. Az oktatóvideók esetében (l. 3.) ez a tervezettség kifejezetten nagyfokú, hiszen megírt szövegeket játasznek el színészek. A tervezettség más szintje jelenik meg azokban a szimulált helyzetekben, amelyeknél szerepkártyák alapján, beavatott színészek játsszák a beteg szerepét (Eklics–Koppán 2018). A medikusok, orvosok társas és nyelvi viselkedése ezekben az esetekben lényegében az orvos-beteg interakció intézményesebb kontextusá-

² Vannak azonban ettől eltérő megvalósulások is pl. konzultációk emailben, cseten, telefonon, videóbeszélgetésen.

ban, de spontán módon alakul. A szimulált és az egyéb oktatóvideók nagy szerepet kapnak az egészségügyi szakemberek kommunikációs képzésében, ami annak is köszönhető, hogy lehetővé teszik a valós idejű gondolkodás szükségességét, a visszajelzés és a megfigyelés lehetőségét (Pilnick et al. 2018), továbbá hozzájárulnak a terápiás alapviselkedés és a konzultáció rituáléinak, forgatókönyveinek az elsajátításához (Henry–Fetters 2012, Koppán és mtsai 2017, Eklics–Koppán 2018).

A fenti gondolatok alapján a tanulmány azt a kérdéskört járja körül, hogy miként vizsgálhatók az oktatóvideók jelenetei társalgásként a társalgáselemzés és a pragmatika módszereivel, és milyen jellegzetességeket mutatnak fel a valós interakciókkal való összehasonlításban. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása azért is fontos, mert az összevetés rávilágít olyan nyelvi jellemzőkre, amelyek a fiktív diskurzusokban másként valósulnak meg, mint a valós interakciókban. Így az ezekre való reflexió a kommunikációs képzés részévé válhat. Ezekkel összefüggésben az alábbi kutatási kérdésekre keresem a választ:

K1: Milyen különbségek és hasonlóságok mutatkoznak a valós és a fiktív interakciók társalgási jellegzetességeiben?

K2: Hogyan szerveződik a társalgás kezdete és befejezése a valós és a fiktív, illetve az utóbbin belül a betegcentrikus és a paternalisztikus kapcsolatépítési módban?

Kiinduló hipotéziseim a következők voltak:

H1: A valós interakciókban több félbeszakítás és együttbeszélés fordul elő, mint az oktatóvideók fiktív diskurzusaiban.

H2: Mind a valós, mind a fiktív diskurzusokban az egészségügyi szakember szakítja félbe többször a páciens.

H3: Az oktatóvideók diskurzusaiban különbségek mutatkoznak a betegközpontú és a paternalisztikus kapcsolatépítési módban a társalgások kezdő és kihátrálási szakaszai között.

H4: A kihátrálási szakaszban a zárás előkészítése az egészségügyi szakemberhez kötődik, és ennek a jövőre vonatkozó feladatok egyeztetése a leggyakoribb jelzője mind a valós, mind a fiktív diskurzusok esetén.

Anyag, módszer

Valós és fiktív társalgások – A vizsgált minta

A kutatás során 12 konzultációt elemeztem három jól kirajzolódó szempont mentén. Kiemelkedő tényező volt a valós és a fiktív társalgások összevetése, valamint

a betegközpontú és úgynevezett paternalisztikus (orvoscentrikus)³ kapcsolatépítési mód sematikus nyelvi jellemzőinek a felfejtése. Mindegyik szempont négy-négy konzultáció bevonásával történt (l. 1. ábra) egy részletes és kiterjedt szempontrendszer szerint (Kuna m.e.), amelynek itt csak egy kisebb részét mutatom be. A valós háziiorvosi rendelések esetében nem volt lehetőség a betegcentrikus és a paternalisztikus kapcsolatépítés vizsgálatára, ugyanakkor érdemesnek tartottam a vizsgálatban ennek a szempontnak a bevonását is. Többek között azért, mert az elemzés – a kis minta ellenére is – rámutathat olyan tendenciákra, amelyek a vizsgált valós diskurzusokban inkább a sematikus betegcentrikushoz vagy éppen ellenkezőleg paternalisztikus kapcsolatépítési módhoz állnak közelebb.

1. ábra: A vizsgált minta betegközpontú vs. paternalisztikus, valamint valós vs. fiktív viszonyban

A háziiorvosi konzultációk a „Krónikus betegek gondozása új megközelítésben” (ETT TUKEB IV/661-3/2021/EKU) projekt pilot szakaszának anyaga. A felvételek 2020 végén készültek egy 38 éves férfi háziiorvos rendelésén három nő és egy férfi beteg részvételével (l. 1. táblázat). Mindegyik vizsgálaton egy krónikus probléma állt a középpontban, és nem első találkozásként valósult meg.

³ A tanulmányban a *paternalisztikus* és *orvosközpontú* kifejezést szinonim értelemben használom.

A konzultáció azonosítója	Idő tartam	Szavak száma a konzultáción	A páciens neme	A páciens kora	Egészségügyi probléma
333	7'29"	868	nő	72	szemműtét utáni konzultáció + jogosítvány
HO2	10'58"	1075	ffi	67	magas vérnyomás, magas vércukor, kezelt végbél-daganat (3 éve)
HO3	22'00"	1830	nő	85	magas vérnyomás, szemműtét előtt (nagy félelem, szorongás)
HO4	25'37"	3448	nő	38	egészségügyi kérés a páciens hűgának nevében; magasabb koleszterin (pozitív családi anamnézis); 2 göb a pajzsmirigyben (pozitív családi anamnézis); 1 éve fennálló csipőfájdalom

1. táblázat: A háziiorvosi rendelések metaadatai

A kutatási anyag másik pillérét nyolc szimulált, színészekkel létrehozott oktatóvideó adja (Csabai és mtsai 2009). Ezek közül két jelenet háziiorvosi rendelésen (összesen négy konzultáció), további kettő pszichológus és páciense között zajlik (összesen négy beszélgetés) (1. 2. táblázat). Az egyes jelenetek beteg- és orvoscentrikus módon is ábrázolva vannak. Kutatói döntést igényelt, hogy a pszichológiai konzultációk az elemzés anyagát képezzék-e, összevethetők-e a háziiorvosi konzultációkkal. Végül a bevonásuk mellett döntöttem, mivel a vizsgált interakciók hossza közel azonos (ellentétben a valós pszichológiai konzultációkkal); továbbá krónikus, testi tünethez is kapcsolódó probléma tárgyalása valósul meg; valamint a másik oldalról nézve, a háziiorvosi konzultációkon is kiemelt szerepet kap az érzelmi dimenzió és a kapcsolatépítés.

A konzultációkat a tanulmányban az 1. és 2. táblázatban szereplő kódokkal azonosítom. A *HO* a háziiorvos konzultációt, a szám a sorszámot jelöli; míg a videók esetében a *V* a videót, a szám a jelenet sorszámát jelzi, a *P* és a *B* a pater-nalisztikus és a betegcentrikus rövidítéséből származik, így könnyen azonosítható a két kapcsolatépítési mód is. A résztvevők jelölésére az egész tanulmányban a *D*: doktor, *P*: páciens, *Ps*: pszichológus rövidítést használom.

A videó azonosítója	Időtartam	Szavak száma a konzultáción	Modell	Résztevéők	Nem Psz; D / P		Probléma
V1P	4'08"	280	Pat.	Psz-P	nő	férfi	pánikbetegség, szorongás
V1B	4'11"	348	B.cent.				
V2P	4'17"	388	Pat.	D-P	nő	férfi	megemelkedett glükózsztint, túlsúly, jogosítvány (foglalkozáshoz)
V2B	4'53"	514	B.cent.				
V3P	4'23"	412	Pat.	Psz-P	férfi	nő	állandó fejfájás, magas stressz
V3B	4'34"	409	B.cent.				
V4P	2'45"	367	Pat.	D-P	férfi	nő	várandós kismama elkapta kisgyermekétől az influenzát
V4B	2'57"	398	B.cent.				

2. táblázat: Az oktatóvideók metaadatai

Az oktatóvideók nem valós diskurzusok, hanem olyan valós helyzeteken alapuló, fiktív, eljátszott interakciók, amelyek a gyógyító szakember és a páciense közötti beszélgetés imitálása révén a paternalisztikus és a betegközpontú kommunikációs módban jellemzően aktiválódó sémákat dolgozzák ki. Az oktatókönyv és -videó (Csabai és mtsai 2009) szerzőinek elmondása szerint a jelenetek szövege olyan valós szituációkon alapul, amelyek tipikus gyógyítói helyzeteket dolgoznak fel. A szövegeket egészségügyi szakemberek együttműködésével kutatók írták meg előre. A jelenetekhez kapcsolódóan a színészek annyi instrukciót kaptak, hogy az egyik módban létrejön a páciens és az orvos/pszichológus között a terápiás kapcsolat, a másokban ez nem valósul meg. A szerzők a videókat nem címkézték *betegközpontú* és *paternalisztikus* jelzővel, ugyanakkor megfelelőnek találták, ha az elemzésben ezeket így használom. A vizsgált anyagot nyilvánosan elérhető publikált videók adják, amelynek elemzéséhez szerzői hozzájárulást kaptam.

A vizsgált párbeszédetek fiktív jellege fontos szempontként jelenik meg az elemzésben, mert lehetővé teszik a valós és a fiktív diskurzusok nyelvi jellemzőinek az összevetését. Továbbá arra is ráirányítják a figyelmet, hogy ugyan a társalgás-elemzési vizsgálatok minél spontánabb, jellemzően valós interakciók kutatását tűzik ki célul, ugyanakkor a spontaneitást és a tervezettséget is csakis skalárisan,

egymás viszonyában értelmezhetjük. Az elemzés során először mindig az oktatóvideók jellemzőit ismertetem, majd ennek viszonyában a háziorvosi interakciókat jellemzem.

Módszer

Az 1. ábrán bemutatott 12 konzultációt Folker programmal írtam át (Schmidt–Schütte 2010), jelölve a beszéd jellegzeteségeit, így többek között a fordulók számát, a szüneteket, együttbeszéléseket és a nonverbális jelzéseket. Az átírás során a szöveget szóközökkel, az egybe- és különírás esetében a helyesírási elveket követve jegyeztem le. Ennek megfelelően például az elváló igekötő és a külön szóban realizálódó megakadásjelenség is (újraindítás, téves kezdés stb.) külön szóként lett számolva. Az érthetetlen szövegrészek nem számítottak a szavak számába. A fordulóként – összhangban a társalgáselemzési szakirodalommal (Sacks et al. 1974, Hámori 2022) – az egy beszélőhöz kötődő szövegegységet értelmezem, amely a következő résztvevő megnyilatkozásáig, azaz a beszélőváltásig tart. A fordulók résztvevőkre eső hosszát, illetve beszédmennyiségét is meghatároztam az egyes diskurzusokban Guydis és munkatársainak (2020) gyakorlatát követve. Ennek megfelelően a fordulók hosszát az egyes résztvevők által elmondott összes szó és az általuk produkált fordulószám hányadosaként számoltam ki.

A szünetek esetén külön elemeztem a mikroszüneteket (*micro pause*), azaz a 0,2 másodpercnél nem hosszabb szüneteket. Az ennél hosszabb szüneteket (*measured pause*) a program segítségével mértem⁴. Külön annotáltam a hangsabb belégzéseket, sóhajokat, az érthetetlen szövegrészeket (l. *Melléklet*). A szünetek vizsgálatában fontos szempont volt a társalgásban betöltött szerepe (tagolás, beszélőváltás, érzelmileg terhelt helyzet stb.). A mért szünetek esetében elkülönítettem az orvosi vizsgálathoz, valamint a dokumentációhoz (leletolvasás, dokumentumok írása, nyomtatása, egészségügyi adatok számítógépes rögzítése) kapcsolódó mért szüneteket is.

A félbeszakítások annotálása során az átfedő beszédnek azokat az eseteit elemeztem, amikor a félbeszakító fél a beszédpartnertől átveszi a megnyilatkozási szerepet (Li 2001). Nem számítottam együttbeszélésnek, illetve félbeszakításnak a másik beszéde alatti hümmögéseket, köhögéseket, egyéb hangokat vagy rövid verbális visszajelzéseket (pl. *igen, igen, aha*), ezeket háttércsatorna-jelzésként értelmeztem (Gyarmathy és mtsai 2020). A félbeszakításokat kvalitatív szempontból is vizsgáltam az interakciós résztvevők szerint, valamint figyelembe véve, hogy kérdés vagy válasz típusúak, illetve hogy együttműködő vagy zavaró félbeszakításokként jellemezhetők az interakcióban.

⁴ A megnevezések a Folker program saját terminusai.

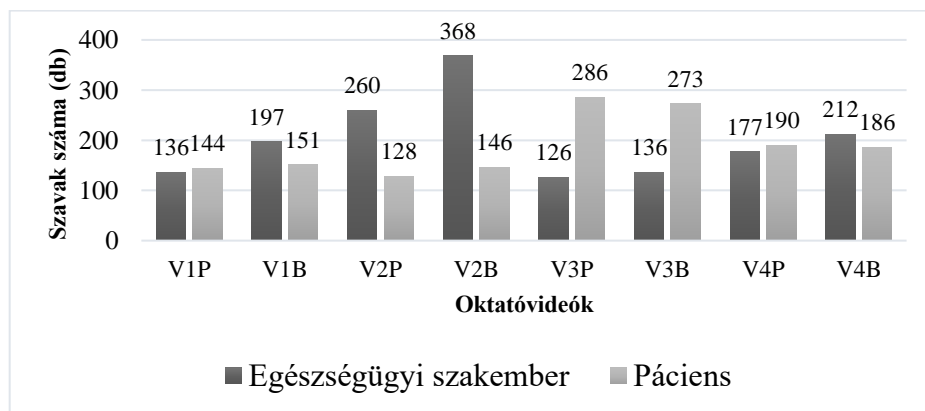
A konzultációk belebonyolódási és kihátrálási szakaszát a fordulók száma, valamint a beszédselektvések és funkciók mentén elemeztem. A fordulók számánál a kezdőszakaszt az egészségügyi szakember terápiás kezdőkérdéséig, a zárószakaszt az összegzés kezdetétől számítottam.

Eredmények

Társalgási fordulók és a szavak száma az oktatóvideókban és a valós háziiorvosi diskurzusokban

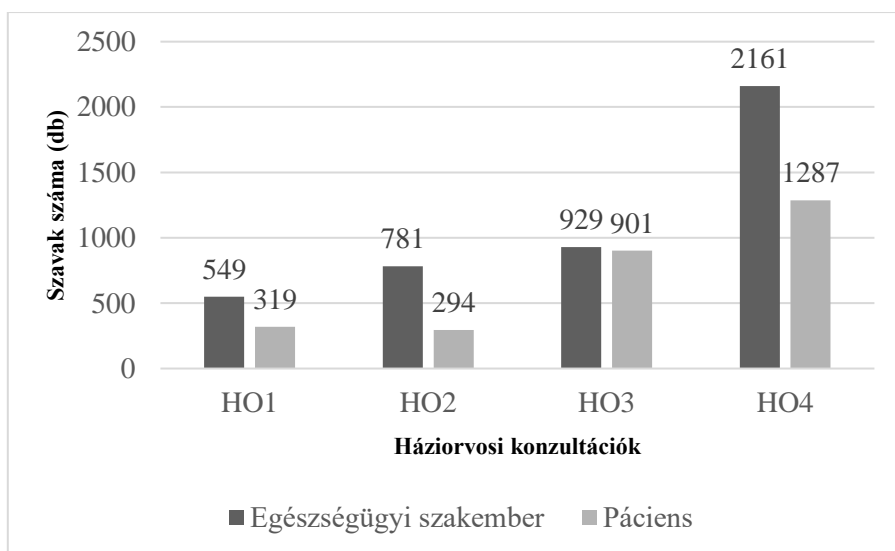
Az oktatóvideók diskurzusaiban az orvosok/pszichológusok fordulóinak a száma (összesen 86) majdnem megegyezik a páciensek fordulóinak a számával (összesen 88). Harmadik szereplő (pl. asszisztens, hozzátartozó) nem jelenik meg a jelenetekben. Két forduló egy telefonbeszélgetéshez kötődik az orvos esetében, amely ugyan szerepet kap a kapcsolatépítés alakításában, de nem része a közvetlen résztvevők kommunikációjának (V4P, V4B). A fordulók arányai jól mutatják a résztvevők beszélőváltásának általános menetét, szekvenciális szerveződését, a kérdés-felelet, reakció, visszajelzés stb. diskurzusbeli alakulását. Nagyobb eltérés mutatkozik azonban az egészségügyi szakember és a páciens beszédének mennyiségében a szavak száma alapján (l. 2. ábra).

Megfigyelhető, hogy az orvoscentrikus kapcsolatépítési módban (V1P, V2P, V3P, V4P) ugyanaz az egészségügyi szakember mindig kevesebbet beszél, mint a betegcentrikus módban (V1B, V2B, V3B, V4B). Ennek mértéke eltérő (a különbség 10 és 108 szó közé esik). Az is megfigyelhető továbbá, hogy a pszichológiai konzultáción jellemzően többet beszél a páciens (V1P, V1B, V3P, V3B), ami a konzultáció jellegével mutat összefüggést.

2. ábra: A szavak száma (db) az egészségügyi szakember és a páciensek beszédében az oktatóvideókban

A valós háziorvosi konzultációkon a társalgás szerveződésének megfelelően a fordulók száma hasonló arányt mutat az egészségügyi szakemberek és a páciensek között: az orvosi kommunikációban 232, a páciensekében 226 forduló adathozható. A szavak száma alapján nagyobb különbség figyelhető meg (lásd 3. ábra). A háziorvosi konzultációkon jellemzően az egészségügyi szakember beszél többet szoros összefüggésben a magyarázatokkal, a leletek és a további terápiás tevékenységek tervezésével. Ez a vizsgált mintában egyedül a 3. konzultációra nem érvényes (HO3), ahol minimálisan a páciens beszédmennyisége a nagyobb. A szavak száma az egyes szerepviszonyokhoz kötődően mutathat egyéni eltéréseket, ugyanakkor jellemzően a belgyógyászati és háziorvosi rendelőseken az orvosok beszédmennyisége a több (Sárkányne és mtsai 2017).

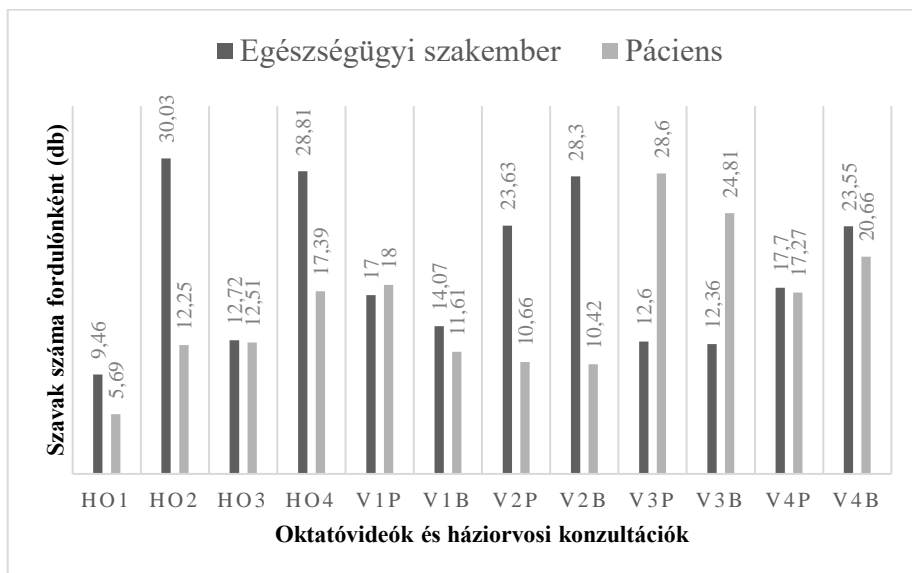

3. ábra: A szavak száma (db) az egészségügyi szakember és a páciensek beszédében a valós háziorvosi konzultációkon

Az adatok arra is rámutatnak, hogy a valós orvos-beteg interakciók jellemzően hosszabbak, több fordulóban valósulnak meg és nagyobb beszédmennyiség is jellemzi őket, mint az oktatóvideókat.

Az egyes diskurzusok, valamint a résztvevői szerepekhez kötődő beszédmennyiség összevetését teszi lehetővé a fordulók hosszának, azaz az egy fordulóra eső átlagos szószámának a vizsgálata (Guydish et al. 2020). Az elemzett mintában azt láthatjuk, hogy jellemzően az egészségügyi szakemberek átlagos fordulónkénti szószáma magasabb, mint a pácienseké (1. 4. ábra). Ez sok esetben a magyarázatokkal van összefüggésben, főként a háziorvosi konzultációkon függetlenül az interakció valós vagy fiktív jellegétől. Ugyanakkor a pszichológiai konzultáción a páciensek átlagos fordulónkénti beszédmennyisége a nagyobb

(V3P, V3B), illetve az első jelenet diskurzusaiban közel kiegyenlített (V1P), (V1B), ami a valós pszichológiai konzultáción valószínűsíthetően még inkább jellemző.

4. ábra: Átlagos szószám (db) fordulónként az egészségügyi szakember és a páciensek beszédében az oktatóvideókban és a valós háziorvosi konzultációkon

A társalgás jellemzői – szünetek, együttbeszélések, félbeszakítások

Az oktatóvideók társalgási jellemzői

A vizsgált anyag szoftverrel támogatott átírása lehetővé teszi a társalgások számos jellemzőjének kvantitatív és kvalitatív szempontú vizsgálatát. A 3. táblázat foglalja össze a Folker programból kinyert adatok összesítését az oktatóvideókra vonatkozóan. Így bemutatja a mikro és a mért szünetek számát, ez utóbbiak teljes hosszát az egész konzultációra vonatkozóan; az együttbeszélések, valamint az egyéb erőteljesebb belézés vagy sóhaj gyakoriságát⁵.

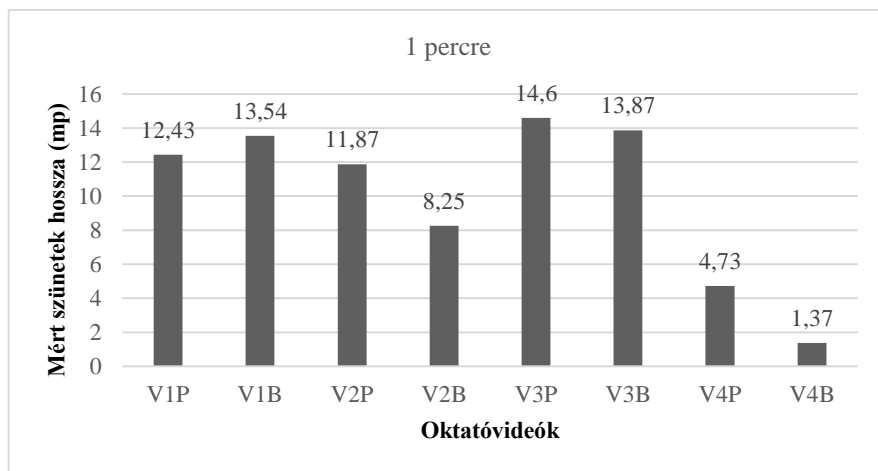
⁵ A táblázatban a résztvevői szerepekhez kötvé szerepelnek a szünetek, megszakítások, a sóhajok attól függően, hogy a páciens vagy az egészségügyi szakember fordulójában jelennek meg.

	V1P		V1B		V2P		V2B		V3P		V3B		V4P		V4B					
	Psz	P	Psz	P	D	P	D	P	Psz	P	Psz	P	D	P	D	P				
Mikro szünetek száma (db)	4	7	16	7	11	5	24	12	7	18	12	14	5	1	14	4				
Mért szünetek száma (db)	11	13	20	11	25	13	27	12	20	26	25	31	8+4	5	3+4	1				
Mért szünetek hossza (mp)	28,01	22,74	39,5	16,17	10,42 + 26,21 (d.)		12,29	8,71 + 16,75		11,92	36,51	25,29	34,68	25,52	7,39 + 5,2		4,07	2,62 + 4,48		0,83
Együttbeszélések száma (db)	1	1	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	4	4	0	0				
Félbeszakítás kezdeményezője (db)	1	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	3	1	0	0				
Sóhaj/erősebb légzés száma (db)	6	10	6	10	25	5	27	6	4	18	4	30	5	6	4	11				

3. táblázat: Az oktatóvideók társalgásainak kvantitatív jellemzői⁶

⁶ Megjegyzés: A 2. jelenet mért szüneteiben az orvos interakciójában megjelenő szünetek + a dokumentációhoz kötődő szünetek jelennek meg. A 4. jelenet videóiban egy másik személlyel folytatott telefonbeszélgetés is szerepel, így a mért szüneteknél az első helyen a pácienssel folytatott társalgásban adatolható szünet a „+” jelet követően a telefonbeszélgetés szünete található. Ez utóbbit nem vettem bele az elemzésbe.

A vizsgált anyagban nem mutatkozik összefüggés a szünetek száma, illetve hossza és a résztvevői szerepek között, ugyanakkor az egyes interakcióban a mért szünetek hosszát tekintve eltérések figyelhetők meg, ahogy azt az 5. ábra is mutatja egy percre arányosítva.

5. ábra: Az összes mért szünet hossza (mp) az oktatóvideókban egy percre vetítve

A szünetek vizsgálatában kiemelt szempont azok funkciója. A vizsgált diskurzusokban tagolják a mondanivalót, a magyarázatot; bizonytalanságot vagy gondolkodást fejeznek ki; jelzik a forduló végét; a társalgásban részt vevő másik fél választát, reakcióját készítik elő; interakcióbeli cselekvést „kísérnek” (dokumentáció tanulmányozása, elkészítése; megérkezés, kabát levétele stb.). Ezeket a funkciókat egy interakciórészleten keresztül mutatom be.

(1)

{02:18}	0043	<i>P:</i>	a (1.16) kovács doktor úr mondta hogy jöjjenek el ön-höz mert ő már nem tud mit csinálni °hh hm hm lehet hogy egy új gyógyszer kellene °hh
{02:28}	0044		(1.55)
{02:30}	0045	<i>Psz:</i>	azt gondolja hogy eegy új gyógyszer megoldaná a problémáit↑ ((torok közsőrülés))
{02:35}	0046	<i>P:</i>	(3.66)
{02:38}	0047		nem tudom
{02:39}	0048	<i>Psz:</i>	hh nem gondolja ha már (.) idejött hogy valahogy másképp kellene a betegségről gondolkodnia↑
{02:46}	0049		(2.32) °hh
{02:48}	0050		hogy át kéne gondolnia hogy csak egy példát mondjak a feleségével való kapcsolatát↑

{02:53}	0051		(2.26) °hhh
{02:56}	0052		milyen az ön párkapcsolata↑
{02:58}	0053		(1.62)
{02:59}	0054		mi változott a betegség óta↑
{03:01}	0055		(1.23) °hh
{03:02}	0056		milyen volt előtte és milyen most ez a házasság↑
{03:05}	0057		(5.71)
{03:11}	0058	<i>P:</i>	aa feleségem nnnagyon türelmes velem °hh öm de persze már néha ő is belefárad hogy semmit nem tudok csinálni egyedül
{03:19}	0059		öm hogy öm folyton hozni és vinni ke
{03:21}	0060		[II]
{03:21}	0061	<i>Psz:</i>	[amíg nem]
{03:22}	0062		lát összefüggéseket az élete és aa betegsége között amíg egy új gyógyszeről várja a csodát °hhh addig (.) mi nem tudunk együtt dolgozni
{03:32}	0063		(7.31)
{03:40}	0064	<i>P:</i>	hát nem is tudom °hh
{03:42}	0065		(0.72)

(V1P)

Az (1)-es példa dialógusrészletében is látható⁷, hogy az oktatóvideókban a mikroszünetek jellemzően egy fordulón belül jelennek meg, míg a mért szünetek a beszélőváltáshoz kötődnek, vagy egyéb gondolati tagolással, érzelmkifejezéssel, ritkább esetben dokumentálással függenek össze. A példában a páciens explicit is kifejtett bizonytalanságát (*lehet; nem tudom*) erősítik az egyre hosszabb szünetek (43–46., 57., 63. sor). A pszichológus kérdéseit hosszabb (mérhető szünetekkel) tagolja, illetve nyomatékosítja (48–57. sor).

Az (1)-es dialógusrészletből és az egész anyag elemzése alapján is megállapítható, hogy a szünetek nem hozhatók összefüggésbe a résztvevői szerepekkel, valamint a kapcsolatépítés módjaival sem. Az egyes konzultációkon a szüneteknek eltérő funkciói lehetnek éppúgy, ahogy más társalgások esetében is (Gyarmathy és mtsai 2020). Ugyanakkor az oktatóvideókban a hosszabb szünetek jellemzően valamilyen cselekvéshez köthetők (pl. beengedés, helyfoglalás, leletnézés), vagy bizonytalanságot, érzelmi túlterheltséget jelölnek.

A hallható belégzéseket, erőteljesebb sóhajokat az átírás során szintén figyelembe vettem. Megfigyelhető, hogy ezek eltérő gyakorisággal jelennek meg az egyes konzultációkon, és olykor szünetekkel együtt fordulnak elő. Az intenzi-

⁷ Pl. 48. sor (.).

vebb belégzések, sóhajok több esetben fejeznek ki mentális állapotot (dühöt, aggodalmat, bizonytalanságot stb.), ahogy azt a (2)-es példa is mutatja.

(2)

{01:45}	0046	<i>P:</i>	de legalább annyit tessék megmondani hogy a picire nem lesz e ez valami káros hatással °h hogyha ez valami ismeretlen vírus
{01:51}	0047		[vagy]
{01:51}	0048	<i>D:</i>	[azt se]
	0049		tudjuk hogy milyen vírus már ha vírus egyáltalán
{01:54}	0050		°hhh ((sóhajtás)) ((szemüveg le, szemdörzsölés))
{01:56}	0051		(4.24)
{02:00}	0052		lába volt↑
{02:01}	0053		(0.77)

(V4P)

A (2)-es példában az 50. sorban egy hosszú sóhajtás figyelhető meg az orvos beszédében, amelyet a szemüveg levétele, a szem megdörzsölése kísér. A sóhaj és az azt követő szünet a megemelkedett, dühös hang lágyulását is hozza. Az orvos ezt követően, erőltetett nyugalommal kérdezi meg a betegtől, hogy volt-e láza (52. sor).

Az oktatóvideókban megvizsgáltam az együttbeszéléseket és félbeszakításokat egyaránt. A 3. táblázatból is jól látható, hogy ezek száma nagyon alacsony a vizsgált mintában. A résztvevők szinte minden forduló esetében „kivárják”, hogy a másik résztvevő befejezze a mondanivalóját. Ugyanakkor ebből a kevés számú adatból is az látszik, hogy amennyiben megjelenik átfedő beszéd, azt jellemzően az egészségügyi szakember kezdeményezi, és leginkább a paternalisztikus kapcsolatépítési móddal mutat összefüggést (pl. (1)-es példa 60–61. sor). A V4P diskurzusban a többi interakcióhoz képest nagyobb a félbeszakítások száma, ahogy ezt a (3)-as példa is mutatja (lásd szögletes zárójelek a 7–8. és a 11–12. sorban). Ebben a diskurzusban a páciens is félbeszakítja az orvosát (28–29. sor).

(3)

{00:11}	0006	<i>P:</i>	teg
	0007		[nap előtt]
	0008	<i>D:</i>	[tessék]
	0009	<i>P:</i>	(0.39)
{00:12}	0010		tegnap előtt voltunk itt a danikával és
{00:14}	0011		[most]

	0012	<i>D:</i>	[valami]
	0013		gond van
{00:48}	0025	<i>D:</i>	ezért mondom asszonyom hogy esetleg a házi- orvosához kéne fordulnia nála van leadva taj kár- tyája is
{00:54}	0026		(0.38)
	0027		ez az ügy órá
{00:55}	0028		[tartozik]
	0029	<i>P:</i>	[↑↑hát akkor]
	0030		miért mondják hogy családorvosi ellátás itt most biztos arról van szó, hogy a danikától kaptam el és kihatással lehet az egész családra
			[...] (V4P)

Az oktatóvideók alapján úgy tűnhet, mintha a félbeszakítások nem gyakran jelennek meg az orvos-beteg interakciókban, és ha mégis, akkor az összefüggésben lehet egy erőteljesebb érzelmi háttérrel. Az is megfigyelhető továbbá, hogy a kevés számú együttbeszélés egyike sem kooperatív.

A háziorvosi konzultációk társalgási jellemzői

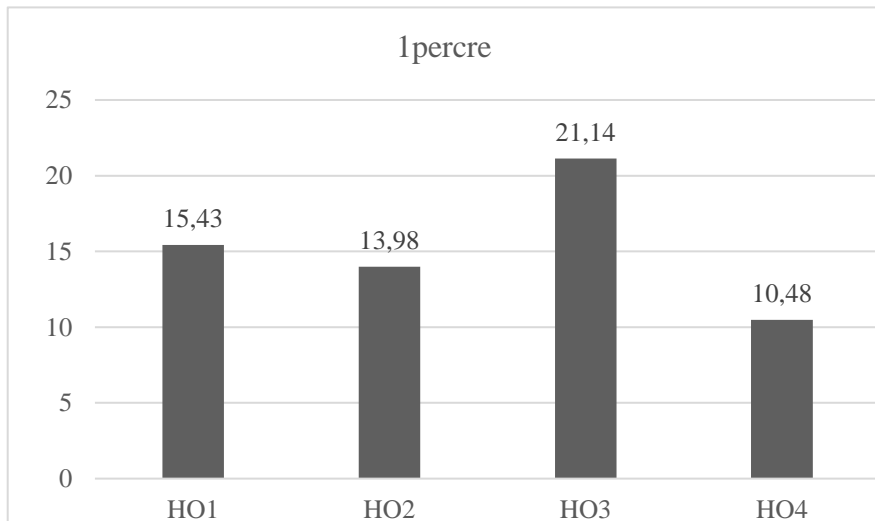
A valós diskurzusokban a társalgás jellemzőinek kvantitatív értékeit a 4. táblázat foglalja össze.

	HO1				HO2				HO3				HO4			
	D	P	v.	dok.	D	P	v.	dok.	D	P	v.	dok. tel.	D	P	v.	dok.
Mikro szünetek száma (db)	9	14			37	9			35	47			28	28		
Mért szünetek száma (db)	12	12	1	1	17	7		2	15	43		11	6	13		21
Mért szünetek hossza (mp)	28,47	27,54	42,48	14,05	42,51	15,28		90,2	36,4	76,37		352,37	8,5	30,83		226,55

Együtt- beszélések száma (db)	24	24			4	4			15	15			27	27
Félbe- szakítás kezdemé- nyezője (db)	3	21			2	2			5	10			9	18
Sóhaj/erő- sebb légzés száma (db)	3	3			4	0			1	3			15	2

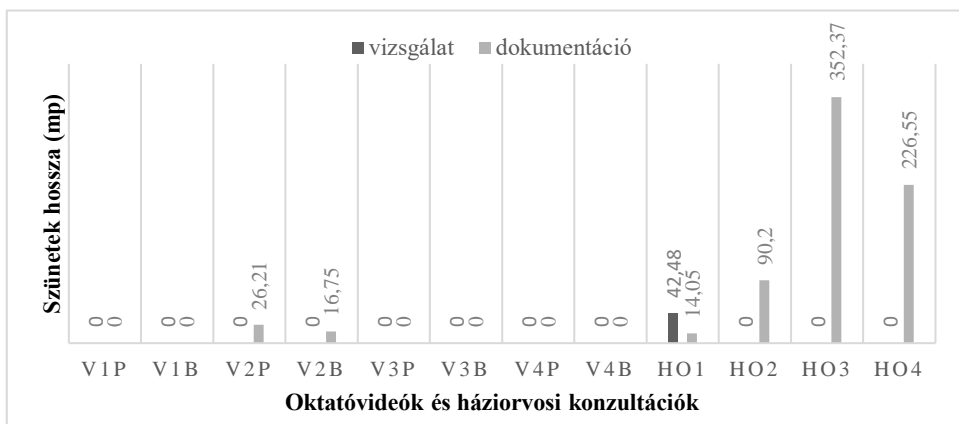
4. táblázat: A háziorvosi konzultációk társalgásainak kvantitatív jellemzői

Az adatokból az látható, hogy a valós interakciókban hosszabbak a mért szünetek, azonban a konzultáció hosszával arányosítva ez általános érvénnyel nem fogalmazható meg, ahogy a 6. ábra is szemlélteti. Az is látszik továbbá, hogy az egyes interakciók között nagy eltérések lehetnek csakúgy, mint az oktatóvideók esetében is (l. 5. ábra)

6. ábra: A mért szünetek hossza (mp) egy percre vetítve a háziorvosi konzultációkon

A mért szünetek esetében érdemes azok funkcióját megvizsgálni a konzultációs környezetben. Az elemzésben elkülönítettem az orvosi vizsgálattal (v.), valamint a dokumentálással (d.) összefüggő szünetet (l. 3. és 4. táblázat). Ezek hosszát a 7. ábra mutatja minden interakcióra vonatkozóan. Jól látható, hogy a valós interakciókban jóval gyakrabban jelenik meg a dokumentációval összefüggő szünet, mint a fiktív diskurzusokban, ahol ez csak a 2. jelenetben fordul elő.

7. ábra: A mért szünetek hossza (mp) a vizsgálatokkal és a dokumentációval összefüggésben

Ezt szemlélteti folyamatában az (4)-es példa, amely a problémák megbeszélését követően az új gyógyszerekre vonatkozó dokumentációt is magában foglalja.

(4)

{06:38}	082	<i>D:</i>	[...] öö és akkor azt mondja hogy a másik dolog hogy a cukrára arra is fogunk adni akkor egy (gépelés)(.) ° tablettát
{06:39}	083	<i>P:</i>	vagy lee+++
{06:52}	084	<i>P:</i>	igen
{07:04}	085		(42.11)
{07:46}	086	<i>D:</i>	és akkor mindjé most akkor kinyomtatom a recepteket is jó↑ hogy akkor így kézbe tudjam adni ezt az új gyógyszert is magának (.) és akkor azt mondtuk hogy
{07:54}	087	<i>P</i>	jó
{07:57}	088		(1.44)
{07:58}	089	<i>D:</i>	így ni ((pecsételés))
{07:59}	090		(5.81)
{08:05}	091		(12.08) ((gépelés nyomtatás))
{08:17}	092		(3.75) ((gépelés))
{08:21}	093		(12.4) ((nyomtató zúgása))
{08:33}	094		(14.05)

{08:47} **095** D: na és akkor ideírtam a papírra hogy ez a rutascorbin a kis foltocskák miatt jÓ↑ és amit a cukra miatt adok azt úgy hívják hogy metfogamma nyolcszázötven milligramm

(HO2)

A példa arra is rámutat, hogy a hosszabb szünetek szoros összefüggést mutatnak a konzultáción megvalósuló társas és terápiás cselekvésekkel (pl. vizsgálat, a dokumentumok olvasása, kinyomtatása, rendezése, az adatok rögzítése, a páciens ügyében való telefonálás). Ezekre a cselekvésekre nagyobb fokú figyelem irányul a valós interakciókban, ami a rájuk vonatkozó explicit reflexiókban is megmutatkozik (*kinyomtatom a recepteket, ideírtam a papírra*). Az interakciót szervező reflexiók a közös tudás és a kapcsolatépítés szempontjából is fontosak, mert a páciens számára megosztott tudásként jelenik meg, hogy éppen mi történik (Kuna–Hámori 2023). Az is megfigyelhető, hogy a vizsgált valós diskurzusokban nem jellemző, hogy az érzelmi vagy mentális állapot jelzőjeként jelenjen meg a hosszabb szünet. Erre láthatunk egy példát a (5)-ös diskurzusrészletben, ahol a műtét előtti félelmét említi a páciens, amit egy hosszabb szünet követ.

(5)

{02:46} **0103** P: igen de hát ez mondjuk egyéni °
{02:48} **0104** egyébként én nagyon be voltam rezelve éss
{02:51} **0105** abszolút semmi
{02:52} **0106** (5.74)

(HO1)

A mikroszünetekre vonatkozóan megállapítható, hogy az oktatóvideók diskurzusaihoz hasonlóan szintén különböző funkciókban jelennek meg mind az orvos, mind a páciensek beszédében. A hosszabb, hallható belégzések funkcióiban nem mutatkozott mintázat, jellemzően a beszéd tagolásához kötődött például szóátvételnél, vagy hosszabb szünetekben vált hallhatóvá.

Kiemelkedő különbség a fiktív és a valós diskurzusok között az együttbeszélések és félbeszakítások száma. Ez jóval gyakoribb a valós diskurzusokban. Leginkább a beszélnyelviség jellemzőinek megfelelően együttbeszélésként, párhuzamos nyelvi tevékenységként jelenik meg, és a társalgás tempójával és dinamikájával is összefügg.

Ennek köszönhetően nagyobb számban fordul elő az érthetetlen, lejegyezhetetlen szövegrész (+++) is az oktatóvideók szövegéhez képest, ahol lényegében ilyen nem is fordul elő.

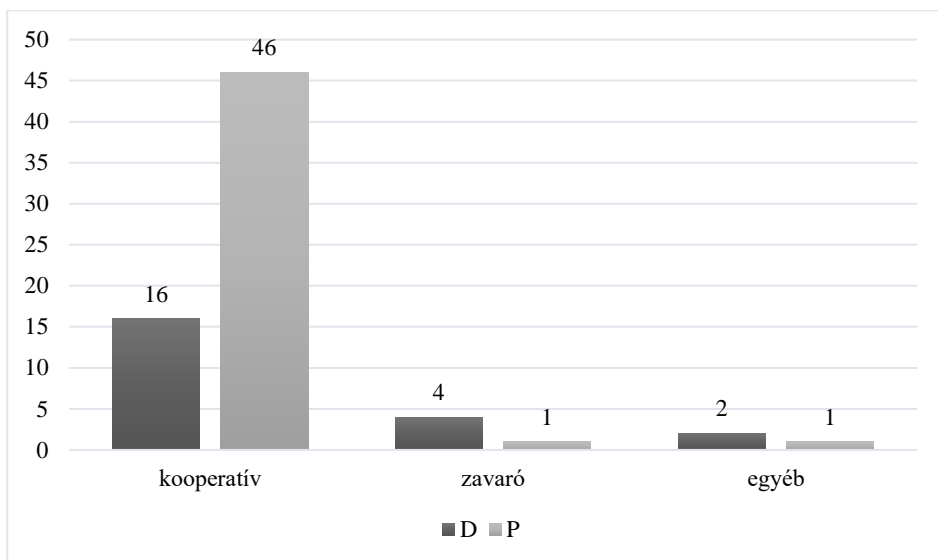
Ehhez kapcsolódóan jelen elemzésben, a háziorvosi rendelések anyagában az utóbbi szempontot, tehát a kooperatív és a zavaró aspektust vizsgáltam⁸, valamint azt, hogy ki a félbeszakítás kezdeményezője (l. 5. táblázat). További szempontként jelent meg, hogy a félbeszakítások milyen összefüggésben vannak a kérdések és a válaszok szekvenciájával (l. 6. táblázat). Az elemzésből, az oktatóvideókhoz hasonlóan, kizártam a háttércsatorna-jelzéseket.

	HO1		HO2		HO3		HO4	
	D	P	D	P	D	P	D	P
Egyetértés	1	11	1	2	2	7	7	11
Támogatás, segítségnyújtás	2	0	0	0	0	0	1	0
Tisztázás	1	6	0	1	1	2	0	6
Egyet nem értés	0	0	0	0	0	0	0	0
Témaváltás	2	0	0	0	2	1	0	0
Beleszólás	0	0	0	0	0	0	0	0
Érintőlegesség (tangentializáció)	0	0	0	0	0	0	0	0
Érthetetlen, egyéb	0	1	0	0	0	0	1	1

5. táblázat: A félbeszakítások típusai a háziorvosi konzultációkon (db)

A négy konzultációban összesen 70 átfedő beszédrészt elemeztem, amelynek nagy része kooperatív együttbeszélésnek jelent meg, és legtöbb esetben (51) a páciensek kezdeményezték (l. 8. ábra).

⁸ Egyéb kategóriába soroltam a teljes egészében érthetetlen átfedő beszédrészt.

8. ábra: A kooperatív és a zavaró együttbeszélések aránya (db)

A legtöbb együttbeszélés az egyetértéshez és a tisztázáshoz kötődött attól függetlenül, hogy ki kezdeményezte a félbeszakítást (6a, 6b).

(6a)

{20:36}	237	P:	főleg akkor hogyha mondjuk	
{20:37}	238	D:	ha terheli [vagy↑]	
{20:38}	239	P:	[(. igen] de úgy hogy éjjel is nem tudok ráfeküdni nem tudok aludni vele	(HO4)

(6b)

{13:04}	157	P:	öö csipetke [mindegyik más hiába ugyanabból gyúrtuk ez is úgy van]	
{13:06}	158	D:	[hát persze persze igen igen]	(HO3)

A zavaró félbeszakítások aránya a négy konzultációban alacsony, és leginkább témaváltáshoz kötődik, ahogy azt a (7)-es példa is mutatja. Ebben az esetben a páciens a szemműtétéről való aggodalmát osztja meg, miközben az orvos a vérnyomásmérést készíti elő, és ehhez kapcsolódóan szakítja félbe a beteg megnyilatkozását, majd tér vissza hozzá.

- (7)
 {15:60} **207** *P:* [(.) foglalkozhat a szememmel ezzel nem látok semmit]
 (.) és ha ez most véletlenül nem sikerül és az (.) nem a műtét miatt izgulok hanem amiatt hogy sikerül
- {15:60} **208** *D:* [jó tessék felemelni kényelmesen hát ez benne van persze]

(HO3)

A vizsgált mintában az együttbeszélések kapcsán fontos szempontnak tűnt a kérdés-válasz szekvenciapáros. Ugyanis a páciensek leggyakrabban az orvosnak adott válasz közben kezdeményeztek átfedő beszédet.

Az elemzés azt mutatja, hogy a négy konzultációban a kérdés típusú félbeszakítások száma alacsony a résztvevői szerepektől függetlenül (8b). Ellenben a páciensek válasz-típusú együttbeszéléseinek száma kifejezetten magas értéket mutat (8a). A vizsgált mintában a páciensek által kezdeményezett átfedő beszéd-részek összesen 28 esetben válasz-típusúak. Ez azt jelenti, hogy az összes együttbeszélés mintegy 40%-a, a páciensek félbeszakításainak pedig több mint a fele (55%) válasz típusú. Ellenben az orvos kérdések feltételével szinte egyáltalán nem kezdeményez átfedő beszédet. Az egész mintában lényegében két ilyen eset található, de ezek sem egyértelmű kérdések, hanem inkább kérések és visszakerdezések (8c).

	HO1		HO2		HO3		HO4	
	D	P	D	P	D	P	D	P
Kérdés	0	0	1	0	0	0	1	2
Válasz	0	12	0	2	1	6	1	8

6. táblázat: A félbeszakítások kérdés és válasz típusainak előfordulása a háziiorvosi konzultációkon (db)

- (8a)
 {01:39} **0062** *D:* de még itt valami tegnapi papír is van itt még nekem szemészeten
- {01:43} **0063** [tegnap is tetszett menni↑]
- {01:43} **0064** *P:* [+++ tegnap voltam az egy hónapos]

{01:45}	0065		kontrollon	
{01:46}	0066		egy hónapos három hetes	(HO1)
	(8b)			
{22:31}	269	<i>D:</i>	hát igen [+++ +++ kell kell] jÓ↑ adok iss	
{22:32}	270	<i>P:</i>	[és oda kell nekem beutaló↑] akkor	(HO4)
	(8c)			
{09:37}	100	<i>P:</i>	(.) jó akkor majd január vagy februárba [+++ +++ +++]	
{09:39}	101	<i>D:</i>	[majd szóljon nekem és akkor kiírok megint egy vérvételi (.) beutalót jÓ↑]	(HO2)

A vizsgált mintában tehát az mutatkozik meg, hogy az átfedő beszédeket nagy mértékben a páciensek kezdeményezik, és ezek gyakran kötődnek az orvosnak adott válaszhoz.

A kapcsolat felvétele és lezárása

Kapcsolatfelvétel és -lezárás az oktatóvideókban

Az oktatóvideókban mind a beszélgetés megnyitása, mind a lezárása konvencionális nyelvi és egyéb viselkedésbeli aktussal valósul meg. A vizsgált diskurzusok alapján elmondható, hogy az orvos és a páciens közötti interakció jellemzően udvariasságot kifejező, a társas viszonyok megteremtését szolgáló beszédaktusokkal kezdődik, mint például a köszönés, bemutatkozás, hellyel kínálás, ennek megköszönése. Az oktatófilmek sematikus diskurzusai azt mutatják, hogy a betegközpontú kapcsolatépítési módban a belebonyolódási és a kihátrálási szakaszok jellemzően kifejtettebbek, és több fordulóban valósulnak meg, mint az orvoscentrikusban, ahogy ezt a 7. táblázat is szemlélteti. Ugyanakkor a fordulók száma önmagában még nem elégséges mutatója a kapcsolatépítési módnak, ahogy arra a (9a) és (9b) példák rámutatnak. Ebben az interakciópárban az ugyanolyan számú fordulók különböző társas és nyelvi aktusokat valósítanak meg (l. 7. táblázat).

	VP1	VB1	VP2	VB2	VP3	VB3	VP4	VB4	HO1	HO2	HO3	HO4
Fordulók száma kezdőszakasz	4	11	5	5	7	7	–	1	–	–	–	–
Fordulók száma zárószakasz	2	6	6	9	–	–	–	5	12	5	12	6

7. táblázat: A kezdő- és zárórészek fordulószáma az oktatóvideókban és a háziorvosi konzultációkon (db)

Általánosan elmondható, hogy a betegközpontú interakciókban minden esetben az egészségügyi szakember kezdeményezi a társalgást udvariassági aktusokkal, mint például a beengedés a rendelőbe, hellyel kínálás, köszönés. Ezzel szemben a paternalisztikus stílust megvalósító jelenetek mindegyikében a páciens kezdeményezi a társalgást, a V4P diskurzusban a köszönés is teljesen elmarad. Tehát már a konzultáció kezdeti szakaszában más társalgásszervezői szerepek jelölődnek ki, amelyek hatással vannak a későbbi kapcsolatépítésre és a tudásmegosztásra is.

Az itt összefoglalt jellemzőket a (9a), (9b) példákon keresztül szemléltem a konzultációkból származó dialógusrészletekben (a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem Folker-átiratban). Az azonos verbális elemeket félkövérrel emelem ki.

(9a)

P.: Jó napot kívánok!
 Én a Békési doktor urat keresem.
Psz.: **Én vagyok. Üdvözlöm!**
Békési Károly.
P.: Balogné Zombori Mária.
Psz.: **Foglaljon helyet,** Marika!
 Mindig korábban érkeznek?
P.: Korábban?
Psz.: Még csak most lesz, 3 perc
 múlva 5 óra. De semmi gond.
 Csak tudja, a viselkedésünkben
 mindennek jelentősége van.
 Érdemes odafigyelni.
Nos, miben segíthetek?

(V3P)

(9b)

Psz.: Igen. Parancsoljon!
P.: Jó napot kívánok! Én a Békési
 doktor urat keresem.
Psz.: **Én vagyok. Üdvözlöm! Békési**
Károly.
P.: Balogné Zombori Mária.
Psz.: **Foglaljon helyet!** Hogyan
 szólíthatom?
P.: Hát, általában Marikának
 szoktak.
Psz.: Rendben, akkor én is így
 fogom. **Nos. Miben segíthetek?**

(V3B)

(9a)-(9b) dialógusrészletek olyan társalgás kezdőszakaszait mutatják be, ahol a két fél előzőleg még nem találkozott egymással. Láthatjuk, hogy a beteg-centrikus kapcsolatépítési módban a gyógyító szakember kezdeményezi a verbális kommunikációt, és a kapcsolatfelvétel, valamint a terápiás beszélgetés megkezdése más kommunikatív aktusokban valósul meg, mint a paternalisztikusban. A pszichológus kommunikációjának beszédcselekvési sémáját, beszédaktusait a 8. táblázat foglalja össze.

Paternalisztikus	Betegközpontú
<ul style="list-style-type: none"> • Beengedés • Köszönés • Bemutatkozás, identifikálás • Üdvözlés • Hellyel kínálás • Néven szólítás • „Számkérés” • Visszakérdés (bizonytalanság) • Pontos idő közlése • Kioktatás • Terápiás kezdőkérdés 	<ul style="list-style-type: none"> • Beengedés • Köszönés • Bemutatkozás, identifikálás • Üdvözlés • Hellyel kínálás • Reflexió a megszólításra (kérdésként) • Reflexió a megszólításra (kijelentésként) • Támogatás felajánlása (kérdésként) • Terápiás kezdőkérdés

8. táblázat: A (9a) és (9b) dialógusrészletben az egészségügyi szakember beszédcselekvései

Az összehasonlítás rávilágít, hogy az interakció megkezdésében mindkét kapcsolatépítési módban megjelennek a norma szerint is elvárt, konvencionizált beszédaktusok: köszönés, bemutatkozás, üdvözlés, helyel kínálás. Ugyanakkor az is látható, hogy a betegközpontú kapcsolatépítésben több és más minőségű verbális aktus jelenik meg. A legnagyobb különbség a páciens megnevezésében, a terápiás beszélgetés megkezdésében, az ehhez való átvezetésben figyelhető meg. A (9a) példában az egészségügyi szakember saját döntése alapján nevezi *Marikának* a páciensét anélkül, hogy bármilyen tudása lenne arról, hogyan viszonyul ehhez a páciense. Ezzel szemben a (9b) dialógusrészben a reflexiók révén a megszólításról folytatott egyezkedési folyamatok explicit módon zajlanak. Így a páciensnek lehetősége van arra, hogy kifejezze attitűdjét arra vonatkozóan, hogyan szólítsák a konzultáción, anélkül, hogy arcfenyegető aktusba kellene belemennie.

Továbbá központi jelentőségű a terápiás beszélgetés megkezdése is. Ez az orvoscentrikus kapcsolatépítési módban lényegében egy indirekt számonkéréssel kezdődik (*Mindig korábban érkezik?*). Ez további verbális kifejtést is kap, lekezelően hat (*Semmi gond*), és kioktatásként működik, amely gyerekszerepbe, alárendelt helyzetbe pozicionálja a páciens (*Csak tudja, a viselkedésünkben mindennek jelentősége van. Érdemes odafigyelni.*). Ezzel a kérdéssel és válasszal a pszichológus kilép az elvárt organikus, foglalkozásából adódó szerepköréből. Hiszen pszichológushoz nem azért megy az ember, hogy kioktatást kapjon a viselkedéséről. Ez a (10b) betegközpontú dialógusrészlet belebonyolódási szakaszában egy terápiás megbeszélési szakaszt előkészítő kérdéssel kezdődik (*Nos, miben segíthetek?*), ami egyben ki is jelöli a pszichológus-páciens szerepkört.

A társalgás kezdetén kívül szintén kiemelt helynek számít a konzultáció zárószakasza, amely nagy hatással van a terápiás kapcsolat jellegére és a terápiás együttműködésre egyaránt. A két kapcsolatépítési modellben itt is megfigyelhetők különbségek. Egyrészt a társalgás befejezése is kifejtettebb, és több fordulóban valósul meg a betegközpontú modellben (l. 7. táblázat). Ez csak a 3VP-3VB jelenetekben nem figyelhető meg, mert ezekben a diskurzusokban nem valósul meg explicit lezárás, ahogy a V4P esetében sem, ahol a páciens köszönés nélkül „kiviharzik”. Az is megfigyelhető a betegközpontú megközelítésben, hogy a lezárás előkészítéseként gyakrabban fordul elő az ismétlés, az összefoglalás, a reflexió a terápiás cselekvésre, valamint a jövőre vonatkozó feladat megfogalmazása. Az udvariassági aktusok, köszönetmondás és elköszönés is többször jelenik meg önálló fordulóként. Az ajtókilincs jelenség a V2P és a V2B jelenetekben fordul elő.

Kapcsolatfelvétel- és lezárás a háziorvosi konzultációkon

A vizsgált interakciókban a kapcsolat felvétele minden esetben már a rendelőn kívül megvalósul,⁹ ami együtt jár azzal, hogy a konvencionizált beszédaktusok, főként a köszönés, már hamarabb megtörténnek. Így ezek a konzultációk rendelőben zajló részében elmaradnak az orvos és a páciens részéről egyaránt (l. 7. táblázat). A diskurzusok jellemzően hellyel kínálással vagy a problémákra vonatkozó kommunikációval kezdődnek, amelyet a vizsgált háziorvosi konzultációkon minden esetben az orvos kezdeményez (10).

⁹ Ez nem tipikus a konzultációkon, a kutatásban elsősorban a járványügyi helyzettel hozható összefüggésbe. Ugyanis a konzultációk előtt a rendelőn kívül fél és 1 perc közötti előzetes egyeztetés zajlott a páciens és az orvos között.

- (10)
{00:00}	001	D:	és akkor foglaljon helyet
{00:02}	002	P:	(.) igen
{00:04}	003	D:	és mindjárt akkor itten nézzük ((hangosabban))
igen megjött a lelet úgyhogy azt ki is nyomtatjuk
akkor mindjárt

(HO3)

A példák azt mutatják, hogy a konzultáció kezdetén a leletek, az új eredmények megbeszélése a legjellemzőbb, ami gyakran explicit reflexiókban is megmutatkozik (10). Ezek fontos részei az egyezkedési folyamatoknak (*nézzük, megjött, ki is nyomtatjuk*), gyakran kijelölik, hogy milyen témával kezdjék a megbeszélést.

Mivel a vizsgált konzultációk lényegében a rendelőn kívül kezdődnek, és ennek köszönhetően a kapcsolatteremtési rítusok ott valósulnak meg, így a konzultációk kezdeti szakasza nem összehasonlítható az oktatóvideók jeleneteinek a jellegzetességeivel.

A konzultációk zárószakaszának előkészítése minden esetben összegzéssel, gyógyszeresedésre vonatkozó információ megismétlésével kezdődik, továbbá tartalmazza a jövőre vonatkozó feladatok tervezését, a következő időpont megbeszélését. Egy esetben történik meg a lezárás explicit bejelentése (*és tulajdonképpen ezzel akkor meg is leszünk*, HO1).

A záró részben minden esetben a köszönet és a viszlát típus is megjelenik, mindig ebben a sorrendben. A lezárás előkészítését, a nyitáshoz hasonlóan az orvos kezdeményezi, amelyben kiemelt szerepet kapnak a diskurzusjelölők (pl. *tulajdonképpen, na, akkor*). A zárórész hasonlóságot mutat az oktatóvideók betegcentrikusan megvalósuló dialógusainak kihátrálási szakaszával, amelyekben az elköszönésen túl szintén megjelenik a köszönetmondás, valamint a terápiás cselekvésre vonatkozó reflexió (11). További hasonlóság, hogy a lezárás jellemzően több fordulóban valósul meg (l. 7. táblázat). A pozitív kapcsolatépítést szolgálják az elköszönésnek a „halmazott”, ismételt formái, amelyek jellemzően konvencionális mintázatokat követnek, és minden elemzett háziorvosi konzultációban megjelennek: *jó egészséget kívánok viszontlátásra* (11).

- (11)
{10:23}	109	D:	(.) na akkor most mindenből felírtam a három havit akkor ezeket ki tudja váltani jó↑ és akkor telefonáljon és akkor a többit azt majd
{10:29}	110	P:	jó
{10:32}	111	P:	jó tehát ez már csak jövőre lesz

- {10:33} 112 D: hát valószínű igen igen mer azér rendbe vagyunk
jó↑
- {10:36} 113 P: köszönöm szépen doktor úr vizontlátásra +++
- {10:37} 114 D: jó egészséget kívánok vizontlátásra

(HO2)

Összegzés, következtetés, limitáció és kitekintés

A tanulmány a vizsgált konzultációk társalgásszerveződési jellegzetességeit mutatta be oktatóvideók és valós háziorvosi konzultációk elemzésén keresztül. Az összesen 12 diskurzus. Folker transzkripció átírata lehetővé tette a szünetek, az együttbeszélések kvantitatív és kvalitatív jellemzőinek összevetését az orvos- és betegcentrikus, valamint a tervezett és a valós interakciók viszonyában. Az elemzés rámutatott, hogy az egészségügyi szakemberek és a páciensek társalgásaiban a szavak számában eltérések mutatkoznak. Az elemzés alapján is megállapíthatjuk, hogy a beszéd mennyisége önmagában nem közvetlen jelzője a kapcsolatépítési módnak. Az azonban megmutatkozott, hogy a betegcentrikus konzultációkon többet beszélnek az egészségügyi szakemberek, mint az orvoscentrikusban. Ugyanez megfigyelhető a valós és a fiktív diskurzusokra vonatkozóan. Az előbbieket jóval hosszabbak, több fordulóban valósulnak meg, és nagyobb a szavak száma.

Az elemzés rámutatott, hogy a szünetek száma nem közvetlen indikátora a kapcsolatépítésnek, és nem is egy kifejezett funkciója figyelhető meg a konzultációkon (pl. beszédtagolás, bizonytalanság, beszélőváltás). Ez összhangban áll más társalgások jellemzőivel (Gyarmathy és mtsai 2020). Az azonban megfigyelhető, hogy a mért szünetek az oktatóvideókban jellemzően az interakció cselekvésein túl (beengedés, kabátlevétel, leletnézés) több esetben érzelmileg terhelt helyzethez kötődtek (bizonytalanság, aggodalom). Valós interakciókban a mért szünetek a társas és terápiás cselekvésekhez kapcsolódóan (vizsgálat, dokumentálás) jóval hosszabbak, ellenben ritkán kötődnek érzelmileg terhelt helyzethez.

Az átfedő beszédrészek az oktatóvideókban elenyésző számban jelentek meg összefüggésben a tervezett jellegükkel. Ezekben az esetekben a paternalisztikus jelenetekben zavaró félbeszakításként fordultak elő. A valós interakciókban nagyobb számban voltak adatolhatók. Ezek az eredmények igazolják a vizsgálat első hipotézisét, amely szerint a valós interakciókban gyakrabban fordulnak elő átfedő beszédrészek, mint a fiktív diskurzusokban. Az is látható volt, hogy az együttbeszélések a vizsgált mintában leginkább kooperatív módon valósultak meg, és kezdeményezőjük legtöbbször a páciensek voltak, akik gyakran éltek válasz típusú félbeszakításokkal. Ez az eredmény összhangban áll Li és munkatársainak (2004), valamint Irish és Hall (1995) megállapításaival. Ugyanakkor elmentmond a kutatás második hipotézisének, mely szerint az egészségügyi szakemberek kezdeményezik nagyobb számban a félbeszakításokat.

A vizsgálat rámutatott, hogy a társalgás szerveződésében kiemelt helyet kap a kezdeti és a befejező szakasz. Ezek jellegzetességei különbséget mutattak az oktatóvideókban megfigyelhető két kapcsolatépítési módban, igazolva a kutatás harmadik hipotézisét. Az eredmények alapján míg a betegközpontú konzultációkban a társalgást az egészségügyi szakember kezdeményezte, addig az orvoscentrikus módban ezt az aktust a páciens valósította meg. Megfigyelhető továbbá, hogy a társalgás belebonyolódási és kihátrálási szakasza a betegközpontú kapcsolatépítésben kifejtettebb volt, és több fordulóban, jellemzően más nyelvi cselekvésekkel együtt valósult meg csakúgy, mint a valós interakciókban. Ebből a szempontból az elemzett valós diskurzusok a betegcentrikus kapcsolatépítési mód jellemzőihez állnak közelebb.

A kihátrálási szakaszban a zárás előkészítésében kiemelt szerepet kapott a jövőre vonatkozó feladatok egyeztetése, amely igazolta a kutatás negyedik hipotézisét. A zárásra vonatkozóan megfigyelhető a mintában, hogy sok esetben (a valós diskurzusokban mind a négy interakcióban) a köszönet és a vizslát típusú zárás egyaránt megjelent, ellentétben a West (2006: 390) által megfigyelt háziorvosi rendelésekkel, ahol jellemzően a köszönet a gyakoribb konzultációs zárás.

A kutatásnak több limitációja is van, többek között, hogy a vizsgált mintában kevés diskurzus szerepel. A pilot kutatás egy nagyobb korpusz elemzésének az előkészítő szakasza, a későbbi kutatás a vizsgált jelenségekről és az egyes konzultációtípusok jellemzőiről is árnyaltabb képet tudni adni¹⁰. További korlátot jelent, hogy a valós diskurzusok esetében nehézségekbe ütközik az orvos- és betegcentrikus változó vizsgálata, ami a jövőben is nehezen feloldható. Ugyanakkor a sémák vizsgálata és összevetése rámutathat a kapcsolatépítési mód néhány jellegzetességére. Így az eredmények reflektált módon a orvosok kommunikációs képésébe is bevonhatók. Különösen igaz ez a félbeszakításokra, a hosszabb szünetekre vonatkozóan, továbbá a társas és terápiás cselekvésekre vonatkozó reflexiókhoz kapcsolódóan.

Irodalom

- Bigi, S. 2016. *Communicating (with) Care. A linguistic approach to the study of doctor-patient interactions*. Amsterdam/Berlin/Washington: IOS.
- Boronkai D. 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Csabai M. – Csörsz I. – Szili K. 2009. *A gyógyító kapcsolat élménye. Kézikönyv és oktatólemez a kapcsolati készségek fejlesztéséhez*. Budapest: Oriold és Társa Kiadó.
- Eklícs K. – Koppán Á. 2018. Az orvosi kommunikációs készségek fejlesztésének hatékony módja: szimulációs betegkikérdezés. In Ludányi Zs. – Jánk I. – Domonkosi Á. (szerk.): *A nyelv perspektívája az oktatásban. Válogatás a PeLiKon 2018 oktatásnyelvészeti konferencia előadásaiból*. Eger: EKE Líceum Kiadó. 351–358.

¹⁰ Jelenleg: 14 videókonzultáció, 50 email-, valamint 14 csetkonzultáció áll rendelkezésre, az anyaggyűjtés azonban még folyamatban van.

- Frankel, R. M. 1984. From sentence to sequence: understanding the medical encounter through microinteractional analysis. *Discourse Process* 7: 135–70.
- Frankel, R. M. 2000. The (socio)-linguistic turn in physician-patient communication research. In Alatis, J. E. – Hamilton, H. E. – Tan, A. (eds.): *Linguistics, language and professions*. Georgetown: Georgetown University Press. 81–103.
- Guydish, A. J. – D’Arcey, J. T. – Fox Tree, J. E. 2020. Reciprocity in Conversation. *Language and Speech*. 64/4: 859–872.
- Gyarmathy D. – Krepsz V. – Dér Cs. I. – Hámori Á – Horváth V. 2020. Háttéracsatorna-jelzések: határterület és új szempontok a diskurzusok elemzésében. In Fóris Á. – Bölcskei A. – Dér Cs. I. – Csontos N. (szerk.): *Nyelv, kultúra, identitás. Alkalmazott nyelvészeti kutatások a 21. századi információs térben. II. Pragmatika, diskurzuselemzés, interkulturális kommunikáció. A MANYE Kongresszusok Előadásai 12/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 113–118.
- Hámori Á. 2022. A ko-konstrukció jelensége a társalgásban: együttműködő elmék, társas jelentések és a fordulókönstrukciók összefüggései. In Heller K. – Steiner I. (szerk.): *Az alkalmazott nyelvészet esernyője alatt*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék. 44–66.
- Hámori Á. – Horváth V. 2019. Társalgás, beszélőváltás és diskurzusszerveződés új megközelítésben – fonetikai jellemzők és pragmatikai tényezők összefüggései magyar társalgásokban (pilot study). *Beszédkutatás 2019*. 134–153.
- Heath, C. 1986. *Body Movement and Speech in Medical Interaction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Henry, S. G. – Fetters, M. D. 2012. Video elicitation interviews: a qualitative research method for investigating physician-patient interactions. *The Annals of Family Medicine* 10/2: 118–125.
- Heritage, J. – Maynard, D. W. (eds.) 2006a. *Communication in medical care. Interaction between primary care physicians and patients*. Cambridge: CUP.
- Heritage, J. – Maynard, D. W. 2006b. Problems and prospects in the study of physician-patient interaction: 30 years of research. *Annual Review of Sociology* 32/1: 351–374.
- Irish, J. – Hall, J. 1995. Interruptive patterns in medical visits: The effects of role, status and gender. *Social Science & Medicine* 41: 873–881.
- Koppán Á. – Eklicsné Lepenye K. – Halász R. – Sebők J. – Szemán E. – Németh Zs. – Rendeki Sz. 2017. A színész mint szimulált páciens az oktatásban a Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Karán. *Orvosi Hetilap* 158/26: 1038–1043.
- Kuna Á. m.e. *Az orvos-beteg kommunikáció nyelvészeti elemzése. Elmélet, gyakorlat, módszer*. Budapest: Eötvös Könyvkiadó.
- Kuna Á. 2022. Az orvos-beteg kommunikáció kutatása és a nyelvészet. In Deme A. – Kuna Á. (szerk.): *Tanulmányok a nyelvészet alkalmazásainak területéről*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 41–71.
- Kuna, Á. – Hámori, Á. 2023. Metapragmatics and reflections in support of knowledge transfer and common ground in doctor-patient interaction. In Bigi, S. – Rossi, M. G. (eds.): *A Pragmatic Agenda for Healthcare. Fostering inclusion and active participation through shared understanding*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 200–226.

- Kuna Á. – Simon G. 2017. Műfaj, szövegtípus, szövegfajta. Nézőpontok, kategóriák, modellek a szövegnyelvészeti kutatásban (Bevezetés). *Magyar Nyelv* 2017/3: 257–275.
- Li, H. Z. 2001. Cooperative and intrusive interruptions in inter- and intra-cultural dyadic discourse. *Journal of Language and Social Psychology* 20: 1–24.
- Li, H. Z. – Krysko, M. – Desrohes, N. G. – Deagle, G. 2004. Reconceptualizing interruptions in physician-patient interviews: cooperative and intrusive. *Communication and Medicine: An Interdisciplinary Journal of Helathcare, Ethics and Society*. 1: 145–157.
- Marvel, M. K. – Epstein, R. M. – Flowers, K. – Beckman, H. B. 1999. Soliciting the patient's agenda: Have we improved? *Journal of the American Medical Association* 281: 283–287.
- Maynard, D. – Heritage, J. 2005. Conversation analysis, doctor-patient interaction and medical communication. *Medical Education* 39: 428–435.
- Menz, F. – Al-Roubaie, A. 2008. Interruptions, status and gender in medical interviews: the harder you brake, the longer it takes. *Discourse and Society* 19/5: 645–66.
- Nestel, D. – Tabak, D. – Tierney, T. – Layat-Burn, C. – Robb, A. – Clark, S. – Morrison, T. – Jones, N. – Ellis, R. – Smith, C. – McNaughton, N. – Knickle, K. – Higham, J. – Kneebone, R. 2011. Key challenges in simulated patient programs: An international comparative case study. *BMC Medical Education* 11/69.
- Nowak, P. 2009. *Eine Systematik sprachlichen Handelns von Ärzt/inn/en. Metastudie über Diskursforschungen zu deutschsprachigen Arzt-Patient-Interaktionen*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Pilling J. 2018. *Orvosi kommunikáció a gyakorlatban*. Budapest: Medicina.
- Pilnick, A. – Trusson, D. – Beeke, S. – O'Brien, R. – Goldberg, S. – Harwood, R. 2018. Using conversation analysis to inform role play and simulated interaction in communications skills training for healthcare professionals: identifying avenues for further development through a scoping review. *BMC Medical Education* 18/1. (<https://bmcmmeduc.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12909-018-1381-1>)
- Pléh Cs. 2012. *A társalgás pszichológiája*. Budapest: Libri.
- Sacks, H. – Schegloff, E. – Jefferson, G. 1974. A Simplest Systematics for the Organization of Turn Taking in Conversation. *Language* 50: 696–735.
- Sárkányiné L. A. – Kránicz R. – Rébék-Nagy G. – Hambuch A. 2017. Az egészségügyi intézményi kommunikáció változása és a párbeszédék szekvenciális mintázata. In Besznayák R. (szerk.): *Szaknyelvhasználat: a tudomány és a szakma nyelvének alkalmazása* (Porta Lingua 2017). Budapest: SZOKOE. 407–414.
- Schmidt, T. – Schütte, W. 2010. An annotation tool for efficient transcription of natural, multi-party interaction. In Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Odjik, Jan – Piperidis, Stelios – Rosner, Mike – Tapias, Daniel Calzolari, N. (eds.): *Proceedings of the 7th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC' 10)*, 2010. május 19–21. Valletta, Malta. 2091–2096.
- Spranz-Fogasy, T. 2005. Kommunikatives Handeln in ärztlichen Gesprächen. Gesprächseröffnung und Beschwerdenexploration. In Neises, M. – Ditz, S. – Spranz-Fogasy, T. (Hrsg.): *Psychosomatische Gesprächsführung in der Frauenheilkunde. Ein interdisziplinärer Ansatz zur verbalen Intervention*. Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft. 17–47.

- Tátrai Sz. 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Verschueren, J. 1999. *Understanding pragmatics*. London/NY/Sydney/Auckland: Arnold.
- West, C. 1984. *Routine complications: Troubles with Talk between doctors and patients*. Bloomington: Indiana University Press.
- West, C. 2006. Coordinating closings in primary care visits: producing continuity of care. In Heritage, J. – Maynard, D. W. (eds.): 2006a. *Communication in medical care. Interaction between primary care physicians and patients*. Cambridge: CUP. 379–415.
- White, J. C. – Levinson, W. – Roter, D. 1994. 'Oh, by the way...' the closing moments of the medical visit. *Journal of General Internal Medicine* 9/1: 24–28.

Melléklet

Folker-jelek és jelentéseik

- °h VAGY h° = 0,2–0,5 mp hosszú, hallható ki- vagy belégzés;
- °hh VAGY hh° = 0,5–0,8 mp hosszú, hallható ki- vagy belégzés;
- °hhh VAGY hhh° = 0,8–1 mp hosszú, hallható ki- vagy belégzés.
- 0,2 másodpercnél rövidebb szünet = (.)
- Mért szünetek (az egy másodpercnél hosszabb szünetekre) pl. (1.25) = egy egész huszonöt másodperces szünet.
- Együttbeszélés [xxxx]
[YYYY]
- kisebb tónusemelkedés ↑
- +++: érthetetlen szöveg (a szótagok számát jelöli a „+” jel száma”)
- ((...)) nonverbális jelzések pl. ((köhögés)), ((halk nevetés))

Hámori Ágnes² – Bóna Judit¹

A BESZÉLŐVÁLTÁSOK IDŐZÍTÉSE 5 ÉS 9 ÉVES GYERMEKEK TÁRSALGÁSÁBAN: A MILLISZEKUNDUMOK VÁLTOZÁSAI A NYELVI FEJLŐDÉS SORÁN

²HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, ¹ELTE BTK

hamori.agnes@nytud.hun-ren.hu, bonaj@caesar.elte.hu

Bevezetés

A társalgáskutatások megindulása óta a gyermekek társalgásaival is számos elemzés foglalkozott, különböző megközelítések és kérdések mentén: antropológiai kiindulással (pl. Ochs–Schieffelin 1983, Réger 1990), pszicholingvisztikai oldalról (pl. Ninio–Snow 1996, Clark 2017), a konverzációelemzés (pl. Bateman–Church 2017, Boronkai 2019) vagy az interakciós szociolingvisztika keretében (pl. Tannen et al. 2007). A jelen tanulmány, a konverzációelemzés és pszicholingvisztika találkozásából kinövő kutatási vonulathoz csatlakozva, a beszélőváltások időzítési jellemzőit vizsgálja 5 és 9 éves gyermekeknél, néhány további, ezzel összefüggő társalgási jelenség – a szekvenciák, a diskurzusjelölő-használat és a társalgásbeli javítás – jellegzetességeire is kitérve. A társalgáselemzés és a fonetika módszereinek ötvözésével arra keressük a választ, mi jellemzi a gyermekek beszélőváltási időzítését – más szóval beszélőváltásaik időtartamát – egy felnőttel való társalgásuk során, a két korcsoportban milyen általános mintázatok és egyéni vonások figyelhetők meg.

A beszélőváltások időzítésének több szempontból is jelentősége van: korábbi kutatások azt mutatják, hogy ezek mintázata a gyermekeknél az életkorral összefüggésben változik, így az életkori jellemzők feltárása segíti a nyelvelsajátítás általános folyamatának, szakaszainak megismerését. Emellett a váltási időtartamok társalgáson belüli finom különbségei is lényeges információkat kínálnak, például a nyelvi feldolgozás részfolyamatairól, a megértést vagy a beszédprodukción befolyásoló tényezőkről vagy a nyelvi-pragmatikai készségekről. A jelen kutatás eredményei többek között bemutatják, hogy a felnőtt társalgásokban jellemző „gyors beszélőváltás-elvet” a gyermekek is nagymértékben követték, és ennek érdekében speciális nyelvi stratégiákat is alkalmaztak; hogy a gyerekek szóátvétel-időzítése mindkét korcsoportban megközelítette a felnőttekét, de összességében még a 9 éveseknél is kicsit lassabb volt annál; valamint, hogy a beszédpartner mondatának, fordulójának folytatását előrejelző (projekciós) képesség, amely felnőtteknél a társalgás egyik fő kulcsa, öt éves korban már megjelenik a

Hámori Ágnes – Bóna Judit 2023. A beszélőváltások időzítése 5 és 9 éves gyermekek társalgásában: a milliszekundumok változásai a nyelvi fejlődés során. In: Horváth et al. (szerk.) Empirikus társalgáskutatás Magyarországon. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 245–276.

<https://doi.org/10.18135/Empirikus.2023.12>

gyermeknekél. Az elemzés további részleteket is feltár a gyerekek fordulóalkotási jellemzőire, a beszélőváltást érintő diskurzusjelölőire és javításaira vonatkozóan. Mindezek az időzítési mintázatokkal együtt mind a nyelvi fejlődés, mind a társalgás és a nyelv általános működésének leírásához hozzájárulnak.

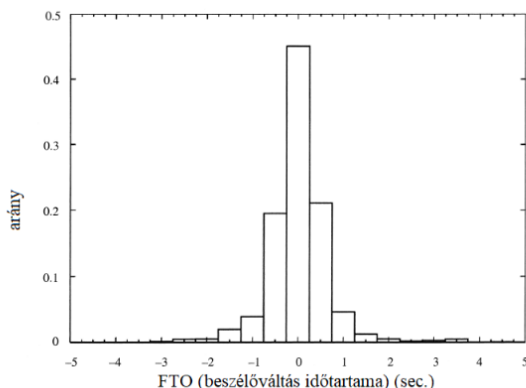
Az utóbbi évtizedekben számos pszicholingvisztikai munka emelte ki a társas interakciók és különösen a társalgás központi fontosságát a nyelvelsajátításban (Pléh 1985, Tomasello 2003, Schnell 2016), és egyre nagyobb szerepet kap a gyermekkori társalgás használat alapú, funkcionális szemléletű elemzése is (l. O’Neill 2014, Matthews et al. 2018), például a beszélőváltás, a társalgásbeli interaktivitás, az interszubsztektivitás vagy a kontingencia kutatásában (Casillas 2014b, Filipi 2014). Mindez ráirányította a figyelmet a gyerekek beszélőváltásainak időzítési kérdéseire is. A felnőtt társalgások kutatásában a beszélőváltások időzítése az utóbbi évek egyik legfontosabb témáját alkotta: számos pszicholingvisztikai, korpusznyelvészeti és fonetikai munka vizsgálta különféle nyelveken (pl. de Ruiter et al. 2006, Stivers et al. 2009, Magyarai et al. 2014), és jelentős felismerésekhez vezetett nemcsak a társalgás, hanem a nyelv egész rendszere és univerzális vonásai kapcsán is. Ráműtattak arra, hogy a legtöbb beszélőváltás igen gyorsan, 500 milliszekundumnál rövidebb időtartam alatt megy végbe; ez egy rendkívül összetett mentális háttérmechanizmusra utal, melynek hatóköre messze túlnyúlik a szóátadás-átvétel aktusán. A váltási időtartamokból következtetni lehet sok nyelvi jelenség részleteire, például a társalgásbeli beszédmegértés rész-folyamataira, az azt befolyásoló tényezőkre vagy a nyelvi rendszer interakcióvézérelt szerveződési elveire (Levinson 2016, Corps et al. 2018). A beszélőváltások időzítéséhez kapcsolódó kutatások mára a nyelvtudomány egyik legelőremutatóbb területét alkotják, mely számos irányba bővült; a vizsgált témák közt szerepel a gyors beszélőváltás jelentősége a nyelvi evolúcióban (Roberts–Levinson 2017), a másik által mondott kérdések folytatásának és végének előrejelzése (Magyarai et al. 2017), vagy a beszélőváltás neurokognitív háttere (Bögels–Levinson 2017). Neurobiológiai kutatások is foglalkoznak a társalgással és azt kísérő agyi folyamatokkal, különösen a szinkronizáció jelenségével; feltárva többek közt, hogy a társalgásbeli szinkronizáció összefügg a fordulók váltakozásával, és fontos szerepet kap a gyermek–szülő interakciókban, segíti a releváns jelentések felismerését és a kommunikáció sikerességét (Nguyen et al. 2020). A társalgás közben kialakuló neurális szinkronizáció a gyerekek új szótanulását is befolyásolja, szoros kapcsolatban áll a közös figyelemmel és a szociális jelzésekkel is (Piazza et al. 2021).

A gyermekkori beszélőváltás-időzítést is vizsgálta néhány kutatás, például a csecsemő és anya közti preverbális fordulók időzítési jellemzőit (Hilbrink et al. 2015), a válaszadási gyorsaság különbségeit 3 és 4 éves korú gyerekeknekél (Garvey–Berninger 1981), valamint 1 és 4 éves korban (Casillas 2014b). Bár ezek egyértelműen azt mutatják, hogy a fordulók időzítése a gyermeknyelven is sarkalatos kérdés, mégis csak kevés elemzés született eddig erről, és azok is

főleg 5 évesnél fiatalabb gyermekek köréből. A jelen kutatás ezek bővítéséhez kíván hozzájárulni magyar anyanyelvű 5 és 9 éves fiúk beszélőváltás-időzítésének vizsgálatával.

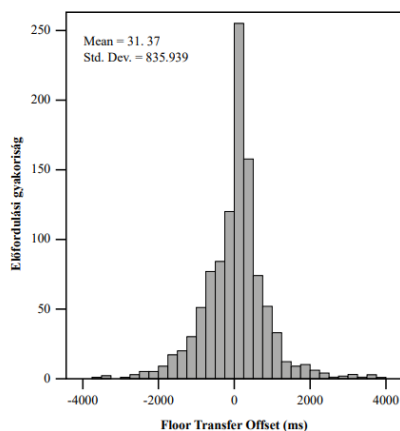
A „gördülékeny beszélőváltás” jelensége és jelentősége

A beszélőváltások időzítésének kérdése a felnőtt társalgások kutatásában került előtérbe az utóbbi évtizedekben, a konverzációelemző munkák nyomán. Már Sacks és társai alapozó tanulmánya (1974) kiemelte a beszélőváltási mechanizmus jellemzői között, hogy a beszélői szerep váltakozása általában gyorsan és gördülékenyen valósul meg, hosszabb szünet vagy egyszerre beszélés nélkül. Ennek magyarázatára több elmélet is született. Az ún. „jelzés-elmélet” (Duncan 1972) az előző forduló lezárását jelölő jelzések szerepét emelte ki, amelyeket a hallgató felismer, és átveszi beszédpartnerétől a szót. Ez azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a beszélők váltása sokszor már az előző forduló lezárásával egyidőben vagy akár röviddel azelőtt végbemegy. Erre kínált választ a „jóslás-elmélet”, amely szerint a hallgató már az előző forduló közben megjósolja, előrevetíti a forduló várható lezárását (Sacks et al. 1974, de Ruiter et al. 2006), így már korábban megkezdí saját fordulója előkészítését, és a váltási ponton gyorsan át tudja venni a szót. A beszélőváltási mechanizmus kutatásában fontos fordulatot jelentettek a korpuszalapú fonetikai kutatások, amelyek nagy mintán, különböző nyelvek társalgási korpuszaiban vizsgálták a beszélőváltások időzítését, más néven azok időtartamát, vagyis az előző forduló vége és a következő beszélő fordulójának megkezdése közötti időtartamot (FTO, „floor transfer offset”) (Stivers et al. 2009). Ezek, valamint az időzítés kísérletes vizsgálatainak (de Ruiter et al. 2006) eredményei a jósló feldolgozás működését támasztották alá, feltárva, hogy a beszélőváltások időtartama legtöbbször jóval rövidebb, mint egy megnyilatkozás produkciójához szükséges idő: míg egy szó előhívása mintegy 600 ms-ot igényel (Indefrey–Levelt 2004), mondatok tervezése és produkciója pedig 1500 ms körüli időt (vö. Bögels–Levinson 2017), a természetes társalgásban a beszélőváltások legnagyobb része 600 ms-nál rövidebb idő alatt zajlik le. Felnőttek társalgásában ezek jellemző időtartama -250 és +250 ms között van (de Ruiter et al. 2006), és bár a szóátvétel gyorsaságát több tényező is befolyásolja (pl. résztvevők száma, interakciótípus, fordulótípus), maga a gyors váltás univerzális jelenségnek tűnik. Stivers és társai (2009) 10 nyelv társalgásaiban vizsgálták a beszélőváltások időtartamát, vagyis az FTO-értékeket, és azt találták, hogy ezek mindegyikben hasonló eloszlást mutatnak; bár a nyelvek között voltak kis eltérések, de mindegyik nyelvben a rövid váltások és enyhén jobbra tolódó (0 és 200 ms közötti időtartamú) ábra volt a leggyakoribb (Stivers et al. 2009). A jellemző FTO-értékeket és eloszlásukat mutatja 1521 beszélőváltásban egy holland telefonbeszélgetés-korpuszból az 1. ábra.

1. ábra: FTO-értékek holland társalgások 1521 beszélőváltásában
(de Ruiter et al. 2006: 517)

Hasonlóak a magyar felnőtteknél mért adatok is. Markó és Gósy (2015) háromfős társalgásokban a fordulók között 350 ms körüli átlagos szünethosszt, a beszélőváltások mintegy felében pedig 0 ms szünettel történő váltást találtak, Horváth és társai (2021) pedig 100 háromfős társalgást elemezve 5976 beszélőváltásban átlagosan -250 és +500 ms közötti FTO-kat adatolt (2. ábra).

Horváth et al. 2021

2. ábra: FTO-értékek háromfős magyar társalgások beszélőváltásaiban
(Horváth et al. 2021)

A gyors, vagyis 600 ms vagy annál rövidebb időtartam alatt lezajló szóátvételek nemcsak a jósló előkészítés működését igazolták, hanem rávilágítottak arra is, hogy e gördülékenység háttérben rendkívül összetett mechanizmus áll. Ez több egyidejű műveletet foglal magába: a másik fél megnyilatkozásának feldol-

gozását, a várható befejezés tartalmának és idejének a megjóslását, ezzel párhuzamosan a saját válasz tervezését, majd a megfelelő váltási pillanat azonosítását és a saját forduló megkezdését a válasz artikulációjával (de Ruiter et al. 2006, Pléh 2014). A jóslásemélet egyik változata, a „korai jóslás és előkészítés” vagy a „puffertartály”-elmélet szerint ez az előkészítés már korán, jóval a forduló vége előtt megkezdődik, és az előkészített válasz a váltásig egyfajta „puffer”-állapotban várakozik (Levinson–Torreira 2015, Corps et al. 2018). Egy másik elmélet, a „késői jóslás” szerint a hallgató csak a várható beszélőváltási pont közelében kezdi meg válasza előkészítését, addig elsődlegesen a hallottak feldolgozására koncentrálnak; a várható váltási pont megjóslása elég időt biztosít a gyors átvételre (pl. de Ruiter et al. 2006). Újabb kutatások mind a korai, mind a késői előkészítés mellett találtak érveket (Bögels–Levinson 2017). További tényezőket is feltártak, amelyek szerepet kapnak a beszélőváltásban: ilyen a forduló akciójellegének, vagyis az általa megvalósuló cselekvésnek a felismerése (Bögels–Levinson 2017), a multimodális jelzések (Holler–Levinson 2019), az időbeli közelség szerepe az interakciós kontingencia létrehozásában (Deppermann–Günther 2015), valamint a társalgó felek között végbemenő agyi szinkronizáció, amely segíti a következő forduló vagy cselekvés előrejelzését (Tóth et al. 2020). Mindezek során a konverzációelemzési kiindulás is kibővült a pszicholingvisztika eredményeivel és kérdéseivel, és kialakult egy olyan új vonulata, amelyben a beszélőváltás mentális háttere, társas, kognitív és neurolingvisztikai vonatkozásai együttesen az érdeklődés központjában állnak.

Beszélőváltás gyermekkorban

A beszélőváltások, a szóátadás-szóátvétel jelensége a gyermeknyelvi kutatásokban is nagy figyelmet kap: a váltások megvalósulásának életkori jellemzői fontos támpontot adnak a nyelvi fejlődés vizsgálatához, és maguk a fordulók és az azokból épülő társalgás is kulcsszerepet játszik a nyelvvelsajátításban. Egyre több kutatás mutat rá, hogy a társalgás, vagyis a résztvevők által közösen létrehozott beszélgetés meghatározó tényező a nyelvi és kognitív fejlődésben: „a nyelvhasználat központi területét a verbális interakció jelenti, beleértve a fordulók gyors váltakozását!” (Levinson–Torreira 2015); „A gyermekek a társalgásbeli interakcióban sajátítják el a nyelvet” (Clark 2017: 1); „a nyelvi fejlődés közös tevékenységek során bontakozik ki” (Schnell 2016: 71). A gyermekek a társalgás során ismerik meg és azonosítják a nyelv különféle elemeit és szabályszerűségeit, és itt tanulják meg azt is, hogyan használják a nyelvet a kommunikációs helyzetekben. Ez – további szociokulturális és pragmatikai szabályok mellett – magában fog-

¹ „The core niche for language use is in verbal interaction, involving the rapid exchange of turns at talking.” (<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2015.00731/full#B94>)

lalja a társalgáshoz szükséges ismereteket és készségeket is: a dialógusban való részvételt, a kölcsönösséget és reciprocitást, a közös figyelem működését, a nézőpontok váltogatását, a relevanciakeresést (a tárgyhoz tartozó dolog szem előtt tartását), valamint a képességet mások intencióinak kikövetkeztetésére és kommunikációs aktusaik értelmezésére (l. Tomasello 2003, Filipi 2014).

A beszélőváltás központi szerepére reflektál a társalgás pszicholingvisztikai kiindulású funkcionális meghatározása is, mely szerint a társalgás „egy másik személlyel folytatott párbeszéd, amely a beszélői szerep spontán váltakozásán alapszik, és amelyet kontingens válaszok adása, illetve közös referenciakeret és közös témá(ko)n osztozás jellemez” (Garvey–Berninger 1981: 27, saját ford.). Bár korábban elterjedt nézet volt, hogy a gyerekek 4–5, sőt akár 7 éves kor előtt nem képesek valódi társalgásra (vö. Piaget 2001), mára számos kutatás bizonyította, hogy már jóval fiatalabb korban tudnak a fenti szempontoknak megfelelő párbeszédet folytatni, sőt sok szempontból a felnőttekhez hasonló készségeket mutatnak (l. Ervin-Tripp 1979, Schnell 2016). A társalgás legtöbb alapvető vonása már igen korán, 2–3 éves korban érvényesül a gyermekeknél: ilyen a kölcsönösség, az interszubbektivitás, a közös figyelem működése, a javítások végzése, a fordulók közti koherenciateremtés és a koordinált beszélőváltás, bár ezek eszközei, illetve gördülékenységük mértéke többnyire eltér a felnőttekétől (bővebben Filipi 2014, Hámori 2022). Maga a beszélőváltás mint interakciós aktus, illetve a fordulóalkotás készsége már csecsemőkorban, jóval a beszéd megindulása előtt megjelenik a gyermekeknél, a kommunikáció első élményeivel együtt. Ez elsősorban csecsemő és a gondozó közti preverbális dialógusok, az ún. „prototársalgások” során történik (Snow 1977): ezekben a gyermek megismerkedik a beszélői szerepek koordinált cserélgetésével, a fordulók összehangolt váltogatásával, és ezeken keresztül a közös figyelmet, interszubbektivitást, a társas interakcióbeli együttműködést, valamint a párbeszéd alapvető ritmusát, időbeli és fonetikai jellemzőit is gyakorolja. Már egészen fiatal, 5 és 21 hét közötti csecsemőknél megfigyelték, hogy aktívan részt vesznek a beszélőváltásban, és ennek során vokalizációjuk követi a felnőtt beszélgetőpartner beszédének időbeli jegeit, a váltások alapvető ritmusát (Gratier et al. 2015). Neurobiológiai vizsgálatok azt tárták fel, hogy ezt a csecsemő és a gondozó agyának neurális szinkronizációja kíséri (Nguyen et al. 2020), amely elősegíti a partner reakciójának megjósolását és így a kommunikáció sikerét. A beszélőváltások erősítik ezt a szinkronizációt, a megfelelő időzítés, vagyis a fordulók közt maximum 4–5 s időtartam betartása pedig az interakciós kontingencia megteremtését biztosítja (Lytle–Kuhl 2018, Casillas 2014a).

A beszélőváltások időtartama gyermekkorban az életkorral összefüggésben változik, de ez nem lineáris változás. A kora csecsemőkorhoz képest a beszélőváltási gyorsaság 9 hónapos kor körül lecsökken, párhuzamosan a nyelvi és kognitív készségek fejlődésével és a beszédprodukciónak összetettebbé válásával (Hilbrink et al. 2015). Ezután 1 és 4 éves kor között a beszélőváltások fokoza-

tosan ismét gyorsabbá válnak, vagyis átlagos időtartamuk az életkor növekedésével egyre rövidebb lesz; évről évre közelít a felnőttek értékeihez, de még sokáig nem éri el azt. Lieberman és Garvey (1977) 3 és 3 év 8 hónapos kor közötti gyermekeknél, egymással folytatott társalgásukban átlagosan 2,0 s (1,5 s móduszú) beszélőváltási időtartamokat talált a társalgás kezdetén, a folytatás során pedig 1,2 s átlagot. Garvey és Berninger (1981) 4 éves kor körüli (3 év 6 hónapos és 4 év 4 hónapos közti) gyermekek egymás közti beszélgetésében 0,8 s és 1,6 s közötti átlagos váltási időtartamokat mért (ezek hossza a forduló típusától és a gyermek életkorától függően változott). 4 éves korban tehát a gyerekek beszélőváltásai átlagosan kétszer lassabbak voltak a felnőttekéinél, de egy részük ennél gyorsabban ment végbe (a leggyorsabb 0,5 s alatt), ami már a jósló feldolgozás működésére utal. Hasonló időzítési értékeket talált 4 év körüli gyermekeknél Casillas (2014b). A magyar nyelv kapcsán csak kevés adat van, de az összhangban áll ezekkel: 6 éves magyar gyermekek egymás közti párbeszédében többnyire a felnőttekéinél hosszabb szünetekkel (1–3 s) valósult meg a beszélőváltás, de néhány esetben igen gyors (0,3 s alatti) váltás is előfordult (Hámori 2021); szintén a felnőttekéinél hosszabb forduló eleji hallgatásokat találtak 6 évesek háromfős társalgásaiban is (Krepsz 2012, Szabó–Tóth 2012). Az atipikus fejlődésű gyermekeknél is megjelenik a beszélőváltás jelensége: 2 és 4 év közötti autista gyermekeknél megfigyelhető volt fordulókból szerveződő társalgás a felnőtt gondozóval, és ezek néhány pontján a gyermekek részéről gyors, sőt azonnali beszélőváltások is előfordultak. A felnőttek ezt speciális fordulóalkotási technikákkal is segítették (pl. hosszabb szüneteket hagyva a fordulók között) (Sterponi–Kirby 2017, Bottema-Beutel et al. 2021).

A beszélőváltások gyorsaságát és gördülékenységét számos tényező befolyásolja. Ilyen például a fordulók helye a társalgásban (a társalgás kezdő szakaszában hosszabb, később rövidebb FTO-k jellemzők, l. Lieberman–Garvey 1977), valamint az aktuális társalgási műfaj vagy aktivitástípus (pl. közös játék vagy történetmesélés, Garvey–Berninger 1981, más módszertannal Bóna 2015, Horváth 2017 is). Lényeges tényező az előző forduló hossza és komplexitása, lexikai és grammatikai jellemzői, valamint pragmatikai funkciója vagy akciójellege is (pl. kérdés vagy állítás) (Garvey–Berninger 1981, Casillas et al. 2016). Szintén fontos körülmény a beszédpartner életkora (felnőtt vagy gyermek-e); egy felnőttel való beszélgetés során ugyanis a gyerekek váltásai jellemzően gyorsabban, gördülékenyebben a társalgás, mint két gyermek között (Casillas et al. 2016). Végül az is befolyásolja a beszélőváltások időzítését, hogy hány személy vesz részt a beszélgetésben: a közbevágás és egyszerre beszélés két fő közti társalgás esetén ritka a gyermekek részéről (l. Garvey–Berninger 1981, Hámori 2022), azonban több gyermek közt zajló, vagy egy felnőtt és több gyerek közti beszélgetésekben gyakori jelenség (Szabó–Tóth 2012, Casillas 2014a).

A beszélőváltás időzítési jellemzői kapcsán nemcsak a szóátvételek átlagos gyorsaságát, típusát, valamint a legrövidebb időtartamot érdemes vizsgálni, hanem a két forduló közti szünet maximális hosszát, a legnagyobb FTO-értéket is. Gyermekkorban ez is magasabb, mint a felnőtteknél szokásos érték (vö. Garvey–Berninger i.m., magyar óvodáskorúak kapcsán Szabó–Tóth 2012, Neuberger 2013). A korai interakciókban az anyák és a csecsemők beszélőváltásai általában 0,5 és 1 s közötti időtartammal mentek végbe, a váltási szünet hossza ritkán érte el a 3 s-t; az anyák részéről a 3 s-nál hosszabb szünet általában az interakciós epizód végét jelentette (Gratier et al. 2015). A gyermekek érzékenyen reagálnak a társas interakció időviszonyaira, mivel ez a folytonosság, kontingencia fenntartásának egyik fő eszköze; spontán társalgásokban, a verbális megnyilatkozások terén ez általában 3 s körüli időhatárhoz kapcsolódott, az azon belüli eseményeket tekintették kontingensnek (Gratier et al. 2015).

A beszélőváltások időtartamán és típusán túl más jelenségek is relevánsak a fordulók és gördülékenységük szempontjából. Ilyen egyrészt a fordulószervezést, beszélőváltást kísérő diskurzuseszközök és stratégiák, például szóátadó és szóátvételi jelzések, valamint időnyerő technikák vagy hezitációk használata. A gyermekeknél ezek viszonylag korán megjelennek, bár 5 éves kor előtt használatuk nem általános, és kevés típust foglal magába. Azonban már 2 és fél éves kortól megfigyelhető fordulókezdéskor bizonyos időnyerő jelzések használata, például hümmögés (Casillas 2014b) vagy fordulókezdés előtti hezitációk (vö. Neuberger 2013, Horváth 2017).

A fordulószerveződés és a szótátvétel gyorsasága – a fordulók funkciója és nyelvi jegyei mellett (pl. kérdés/válasz, illetve hossz, bonyolultság) – összefügg a szekvenciális viszonyokkal is, vagyis a több fordulóból álló, nagyobb szerkezetekben elfoglalt helyével. A fordulószerveződésben szerepet kapnak továbbá a diskurzusjelölők is. Ezek olyan nyelvi elemek, amelyek a diskurzusszegmensek kapcsolatát jelzik a társalgásban, vagy a diskurzusbeli viszonyokat szervezik (Markó–Dér 2011), és ezek egy része a fordulószervezésben, beszélőváltásban is részt vesz (interakciós, attitűdjelölő vagy interperszonális funkciója mellett vagy azzal egyidejűleg). A diskurzusjelölők (DJ) szintén már igen korán megjelennek a gyermekeknél: 1 éves (Montes 1999, idézi Markó–Dér 2011), illetve 2 éves korban (Wootton 2010) már megfigyelhető a használatuk, ugyanakkor az első 5–6 évben még viszonylag ritkán fordulnak elő, kevés típusban és szűk funkciókban (Markó–Dér 2011). Magyar gyermekek társalgásában 2,9 éves kortól adatolták a *hát*, 3 éveseknél az *izé* és *szertem* megjelenését (Kondacs 2018), a hümmögést 5 éves kortól, valamint a *hát*, az *így* és az *ilyen* diskurzusjelölői használatát 6 éves korban és idősebeknél (Markó–Dér 2011). Ezen belül kiemelhető a *hát* fordulókezdéshez kapcsolódó, valamint hezitációs funkciója (Markó–Dér 2011, Kondacs 2018). Az iskoláskorhoz közeledve a diskurzusjelölők száma nő, többek között a gyermekek mentalizációs képességének fejlődésével, és gyakoribbak lesznek az olyan jellegű DJ-k, mint a *valójában*, *bár*, *csak*, *mégis*, *másrészt* és

természetesen (Ervin-Tripp, 1979). Ez a folyamat azonban lassú: a 10 évesek ugyan háromszor gyakrabban használnak ilyen diskurzuspartikulákat, mint a 6 évesek, de még mindig sokkal ritkábban, mint a felnőttek.

A fordulóváltás kapcsolódik a társalgásbeli javítás („repair”) jelenségéhez is. Utóbbi körébe tartozik minden olyan nyelvi eszköz, amelyet egy kommunikációs zavar feltárására, megelőzésére vagy feloldására alkalmaznak; ez lehet akár a beszélő spontán önjavítása, akár a partner kérésére, kérdésére adott (kül)javítás vagy ilyennek a kérése. Egy tartalmi jellegű javítás vagy annak kérése gyakran kihat a fordulószervezetre is. Érdemes kiemelni, hogy a javításokhoz kapcsolódó jelenségek egy része (hezitáció, szóismétlés, újakezdés, „töltelékszavak”) fonetikailag a megakadásjelenségek, diszfluencia körébe tartozik (Gósy 2003, Bóna 2022), ugyanakkor a társalgásban ezek akár a folytonosság fenntartásának az eszközei is lehetnek (Deme 2013). A javításokra már korán, 2 éves korban képesek a gyermekek; a javítások száma 4–5 éves korban a legmagasabb a társalgásban, ezután gyakoriságuk csökken (Boronkai 2019).

A kutatás módszertani részletei

A kutatás céljai és kérdései

A jelen kutatás célja a beszélőváltás, fordulószervezés fő jellemzőinek feltárása 5 és 9 éves magyar fűgyermeknél egy ismerős felnőttel folytatott társalgásban, elsősorban a beszélőváltások időzítését, más szóval időtartamát és típusát vizsgálva, valamint azt, hogy milyen mértékben kap a gyors és gördülékeny beszélőváltás elve szervező szerepet a gyermekek fordulóalkotásában. Az elemzés fő kérdései: 1) mi jellemzi a beszélőváltások időtartamát (FTO) 5 és 9 éves korú gyermekeknél, felnőttel folytatott társalgásuk során? Mennyire gyors, gördülékeny a szóátvételük a felnőttekhez képest? 2) Megfigyelhető-e általánosan jellemző időzítési mintázat a gyermekek fordulóiban? 3) Van-e tendenciaszerű különbség a két életkori csoport beszélőváltási időtartamai között? 4) Használ-nak-e a gyermekek valamilyen nyelvi eszközt, stratégiát beszélőváltásaik támogatására, a gyorsaság, gördülékenység elősegítésére? Az időzítést az előző beszélő fordulójának vége és az új beszélő fordulókezdése közötti időtartam (FTO) alapján elemezzük (de Ruiter et al. 2006), emellett röviden vizsgáljuk a gyermekek társalgásának néhány további jelenségét is, amelyek szintén kapcsolódnak a fordulószerveződéshez, illetve a társalgás gördülékenységéhez: a fordulók hosszát, a fordulók típusát akciójellegük (a velük megvalósuló cselekvés) szerint, a fordulószekvenciákat, a diskurzusjelölő-használatot és a társalgásbeli javításokat. Ezek kapcsán elsősorban a beszélőváltással, gördülékenységgel összefüggő jellegzetességek feltárása a cél.

Hipotéziseink szerint 1) az 5 éves gyermekeknél a beszélőváltások időtartama átlagban hosszabb, mint a 9 éveseknél, 2) a gyermekeknél is létezik jellemző beszélőváltás-időzítési mintázat, amely különbözik a felnőttektől, 3) a két vizs-

gált életkori csoport átlagos beszélőváltási időtartamai között tendenciaszerű különbség van, 4) a gyermekeknél megjelennek a gyors és gördülékeny beszélőváltást támogató nyelvi eszközök, stratégiák, például a diskurzusjelölők és társalgásbeli javítások.

A kutatás anyaga

A vizsgálathoz tizenkét fiúgyermek hangfelvételét választottuk ki a GABI gyermeknyelvi beszédadatbázisból (Bóna 2017). Hatan 5 évesek, hatan pedig 9 évesek voltak; magyar egynyelvűek, ép hallók és tipikus beszédfejlődésűek. A jelen vizsgálatban csak fiúk társalgásait elemeztük, mivel ebben az életkorban nagy különbség lehet a lányok és a fiúk beszédében, és az adatközlők száma miatt nem akartunk még egy változót felvenni az elemzésbe.

A hangfelvételen a gyermek egy felnőttel beszélget, a GABI protokollja szerint az ún. társalgási feladat keretében, amely egy mondatisméltési feladat után következik. A társalgás során a felnőtt az iskolai vagy óvodai élményeiről, a családjáról és a szabadidejéről kérdezgette a gyermeket. A kérdésekre a gyermek kötetlen terjedelemben válaszolhatott, a felnőtt néha segítő kérdésekkel vagy megjegyzésekkel is támogatta. Ez a szituáció, amelyben a gyermek egy felnőttel beszélget és annak kérdéseire válaszol, a természetes társalgás egyik legfontosabb altípusát alkotja, és igen gyakori a gyermekek életében. Az anyag módszerintanilag is illeszkedik a gyermekkori beszélőváltás kutatásaihoz, amelyekben a két fős, gyermek-felnőtt közti társalgás az egyik jellegzetes elrendezésnek számít (pl. Casillas et al. 2014b, Filipi 2014, Casillas et al. 2016).

A társalgások időtartama többnyire 8–10 perc körül volt, ebből felvételenként átlagosan 5 percnyi rész (kb. 50 forduló) részletes fonetikai és pragmatikai elemzését végeztük el. Az elemzett részeket minden esetben a társalgás elejéről választottuk, az első kérdéstől kezdődően, hogy a társalgáson belüli helyzetük azonos legyen, és ne befolyásolja eltérően a beszélőváltásokat; a kiválasztott szakaszokban jellemzően megvalósult a gyermekek feloldódása és a spontán beszélgetés kialakulása. Az elemzett hanganyag összesített időtartama körülbelül 60 perc volt, és összesen 614 fordulót tartalmazott, ezen belül 304 forduló volt a gyermekeké. A fordulóhatárokat a jelen kutatás keretében kvalitatív elemzéssel állapítottuk meg, a beszélőváltás kritériumára támaszkodva, tehát a beszélő szóátvételétől a beszédpartner szóátvételéig tartó beszédegységet számítottuk egy fordulónak, függetlenül annak hosszától és a beszédprodukcióbeli szünetektől (l. Garvey–Berninger 1981). A háttércsatorna-jelzéseket, vagyis a rövid, nem-szóátvevő hallgatói visszajelzéseket nem számítottuk önálló fordulónak, ennek megállapításához a szünetek, hangerő, valamint a tartalom vizsgálatára támaszkodtunk.

Módszer

A hangfelvételek elemzéséhez társalgáselemzési és fonetikai módszereket kapcsolunk össze, fonetikai méréseket és ezeken alapuló kvantitatív, valamint kvalitatív vizsgálatokat végzetünk. A fonetikai elemzés során a korábban két szinten annotált hangfelvételeket (ahol az egyik szinten a gyermek, a másik szinten a felnőtt beszédét annotáltuk) egy harmadik szinten is annotáltuk a Praat szoftverrel (Boersma–Weenink 2018), amely szinten csak a beszélőváltásokat jelöltük. A beszélőváltások időtartamát (FTO) – minden beszélőváltást beszámítva – egy Praat-szkript segítségével Excel táblázatba írtuk, majd elemzéseket végeztünk az időtartamokon: megvizsgáltuk az értékek eloszlását mindkét csoportban, összevetettük a felnőtteknél mért adatokkal, illetve összevetettük a két gyermekcsoport eredményeit is egymással. Az FTO-értékek változását befolyásoló tényezőket (pl. előző fordulóban szereplő kérdés típusa, válasz hossza vagy összetettsége) nem elemeztük. Szintén kvantitatív módon vizsgáltuk a fordulók hosszát a gyermekeknél és felnőtt beszélgetőpartnerükénél, a szavak száma alapján (l. Guydish et al. 2020). Az adatokat leíró statisztikai módszerekkel mutatjuk be, ehhez és az ábrák elkészítéséhez az SPSS 20 szoftvert használtuk.

Ezután kvalitatív elemzéssel vizsgáltuk a gyermekeknél a beszélőváltáshoz kapcsolódó nyelvi eszközöket és stratégiákat, különös tekintettel a fordulókezdésre; a fordulók típusát akciójellegük (fő pragmatikai funkció) szerint (elsősorban a kérdés-válasz viszonylatban); valamint a jellemző fordulószekvenciákat (szoros párok, többfordulós egységek). Végül elemeztük a gyermekek által használt diskurzusjelölők körét és beszélőváltásban játszott szerepét, és az általuk végzett javításokat: utóbbi terén elsősorban a két fő javítástípus (önjavítás és küljavítás) megvalósulását, illetve a beszélőváltáshoz kapcsolódó javításokat vizsgáltuk. A fenti jelenségek kapcsán elsősorban a beszélőváltáshoz kapcsolódó aspektusok, valamint a legfontosabb általános jellemzők feltárására törekedtünk a két korosztályban, részletesebb elemzésük a jelen tanulmányban nem cél.

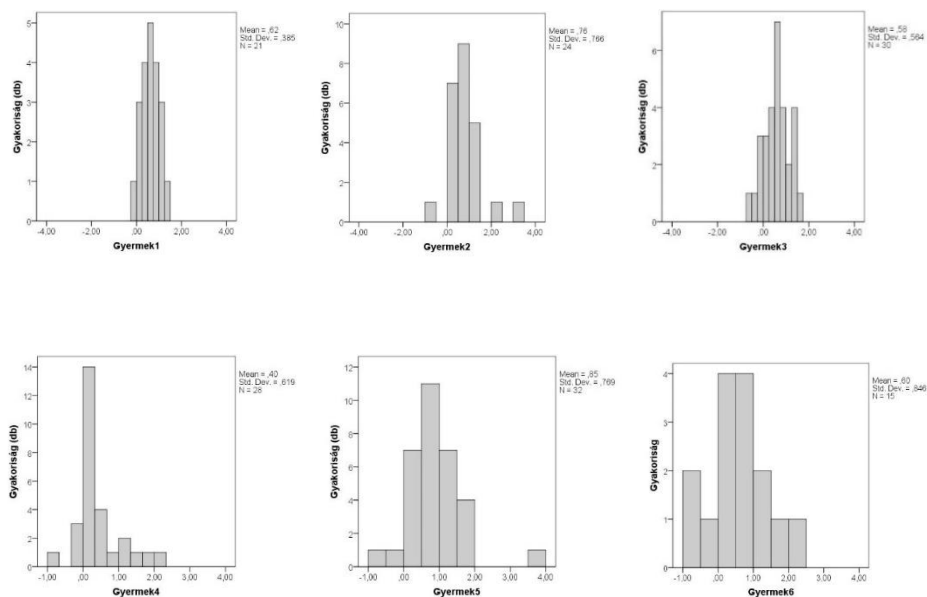
Eredmények

A beszélőváltások időtartama és típusa

Elsőként a gyermekek beszélőváltásainak időtartamát – a szóátvétel időzítését – és a szóátvétel típusát elemeztük a társalgásokban. Az időtartam, vagyis az FTO-érték a váltás gyorsaságát mutatja, valamint a váltás megvalósulási típusát is jelöli: ha a beszélőváltás szünet után következik, akkor pozitív FTO-értékről beszélünk, azonnali szóátvétel esetén az FTO értéke 0, ha pedig átfedő beszéddel történik a beszélőváltás, akkor negatív az FTO-érték.

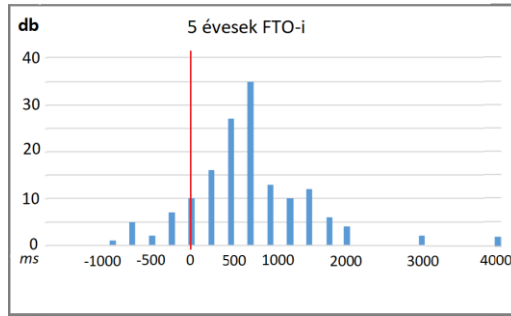
Az 5 éves gyermekek beszélőváltásainak FTO-értékeit (gyermekenként) a 3. ábra mutatja. Váltásaik legnagyobb része 800 ms-nál rövidebb idő alatt való-

sult meg; ezen belül a legtöbb beszélőváltás 200 és 800 ms közti – jellemzően 500 ms körüli vagy annál rövidebb – időtartamú volt, és legtöbbször a pozitív tartományban található, tehát néma szünettel ment végbe, nem pedig átfedő beszéddel. Néhány esetben került sor azonnali, vagyis 0 ms FTO-értékű váltásra, és szintén néhányszor rövid átfedésre a két forduló között. Szintén ritka volt a gyermekek beszélőváltása során a hosszú (1000 ms-nál hosszabb) szünet, de ezek hossza sem haladta meg a 2000–3000 ms-ot (kivéve két 4000 ms-os szünetet). Közbevágást nem találtunk a gyermekeknél; minimális számban (összesen kb. 3–4 esetben) került sor a felnőtt egyidejű fordulokezdesre, de ezek egy része a felnőtt téves kezdése volt, másik két esetben pedig a gyermek abbahagyta a beszédet, amint észlelte a felnőtt fordulokezdesét.

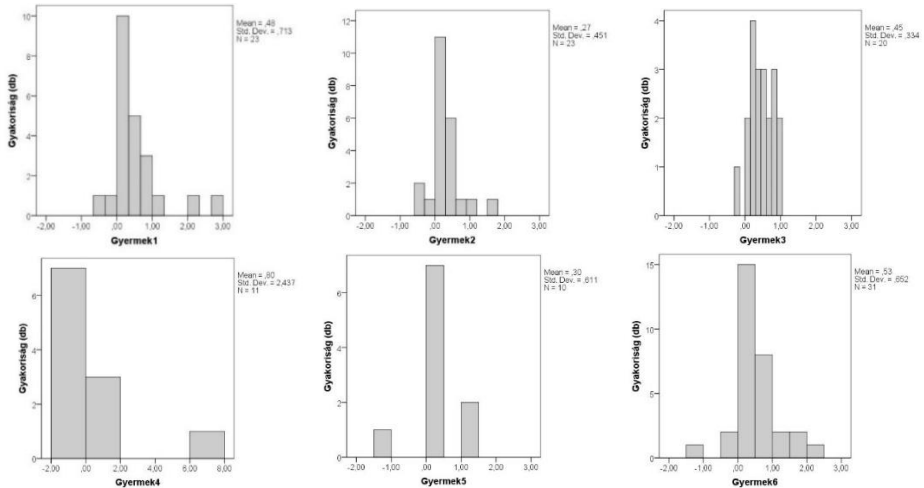
3. ábra: Az 5 éves fiúk beszélőváltásainak időtartamai (gyermekeknél)

A 4. ábrán az 5 évesek beszélőváltási időtartamainak gyakorisága látható.

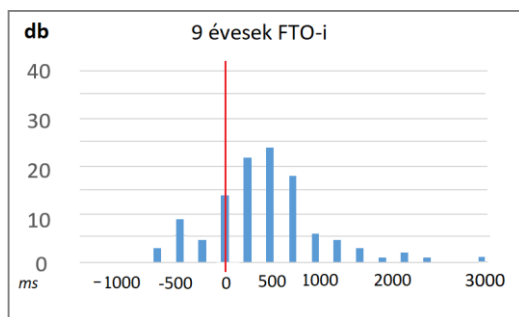

4. ábra: Az 5 éves fiúk beszélőváltásainak időtartamai gyakoriság szerint

A 9 éves fiúk beszélőváltási időtartamait az 5. és 6. ábrák mutatják. Náluk az 5 évesekhez képest több az alacsony FTO-érték, vagyis beszélőváltásaik gyorsabbak, és többnyire 500 ms körüli vagy annál rövidebb idő alatt mennek végbe. A 9 éveseknél a legtöbb beszélőváltás 250–500 ms és 0–250 ms közötti rövid szünettel történt; emellett viszonylag sok az 500–800 ms közötti időtartamú váltás, valamint az azonnali, 0 ms-os szóátvétel is. A 9 éveseknél emellett több a rövid átfedéssel megvalósuló beszélőváltás is: ezekben jellemzően -500 ms vagy annál rövidebb átfedés van az előző forduló végével. Ebben a korcsoportban is előfordult néhány viszonylag nagy FTO-s, tehát hosszú (ált. 1000–3000 ms) szünettel végbemenő váltás, de ezek száma igen csekély.

5. ábra: A 9 éves fiúk beszélőváltásainak időtartamai (gyermekenként)

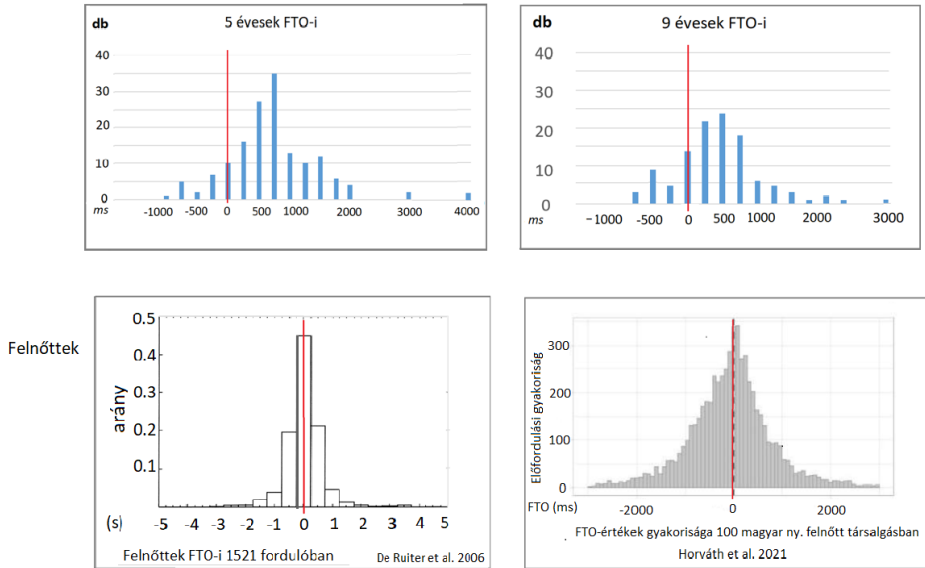

6. ábra: A 9 éves fiúk beszélőváltásainak időtartamai gyakoriság szerint

Látható tehát, hogy már az 5 éves gyermekek is viszonylag gyorsan, 800 ms vagy annál rövidebb időtartam alatt hajtották végre a legtöbb beszélőváltást, ezen belül gyakori volt az 500 ms-os és annál rövidebb idejű váltás, és ritka volt az 1 s-t meghaladó szünet. Ez azt mutatja, hogy váltásaik viszonylag gördülékenyek, és időzítésük legtöbbször megközelíti a felnőtteknél szokásos, normatívnak tekinthető értéket. Továbbá azt is mutatja, hogy ebben a korban már alapvetően működik a gyors válaszadáshoz szükséges összetett rendszer, ezen belül a fordulóvégek előzetes bejósolásra is képesek. Ugyanakkor az ötévesek FTO-i legtöbb esetben magasabbak a felnőttekre jellemzőknél (a módusz mintegy 500 ms-mal jobbra található). Váltásaikat legtöbbször szünet jellemzi, ritka az azonnali vagy átfedéssel történő váltás.

A 9 éveseknél a beszélőváltások összességében gyorsabban zajlottak: nagy részük az ötévesekhez képest rövidebb idő alatt, legtöbbször 0 és 500 ms közötti időtartammal ment végbe. Ebben a korban több az azonnali szóátvétel és az átfedéssel történő váltás is; utóbbiból azonban még mindig jóval kevesebb van, mint a szünettel történő váltásból. A 9 éveseknél sem fordult elő közbevágás, versengő együttbeszélés a felnőttel, és szintén nem szerepelt náluk sem konstruktív átfedő beszéd, sem háttércsatorna-jelzések stb. (kivéve két rövid, háttércsatorna-szerű jelzést). Ezek feltehetően a beszélőváltási rendszer összetett és bonyolultabb, társas szempontból érzékenyebb jelenségei közé tartoznak, amelyekre a gyermekek készségei ebben a korban még nem terjednek ki.

A 9 éves gyermekek beszélőváltási gyorsasága és mintázata tehát az ötévesekhez képest jobban megközelíti a felnőttek jellemzőit, de még ebben a korban sem éri el: a felnőttek és a 9 évesek FTO-értékeinek móduszai között mintegy 300 ms különbség van. Mindez összegezve látható alább, az 5 és 9 éves gyermekek FTO-it, valamint a felnőtteknél mért nemzetközi és magyar értékeket mutató grafikonok összehasonlítása alapján (7. ábra).

7. ábra: Magyar 5 és 9 éves gyermekek, valamint felnőttek holland, illetve magyar nyelvű társalgásaiban mért FTO-értékek gyakorisága (a függőleges vonal a 0 helyét jelzi mindegyik grafikonon)

A gördülékeny beszélőváltást segítő nyelvi eszközök

A gyermekek fordulóiban mindkét korcsoportban találtunk olyan nyelvi eszközöket, amelyek a beszélőváltáshoz kapcsolódtak, és amelyeket a gyermekek stratégiaileg alkalmaztak a gördülékeny váltás támogatására. Különösen nagy szerepet kaptak a fordulókezdést és annak megfelelő időzítését segítő eszközök. Fordulózáró, szóátadási szándékot jelző eszközt a gyermekek ritkán használtak, de ezekre is találtunk néhány példát mindkét korcsoportban.

A gyerekek fordulóinak elején gyakran állt valamilyen hezitációs jelenség vagy diskurzusjelölő: legtöbbször kitöltött szünet (vagyis *öö*), vagy a *hát* diskurzusjelölő. Ezek egy jellegzetes fordulókezdési stratégia, az „időnyerő fordulókezdés” eszközeként szerepeltek. A fordulókezdő nyelvi eszköz szerepe itt az, hogy időt biztosítson a válasz produkciójához, valamint jelezze a szóátvételi szándékot. Hasonló időnyerő technikát ír le 3–5 éves kor közötti angol gyermekeknél a hezitációk, „fillerek” (töltőelemek) alkalmazása terén Casillas (Casillas 2014b). Magyar gyermekeknél is több kutatás említi a fordulókezdésen álló hezitálásokat vagy diskurzusjelölők időnyerő funkcióját, például a *hát* esetében (Dér 2012; Markó és Dér 2011; Schirm 2019), valamint a megakadásjelenségek kapcsán a kitöltött szünet és a töltelékszavak funkciói között (Bóna 2015, Horváth 2017), hasonlóan a felnőtt társalgásokban leírt funkciókhoz (Gósy 2003, Németh 2021).

Ugyanakkor ha a gyermekek fordulóleleji időnyerő eszközeit a „gyors beszélőváltás”-elv szempontjából vizsgáljuk, azt találjuk, hogy ezek nem egyszerűen időnyerésre szolgáltak, hanem a fordulószervezés mechanizmusába illeszkedtek, különösen az időzítés aspektusához kapcsolódva. Az ilyen fordulókezdési mód jellemzően a hosszabb és összetettebb fordulók elején szerepelt, amelyek tervezése több időt igényel, azonban ezek FTO-értéke így mégis hasonlóan alakult, mint más, rövidebb fordulóké (vö. Casillas 2014b), általában 500–800 ms között vagy alatt maradt: a hezitációval vagy diskurzusjelölővel a gyermek megvalósította a szóátvételt az időzítés normatív keretein belül, eközben időt nyert a tulajdonképpeni megnyilatkozás megkezdéséhez. Ez egyrészt azt mutatja, hogy a gyermekek felismerték a beszélőváltás „megfelelő időzítése”-elvét, és a felnőtteknél szokásos, „normatív” időzítési kereteket, másrészt, hogy ezeket igyekeztek betartani, és ennek érdekében aktívan alkalmaztak különféle áthidaló megoldásokat. Az időnyerést ill. áthidalást ez az időzítési keret motiválta, és a megvalósulási időtartamok is ehhez illeszkedtek. Az időnyerő fordulókezdési eszközök emellett szerepet kaptak a társalgás egyéb elveinek – például a szoros párokra vagy az elvárt válaszra vonatkozó elvek és más társas normák – betartásában is: a gyermekek használták ezeket az elvárttól eltérő válaszreakció (például nemleges válasz) enyhítésére, vagy szóátvételi, válaszsolási szándékuk jelzésére, ha olyan kérdést kaptak, amelyre nem tudtak válaszolni, de a válasz elmaradása társas szempontból normasértő lett volna.

Az időzítést segítő időnyerő fordulókezdési technikákra látunk példát az alábbi részletekben (1, 2); ezekben érdemes megfigyelni a beszélőváltás gyors megvalósulását (0,4 s).

- (1) F: és öö mit szoktatok játszani az oviba? **(0,460 s)**
 GY: **mmm ööö** szoktunk Bazsival játszani farkasosat (KZ005F05)
- (2) F: és az valami verseny? **(0,423s)**
 GY: **hát** az nem verseny hanem csak így (.) mész (KZ010F05)

Mind az öt, mind a kilenc éves gyermekeknél gyakori volt ilyen technikák alkalmazása, de az egyéni gyakoriságban, valamint az eszközök típusában voltak eltérések. Az ötéveseknél összesítve a fordulók 38%-a (53 db) kezdődött így; minden gyermeknél találtunk példát erre, azonban a gyakoriság jelentős egyéni különbségeket mutatott. A legritkábban használónál csak a fordulók 10%-ában jelent meg ez a technika (KZS008F05), míg a legtöbbször használó gyermeknek a fordulói kétharmada (67%-a) kezdődött így (KZ010F05). A többi gyermeknél átlagosan a fordulók 20–60% volt ilyen.

A fordulókezdő időnyerés eszközei közt két fő típus szerepelt mind az öt, mind a kilenc évesek körében: a *kitöltött szünet* (*öö, mm*), valamint a *hát* diskurzusjelölő.

Az ötéveseknél a kitöltött szünet volt a leggyakoribb ebben a szerepben, ez mindegyik gyermeknél előfordult a fordulókezdés eszközeként. A kitöltött szünet fonetikai megvalósulását hol *ö* [ø], hol *m* [m] változat jellemezte, néhány esetben pedig valami más vokalizáció (pl. „*aaa*” [ɔ:] – utóbbi olykor egybeesik a névelő nyújtásával, ennek vizsgálata további elemzést igényel). Ezek többnyire vegyesen fordultak elő a gyermekeknél, de voltak egyéni jellegzetességek is. Ebben a korosztályban a kitöltött szünetekhez képest jóval kisebb számban, de előfordultak lexikális diskurzusjelölők is ilyen szerepben: ez minden esetben a *hát* volt (összesen 9 db fordulókezdő helyzetben). A *hát* a hat gyermek közül ötnél jelent meg időnyerő fordulókezdő eszközként, legtöbbüknél csak 1–2-szer, de egyikükénél viszonylag gyakran (6-szor). A különbségnek több oka is lehet, feltételezhető pl. a családi környezetben hallott diskurzusminták hatása, de ennek feltárásához további kutatások szükségesek. Az 5 éveseknél a *hát* ebben a fordulókezdő pozícióban több funkciót is betöltött egyidejűleg: fordulókezdést, válaszjelölést és időnyerést is megvalósított, ezek a funkciók nem különültek el egymástól.

A 9 éveseknél a fordulókezdő hezitáció hasonlóan gyakori volt: e korcsoportban a gyermekek összes fordulójából 54 kezdődött így, ez a 9 éves fiúk fordulójának 36%-a, ami szinte teljesen megegyezik az ötéveseknél talált aránnyal. A kilencévesek körében is adatoltunk egyéni jellegzetességeket: egyikükénél ritkán szerepelt ilyen szóátvételi technika, csak a fordulók 13%-ában (BF015F09), míg a leggyakrabban használnál a fordulók 60%-a így kezdődött (KZ006F09). A többiek a fordulók 35%–50%-ában jelent ez meg.

Nagy különbséget találtunk a fordulókezdő eszköz típusában az ötévesekhez képest: míg azoknál a kitöltött szünet dominált, a kilencéveseknél a *hát* diskurzusjelölő volt a leggyakoribb fordulókezdő eszköz (az esetek 90%-ában), és csak ritkán (összesen mintegy az esetek kb. 10%-ában) szerepelt kitöltött szünet. A fordulókezdő *hát* a 9 éveseknél több funkcióban is megjelent. Legtöbbször a már említett válaszjelölési, fordulókezdő és időnyerő funkcióban – ezeket egyszerre megvalósítva – állt, amit a fonetikai megvalósulás, valamint sokszor a hozzá társuló szünetek és további jelölők is jeleztek (pl. *hát ööö*; *hát ilyen*; *hát és*); néhány esetben azonban emellett vagy ehelyett más szerep, pl. magyarázó vagy általános válaszjelölő funkció jellemezte. Az egyik gyermeknél, aki rendkívül gyakran és időnyerő jelleg nélkül használta a fordulókezdő *hát*-ot, csak általános válaszjelölőként szerepelt. Mindez sok tekintetben egyezik azzal, amit a korábbi kutatások megállapítottak a diskurzusjelölők és a hezitációk fordulókezdő, időnyerő funkciójáról (Markó–Dér 2011, Dér 2012, Gósy 2003, Schirm 2019). Ugyanakkor részben különbözik is, mivel itt a kitöltött szünetek domináltak a szóátvevő időnyerő eszközök között már 5 éves korban is, és ezek helyét csak később, az életkor növekedésével veszi át nagyobb arányban a *hát*. A fordulókezdő időnyerők alkalmazása minden gyermeknél megjelent, de gyakorisága és a típusa egyénenként különbözött; ez szintén összhangban van más kutatásokkal, amelyek

a megakadásjelenségek és a diskurzusjelölő-használat terén is rámutattak az egyéni stratégiákra (pl. Gósy 2003, Dér 2012, Schirm 2019).

Ki kell emelni, hogy a fordulókezdő időnyerő jelölők köre különbözött azoktól az eszközöktől, amelyeket a gyermekek forduló belseji helyzetben használtak időnyerésre (pl. ismétlés, vagy az *ilyen, így* diskurzusjelölők). Mindez arra utal, hogy fordulókezdéskor a gyermekek egy önálló pragmatikai-társalgási stratégiát alkalmaztak, amelynek nem pusztá időnyerés vagy bizonytalanság jelzése volt a célja, hanem a fordulóváltás időzítési kereteinek betartása, vagyis a normatív időtartamokhoz precízen igazodó, gyors szóátvétel, és a beszélőváltás más társas normáinak követése.

A társalgás gördülékenységét más technikák is segíthetik, nemcsak a szóátvételhez, hanem a forduló lezárásához kapcsolódva is. A beszélő a fordulója végén szóátadó jelzésekkel jelezheti, nyomatékosíthatja a forduló lezárását és szóátadási szándékát a beszédpartnernek, így segítve a sima és gyors beszélőváltást (vö. Dér 2012). Az ötévesek ritkán használtak ilyen technikát, csak két gyermeknél találtunk erre példát, összesen hármat (l. (3) részlet). A kilencéveseknél ez gyakoribb volt: a hatból négy gyermek használt ilyen pragmatikai elemmel nyomatékosított szóátadó technikát, összesen 6 esetet találtunk (l. alább a (4) példa). A szóátadó jelzések használata a gyermekeknél azonban így is figyelemreméltó, mivel ezek a felnőttek társalgásában sem általánosak.

(3) F: miket szoktál nézni?

GY: tininindzsát (.) legónindzsagót (.) me(NYÚJTÁS)g (.) öhm (.)
ilyesmiket

(VT025F05)

Példa 9 éveseknél szóátadó technikára:

(4) F: és mit vársz benne legjobban?

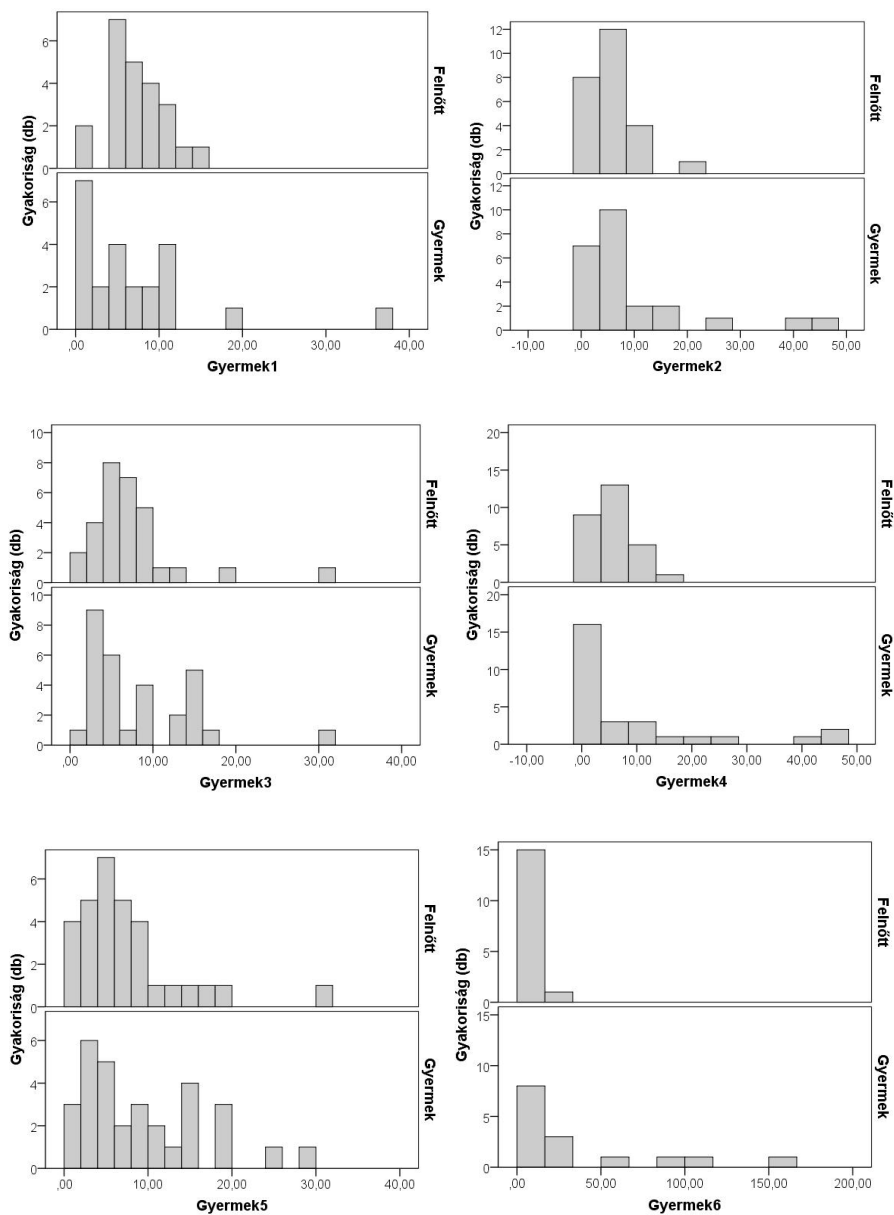
GY: hát még nem tudom mer attila nem mondta el hogy (.) mi lesz ott
meg (.) ilyesmi

(PN02F09)

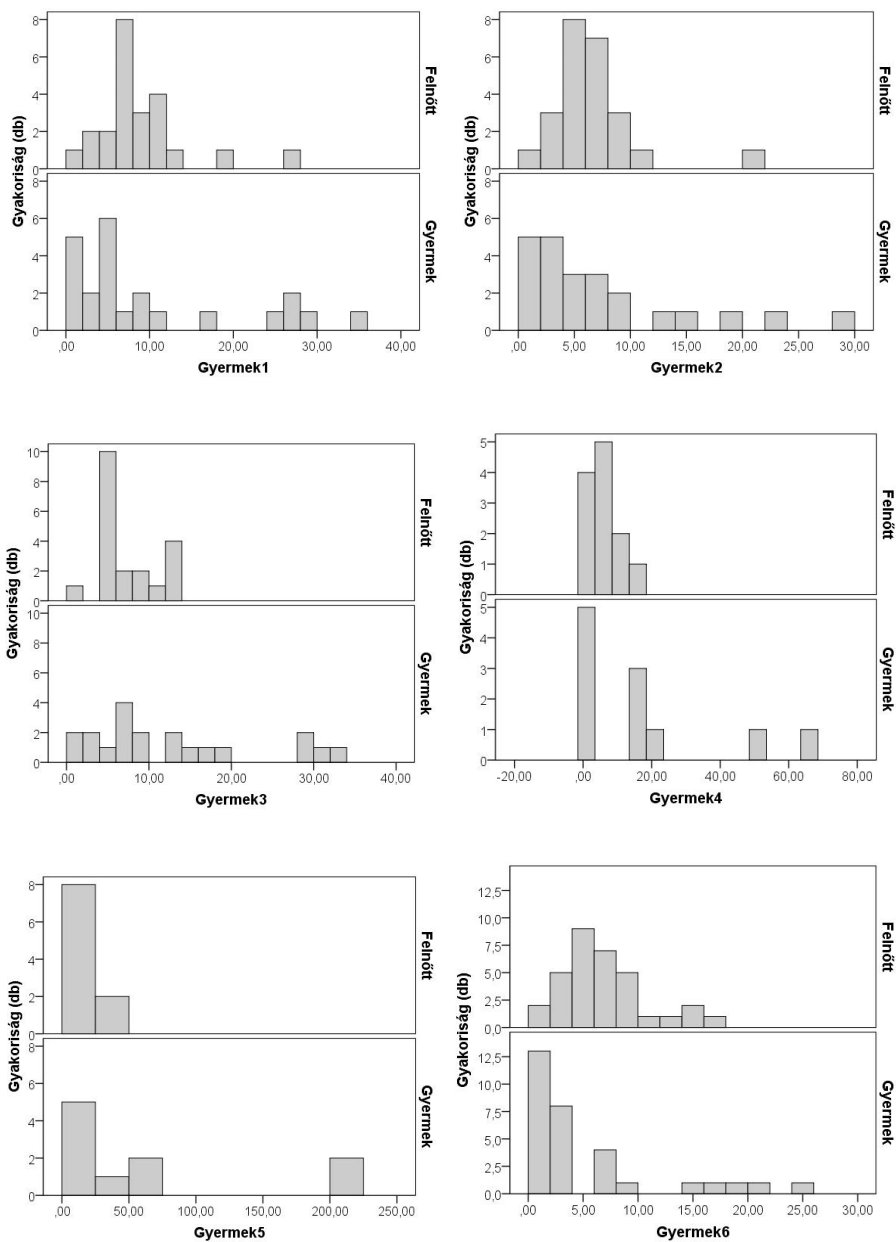
A fordulók hossza

A társalgásokban vizsgáltuk a fordulók hosszát is, a szavak számát véve alapul (vö. Jelencsik–Mátyus 2015). Mind az 5, mind a 9 évesek fordulóit változó hosszúság jellemezte: gyakori volt a 8–10 szónyi terjedelem, de előfordultak egyszavas fordulók, valamint hosszú, 20–40 szavas fordulók is. Egyéni jellegzetességek is megjelentek: mindkét korcsoportban volt egy-egy olyan gyermek, akik a többieknél lényegesen hosszabb fordulókat alkottak. (A fordulóhosszokat és azok gyakoriságát mutatja társalgásonként az ötéveseknél a 8. ábra, a 9 éveseknél a 9. ábra, mind a gyermek, mind a felnőtt beszédpartner fordulóit feltüntetve).

A beszélőváltások időzítése 5 és 9 éves gyermekek társalgásában...

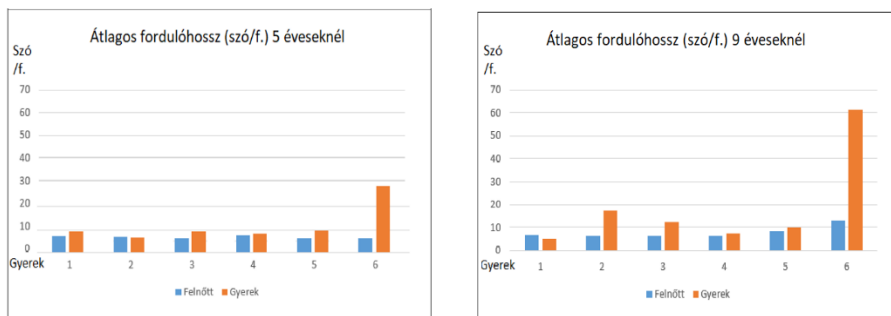

8. ábra: 5 évesek: a felnőtt és a gyermek fordulónak hossza társalgásonként (fordulóhosszok és gyakoriságuk)

9. ábra: 9 évesek: a felnőtt és a gyermek fordulójának hossza társalgásonként (fordulóhosszok és gyakoriságuk)

A fordulók átlagos hosszát vizsgálva a legtöbb gyermeknél 10 szó körüli átlagot találtunk, az ötéveseknél a 7–10 szó közötti érték, míg a 9 éveseknél kissel magasabb érték volt jellemző (több esetben 10 vagy több szó) (10. ábra).

10. ábra: A fordulók átlagos hossza 5 és 9 éveseknél társalgásonként, a felnőtt beszédpartner fordulóit is feltüntetve (szószám/forduló)

A fordulók átlagos hossza, valamint a 9 éveseknél megfigyelt kismértékű hossznövekedés összhangban van az életkorokra jellemző átlagos megnyilatkozás-hosszal: így pl. a spontán beszéd közlésegségeiben 6 éveseknél mért 8–9 szó közötti, a 9 éveseknél pedig 11 szó körüli átlagértékkel (Neuberger 2014), illetve 4–5 éves óvodások különböző beszélgetéseiben mért 5 szó körüli átlaggal (Jelen-csik–Mátyus 2015).

A fordulók hosszát a jelen kutatásban a társalgási altípus, a felnőtt-gyermek viszony, valamint a társalgási szerepek és ehhez kötődő fordulófunkciók is befolyásolhatták: például a gyermekek fordulói tipikusan válaszok voltak, gyakran eldöntendő kérdésre adtak rövid választ (l. alább). Összességében a gyermekek fordulóinak átlagos hossza és a felnőtt beszédpartnerük fordulói hossza közt legtöbb esetben nem volt jelentős különbség (l. 8. és 9. ábra). Két gyermek (egy 5 és egy 9 éves kisfiú) jelentett kivételt: ők a többi gyermekhez is, és partnerükhöz képest is sokkal terjedelmesebben és lényegesen hosszabb fordulóban beszéltek. Mindez a gyermekek közti egyéni nyelvi-kommunikációs eltérésekre és egyedi diskurzusjellemzőkre is rámutat. (Mivel itt a felnőtt beszédpartnerek szerepe és aktivitása, fordulói nagymértékben hasonlóak voltak egymáséhoz, ezek nem indokolják a fenti jelentős különbségeket).

Fordulótípusok és szekvenciák

A fordulók kapcsán kvalitatív módszerrel elemeztük ezek típusait – cselekvésjellegük, vagyis a fordulóban megvalósuló fő beszédaktus alapján –, valamint a jellemző fordulószekvenciákat (Schegloff 2007, Stivers 2012). A vizsgált társalgásokban fő beszédaktusként *kérdés, válasz, visszacsatolás/értékelés, (kezdemé-nyező) állítás és kiegészítés* aktusait találtuk; a gyermekek legtöbb fordulója ezen belül válasz volt, vagy előző válaszuk kiegészítése, folytatása. Néhány fordulójuk emellett önálló kezdeményezésként (vagyis nem egy korábbi kérdésre reagáló, hanem új témát felvető) állítást is tartalmazott. A gyermekek kérdést általában nem tettek fel: az összes társalgásban mindössze 2 példát találtunk erre (pl. *akkor*

mivel [kezdem], mi legyen?). A felnőttek fordulói legtöbbször kérdést vagy visszacsatolást, értékelést alkottak. Kérdéseik többnyire direkt kérdésként szerepeltek (pl. Szereted a robotokat?), néhány esetben pedig indirekt formában (pl. Azt el tudod mondani, hogy egy napod hogy néz ki mondjuk így reggeltől estig?). A visszacsatolás, értékelés többnyire a beszéd folytatására is buzdította a gyermeket (pl. azta (.) egy igazi szülinapdömping).

A fordulószekvenciák tekintetében a vizsgált társalgásokban meghatározó volt a párszekvenciák szerepe: a beszélgetés alapvetően kérdés-válasz párok mentén alakult, amelyekben a felnőtt kérdezett, a gyermek pedig válaszolt. A gyermekek és felnőttek fordulói tehát a párszekvenciák különböző részéhez, így más-más szerepekhez és aktivitásokhoz kapcsolódtak: a gyermekek fordulói elsősorban reaktív jellegűek voltak, legtöbbször választ vagy annak kiegészítését tartalmaztak, a felnőttekét pedig elsődlegesen a kérdés, kezdeményezés, valamint az értékelés, tovább-beszélésre buzdítás aktusai jellemezték. Mindez összhangban van az elemzett társalgások alaphelyzetével és felnőtt-gyermek szerepviszonyaival. A gyermekek a szekvenciányitó kérdésekre, kezdeményezésekre minden esetben válaszoltak; ezen belül rövid, egyszavas válaszokat, valamint hosszabb – több megnyilatkozásból álló – fordulókat is találunk. A szomszédsági párokat tehát a gyermekek felismerték és jól kezelték, beleértve az elvárt, preferált válasz teljesítését is. Megfigyelhető, hogy ha a válaszadás nehézségekbe ütközött, akkor is jelezték a gyermekek válaszadási szándékukat, többnyire valamilyen időnyerő stratégiával (5), de olykor explicit mentegetőzés (5) vagy magyarázkodó mellék-szekvencia (6) formájában is. Pl.:

(5) F: és milyen színű?

Gy: **mmmm (.) ez[t] nem tudom a szín[t]**

(KZ010F005)

(6) F: de klassz és mit szoktál velük játszani? elmeséled nekem?

Gy: igen (.) **csak ezt most át kell alakítanom** (.) ööö (.) asziszem egy nagy nagy robottá (.) még gyorsan megcsinálom robottá

(KZS008F005)

A kérdés-válasz párok esetében gyakori volt a válasz kiterjesztése és több fordulóból álló szekvenciák létrehozása is. A legtöbb gyermeknél emellett rövid, többnyire pár tagmondatból álló (olykor hosszabb) narratívák is megjelentek. Pl.

(7) Gy: és van egy kutyusom, akit akit már nem ar nem annyira rég volt a szülinapja

de (.) ő nem igazi de az egy kutyus és öö azt hiszem hogy öö hogy hogy öö hogy hogy eddig három éves volt (.) [és] most már négy éves

(KZS008F005)

Diskurzusjelölők

A diskurzusjelölők elemzésekor elsősorban a *hát*, *ilyen*, *így*, *mondjuk* és *izé* előfordulását vizsgáltuk a gyermekeknél, mint a leggyakoribbnak számító jelölőket (l. Markó–Dér 2011, Gyarmathy 2012, Kondacs 2018), emellett más gyakori diskurzusjelölőket is kerestünk. Az 5 évesek társalgásaiban összesítve az *ilyen* fordult elő legtöbbször (27 db), ezt követte a *hát* (11 db), majd az *így* (11 db); a 9 éveseknél a legtöbbször használt jelölő a *hát* volt (67 db), ezt követte az *ilyen* (31 db) és az *így* (12 db). Mindkét korosztályban gyakori volt a kitöltött szünet használata, amelyet egyes felfogások szintén diskurzusjelölőnek tekintenek (Németh 2021, Casillas 2014b). A *mondjuk* egyszer fordult elő, egy 9 éves gyermeknél, az 5 évesek körében pedig az *aszondom* jelölő szerepelt kétszer. Csak a 9 éveseknél szerepelt az *ugye* (összesen 4-szer) és az *izé* (1-szer).

A fentiek használata gyermekenként nagy egyéni eltéréseket mutatott mindkét korcsoportban: volt, aki alig használt diskurzusjelölőket, mások gyakrabban. A gyermekekre jellemző diskurzusjelölők köre is különbözött.

A diskurzusjelölők közül a *hát* legtöbbször fordulókezdésen szerepelt (l. fent), emellett forduló belsejében is előfordult; az *ilyen* és *így* csak fordulóbelseji helyzetben állt. A beszélőváltásban elsősorban a *hát* kapott szerepet; az 5 éveseknél szinte csak ebben a szóátvevő-időnyerő funkcióban szerepelt, a 9 éveseknél a *hát* egyéb funkciói (pl. magyarázó, attitűdjelölő) is megjelennek, a szóátvevő használatával együttesen. Mindez összhangban van a gyermekkori diskurzusjelölőhasználatot vizsgáló más kutatások megállapításaival, és azzal a meglátással is, miszerint az életkor növekedésével a diskurzusjelölők köre nő, valamint funkcióbővülés is tapasztalható (Markó–Dér 2012): a gyermekek diskurzusjelölőhasználatában itt eleinte az interakciós funkció a meghatározó, majd később ez más kontextusokkal és funkciókkal bővült.

A társalgásbeli javítások

A javítások jelenségkörében vizsgáltuk a gyermekek beszédében megjelenő spontán javításokat, valamint – a társalgáselemzési értelmezést követve – minden olyan műveletet, amely egy kommunikációs zavar elhárítására, megelőzésére vagy kiküszöbölésére irányul (Forrester 2008). Ezen belül a fő javítási stratégiák előfordulását és megvalósulását tekintettük át, ezek: a beszélő által kezdeményezett (önkezdeményezett) ön- és küljavítás, valamint a beszédpartner által kezdeményezett (külkezdeményezett) ön- és küljavítás típusai (Forrester 2008, Boronkai 2011, 2019). Az elemzés kvalitatív módszerű volt, és a beszédpartnerre és a fordulószerveződésre is kiterjedt.

Mind az 5, mind a 9 évesek fordulóiban találtunk javításokat: ezek közt a gyermekek által kezdeményezett önjavítások, és a felnőtt által kezdeményezett javítások is szerepeltek. Az 5 éveseknél gyakoriak voltak az önkezdeményezett

javítások, és sokkal többször fordultak elő, mint a partner által kezdeményezett javítás. Az 5 évesek spontán önjavításai legtöbb esetben grammatikai vagy lexikai jelenségre vonatkoztak (általában újrakezdésként, újrafogalmazásként), vagy tartalmi javítást végeztek (pl. helyesbítés, pontosítás) is. A grammatikai és lexikai önjavítások, újrakezdések fordulón belül valósultak meg, a tartalmi önjavítások olykor fordulón belül, olykor a gyermek következő fordulójában történtek. A 9 éveseknél ritkábban fordult elő önkezdeményezett javítás, beszédükben általában is kevesebb volt a megakadásjelenség. Mind az 5 évesekkel, mind a 9 évesekkel folyó társalgásokban szerepeltek a felnőtt által kezdeményezett javításkérések is, általában visszakérdezés formájában. A gyermekek a felnőtt kezdeményezésére minden esetben végrehajtották a javítást (pl. (10)). Mindezek során a javítás megfelelően illeszkedett a forduloszerkezetbe: vagy egyetlen fordulón belül ment végbe, vagy a gyermek egy külön fordulóban valósította meg. A javítások több esetben, főleg a felnőtt által kezdeményezett javítások esetén önálló párszekvenciaként valósultak meg, amely a felnőtt kérdéséből és a gyermek javításából állt, és gyakran beágyazott szekvenciát alkottak. A gyermekek részéről a felnőttnek szóló javítási kezdeményezést nem találtunk.

Az alábbi, (8) és (9) példákban 5 éves gyermekek önmaguk által kezdeményezett, spontán önjavításai figyelhetők meg, formájuk fordulón belüli újrakezdés és átfogalmazás:

(8) GY: ott apa **he(.)** a **(.) ahol van a nyaralónk** ott épített egy fára egy faházat
(VT025F05)

(9) GY: meg van amikor a **kap(.)... (.) az uruk** át me **(.)** e **(.)** átmegy hozzájuk
(KZ005F05)

A következő részletben (10) a gyermeknek (5 év) a felnőtt visszakérdezésére végzett javítása szerepel:

(10) GY: szoktunk Bazsival játszani farka[st]
F: micsodát?
GY: ((gondosabb artikulációval)): **szoktunk Bazsival játszani farkasosat**
(KZ005F05)

A (11) példában a felnőtt kérdésére a gyermek (9 év) egy tartalmi jellegű javítást végez:

(11) F: mi a kedvenc meséd?
GY: m m **(.)** a parkmúsor
F: **húha az meg micsoda?**

GY: hát ilyen (.) állatokról szól akik (.) akik egy ilyen parkban dolgoznak és akkor mindig ilyen furá kalandokba keveresnek (.) az egyik úgy hívják hogy öö (.) rigbi a másikat pedig hogy mardekáj

(KZ006F09)

Az 5 évesek spontán önjavításainál sok esetben visszakövethető volt, hogy a gyermek javítása összefüggött a beszédpartnerre figyelembevételével, annak a nézőpontjához, feltételezett háttértudásához való hozzáigazítást tükrözte, így ezek a társalgásbeli interszubsztivitásra és a tudatelmélet működésére is utalnak (vö. Sidnell 2010). A (8) és a (9) példa is ilyen önjavítást tartalmaz: a (8)-as példában a gyermek először a nyaralójuk helyszínét kezdi megnevezni, majd újakezdi a megnyilatkozást, a partner háttértudásához igazítva, aki nem ismerte ezt a részletet. A (9)-es példában a gyermek egy mese összefoglalása közben a megkezdett szót (*kapitány*) egy másikra (*az uruk*) cserélte, amely érthetőbb volt a mesét nem ismerő hallgatónak.

Összességében tehát azt látjuk, hogy a gyermekek gyakran végeztek társalgásbeli javítást, ezen belül sok volt a spontán, saját kezdeményezésű önjavítás, valamint képesek voltak felismerni és végrehajtani a partner által kért javításokat, feloldani a kommunikációs problémákat. Ez gyakran a fordulószerződést is érintette, az így létrejött komplexebb fordulószervezeteket is megfelelően kezelték a gyermekek. A javítások a társalgásban megvalósuló interszubsztivitást is tükrözték. Az eredmények alátámasztják azt a meglátást, miszerint „a gyermek a nyelvészajátítás során nemcsak a lexikont és grammatikát sajátítja el, hanem a lényeges interakcionális és szekvenciális szervezőaktusokat (pl. javítás) és ezeknek a megvalósítási formáit is, és különösen azt, hogy ezekbe hogyan épülnek be a beszédpartnerhez való hozzáigazítás szempontjai” (Forrester 2008: 29, saját ford.). Közvetlenül a beszélőváltásra vonatkozó javításokat ugyanakkor nem találtunk – ilyen jellegű zavar, pl. közbevágás vagy átfedő beszéd sem volt jellemző –, a javítás az időbeli gördülékenység megvalósításában itt nem kapott szerepet.

Összefoglalás

Összefoglalóan tehát elmondható, hogy a magyar anyanyelvű 5 és 9 éves fiúgyermekek társalgásaiban a beszélőváltások időzítése (a váltások időtartama) jellemző mintázatokat mutatott, amelyek sok szempontból hasonlítanak a felnőtteknél jellemző mintázathoz. Az 5 évesek beszélőváltásainak legnagyobb része 800 ms-nál gyorsabban megy végbe, 9 éves korban pedig még rövidebb, 500 ms körüli és alatti váltási időtartam alatt. Ezek a társalgásban gyakorlatilag megfelelnek a felnőtteknél szokásos beszélőváltási gyorsaságnak (az 1 s-nél kisebb különbséget szabad füllel általában nem is észleljük), de pontos értékük még többnyire pár száz ms-mal elmarad attól: az 5 évesek FTO-inak módusza kb. 600 ms, a 9 éveseké mintegy 300 ms-mal jobbra található a felnőttekéhez képest (0–200 ms). A

gyermek beszélváltásainak típusa ugyanakkor alapvetően különbözött a felnőttekétől: legtöbbször pozitív FTO-val, vagyis szünettel valósul meg, viszonylag kevés volt náluk a negatív FTO-jú, átfedéssel történő szóátvétel, és az is rövid időtartamú; közbevágás gyakorlatilag nem történt. A gyermekek beszélváltásai nem egységesen voltak lassabbak a felnőttekénél: bár kis számban, de már az 5 évesek körében is előfordultak mindegyik gyermeknél a felnőtt gyorsaságot elérő, 200 ms alatti, azonnali vagy rövid átfedéssel megvalósuló váltások. A 9 éveseknél még több gyors szóátvételt találtunk: az 5 évesekhez képest nagyobb volt a 0–200 ms-os (azonnali) és nagyobb a negatív FTO-jú (átfedéses) szóátvételek száma, azaz a két életkori csoport beszélváltásainak időtartamában tendenciaszerű különbségeket találtunk. A kiinduló hipotézisekből tehát az 1., 2. és 3. teljesült.

Az adatok alapján megállapítható, hogy a „gyors beszélváltás” elve az öt- és kilencéves gyermekek fordulószervezésében egyaránt megjelent, és jelentős mértékben érvényesül, bár maga a váltások gyorsasága még kissé elmarad a felnőttekétől. Ez arra utal, hogy a gyermekek 5 évesen már képesek a beszélváltáshoz szükséges összetett műveletek legnagyobb részére, ezen belül például az előzetes fordulóvég-jóslásra, a párhuzamos feldolgozásra és előkészítésre, de ezek a felnőttekhez képest még korlátozottabb módon valósulnak meg. (Feltehetően erre utal, hogy az alacsony FTO-s váltások többnyire rövidebb eldöntendő kérdésekre adott válaszoknál fordultak elő; de ennek bizonyítása további kutatást igényel, a fordulók nyelvi jellemzői és FTO-érték kapcsolatának vizsgálatával).

Ki kell emelni, hogy a gyermekek beszélváltási időtartamainak csökkenése nem egyszerűen az életkor változását követte: a gyerekek a vizsgált társalgásokban aktívan törekedtek a „gyors beszélváltás”-elv betartására és a felnőtteknél szokásos, normatív váltási időtartam elérésére, és ennek érdekében sokszor alkalmaztak valamilyen speciális, a gyors váltást segítő stratégiát. Ilyen volt a különféle időnyerők nyelvi eszközök alkalmazása fordulókezdéskor, pl. kitöltött szünet (fordulókezdő *ööö*), hűmmögés vagy diskurzusjelölők használata; ezek lehetővé tették, hogy a gyermek gyorsan – a felnőtteknél szokásos vagy ahhoz közelítő időtartamon belül – megkezdje fordulóját akkor is, ha annak az előkészítése még nem volt teljesen kész. Mindkét korosztályban találtunk ilyen áthidaló, időnyerő eszközöket, de a kor szerint kicsit különböztek: míg az 5 évesek többnyire a kitöltött szünetet használták ilyen céllal, a 9 éveseknél a *hát* diskurzusjelölő fordulókezdő alkalmazása dominált. A 4. hipotézis tehát részben teljesült: a gyermekek sűrűn használtak a gyors váltási időzítést segítő technikákat, de ezek közt elsősorban az időnyerő-szóátvevő eszközök kaptak szerepet, a társalgásbeli javítás e téren nem jelent meg.

Ezek a beszélváltást segítő pragmatikai stratégiák a „gyors váltás” központi elvének felismerését és a normatív időtartam-határoknak a betartását tükrözik; egyúttal az ezekkel összefüggő társas-kulturális szabályrendszer ismeretét és betartási szándékát is mutatják, ugyanis a párszekvenciák betartásával, a fordulók

közi szünetek preferálásával és a közbevágás, önválasztásos szóátvétel kerülésével a felnőttel való társalgás szociokulturális normáit is követték a gyermekek. Ebbe illeszkedett a további forduló- és társalgásszervező jelenségek használata is: a diskurzusjelölők alkalmazása, a javítások megvalósítása, valamint a társalgásbeli akciók és szekvenciák használata, például akciók és fordulótípusok megfelelő összekapcsolása a kérdés-válasz vagy felszólítás-teljesítés párszekvenciákban.

Összegzés és kitekintés

A magyar nyelvű 5 és 9 éves gyermekek felnőttel folytatott társalgásaiban a gyermekek beszélőváltásainak nagy része viszonylag gyorsan, 800 ms vagy kevesebb idő alatt, 9 évesen pedig 500 ms-on belül végbemegy. Ezen belül mindkét korcsoport gyermekeinél előfordultak igen gyors, 200 ms alatti, sőt azonnali és átfedéses váltások is, de a váltási időtartamok összességében még egy kicsit elmaradtak a felnőtteknél jellemző 0–200 ms-tól. Az elemzések összhangban vannak a hasonló témájú nemzetközi kutatási eredményekkel, de azokat új adatokkal is kiegészítik mind a vizsgált életkor, mind a magyar nyelv tekintetében. A kutatásban azt is bemutattuk, hogy a beszélőváltási időtartamok csökkenése nem egyszerűen a gyermekek életkorával fordított arányban történik, hanem a felnőtteknél normatívnak számító időtartamok és a társas-kulturális jellegű szóátvételi elvárások hatását is tükrözik. A gyermekek ezek betartása érdekében speciális beszélőváltást segítő stratégiákat (pl. fordulókezdő hezitációkat), valamint a problémákat orvosló (pl. metapragmatikai) eszközöket is alkalmaznak. A gyermekek társalgásában a gyors és gördülékeny beszélőváltás- és fordulószerzésbe több más társalgási jelenségkör is bekapcsolódott: itt a különböző funkciójú fordulók alkotását és felismerését, a társalgásbeli pár- és egyéb szekvenciák megfelelő alkalmazását, a diskurzusjelölő-használatot és a javítások különböző formájú és funkciójú változatait érintettük.

Az eredmények hozzájárulnak a gyermekkori társalgási készségeknek és a nyelvelsajátítás általános életkori jellemzőinek a leírásához, az egyéni sajátosságok feltárásához, és fontos részleteket tárnak fel a beszélőváltási mechanizmussal, valamint a társalgás szerveződésének nyelvi, kognitív, társas és kulturális aspektusaival kapcsolatban. Az itt bemutatott beszélőváltás-időzítési és más adatok alkalmazott területen is hasznosak lehetnek, többek között nyelvi és pszichológiai mérésekben, illetve a nyelvi zavarok vagy a társas kommunikációs készségek vizsgálata kapcsán.

A jelen tanulmány korlátai között említhető az elemzett társalgások száma, valamint, hogy csak fiúgyermekek beszélgetését vizsgálja. A jövőben fontos cél az elemzést kiterjeszteni nagyobb mintára, és lányok társalgását is bevonni. A későbbiekben érdemes lenne továbbá megvizsgálni, hogy a váltási időtartamok milyen szórást mutatnak az adott életkori csoportokban, illetve egyetlen társalgáson belül, és milyen nyelvi és nem-nyelvi tényezők állhatnak ezek hátterében,

különös tekintettel a fordulók nyelvi jellemzőire, a gyermekek szociokulturális háttérére és az egyéni beszédszakásokra. Szintén jelentős kérdés a jövőbeli kutatások számára, hogy van-e összefüggés a beszélőváltás-időzítési jellemzők és a gyermekek egyéb nyelvi-pragmatikai készségei között; valamint a beszélőváltás-időzítés milyen jellemzőket mutat más társalgási helyzetekben, például gyermekek közti interakciókban. Az itt bemutatott eredmények ezek vizsgálatához is kiindulást adhatnak.

Az átírásban használt jelek

(.)	szünet
(1 s)	szünet időtartama
[és]	rosszul érthető szövegrész
ühhüm	háttércsatorna-jelzés
((xxx))	lejegyzői kommentár
(NYÚJTÁS)	szóbelseji vagy szóvégi nyújtás
?	lebegő dallam (nem a szintaktikai mondatfajta, hanem a frázisvégi intonációt jelöli)
...	befejezetlen szó
mm, öö	hezitáció

Irodalom

- Bateman, A. – Church, A. 2017. *Children's knowledge-in-interaction: Studies in conversation analysis*. Singapore: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-1703-2>
- Boersma, P. – Weenink, D. 2018. *Praat: doing phonetics by computer* [Computer program]. Version 6.0.43, <http://www.praat.org/> (Letöltés ideje: 2018. 06.06.)
- Bóna J. 2015. 6–13 éves iskolások megakadásai különböző beszéd típusokban. *Anyanyelv-pedagógia* 2015/2.
- Bóna J. 2017. GABI – Gyermeknyelvi beszédatadtbázis a kutatásban. In Bóna J. (szerk.): *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 35–50.
- Bóna J. 2022. Temporális jellemzők, megakadások és önellenőrzési folyamatok iskolába lépő és kisiskolás gyermekek beszédében. *Gyermeknevelés* 10/1. 23–38.
- Boronkai D. 2011. Konverzációs stratégiák kisgyermekkorban. In Klein Á. – Bús I. – Meskó N. (szerk.): *Nevelés és kutatás. Tanulmányok az óvodapedagógus-képzéshez*. Szekszárd: PTE IGYFK. 31–45.
- Boronkai D. 2019. Hibajavítási stratégiák a kora gyermekkorban. *Kultúratudományi Szemle* 1/1: 51–67.
- Bottema-Beutel, K. – Crowley, S. – Kim, S. Y. 2021. Sequence organization of autistic children's play with caregivers: Rethinking follow-in directives. *Autism* 26/5. <https://doi.org/10.1177/13623613211046799>
- Bögels, S. – Levinson, S. C. 2017. The Brain Behind the Response: Insights Into Turn-taking in Conversation From Neuroimaging. *Research on Language and Social Interaction* 50/1: 71–89. <https://doi.org/10.1080/08351813.2017.1262118>

- Casillas, M. 2014a. Turn-taking. In Matthews, D. (ed.): *Pragmatic development in first language acquisition*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 53–70.
- Casillas, M. 2014b. Taking the floor on time: Delay and deferral in children's turn taking. In Arnon, I. – Casillas, M. – Kurumada, C. – Estigarribia, B. (eds.): *Language in Interaction: Studies in honor of Eve V. Clark*. Amsterdam: John Benjamins. 101–114.
- Casillas, M. – Bobb, S. C. – Clark, E. V. 2016. Turn-taking, timing, and planning in early language acquisition. *Journal of Child Language* 43: 1370–1377. <https://doi.org/10.1017/S0305000915000689>
- Clark, E. V. 2017. Conversation and Language Acquisition: A Pragmatic Approach. *Language Learning and Development*, 14:3, 170–185.
- Corps, R. E. – Gambi, C. – Pickering, M. J. 2018. Coordinating utterances during TT: The role of prediction, response preparation, and articulation. *Discourse Processes* 55: 230–240. <https://doi.org/10.1080/0163853X.2017.1330031>
- Deppermann, A. – Günthner, S. 2015. Temporality in interaction. In Deppermann, A. – Günthner, S. (eds.): *Temporality in interaction*. Amsterdam: Benjamins. 1–23.
- De Ruiter, J. P. – Mitterer, H. – Enfield, N. J. 2006. Projecting the end of a speaker's turn: A cognitive cornerstone of conversation. *Language* 82/3: 515–535.
- Deme, A. 2013. Pragmatic functions of lengthenings and filled pauses in the adult-directed speech of Hungarian children. In: Heegård, J. – Henrichsen, P. J. (eds.): *New Perspectives on Speech in Action: Proceedings of the 2nd SJUSK Conference on Contemporary Speech Habits*. Copenhagen Studies in Language 43. Samfundslitteratur, Frederiksberg. 23–40.
- Dér Cs. I. 2012. Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben. *Beszédkutatás* 20: 130–141.
- Duncan, S. 1972. Some signals and rules for taking speaking turns in conversations. *Journal of Personality and Social Psychology* 23(2): 283–292.
- Ervin-Tripp, S. 1979. Children's verbal turn-taking. In Ochs, E. – Schieffelin, B. B. (eds.): *Developmental pragmatics*. New York, NY: Academic Press. 391–429.
- Filipi, A. 2014. Conversation Analysis. In Matthews, D. (ed.): *Pragmatic development in first language acquisition*. Amsterdam: John Benjamins. 71–87.
- Forrester, M. A. 2008. The Emergence of Self-Repair: A Case Study of One Child During the Early Preschool Years. *Research on Language and Social Interaction* 41/1: 99–128. DOI: 10.1080/08351810701691206
- Garvey, C. – Berninger, G. 1981. Timing and turn taking in children's conversations. *Discourse processes* 4/1: 27–57.
- Gratier, M. – Devouche, E. – Guellai, B. – Infanti, R. – Yilmaz, E. – Parlato-Oliveira, E. 2015. Early development of turn-taking in vocal interaction between mothers and infants. *Frontiers in Psychology* 6: 1167.
- Gósy M. 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127/3: 257–277.
- Gyarmathy D. 2012. Az *izé* funkciófüggő realizációi. In Gósy M. (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 178–194.
- Guydish, A. J. – D'Arcey, J. T. – Fox Tree, J. E. 2020. Reciprocity in Conversation. *Language and Speech* 64/4: 859–872. <https://doi.org/10.1177/0023830920972742>

- Hámori Á. 2021. Gyermekek társalgása 6 és 8 éves korban: konverzációs készségek és fejlődésük. Elhangzott: 28. *MANYE Kongresszus*. Pannon Egyetem, Veszprém. 2021. április 20.
- Hámori Á. 2022. Hogyan beszélgetnek a gyerekek? A társalgási készségek 5–7 éves kor között. *Gyermeknevelés Tudományos Folyóirat* 10/1: 39–62. <https://doi.org/10.31074/gyntf.2022.1.39.62>
- Hilbrink, E. E. – Gattis, M. – Levinson, S. C. 2015. Early developmental changes in the timing of turn-taking: a longitudinal study of mother–infant interaction. *Frontiers in Psychology* 6. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.01492>
- Holler, J. – Levinson, S. C. 2019. Multimodal Language Processing in Human Communication. *Trends in Cognitive Sciences*, 23/8: 639–652. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2019.05.0>
- Horváth, V. 2017. *Megakadásjelenségek és időzítési sajátosságai 6–9 éves gyermekek spontán narratíváiban*. In Bóna J. (szerk.): *Új utak a gyermeknyelvi kutatásokban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 97–120.
- Horváth V. – Bóna J. – Dér Cs. I. – Gyarmathy D. – Hámori Á. – Huszár A. – Krepesz V. – Weidl Zs. 2021. Fonetika és társalgáskutatás: a beszélőváltások kérdésköre. In Markó A. (szerk.): *Tanulmányok a beszédtudományok alkalmazásainak köréből*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 251–278.
- Indefrey, P. – Levelt, W. J. M. 2004. The spatial and temporal signatures of word production components. *Cognition* 92: 101–144.
- Jelencsik-Mátyus K. 2015. *A szociolingvisztikai stílus: Stratégiák a gyermek-felnőtt diskurzusban*. Doktori disszertáció. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Kondacs, F. 2018. A hát diskurzusjelölő prozódiai jellemzői a gyermeknyelven. In Ludányi, Zs. Krepesz, V. Grácsi, T. E. (szerk.): *Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből 2018: XII. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 33–44.
- Krepesz V. 2012. Óvodai beszélgetések: Gyermeknyelvi jellegzetességek az óvodások diskurzusaiban. *Első Század* 11/3: 123–146.
- Levinson, S. C. 2016. Turn-taking in Human Communication – Origins and Implications for Language Processing. *Trends in Cognitive Sciences* 20/1: 6–14.
- Levinson, S. C. – Torreira, F. 2015. Timing in turn-taking and its implications for processing models of language. *Frontiers in Psychology* 6: 731.
- Lieberman, A. – Garvey, C. 1977. *Interpersonal pauses in preschoolers' verbal exchanges*. Paper presented at the Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development, New Orleans, 1977.
- Lytle, S. R. – Kuhl, P. K. 2018. Social interaction and language acquisition: Toward a neurobiological view. In Fernández, E. M. – Cairns, H. S. (eds.): *The Handbook of Psycholinguistics*. Wiley Blackwell. 615–634. <https://doi.org/10.1002/9781118829516.ch27>
- Magyari, L. – Bastiaansen, M. C. M. – De Ruiter, J. P. – Levinson, S. C. 2014. Early anticipation lies behind the speed of response in conversation. *Journal of Cognitive Neuroscience* 26/11: 2530–2539. https://doi.org/10.1162/jocn_a_00673
- Magyari, L. – De Ruiter, J. P. – Levinson, S. C. 2017. Temporal preparation for speaking in question-answer sequences. *Frontiers in Psychology* 8: Article 211.

- Markó A. – Gósy M. 2015. A megszólalás stratégiai társalgásban. In Bárdosi V. (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 159–168.
- Markó A. – Dér Cs. I. 2011. Diskurzusjelölők használatának életkori sajátosságai. In Navracsics J. – Lengyel Zs. (szerk.): *Lexikai folyamatok egy- és kétnyelvű közegben. Pszicholingvisztikai tanulmányok II*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 49–61.
- Matthews, D. – Biney, H. – Abbot-Smith, K. 2018. Individual differences in children's pragmatic ability: a review of associations with formal language, social cognition and executive functions. *Language Learning and Development* 14/3: 186–223. <https://doi.org/10.1080/15475441.2018.1455584>
- Németh Zs. 2021. A nemlexikális öo hang mint diskurzusjelölő magyar nyelvű társalgásokban. *Beszédtudomány* 2021/2. 173–206. <https://doi.org/10.15775/Besztud.-2021.173-206>
- Neuberger T. 2013. A spontán beszéd temporális sajátosságai 6–14 év közötti gyermekeknél. *Anyanyelv-pedagógia* 2013/2. <https://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=451>
- Neuberger T. 2014. *A spontán beszéd sajátosságai gyermekkorban*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Nguyen, T. – Schleihauf, H. – Kayhan, E. – Matthes, D. – Vrticka, P. – Hoehl, S. 2020. Neural synchrony in mother–child conversation: Exploring the role of conversation patterns. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 16/2. DOI: 10.1093/scan/nsaa079
- Ninio, A. – Snow, C. E. 1996. *Pragmatic development. Essays in developmental science*. Boulder, CO: Westview Press.
- O'Neill, D. K. 2014. Assessing pragmatic language functioning in young children: Its importance and challenges. In Matthews, D. (ed.): *Pragmatic development in first language acquisition*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 363–386. <https://doi.org/10.1075/tilar.10.20nei>
- Ochs, E. – Schieffelin, B. B. 1983. *Acquisition of conversational competence*. London: Routledge.
- Pléh Cs. 1985. A gyermeknyelv fejlődésének és kutatásának modelljeiről. *Pszichológiai tanulmányok* 16. 105–189.
- Pléh Cs. 2014. A mondatmegértés folyamata. In Pléh Cs. – Lukács Á. (szerk.): *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 251–287.
- Piaget, J. 2001. *The Language and Thought of the Child*. (3. ed.). New York: Routledge
- Piazza, E. A. – Cohen, A. – Trach, J. – Lew-Williams, C. 2021. Neural synchrony predicts children's learning of novel words. *Cognition* Vol. 214. 104752. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2021.104752>.
- Réger Z. 1990. *Utak a nyelvhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Roberts, S. G. – Levinson, S. C. 2017. Conversation, cognition and cultural evolution. A model of the cultural evolution of word order through pressures imposed from turn taking in conversation. In Hartmann, S. – Pleyer, M. – Winters, J. – Zlatev, J. (eds.): *Interaction and Iconicity in the Evolution of Language*. Amsterdam: John Benjamins. 402–442.
- Sacks, H. – Schegloff, E. – Jefferson, G. 1974. A simplest systematic for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735.

- Schegloff, E. A. 2007. *Sequence Organization in Interaction. A Primer in Conversation Analysis I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schirm A. 2019. A diskurzusjelölő-használat életkori sajátosságai a nyelvi interjú szövegtípusában. *Beszéd kutatás* 27. 187–205.
- Schnell Zs. 2016. *Az elme nyelve. Társalgás és nyelvfejlődés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sidnell, J. 2010. "Questioning repeats in the talk of four-year old children". In Gardner, H. – Forrester, M. (eds.): *Analysing Interactions in Childhood: Insights from Conversation Analysis*. Oxford: Wiley Blackwell. 103–127.
- Snow, C. E. 1977. The development of conversation between mothers and babies. *Journal of Child Language* 4: 1–22. doi:10.1017/S030500090000453
- Sterponi, L. – de Kirby, J. 2017. What discourse analytic approaches contribute to the study of language and autism: A focus on conversation analysis. *Research on Children and Social Interaction* 1/1: 30–54. <https://doi.org/10.1558/rcsi.28458>
- Stivers, T. – Enfield, N. J. – Brown, P. – Englert, C. – Hayashi, M. – Heinemann, T. – Hoymann, G. – Rossano, F. – de Ruiter, J. P. – Yoon, K. – Levinson, S. C. 2009. Universals and cultural variation in turn-taking in conversation. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 106/26: 10587–10592. <https://doi.org/10.1073/pnas.0903616106>
- Stivers, T. 2013. Sequence Organization. In Sidnell, J. – Stivers, T. (eds.): *The Handbook of Conversation Analysis*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. 191–209.
- Szabó Á. – Tóth A. 2012. A beszélőváltások sajátosságai óvodáskorú gyermekek társalgásában. *Beszéd kutatás* 20. 234–246.
- Tannen, D. – Kendall, S. – Gordon, C. (eds.): *Family talk: discourse and identity in four American families*. Oxford: Oxford University Press.
- Tomasello, M. 2003. *Constructing a language: a usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Tóth B. – Boncz Á. – File B. – Winkler I. – Molnár M. 2020. A humán agyi aktivitás hálózatelemzési modellezése – humán agyi hálózatok. *Scientia et Securitas* 1/1: 21–28.
- Wootton, A. 2010. 'Actually' and the sequential skills of a two-year-old. In Gardner, H. – Forrester, M. (eds.): *Analysing Interactions in Childhood: Insights from Conversation Analysis*. Oxford: Wiley Blackwell. 59–74.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti Kulturális, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-128810 számú pályázata támogatta.

Krepsz Valéria

A LÉGZÉSI SAJÁTOSSÁGOK ALAKULÁSA A KÖZLÉS HOSSZÁNAK FÜGGVÉNYÉBEN

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Humboldt-Universität zu Berlin

krepsz.valeria@nytud.hun-ren.hu

Bevezetés

A légzés az emberi hangadás, a verbális kommunikáció alapja, egyik forrása. A két folyamat szoros kapcsolatban áll egymással; mind a tervezés, mind a produkció tekintetében vizsgálták már korábban az együttjárásukat. Az emberi fejlődés során, a kezdetektől megmutatkozó, szoros együttműködésüket mutatja, hogy a beszédképzés elsajátítása magába foglalja a légzés kontrollását, azaz a beszéd-légzés elsajátítását is (összefoglalóan lásd Fuchs–Rochet–Capellan 2021).

A légzés működését számos tényező befolyásolhatja. Néhány korábbi kutatás korrelációt igazolt a tüdőkapacitás és a beszélő fizikai jellemzői között. Kimutatták, hogy a tüdőkapacitás korrelál a magassággal, az életkorral, a beszélő nemével, az aktuális fizikai állapottal, de nagyon erős limitáció mellett (azaz speciális esetekben történő vizsgálatok eredményei alapján, kevésbé általánosítható módon) az etnikummal is (részletesen l. Braun 2015). Az eredmények alapján a férfiakra elsősorban a hasi, míg a nőkre inkább a mellkasi légzés dominanciája a jellemzőbb, noha igen jelentősek az egyéni eltérések a beszélők között: az összehasonlítás során meghatározónak bizonyult például az életkor, a légzés típusa (nyugalmi vagy beszéd-légzés), az esetleges, légzést kísérő aktivitás típusa, erőssége, a betegségek, a személyek által felvett pozíció stb. (Kaneke–Horie 2012, LoMauro–Aliverti 2018). Általánosságban elmondható, hogy nagyobb a tüdőkapacitása a magasabb beszélőknek, mint az alacsonyabbaknak, nagyobb tüdőkapacitást mértek a fiatalabb beszélők esetében, mint az idősebbeknél, illetve kismértékű különbség mutatkozott a férfiak javára az azonos magasságú és súlyú nőkkel való összevetés során (e.g. Boren et al. 1966, Morris et al. 1992, Bellemare et al. 2003, Bhatti et al. 2014, Internmedicin 2019a, 2019b). Nehéz azonban a számos befolyásoló tényező homogenizálása, illetve egyes tényezők hatásának kizárása, így az elsődlegesen a beszédtervezés és a légzés viszonyát elemző kutatások száma is relatíve alacsonynak tekinthető. Korábban elsősorban pszichológiai vizsgálatok foglalkoztak olyan paraméterekkel, amelyek a beszédtervezésben is érintettek lehetnek, ám a legtöbbször maga a tervezés folyamata nem kerül explicit módon említésre. Így noha az eszközfonetika fejlődésével egyidejűleg

Krepsz Valéria 2023. A légzési sajátosságok alakulása a Közlés hosszának függvényében.

In: Horváth et al. (szerk.) Empirikus társalgáskutatás Magyarországon.

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 277–292.

<https://doi.org/10.18135/Empirikus.2023.13>

több vizsgálat készült a két folyamat kapcsolatát illetően, napjainkig számos kérdés maradt megválaszolatlanul (Fuchs–Rochet–Capellan 2021).

A legtöbb kutatási eredmény alátámasztja, hogy a respirációs tervezés erősen támaszkodik a közlések grammatikai és szintaktikai szerkezetére (noha napjainkban is kérdéses, hogy a légzési vagy a beszédtervezési folyamat tekinthető-e elsődlegesnek). Ennek bizonyítéka, hogy a belégzés legtöbbször szintaktikai határon történik (Rochet–Capellan–Fuchs 2013). Emellett jól ismert, hogy a légvétel nagyságát meghatározza a közlés hossza, azaz a légzés adaptálódik a követő mondat/közlés hosszúságához (vö. Hird–Kirsner 2002). A beszélők tehát – feltételezéseink szerint – körülbelül megbecsülik a következő közlési egység nagyságát a belégzés során, és megtervezik, hogy mekkora levegőmennyiség szükséges annak megvalósításához. Ez az összefüggés korábban nem csupán az olvasásban, de a spontán beszédben is igazolódott (vö. Winkworth et al. 1994, Whalen–Kinsella–Shaw 1997, Fuchs et al. 2013, Rochet–Capellan–Fuchs 2013). Fontos azonban kiemelni, hogy csak akkor volt megfigyelhető jelentősebb változás a légzésben, ha a közlések hossza is nagyobb eltérést mutatott; például nem igazolódott különbség a belégzés mértékében, ha a két közlés hossza maximum három szótaggal tért el egymástól (Włodarczak–Heldner 2017). Emellett a rövidebb közlések, például bizonyos háttéracsatorna-jelzések meghangosítása esetén általában nem történt új belégzés (Law–Weissmann–Iwashyna 2020).

Kérdésként merül fel, hogy mennyivel előre terveznek a beszélők, illetve, hogy mennyire flexibilis a produkció a tervezett közléshez viszonyítva, valamint, hogy van-e különbség egyes beszéd típusok között tekintve, hogy azok mind a tervezés, mind a kivitelezés tekintetében eltérnek egymástól.

Míg a spontán beszéd esetében a beszédtervezés és kivitelezés egy időben, egymással párhuzamosan történik, addig az olvasásban a közlés grammatikailag, szókincsében, szintaktikai struktúrájában előkészített, így a tervezés elsősorban a meghangosításra korlátozódik (vö. pl. Bóna 2019).

Henderson és munkatársai (1965) az elsők között elemezték a légzés és a beszéd kapcsolatát felolvasásban. Eredményeik szerint ebben a beszéd típusban a belégzés kizárólag szintaktikai határon jelent meg, szemben a spontán beszéddel, ahol az esetek egyharmadában ettől eltérő pozícióban is megfigyelhető volt inhaláció. Grosjean és Collins (1979) kutatásukban összefüggést mutattak ki a határjelzés erőssége és a belégzés minősége között. Eredményeik szerint hosszabb belégzési szünet volt megfigyelhető a főbb (erősebb) szintaktikai szerkezeteket követően (szintaktikailag összetettebb szerkezetek esetében), míg rövidebb, általában belégzés nélküli szünettartásokat találtak a kisebb (gyengébb) határokon normál beszédtempó esetén. Amennyiben a beszélők növelték az artikulációs tempó értékét, a belégzéssel együttjáró szünetek megjelenése vált dominánssá, míg a belégzés nélküli szünetek szinte teljes mértékben eltűntek a beszédprodukciónak. Ebből a kutatók azt a következtetést vonták le, hogy a légzési tervezést

elsődlegesen a beszédtempó, másodlagosan a közlések szintaktikai szerkezete, és legkisebb mértékben a közlések hosszúsága határozza meg.

Conrad, Thalacker és Schönle (1983) vizsgálatukban arra keresték a választ, hogy hogyan koordinálja a beszélő a légzését rövid mondatok esetében, és milyen gyakran jelenik meg belégzés a produkció során. Eredményeik egyértelműen rámutattak arra a ma már evidenciának számító tényre, miszerint a beszélők nem csupán gázcseré céljából, hanem más okból (például a szöveg tagolása miatt, retorikai célzattal, vagy diskurzusszervezői funkció miatt (Esposito et al. 2007, Gyarmathy 2017) is tartanak szünetet. Conrad és munkatársainak (1983) eredményei szerint, míg a bekezdéseket követően mindig megjelent a néma szünet az olvasásban, addig a mondatok végén csak nagy valószínűséggel, de nem minden esetben realizálódtak szünetek, és még ritkább előfordulást adatoltak a tagmondatok határán.

Nagyobb és kisebb kognitív megterhelést jelentő feladatok során hasonlították össze a légzési jellemzőket Mitchell és munkatársai (1996). Az első esetben nem, míg a második esetben a beszélőknek lehetősége volt megterveznie és jegyzeteket készítenie a közléseikhez. Általánosságban elmondható, hogy a tüdőkapacitási értékekben nem, míg a légzési gyakoriságban jelentős különbség volt adatolható a két beszédhelyzet összehasonlítása alapján. A kognitív megterhelés tehát sokkal jelentősebb mértékben befolyásolta a közlések fluenciáját, mint a belégzés mértékét: a nagyobb kognitív megterhelést jelentő feladat esetén a beszélők kisebb egységeket hoztak létre, feltételezhető, hogy a tervezés is kisebb nyelvi egységekre korlátozódott, egy beszédegység pedig kevesebb szótagot tartalmazott.

Hoole és Ziegler (1997) a belégzés, a mondatok hosszának és a hangerőnek a kapcsolatát vizsgálta. Kutatási eredmények szerint a beszélők produkcióját a légzés tekintetében elsődlegesen a hangerő, és csupán másodsorban határozta meg a mondat hossza: a beszélők nagyobb tüdőkapacitással valószínűsítették meg az azonos hosszúságú mondatok közül a nagyobb hangerővel realizálódókat, mint a normál hangerővel produkált, ám hosszabb mondatokat. A kutatók szerint ugyanis az adott közlés hangerejének megtervezése valószínűsíthetően egy korai lépése a beszédtervezésnek, amely a kommunikációs szituációba való belépéskor, a beszédhelyzet felméréssel egy időben történik, és globálisan vonatkozik a teljes kommunikációs tervezési folyamatra.

Egy másik kutatásban egyetlen beszélő vizsgálata alapján igazoltak korrelációt Sugito és munkatársai (1990) a belégzés időtartama és a közlés hosszúsága között japán nyelv esetén.

Winkworth és munkatársai (1994) hat beszélő elemzése alapján arra az eredményre jutottak, hogy a belégzés mértéke korrelál a követő mondat hosszúságával. Whalen és Kinsella-Shaw kutatásukban (1997) 5 és 82 szótagból, 1–7 tagmondatból álló mondatok felolvasását kérték az adatközlőiktől egyetlen levegővétellel. A vizsgálat összesen 3 beszélő bevonásával történt, a légzés elemzéséhez

pedig a jelen tanulmányban is használt légzésmérő készüléket (Respiratory Inductance Plethysmography) alkalmazták. Az eredmények pozitív korrelációt igazoltak a mondatok hossza és a belégzés mértéke között, tehát a hosszabb mondatokat megelőzően nagyobb belégzési időtartam és amplitúdóérték jelent meg. Az eredmények azonban egyéni különbségeket igazoltak a légzési stratégiák tekintetében, a fenti tendencia ugyanis a három beszélőből csupán kettőre volt igaz.

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy korábban néhány kutatás vizsgálta a beszédtervezés és a légzés (légzési tervezés) együttjárását, egymásra hatását. A korábbi eredmények egyértelműen rávilágítottak arra, hogy mind a légzés, mind a beszédtervezés folyamatát számos tényező meghatározhatja, így a beszéd típus és a közlések hossza is. Ezek azonban elsődlegesen az angol nyelvről szolgálnak információkkal, és kevés ismerettel rendelkezünk a magyar nyelvet illetően. A jelen kutatás célja a légzési jellemzők vizsgálata különböző szótagszámú közlések esetében két beszéd típusban, olvasásban és spontán dialógusban. A kutatás fő kérdése, hogy hogyan változnak a be- és kilégzés jellemzői növekvő szótagszámú közlések esetén?

A kutatás megkezdése előtt a következő hipotéziseket állítottuk fel: Feltételeztük, hogy

- 1) A közlések hosszának növekedésével nő a be- és kilégzés időtartama.
- 2) A közlések hosszának növekedésével nő a belégzés intenzitása.
- 3) A vizsgált paraméterek változása a spontán dialógusban kevésbé szabályos változásokat mutat, mint az olvasás esetében.

Módszertan

A vizsgálati anyag

A felolvasás anyagát 4 egyszerű, bővített, növekvő hosszúságú célmondat alkotta, amelyek nem tartalmaztak felsorolást. Ez azért volt fontos, mert ilyen módon a vesszőhasználat nem indukálta a szünettartást a beszédprodukciónak során. A legrövidebb vizsgált mondat mindössze 14 szótagból állt: Betegség miatt maradt el a tegnapi adás.). Ezt követően minden mondatot 10 szótagos szövegrésszel kiegészítve bővítettünk (24: *Betegség miatt maradt el a tegnapi este tervezett színházi előadás.*, 34: *Súlyos betegség miatt maradt el a tegnapi este nyolc órára tervezett színházi komédia előadása.*), így a felolvasásban szereplő mondatok hossza 14, 24, 34 szótag volt, a leghosszabb mondat (a mondatokkal kapcsolatban a hossz, hosszúság szavakat a tanulmány további részében a szótagszámok szerinti növekvő mondathosszúság szerinti értelemben használjuk) összesen 44 szótagot tartalmazott (*A vendégszínész-társulatok ragályos betegsége miatt maradt el a fél nyolcra tervezett színházi komédia évadzáró előadása.*). A mondatokat a megadott, növekvő sorrendben kellett felolvasnia a kutatásban részt vevő tíz adatközlőnek, összesen három alkalommal, az egyes felolvasási alkalmakat más feladattal megszakítva, azaz az ismétlések rögzítése nem közvetlen egymás után

történt. A spontán beszéd anyagát ugyanezen beszélők egy másik részfeladatából, a társalgásból választottuk ki. Ennek során az adatközlőnek egy másik beszélővel közösen egy feladatorientált dialógusban kellett részt vennie. A két beszédpartnernek közösen arról kellett megegyeznie, hogy a tíz felsorolt (kitalált) alapítvány közül mely hármat támogatná a rendelkezésükre álló 12.000 eurós összegből. A teljes beszélgetés rögzítését követően, a felolvasáshoz illesztve minden beszélőtől kiválasztottunk háromszor négy darab közlést, amelyek hossza megfelelt az olvasásban vizsgált mondatok hosszának, azaz 14, 24, 34 és 44 (± 2) szótagból álltak (a szórás a spontán beszédben tapasztalt jelentősen változatosabb beszédprodukciónak adódott). A közlések mindegyike önálló beszédszakaszként fordult elő, tehát nem jelent meg bennük szünettartás, illetve nem a beszélőváltások közelében realizálódtak, tehát nem előzte meg vagy követte őket hallgatás. A vizsgálat során a két beszéd típus közléseit vetettük össze egymással.

Adatközlők

A kutatásban összesen tíz adatközlő vett részt (4 férfi és 6 nő), akik 20 és 40 év közötti fiatal (átlagéletkor: $32,4 \pm 5,4$ év), magyar anyanyelvű felnőttek voltak, hivatásukat tekintve nem voltak professzionális beszélők. Noha a felvételek rögzítése Németországban, a berlini Humboldt-Universität zu Berlin hangszigetelt, fonetikai laborjában történt, az adatközlők maximálisan 2 éve éltek német nyelvterületen. Ilyen módon igyekeztünk kizárni a német nyelv hatását a magyar prozódiaira, illetve homogenizálni az adatközlői csoport összetételét. A beszélők BMI indexe a normál tartományba esett, átlagosan: $22,1 \pm 2,0$ volt. A résztvevőknek saját bevallásuk szerint nem volt ismert légzési vagy beszédképzési, illetve hallási problémája sem a felvétel idején, sem korábban.

A vizsgálati eljárás

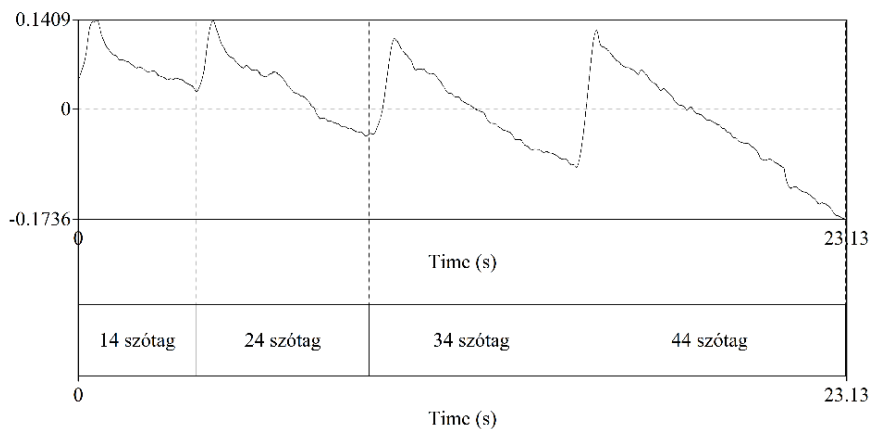
A kutatás során elemeztük a közlést kísérő légzési sajátosságokat. Megvizsgáltuk a közléseket megelőző belégzés időtartamát, a belégzés amplitúdóját, a produkció során a meghangosított közlések időtartamát, valamint a teljes légzési ciklus időtartamát a közlések szótagszámának, valamint a beszéd típusnak a függvényében.

A résztvevők nem kaptak közvetlen utasítást arra vonatkozóan, hogy egy levegővétellel igyekezzenek-e meghangosítani a növekvő hosszúságú mondatok felolvasását. Ennek ellenére a mondatok szintaktikai és grammatikai szerkezete (a tagmondatok, felsorolások hiánya) kevés lehetőséget biztosított a beszélők számára a mondat közbeni légvétel megvalósítására, így a beszélők törekedtek az egyszerű légvétellel történő felolvasásra. (Két előfordulást azonban kizártunk a 44 szótagos mondatok közül a mondat közbeni levegővétel miatt.)

A légzés objektív elemzése az ún. Respiratory Inductance Plethysmography készülék segítségével történt (Retory et al. 2016). A készülék két pántból áll, amelyből az egyiket a beszélő mellkasára, a másikat pedig a hasára rögzítve monitorozza a belégzés és kilégzés valós idejű realizációját a mellkas, valamint a hasüreg tágulásával és szűkülésével, összehangolva a beszédjellemzőkkel. A kutatás résztvevőinek beszédét ülő pozícióban rögzítettük. A rögzítéshez az RTRecorder, míg az elemzéshez az RTAnalyzer programokat használtuk (Heldner et al. 2019). Minden beszélőnél a nyugalmi légzéshez kalibráltuk a készüléket, és ehhez mérten elemeztük a belégzés és a kilégzés értékeit. Az elemzéshez a hasi és a mellkason mért légzési értékek összesített jellemzőit vettük figyelembe.

A légzés elemzése során a Praat szoftverben (Boersma–Weenink 2022) címkéztük elsőként a légzési ciklusok határait, majd ezen belül jelöltük a belégzés és a kilégzés egységeit is. A légzési amplitúdót kézzel mértük ki a maximum értékből kivonva a minimum értékét mondatonként, amelyeket meghatároztunk mind az olvasásra, mind pedig a feladatorientált társalgásra vonatkozóan (1. ábra).

A statisztikai vizsgálat során az időtartamok elemzésére lineáris kevert modelleket használtunk az R programban (R Core Team (2021), lme4 csomag (Bates et al. 2015)): a függő változó az időtartam (a belégzés esetén és a közlések esetében is) és a belégzési amplitúdó; a független változó a közlések hossza és a beszéd típus; a random faktor pedig a beszélők voltak.

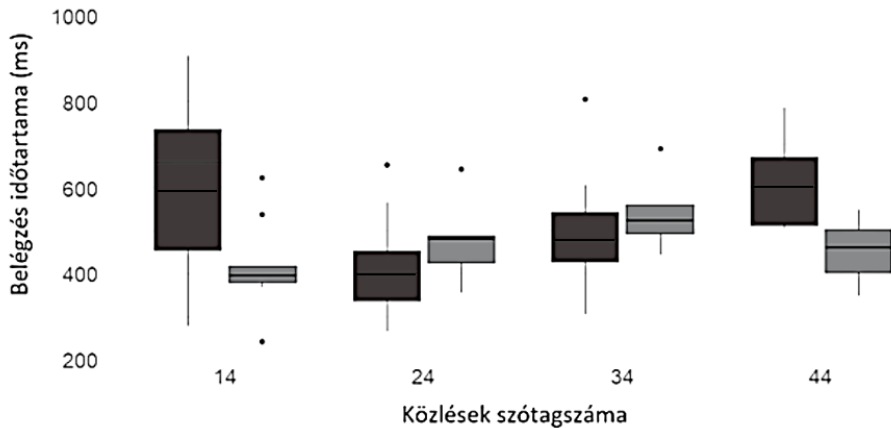

1. ábra: Példa a légzés alakulására a közlések hosszának függvényében

Eredmények

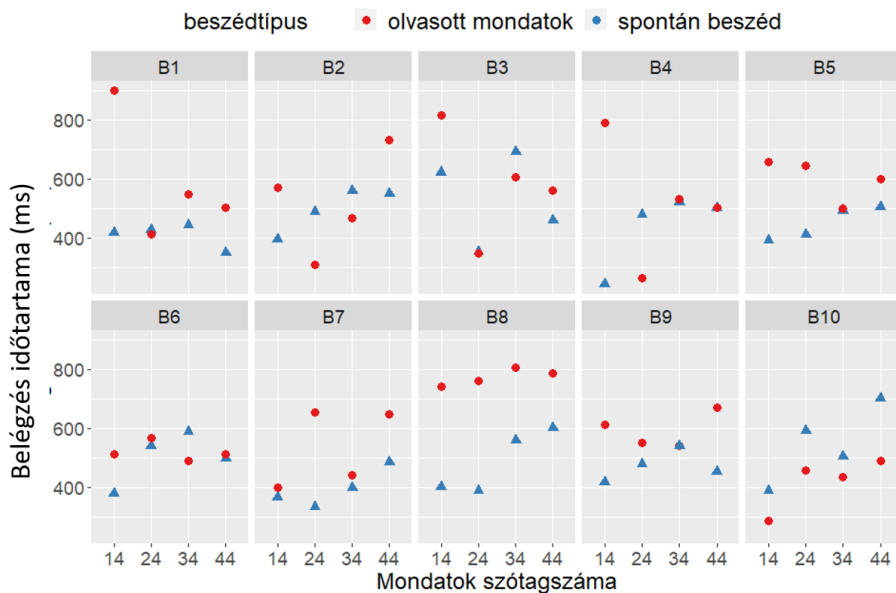
A belégzés időtartama

Elsőként a közléseket megelőző belégzés időtartamát vizsgáltuk a közlések hosszának függvényében. A belégzés időtartama tendenciaszerűen nőtt a nyelvi egységek hosszával egyidejűleg, noha a növekedés nem volt folytonos, és különbség mutatkozott a beszéd típusok szerint is (2. ábra). Az olvasásban a 14 szótagos mondatokat megelőző belégzés átlagos időtartama 604 ms volt, ám ebben a típusban mutatkozott a legnagyobb szórásérték is: 223 ms. Ezen a pontos fontos kiemelni, hogy míg az olvasás az első feladat volt a protokoll alapján (mindhárom felolvasási szekció ezzel kezdődött, és a növekvő szótagszámú mondatok esetén mindig ez volt az első mondat), a spontán beszédben a 14 szótagos mondatok pozíciója ettől eltért. A 24 szótagosoké 419±130 ms, a 34 szótagosoké 499±138 ms, míg a leghosszabb, 44 szótagosoké 653±191 ms-os értéként realizálódott. A spontán beszédben a 14 szótagos közléseket megelőző belégzés átlagos időtartama 417±108 ms, a 24 szótagosoké 478±107 ms, a 34 szótagosoké 542±94 ms, míg a 44 szótagosoké 452±100 ms volt. A statisztikai elemzés szignifikáns különbséget igazolt a belégzés időtartamában a beszéd típus szerint ($F(1, 238) = 8,933$; $p = 0,004$), ám sem a közlések hossza, sem a közléshossz és a beszéd típus interakciója szerint nem igazolódott szignifikáns különbség az értékekben.

2. ábra: A belégzés időtartama a közlések szótagszámának függvényében

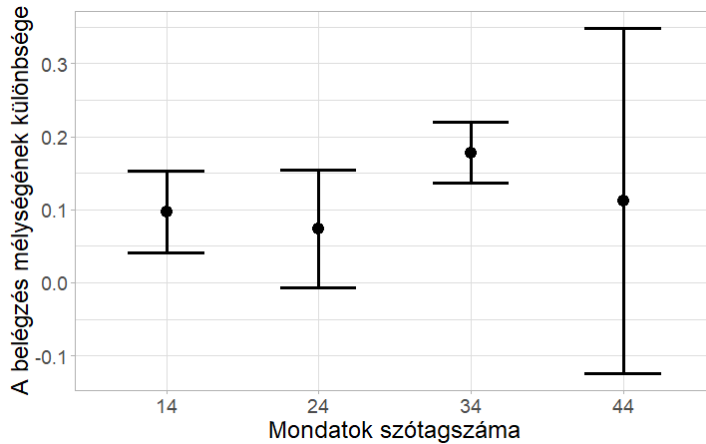
Az egyéni bontás szerinti ábra (3. ábra) alapján látható, hogy míg néhány beszélőnél az átlagok alapján kirajzolódó tendencia mutatkozott (pl. B2, B9), másoknál ettől eltérő, a közlések hosszának növekedésétől független változások voltak megfigyelhetők (pl. B3, B6).

3. ábra: A belégzés átlagos időtartama a beszélők szerinti bontásban

A belégzés amplitúdója

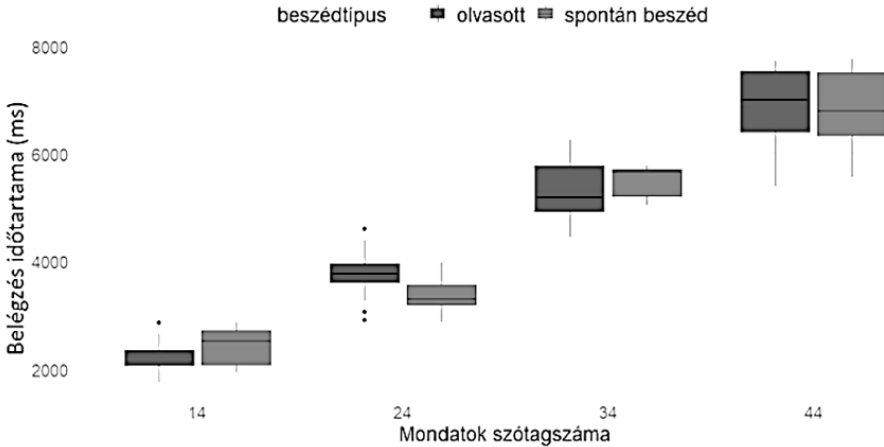
Vizsgáltuk a belégzés amplitúdóját a különböző szótagszámú közlések tekintetében (4. ábra). A két beszéd típus összevetéséhez megadtuk a spontán beszédben és az olvasásban mért belégzési amplitúdó-értékek különbségét a közlések szótagszáma szerint. Eszerint, ha a kapott érték magasabb, mint 0, akkor a spontán beszédben mért amplitúdó-értékek voltak nagyobbak, amennyiben kisebb, akkor az olvasásé, míg a 0 érték esetében a két beszéd típusban mért belégzési amplitúdó egyenlő volt. A szótagszámtól függetlenül az látható, hogy a belégzési intenzitás átlagértéke a spontán beszéd esetében volt nagyobb, noha a 24 és a 44 szótagos közlések esetében is volt eltérő tendenciájú eset (összesen 2 beszélő esetében). A szóródás mértéke különböző, a legkisebb a 34 szótagos, míg a legnagyobb szórodás a 44 szótagos egységek esetében volt megfigyelhető, azaz itt mutatkozott a legnagyobb különbség a két beszéd típus között.

4. ábra: A belégzési amplitúdó különbsége (átlag és szórásérték) a spontán beszéd és az olvasás esetében (*y*-tengely), a közlések hossza szerint (*x*-tengely)

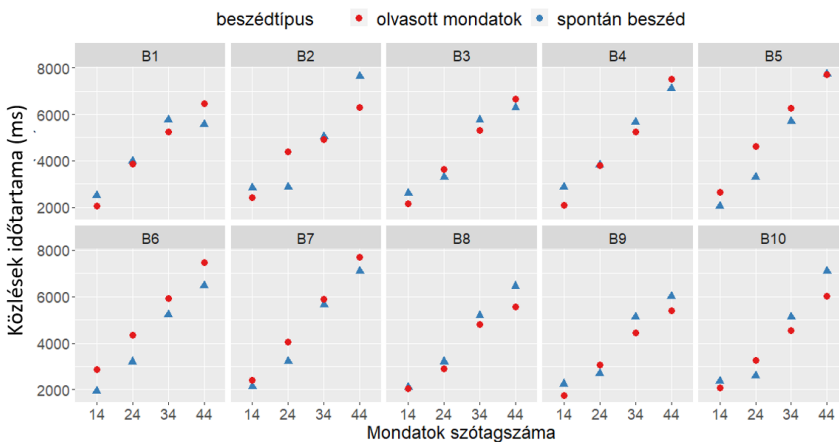
A különböző hosszúságú mondatok időtartama

Megvizsgáltuk a mondatok teljes időtartamát azok szótagszámának és a beszéd-típus függvényében. Az elvártaknak megfelelően a mondatok időtartama fokozatosan és közel arányosan nőtt a mondatok szótagszámának növekedésével egyidejűleg. A legrövidebb, 14 szótagos mondat a felolvasásban (átl. 2240 ms) és a spontán beszédben (átl. 2415 ms) közel azonos időtartamban valósult meg, a szórás értéke az utóbbi beszéd-típusban jelentősen nagyobb volt (olvasás: 268 ms, spontán beszéd: 379 ms) (5. ábra). A legnagyobb különbséget a 24 szótagos mondatok esetén mértük, ahol az olvasásban 3795 ± 456 ms, a spontán beszédben 3382 ± 386 ms volt a mondatok időtartama. A 34 szótagos mondatok tartama a spontán beszédben volt nagyobb (átl. 5502 ± 299 ms) az olvasással szemben (átl. 5299 ± 516 ms), míg a 44 szótagos mondatok esetében minimális volt a különbség (olvasás: 6896 ± 776 ms; spontán beszéd: 6801 ± 851 ms). A statisztikai elemzés szerint csupán a mondatok hossza szerint volt igazolható szignifikáns különbség ($F(1, 238) = 261,647$; $p < 0,001$), a beszéd-típus, valamint a beszéd-típus és a mondat-hossz szerint nem. Emellett a szórások értéke is fokozatos növekedést mutatott a hosszúság növekedésével, egyre jelentősebb egyéni különbségek mutatkoztak meg a felolvasásban és a spontán beszéd esetében is.

5. ábra: A közlések időtartamának alakulása azok szótagszáma szerint

Az egyéni bontás alapján látható (6. ábra), hogy a mondathosszal párhuzamos növekvő tendencia az időtartamokban minden beszélő esetében kimutatható volt, annak mértéke, valamint a beszéd típusok közti eltérés az egyes beszélők szerint változott.

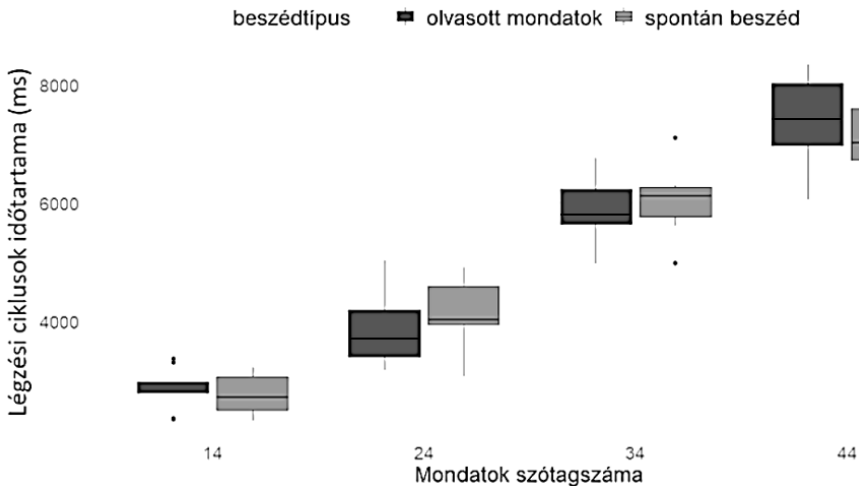
6. ábra: A közlések átlagos időtartama a beszélők szerinti bontásban

A légzési ciklusok időzítése

Elemeztük a teljes légzési ciklus, azaz a belégzés és a kilégzés együttes időtartamát a beszéd típusok és a mondatok hosszának tekintetében (7. ábra). A vizsgált paraméter eredendő limitációja, hogy a légzési ciklus időtartama és a közlések szótagszámának összevetése fiziológiailag is szoros összefüggést mutat egymás-

sal, így a közel egyemes arányossággként realizálódó kapcsolat erősen valószínűsíthető volt már a vizsgálat megkezdése előtt is.

Az eredmények szerint – ahogyan azt a két légzési szakasz önálló elemzése is alátámasztotta – minél hosszabb egy adott beszédszakasz, annál nagyobb a légzési ciklus teljes időtartama is, azaz a beszélőknek arányosan nagyobb időtartamra van szükségük a hosszabb mondatok/közlések megvalósításához. A statisztikai elemzés a mondatok szótagszáma szerint igen ($F(1, 238) = 392,002$; $p < 0,001$), míg a beszéd típusok szerint nem igazolt különbséget az időtartamok alakulásában.

7. ábra: A beszédciklusok alakulása a közlések szótagszáma szerint

Következtetések

A jelen kutatás célja a légzési ciklus jellemzőinek vizsgálata volt növekvő hosszúságú, egyszerű bővített mondatok felolvasása esetén. Noha a beszélők a felvételek rögzítését megelőzően nem kaptak utasítást arra vonatkozóan, hogy hogyan hangosítsák meg az olvasási feladatban szereplő mondatokat, a strukturális szerkezetből, azaz a potenciális belégzési pont hiányából adódóan többségében egy levegővétellel olvasták fel azokat (a 2 esetet, amelyben nem így történt, nem vettük figyelembe). Az olvasott mondatokhoz azok szótagszáma alapján egyező hosszúságú közléseket választottunk spontán, feladatorientált dialógusokból, ugyanazon tíz beszélő közléseiből. A kutatás során összevetettük a két beszéd típus légzési jellemzőit: vizsgáltuk a légzési ciklusok időtartamát, a belégzések időtartamát és amplitúdóját, valamint a felolvasott mondatok időtartamát.

A vizsgálat eredményei részben alátámasztották azt a korábban több kutatás által valószínűsített tendenciát, miszerint a közlések hosszának növekedésével nő

és a belégzés időzítése is, azaz a hosszabb közlést nagyobb időtartamú és amplitúdójú belégzés előzi meg, noha a jelen eredmények más jellemzők hatását (például pszichés tényezők, kiegyenlítődési tendencia) is valószínűsítik (vö. pl. Winkworth et al. 1994, Whalen–Kinsella-Shaw 1997).

Emellett az elvártaknak megfelelően a közlések szótagszámának növekedésével egyidejűleg nőtt a közlés, illetve a teljes beszédciklus időtartama is. A növekedés mértéke közel egyenletes volt, és nem igazolódott szignifikáns különbség a két beszédtypus között. Mindez a természetes fiziológiai szükséglettel magyarázható, amely szerint hosszabb közlés megvalósításához hosszabb időre van szüksége a beszélőnek. Noha ismert, hogy a spontán beszédet sokszor jellemzi például egyszerűsítés, redukció (vö. Lanstyák 2009), a jelen kutatásban a megvalósított hangokat vettük figyelembe a hosszúság szerinti párok kialakításánál, és nem a tervezett alakot, így ezen hatás a jelen anyagon nem érvényesült.

Valószínűsíthető tehát, hogy a beszélők – függetlenül attól, hogy az olvasásban az adott írásos forma alapján, támaszkodva annak tagolására, illetve a használt írásjelekre, vagy a spontán társalgás során a tervezés és kivitelezés egyidejűségével párhuzamosan – felméri a következő közlési egység nagyságát, majd ehhez igazítják a belélegzett levegő mennyiségét. Noha az összefüggés viszonylag egyértelműnek tűnik, Whalen és Kinsella-Shaw (1997) saját kutatásukban rávilágítottak, hogy még az általuk vizsgált három beszélő is két külön stratégiát alkalmazott, amelyet további nyelvészeti tényezők bevonása támasztott alá. Míg két adatközlőnél a kilégzés időtartama a hosszabb mondatok esetén rövidebb volt a rövidebb közlésekéhez hasonlóan, illetve nagyobb hangerő volt tapasztalható a megnyilatkozások kezdetén, addig a harmadik résztvevő esetén sem a kilégzés időtartama, sem a kezdeti hangerő nem korrelált a közlés hosszával. A jelen kutatás eredményei ehhez hasonlóan egyértelműen igazolják az egyéni stratégiák megjelenését (noha erre vonatkozóan nem történt specifikus vizsgálat), hiszen a vizsgált paraméter realizációja gyakran jelentős eltérést mutatott az egyes beszélők között.

Egy másik megközelítés, a helyreállítási ('recovery') hipotézis szerint (vö. pl. Kallay et al. 2019), nem csupán a követő, de a megelőző mondat vagy közlés hossza is meghatározó. Tekintve, hogy a korábbi kutatások többsége alapvetően a mondatok egyéni, egyenkénti meghangosítására, felolvasására támaszkodott, a soron következő nyelvi egység hossza adott volt, ami lehetővé tette az anticipációs hatások megjelenését, blokkolta azonban az előzőleg megjelent közlés hatásának vizsgálatát. Saját vizsgálatukban éppen ezért 6 beszélő bevonásával végeztek elemzést, ahol a beszélők feladata 20, egymással nem összefüggő mondat emlékezetből történő visszamondása volt. Eredményeik szerint az előző nyelvi egység hossza szignifikánsan befolyásolta a szünetek alatti belégzés nagyságát, míg a követő mondat hossza nem. Ilyen módon tehát a jelen kutatás esetében is feltételezhető, hogy az olvasási feladat során nem csupán a követő mondat hossza, de feltehetően a megelőző mondat szótagszáma is hatást gyakorolhatott a légzési

és tervezési sajátosságokra. Ugyanakkor ebben az esetben egyrészt felmerül a szintaktikai összetettség kérdése, azaz, hogy egy hosszabb, felsorolást nem tartalmazó mondat már kevésbé tekinthető természetesnek, így meghangosítása kognitív kihívást is jelenthet a beszélőnek. Másrészt az olvasás során a résztvevők kaptak felkészülési időt, így átolvashatták a célmondatokat, illetve a beszélők számára kiadott, nyomtatott formán egyértelműen látszódott az, hogy a következő mondat a leírt formájában is hosszabb, ami indukálhatta a növekvő belégzési jellemzőket is. Ugyanez a tendencia nem mondható el biztosan a spontán beszéd vizsgálata alapján annak eltérő strukturáltságából és az eltérő módszertani megközelítésből adódóan, ami limitálja a levonható következtetéseket is ez esetben. Így tehát az anticipációs (tehát a következő mondat hosszának hatásából adódó), és a helyreállítási (tehát a megelőző mondat hosszának hatásából adódó) hipotézisek hatása és a közlésegyeségek nagyságának kapcsolatához további, eltérő strukturáltságú elemzések szükségesek.

A belégzés időtartama a közlések hosszának függvényében változott. A növekvő tendencia azonban sem az olvasás, sem a spontán beszéd esetében nem volt folytonos. Az olvasott mondatok esetén a legrövidebb mondat esetén találtuk a leghosszabb időtartamú belégzést, amely a fiziológiai sajátosságok, illetve a hosszabb mondatok esetében mért értékek alapján kevésbé tekinthető indokoltnak. Feltételezhető azonban, hogy a mondat szótagszáma mellett számos egyéb, akár nyelvi, akár nyelven kívüli (ez esetben akár pszichés vagy lelki) tényező is meghatározónak tekinthető a produkció során. Tekintve, hogy a felolvasás során a növekvő szótagszámú mondatok meghangosítása a teljes protokoll első feladata volt (az első ismétlés esetén), így a beszélők ilyen módon „készültek fel” a felvételekre. Később, az olvasás mindig a spontán beszéd feladatokat követte, így a mondatok meghangosítása minden esetben egy újabb „forduló” (tehát adott feladatok követték egymást minden esetben) kezdetét jelentette. A spontán beszédben a mondatok kiválasztása független volt azok pozíciójától, ami nehezíti az összevetést. Ez utóbbi esetében az első három megnyilatkozás esetében fokozatos növekedés volt látható a 14–34 szótagos közlésekben, később azonban az általunk vizsgált, 44 szótagos beszédszakaszok esetében csökkenés volt megfigyelhető. Ennek magyarázatához további szempontok bevonása szükséges. A korábbi kutatások igazolták többek között a tempó és a szintaktikai szerkezet hatását (Grosjean–Collins 1979), de felmerülhet bizonyos diskurzusszerkezeti elemek vagy a korábban említett helyreállítási hipotézis hatása is.

A belégzési amplitúdó noha kismértékű különbséget igazolt a vizsgált beszéd típusok között, az esetek többségében a spontán beszédben igazolt nagyobb értékeket. Ez egybevág a korábbi kutatások eredményeivel, amelyek szintén azt találták, hogy a spontán beszéd produkciója esetén a kiinduló tüdőkapacitás nagyobb, mint olvasásnál (vö. Wang et al. 2010, Kuhlmann–Iwarsson 2021). Eredményeik szerint a közléseket követően is nagyobb értékek voltak kimutathatók. Feltételezhető tehát, hogy mindez a két beszéd típus eltérő tervezéséből adódik,

azaz kevésbé pontos légzési tervezés valószínűsíthető a spontán beszéd esetében, mint az olvasásnál, ahol egy gyakorlottabb olvasó jobb arányban képes megbecsülni a szükséges levegőmennyiséget, mint a spontán beszédben, ahol a tervezés és kivitelezés számos nyelvi szint esetében egyszerre történik.

Az eredmények érvényességét limitálja, hogy az olvasás feladatát izolált mondatok alkották, illetve a társalgásokban előforduló közlések esetében sem ismert a követő közlés. Ahogyan a bevezetőben is olvasható, a légzésre számos tényező van hatással, amelyek befolyása ugyan csökkenthető például a feladattípus egységesítésével, illetve az azonos beszédhelyzet és következetes módszertan alkalmazásával, hatása a társalgás során, a szintaktikai komplexitás meghatározó ereje nem kizárható.

Az általánosabb következtetések levonásához az adatszám, valamint az adatközlők számának növelése szükséges a későbbi vizsgálatokban. Emellett a későbbiekben tervezzük a belégzési görbék alakjának összevetését a két beszéd típusban. Kérdés tehát, hogy az olvasásban vagy a spontán beszédben meredekebb-e a belégzés, illetve hogy a belégzés/kilégzés időtartamarány eltér-e a két esetben. Emellett a vizsgálat kiegészítését tervezzük egy olyan egyénenkénti elemzés bevonásával, ami azt vizsgálja, hogy ahol az amplitúdó nagyobb, ott vajon hosszabb időtartamú-e a belégzés, vagy meredekebb-e a görbe, és ezek az összefüggések eltérnek-e a két beszéd típusban.

Irodalom

- Bates, D. – M. Maechler, B. Bolker – S. Walker. 2015. Fitting Linear Mixed-Effects Models Using lme4. *Journal of Statistical Software* 67, 1–48. <https://cran.r-project.org/web/packages/lme4/vignettes/lmer.pdf> Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <https://www.R-project.org/>.
- Bellemare, F. – Jeanneret, A. – Couture, J. 2003. Sex differences in thoracic dimensions and configuration. *American Journal of Respiratory and Critical Care Medicine* 168/3: 305–312.
- Bhatti, U. – Rani, K. – Memon, M. Q. 2014. Variation in lung volumes and capacities among young males in relation to height. *Journal of Ayub Medical College* 26/2: 200–202.
- Boersma, P. – Weenink, D. 2022. *Praat: doing phonetics by computer*. Ver. 6.2.09. <http://www.praat.org/>.
- Bóna J. 2019. A spontán beszéd és a felolvasás temporális jellemzői kisiskolás korban. *Beszédkutató* 2019. 272–290.
- Boren, H. G. – Kory, R. C. – Syner, J. C. 1966. The veterans administration army cooperative study of pulmonary function. *The American Journal of Medicine* 41/1: 96–114.
- Braun, L. 2015. Race, ethnicity and lung function: A brief history. *Canadian Journal of Respiratory Therapy* 51/4: 99–101.
- Conrad, B. – Thalacker, S. – Schönle, P. 1983. *Speech respiration as an indicator of intergrative contextual processing*. Tokyo: Research Institute for the Languages and Cultures of Asia and Africa. 181–197.

- Esposito, A. – Stejskal, V. – Smékal, Z. – Bourbakis, N. 2007. The significance of empty speech pauses: cognitive and algorithmic issues. In Mele, F. – Ramella, G. – Santillo, S. – Ventriglia, F. (eds.): *Advances in brain, vision, and artificial intelligence*, LNCS 4729. Heidelberg: Springer Berlin. 542–554.
- Fuchs, S. – Petrone, C. – Krivokapić, J. – Hoole, P. 2013. Acoustic and respiratory evidence for utterance planning in German. *Journal of Phonetics* 41: 29–47.
- Fuchs, S. – Rochet-Capellan, A. 2021. *The Respiratory Foundations of Spoken Language*. Annual Review of Linguistics 7/1: 13–30.
- Grosjean, F. – Collins, M. 1979. Breathing, Pausing and Reading. *Phonetica* 36: 98–114.
- Gyarmathy D. 2017. A néma szünetek funkciói a spontán beszédben. *Beszéd kutatás 2017*. 67–92.
- Heldner, M. – Włodarczak, M. – Branderud, P. – Stark, J. 2019. The RespTrack system. Proceedings of the 1st International Seminar on the Foundations of Speech (SEFOS 2019) (Sønderborg), 16–18.
- Henderson, A. – Goldman-Eisler, F. – Skarbek, A. 1965. Temporal patterns of cognitive activity and breath control in speech. *Language and Speech* 8: 236–242.
- Hird, K. – Kirsner, K. 2002. The relationship between prosody and breathing in spontaneous discourse. *Brain and Language* 80/3: 536–55.
- Hoole, P. – Ziegler, W. 1997. A comparison of normals' and aphasics' ability to plan respiratory activity in overt and covert speech. In Hulstijn, W. – Peters, H. – van Lieshout, P. (eds.): *Speech production: Motor control, brain research and fluency disorders*. Amsterdam: Elsevier. 205–212.
- Internmedicin 2019a. *Hedenström VC females*. https://www.internetmedicin.se/material/spiroref/Hedenstrm_VC_females.pdf.
- Kallay, J. – Mayr, U. – Redford, M. 2019. Characterizing the coordination of speech production and breathing. *Proceedings of the International Congress of Phonetic Sciences 2019*. 1412–1416.
- Kaneko, H. – Horie, J. 2012. Breathing Movements of the Chest and Abdominal Wall in Healthy Subjects. *Respiratory Care* 57/9: 1442–1451.
- Kuhlmann, L. L. – Iwarsson, J. 2021. Effects of Speaking Rate on Breathing and Voice Behavior. *Journal of Voice*. 2021 Oct 25:S0892-1997(21)00305-2.
- Lanstyák I. 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony-Bratislava: STIMUL.
- Law, A. C. – Weissmann, G. E. – Iwashyna, T. J. 2020. A dangerous myth: Does speaking imply breathing? Preliminary studies on respiratory activity in speech. *Annals of Internal Medicine* 173/9: 754–755.
- LoMauro, A. – Aliverti, A. 2018. Sex differences in respiratory function. *Breathe* 14: 131–140.
- Mitchell, H. L. – Hoit, J. D. – Watson, P. J. 1996. Cognitive-linguistic demands and speech breathing. *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 39/1: 93–104.
- Morris, S. – Jawad, M. S. M. – Eccles, R. 1992. Relationships between vital capacity, height and nasal airway resistance in asymptomatic volunteers. *Rhinology* 30/4: 259–264.
- R Core Team 2021. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. URL <https://www.R-project.org/>.

- Retory, Y. – Niedzialkowski, P. – de Picciotto, C. – Bonay, M. – Petitjean, M. 2016. New Respiratory Inductive Plethysmography (RIP) Method for Evaluating Ventilatory Adaptation during Mild Physical Activities. *PLoS One*. 11/3: e0151983.
- Rochet-Capellan, A. – Fuchs, S. 2013. The interplay of linguistic structure and breathing in German spontaneous speech. *Proceedings of Interspeech 2013*: 2014–18.
- Sugito, M. – Ohyama, G. – Hirose, H. 1990. A preliminary study on pauses and breaths in reading speech materials. *Annual Bulletin, Research Institute of Logopedics and Phoniatrics* 24: 121–130.
- Wang, Y. T. – Green, J. R. – Nip, I. S. – Kent, R. D. – Kent, J. F. 2010. Breath group analysis for reading and spontaneous speech in healthy adults. *Folia Phoniatrica et Logopaedica* 2/6: 297–302.
- Whalen, D. H. – Kinsella-Shaw, J. M. 1997. Exploring the relationship of inspiration duration to utterance duration. *Phonetica* 54: 138–52.
- Winkworth, A. L. – Davis, P. – Ellis, E. – Adams, R. D. 1994. Variability and consistency in speech breathing during reading: lung volumes, speech intensity and linguistic factors. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 37: 535–65.
- Włodarczak, M. – Heldner, M. 2017. Respiratory constraints in verbal and non-verbal communication. *Frontiers in Psychology* 8: 708.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az Alexander von Humboldt Alapítvány támogatta.

A társalgáselemzés folyamatát vizsgáló kutatások a társas interakció különböző formáit elemzik, és azt mutatják be, hogyan alakulnak ki, fejlődnek és változnak a kommunikációs minták és stratégiák. Egy sokszínű és komplex vizsgálati terület, amely egyaránt magába foglalja a kvalitatív és kvantitatív kutatásokat, a szöveg alapú, a szóbeli, valamint a multimodális korpuszokon végzett elemzéseket, érinti a pragmatikát, a fonetikát, a szociolingvisztikát, az interakciós elemzést és még sok más kérdéskört.

Ez a multidiszciplináris megközelítés lehetővé teszi, hogy átfogóan értelmezzük a társalgás jelenségét. Noha az ezt a területet érintő művek száma fokozatosan nő mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban, viszonylag ritkának tekinthetők az olyan munkák, amelyek egy kötetben belül több nyelvészeti területi megközelítésen keresztül mutatják be a társalgáselemzés variabilitását.

Ebben az interdiszciplináris megközelítésű tanulmánykötetben a mennyiségi és minőségi elemzések pótolhatatlan eredményekkel egészítik ki egymást, és lehetővé teszik, hogy átfogóan értelmezzük a társalgás jelenségét. A tanulmányok többek között adatbázisokra, empirikus módon gyűjtött hanganyagokra, leírt szöveges gyűjteményekre, illetve különböző tesztekre támaszkodva végzett elemzéseket mutatnak be. A tanulmánykötet munkái ismertetik a társalgáselemzés diakrón és szinkron vonatkozásait, vizsgálják többek között a társalgáselemzés történeti aspektusait, a diskurzusjelölők, az egyes beszédaktusok vagy épp az egyszerre beszélés társalgásokban betöltött szerepét. Emellett kiemelt szerepet kapnak az egyes udvariassági formák elemzése, a fonetikai jellemzők realizációi, vagy épp az implikaturák elemzése különböző társas interakciós formákban.

A kötet nem csupán összegyűjti és áttekinti a társalgáskutatás legfrissebb eredményeit Magyarországon, de továbbmutató kérdésfelvetéseivel a következő vizsgálatok számára is kijelöli az irányt.

